

UDK 930.85(497.6)
908(497.6)

ISSN 2566-3429 (Tiskana inačica)
ISSN 2712-1844 (Mrežna inačica)

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe
Journal of cultural heritage and history

7 – 2021

Seriya 3

PRES

HRVATSKI
institut za
POVIJEST

MOSTAR - ZAGREB, 2021.

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe
Journal of cultural heritage and history

IZDAVAČ / PUBLISHER

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
Studij povijesti
University of Mostar
Faculty of humanities and social sciences
Department of History

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER

Zoran Tomić, rektor/rector
Ivica Musić, dekan/dean

SUIZDAVAČ / CO-PUBLISHER

Hrvatski institut za povijest - Zagreb
Croatian Institute of History - Zagreb

ZA SUIZDAVAČA / FOR THE CO-PUBLISHER

Gordan Ravančić

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Marina Beus (Sveučilište u Mostaru), Lovorka Čoralčić (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Ivica Glibušić (Sveučilište u Mostaru), Božo Goluža (Sveučilište u Mostaru), Dijana Korać (Sveučilište u Mostaru), Ivica Lučić (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Goran Mijočević (Sveučilište u Mostaru), Dijana Pinjuh (Sveučilište u Mostaru), Ivica Šarac (Sveučilište u Mostaru), Jasna Turkalj (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Ante Uglešić (Sveučilište u Zadru), Ana Zadro (Sveučilište u Mostaru)

ZNANSTVENO VIJEĆE / SCIENTIFIC COUNCIL

Mladen Ančić (Sveučilište u Zadru), Rajko Bratož (Ljubljana), Milko Brković (Zadar), Bruna Kunčić-Makvić (Sveučilište u Zagrebu), Davor Marijan (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Zlatko Matijević (Zagreb), Miroslav Palameta (Mostar), Dinko Šokčević (Magyar tudományos akadémia - Budapest), Gianluca Volpi (Università degli studi di Udine), Petar Vrankić (Augsburg)

GLAVNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF

Božo Goluža

IZVRŠNA UREDNICA / EXECUTIVE EDITOR

Dijana Korać

TAJNICA / SECRETARY

Dijana Pinjuh

PRIJEVOD SAŽETAKA /

TRANSLATION OF SUMMARIES

Ivana Zovko-Bošnjak

LEKTORICA / PROOFREADING

Martina Vuletin

GRAFIČKA PRIPREMA / PREPRESS

Dragana Lasić

NASLOVNA STRANICA / COVER PAGE

Miro Raguž

UDK oznake / UDK marks

Knjižnica Filozofskog fakulteta Mostar, Sanja Ledić

Tisak / Printed by

Fram-Ziral, Mostar

Časopis izlazi jedanput godišnje. Cijena pojedinoga primjerka je 10 KM (40 KN)

Žiro račun: 3381002202661957, UniCredit Bank, Kardinala Stepinca b.b., 88000 Mostar

Devizni račun u EUR: UniCredit Bank, Kardinala Stepinca b.b., 88000 Mostar,

SWIFT: UNCRBA 22, IBAN: BA39 3380 6048 1936 7345, broj računa: 15001617101

Adresa uredništva: Filozofski fakultet, časopis Hercegovina, Matice hrvatske b.b., BiH - 88000 Mostar

E-mail: hercegovina@ff.sum.ba; casopis.hercegovina@gmail.com

Telefon: +387 36 355-400; Fax: +387 36 355-401

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima

Naklada / Edition: 300 primjeraka

Časopis je referiran u: / The periodical is referenced in:

SCOPUS; ERIH PLUS; CEEOL; HRČAK; SLAVUS

Sadržaj

Članci / Articles	5
EMA MAZRAK, <i>Stupac iz Donje Zgošće kod Kaknja: analiza i interpretacija ikonografskih sadržaja, historijskoga i naručiteljskoga konteksta</i>	7
NINA ČULJAK - ANTE UGLEŠIĆ, <i>Preliminarno izvješće o arheološkim istraživanjima lokaliteta Stari grad Ljubuški</i>	51
DIJANA KORAĆ - MARINA BEUS, <i>Srednjovjekovni bosansko-humski vladari i velmože u hodonimima Hercegovine</i>	71
DIJANA PINJUH, <i>Relations between Christians and Muslims in kadi court registers (sicils) and Franciscan chronicles of the 18th century</i>	89
PETAR VRANKIĆ, <i>Apostolski pohod (vizitacija) Katoličkoj Crkvi u Bosni i Hercegovini 1910.-1914. Prvi dio: Uzroci, početak i značenje apostolskoga pohoda u svjetlu suvremenih izvora 1908.-1910.</i>	127
MILENKO KREŠIĆ, <i>Nastojanja nadbiskupa Stadlera oko uvođenja kongrue za katolički kler u Bosni i Hercegovini od 1882. do 1910. godine</i>	245
DAVOR MARIJAN, <i>Borbe za Livno u travnju 1992. godine - prilog istraživanju</i>	275
JELA SABLJIĆ VUJICA, <i>Mjesta susreta u esejima Dževada Karahasana. Topologija kao kozmogonija</i>	309
MARINKA ŠIMIĆ, <i>Leksički arhaizmi u nekim zapadnoštokavskim govorima</i>	325

Razno/ Miscellaneous	361
MARINKO TOMASOVIĆ, <i>Sv. Petar na Zavali između romanike i gotike - o poticaju za nedavno sagledavanje mogućega vremena gradnje crkve</i>	363
Recenzije i prikazi / Recensions and Book Reviews	371
MILENKO KREŠIĆ (ur.), <i>Trebinjsko-mrkanska biskupija u vrijeme posljednjeg vlastitog biskupa Nikole Ferića (1792.-1819.) i nakon njega</i> (Ana Zadro)	373
DANIJEL JELAŠ, <i>Gradovi donjeg međurječja Drave, Save i Dunava u srednjem vijeku</i> (Goran Mijočević)	376
<i>Miscellanea Hadriatica et Mediterranea</i> (Goran Mijočević)	379
MATKO MARUŠIĆ (ur.), <i>Croatia: Past, Present and Future Perspectives</i> (Marija Benić Penava)	382
Георги Владимиров, <i>Обеци с форма на въпросителен знак от средновековна България (XIII-XIV в.)</i> (Nina Čuljak)	386
MARIN SOPTA - VLATKA LEMIĆ - MARIJA BENIĆ PENAVA, <i>Povijest hrvatske političke emigracije u 20. stoljeću</i> (Zvonimir Herceg)	389
IVICA ŠARAC, <i>Prošlost kao povijest</i> (Goran Mijočević)	397
ANTAL MOLNÁR, <i>Confessionalization on the Frontier. The Balkans Catholics between Roman Reform and Ottoman Reality - Konfesionalizacija na granici. Balkanski katolici između Rimske reforme i Osmanske stvarnosti</i> (Petar Vrankić)	399

Članci

Articles

Stupac iz Donje Zgošće kod Kaknja: analiza i interpretacija ikonografskih sadržaja, historijskoga i naručiteljskoga konteksta

EMA MAZRAK

Univerzitet u Sarajevu, Akademija likovnih
umjetnosti
University of Sarajevo, Academy of Fine Arts
E-mail: emazrak@gmail.com

UDK: 762.8(497.6 Donja Zgošća)

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 22. lipnja 2021.
Prihvaćeno: 5. srpnja 2021.

Sažetak

U tekstu se uz kritički osvrt sumiraju rezultati dosadašnjih interdisciplinarnih istraživanja stupca s lokaliteta Donja Zgošća kod Kaknja. U novoj ikonografskoj analizi i interpretaciji reljefnih sadržaja ovoga reprezentativnog nadgrobnika konzultirali su se komparativni primjeri ukasnih motiva stećaka i druge relevantne likovne građe. Oblik i izvorni položaj stupca, izbor motiva, kao i njegov suodnos s velikim sljemenjakom s iste nekropole, ukazuje na jedinstveni ikonografski program koji se pokušava kontekstualizirati ulogom naručitelja i onodobnoga teološkog duktusa. Predstave četvoroevanđelja pod lukom portala crkve, unikatnog prizora oltara i dva T-križa na sunčanoj rozeti i kalvarijskom postolju izravno su vezane za epitaf stupca i ikonografske sadržaje sljemenjaka. Revizijom čitanja epitafa gipsanog odljeva stupca iz Gliptoteke u Zagrebu uočena su tri imena: Dragiša, Batalo i Tvrtko, a također se može pročitati kako se počet-

ka natpisa spominju dvojica braće. U tom kontekstu pokušava se rekonstruirati prvotni odnos naručitelja i trojice pokojnika. Izvedba stupca i sljemenjaka datira se u sami početak 15. stoljeća, a nanovo se problematizira mogućnost postumnog podizanja spomenika dvojici članova dinastije Kotromanić.

Ključne riječi: stupac; ikonografija; kršćanski motivi; Donja Zgošća; oltar; stećci; braća; epitaf.

The pillar from Donja Zgošća near Kakanj: analysis and interpretation of its iconographic content, historical and patronage context

Original scientific article

Received: 22 June 2021

Accepted: 5 July 2021

Summary

This paper offers a critical review and summary of the results of previous interdisciplinary studies of the pillar from Donja Zgošća near Kakanj. Comparative examples of the decorative motifs on stecaks and other relevant artistic material were consulted for this new iconographical analysis and interpretation of the reliefs on this fine tombstone. The shape and original position of the pillar, selection of motifs and its relationship with the large gabled tombstone from the same necropolis, point to a single iconographic programme which sought to contextualise the role of patrons as well as the teleological ductus of that time. The presentations of the Four Gospels within the arch of the church portal, the unique scene of an altar, and the two tau crosses on sun discs over a Calvary base, are directly associated with the epitaph on the pillar and the iconographic content of the gabled tombstone. A review of the reading of the epitaph on the plaster cast of the pillar in the Glyptothek in Zagreb revealed three names - Dragiša, Batalo and Tvrtko - and it can also be read as a reference to two brothers at the beginning of the inscription. This is the context for the attempt to reconstruct the original relationship between the patrons and the three deceased. The pillar and the

gabled tombstone both date from the very early 15th century, which once again raises the possibility that the monument was erected posthumously to two members of the Kotromanić dynasty.

Keywords: pillar; iconography; Christian motifs; Donja Zgošća; altar; stećaks; brothers; epitaph.

Ikonografska analiza i interpretacija motiva na stupcu

Stupac iz Donje Zgošće kod Kaknja, sada u vrtu Zemaljskoga muzeja u Sarajevu (br. 11),¹ smješten je u neposrednoj blizini velikoga sljemenjaka s istoga lokaliteta, ali su sada spomenici drugačije okrenuti i njihov se prvotni međusobni odnos više ne može sagledati. Upravo zbog izmještanja stećaka s njihova izvornog ambijenta pokidala se i veza koja ih je u likovnom i sadržajnom smislu definirala unutar prostora nekropole.² Ako ne pokušamo učiniti barem virtualnu re-

---

1 U novijoj inventarnoj knjizi Zemaljskoga muzeja 891-2496 sljemenjak i stupac evidentirani su kao kataloške jedinice 126 i 127.

2 Istraživanja nekropole u Donjoj Zgošći ("Crkvina") kod Kaknja, smještene u župi Trstivnici, u samom srcu srednjovjekovne bosanske države, traju još od 1888. godine (Asboth) kada su objavljeni prvi podatci vezani za dobro poznati sljemenjak i stupac s ovoga lokaliteta. Arheološka istraživanja obavljena su u četiri navrata (1891., 1948., 2010. i 2012.). ĐORĐE STRATIMIROVIĆ, "Srednjovjekovno groblje kod Zgošće", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knj. 2, Sarajevo, 1891., str. 122-141, u svom ilustrativnom prilogu iznosi dimenzije cijele, tada već djelomično devastirane nekropole, temelja crkvice i svih stećaka koje je evidentirao i na karti. Od pet većih stećaka autor izdvaja dva koja su bogato reljefno obrađena: "veliki stećak sljemenjak" i stupac (stećci "III" i "IV"). S priložene Stratimirovićeve karte uočavamo kako su stećci grupirani u odnosu na ostatke crkve, a i kako su orijentirani. U tom smislu nalazimo da je stupac pozicioniran u središnjem dijelu nekropole. Ovaj je podatak za daljnje analize veoma važan iz dva razloga: 1. To je jedini uspravni stećak na ovom lokalitetu koji se svojom visinom izdvaja; 2. U njegovu se vrhu na sve četiri strane nalazi epitaf. Autor iznosi i dragocjene podatke kako je veliki sljemenjak pročeljem bio okrenut prema crkvi, a stupac, pak, svojim pročeljem (zapadna strana) prema sljemenjaku. Orijentacija sljemenjaka je, dakle, bila JI-SZ, istočno od nje (s blagim otklonom prema sjeveru) nalazio se stupac s čeonom zapadnom stranom okrenut prema čeonj jugoistočnoj strani sljemenjaka. Već ovaj autor uočava neobičan i originalan oblik stupca sa "stablom" i "glavom", a izvedbu reljefa povezuje s narodnim duborezbarskim radovima. Grobovi su već bili

konstrukciju ideje umjetnika unutar jednoga prostora i vremena, ne možemo shvatiti ni njegovu misao niti koncept. Podatci s kojima u današnjici raspoložemo upućuju na zaključak da je mjesto ovih dvaju nadgrobnika pažljivo odabrano unutar nekropole, a jednako su promišljeno i usuglašeno prezentirani u njihovu međusobnu suodnosu, a i u odnosu na cjelokupnu vizuru predjela. Na osnovi stilsko-ikonografskih i izvedbenih modaliteta jasno se opaža da su podignuti istovremeno, veličinom i proporcijom izdvajaju se, a pretpostavljamo suradnju dvojice kovača, vrlo bliskih u interpretativnu smislu. Njihov se rad ni po jednoj osnovi ne može označiti kao "blizak narodu" što je sugerirao P. Anđelić.³ Idejni program sadržaja sljemenjaka i stupca upućuje da bi ih se trebalo promatrati kao *jednu* cjelinu. Kako bi se onda mogao definirati jedini uspravni stećak s ovoga lokaliteta? U pokušaju vizualizacije prvotnoga konteksta, ideja umjetnika kristalizira se: stupac se svojom visinom i ikonografskom topografskom postavkom u vidu materijalne "zemaljske" i duhovne "nebeske" sfere, u čijem vrhu stoji "najvažniji" epitaf, nameće kao primarni spomenik koji određuje hijerarhijsku ulogu svih preminulih. Monolit je ukupne visine 246-247 cm, a cijela prizmatična forma čita se dvodijelno: drška / postolje (visina 145-146 cm do zone iznad klesanih kapitela, širina čeonih ploha 30 cm, bočnih 22 cm; širina dna stupca: čeone

---

otkopavani, ali Stratimirović zaključuje kako stupac nije pomaknut sa svoga mjesta, nego je nakošen zbog potkopavanja na jednoj strani. Poznata je njegova hipoteza kako je pod sljemenjakom sahranjen ban Stjepan II. Kotromanić, što je razložno odbačeno istraživanjima P. Anđelića i D. Zadre. Usp. ĐORĐE STRATIMIROVIĆ, "Zgoščanski stećak", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knj. 38, Sarajevo, 1926., str. 45-46; PAVAO ANĐELIĆ, "Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knj. 34, Sarajevo, 1980., str. 183-247 sa starijom literaturom; DEJAN ZADRO, "Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići) kod Visokog", u: *Prilozi*, 33, Sarajevo, 2004., str. 59-100.

- 3 U kratkoj analizi ova dva stećka autor pretpostavlja da su sljemenjak klesala dva umjetnika, a iz teksta nije sasvim jasno da li je drugi umjetnik koji je klesao sljemenjak isti koji je izveo stupac, ili je to neki treći koji je, kako autor ističe, slabiji i "bliži narodu" (Usp. PAVAO ANĐELIĆ, "Doba srednjovjekovne bosanske države", u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984., str. 512). Za način izvedbe reljefa direktne analogije pronalazi u rezbarenim vratima Dubrovačkoga muzeja datiranim u 15. st., a za izbor ukrasnih motiva tvrdi da je također drvorezbarski. U studiji o stolnim mjestima bosanskih vladara (2004.) autor stećke datira u 14.-15. stoljeće, a s obzirom na neposrednu blizinu Sutjeske i nekadašnjega kraljevskog posjeda Kaknja, promišlja kako su ispod njih mogli biti sahranjeni pripadnici nekog ogranka Kotromanića.

strane 56 cm, bočne 46 cm) i gornja prizma / glava (visina 101 cm, širina glavne čeone plohe 51 cm, širina nasuprotne čeone 54 cm, širina bočnih ploha 42 i 45 cm).⁴ Baza drške je četverostranična, a iznad osmostranična, sve su četiri kose plohe na kutovima širine 16,5 cm.⁵ Modelacija forme ukazuje na rafinirane odnose u proporciji dijelova i cjeline, a jednako i na vještinu kovača koji ga kleše.⁶ Stupac je rađen

-
- 4 Šefik Bešliagić navodi da su dimenzije stupca visina 245, donji dio 145, gornji 100, širina gornjeg 52, a debljina 46 cm, dok na stranici 97, gdje analizira epitafe, iznosi da je on visok 300 cm, širine 55 i debljine 44. Tu također uočavamo podatak da na nekropoli ima trinaest, a ne četrnaest stećaka. U prilogu, pak, iz 1978. visina ovoga nadgrobnika je oko 300 cm, a širina i debljina kreću se u rasponu od 44 do 54 cm. Opis stupca daje deskriptivno i relativno točno, ne ulazeći u ikonografiju. Istražujući epitaf Bešliagić uočava ime Dragiša kojega povezuje s bratom Hrvoja Vukčića Hrvatinića i poveljom iz 1392. godine. Kako je tada Hrvoje dobio selo u Trstivnici ("u ime Kakanj") autor ističe da nije nemoguće da je taj posjed ustupio svome bratu Dragiši koji je tu živio i umro. U jednom navratu spominje i mogućnost da je u Donjoj Zgošći postojao mauzolej, a na to bi ukazivao "nalaz ozidane rake, ostataka zidova crkve i luksuznih grobnih priloga. Usp. ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci centralne Bosne*. Zавод за заштиту spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1967., str. 46, 97; ISTI, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, Sarajevo, 1978.; ISTI, *Stećci, kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982., str. 116. Marian Wenzel navodi da je stećak ("stela") visok 242 cm, klesan iz jednog komada finog tufa koji je također korišten za arhitektonsku plastiku Kraljeve Sutjeske, te da je njegov središnji dio dvanaestostraničan, što nije točan podatak. Temeljem oblika slova preostala natpisa (Dragiša) spomenik datira u vrijeme kralja Ostoje, tj. u 1401. godinu kada se Vuk ili Vojislav Hrvatinić posljednji put javljaju u dokumentarnoj diplomatskoj građi. Za razliku od Bešliagića, koji s velikom dozom opreza pretpostavlja mogućnost da je ovdje sahranjen brat Hrvoja Vukčića Hrvatinića, Dragiša, čije je ime evidentirano na dijelu epitafa, Wenzel promišlja da je stupac mogao biti nadgrobnikom Vuka ili Vojislava Vukčića, iz razloga što dio sačuvana natpisa nije dovoljno blizu njegova početka. U skladu s tim zaključkom otvara mogućnost da je ispod sljemenjaka sahranjen sam Hrvoje. Usp. MARIAN WENZEL, *Bosanski stil na stećcima i metalu*. *Bosnian style on tombstones and metal*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1999., str. 135.
- 5 U Inventarnoj knjizi Zemaljskog muzeja dimenzije su točno zabilježene, jedina je razlika što smo u našem mjerenju razložno pomaknuli zonu glave iznad kapitela tako da su odstupanja evidentna samo u razmjeri. Zahvaljujem kustosici Adisi Lepić na pomoći u istraživačkom radu u Zemaljskom muzeju.
- 6 Đoko Mazalić neobičan i jedinstven oblik stupca povezoao je s nišanima. On je ustvrdio, komparirajući ga s obeliscima / nišanima iz Gornjih Bakića kod Olova i Rogatice (obelisci / nišani Mahmuta Brankovića i Radivoja Oprašića) kako je "i zgoščanski 'obelisk' nišan turskog vremena", podignut nakon 1463. godine, odnosno na prijelazu iz 15. u 16. st. Točnije, pod stupcem je zakopan

od istoga kamena kao i sljemenjak, a primjetna su i oštećenja, veća, već ranije evidentirana i manja, neevidentirana i nastala zbog djelovanja atmosferilija i poroznosti kamena. Iz prethodnih se analiza način rada kovača povezivao s drvorezbarstvom, odnosno duborezom, što je u osnovi opravdano u kontekstu manualne i tehničke izvedbe. Zapravo je ovakav način rada u različitim materijalima karakterističan na širokom prostoru umjetnosti ranoga srednjeg vijeka koji podrazumijeva i predromaničku, bizantsku i islamsku umjetnost. Izvedba dvodimenzionalnoga prikaza sa stupca pretpostavlja kombinaciju plitka i uleknuta reljefa gdje se s pozadinskoga dijela odstranjuje masa kamena, a akcentiraju se vertikalno istaknute konture predstavljenih motiva. Površinski je dio izveden u jednoj ravni, bez potenciranja volumena.⁷ Svakako, ovakav način rada nije nekakav

---

"vjerovatno neki filurdžijski poglavar (vojvoda, knez, premićur)" koji je bio hrišćanin (ĐOKO MAZALIĆ, "Kraći članci i rasprave", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, IV.-V., Sarajevo, 1950., str. 234, 241). U ovom prilogu spominje se i stupac gosta Milutina, koji bi se također zbog svoga oblika po njegovu tumačenju vrlo vjerovatno mogao smjestiti u rano tursko doba. Upravo je ovu "četvorku" Marian Wenzel izdvojila u svojoj analizi stećaka čija se forma mijenja pod utjecajem islamske sepulkralne umjetnosti (1999.). U tom smislu ona pretpostavlja da je stupac iz Zgošće nešto ranije izveden i da su njegovi sadržaji u potpunosti kršćanski, a specifičnu formu povezuje s islamskim mamelučkim stelama, ali ne izdvaja niti jedan komparativni primjer za tu tezu. Iz ovih analiza vezanih za oblik stupca jedino možemo izdvojiti način klesanja donjega dijela sponenika, vrlo blizak općenito islamskoj klesarskoj tradiciji, ali stupac iz Donje Zgošće ne može se stavljati u istu ravan s prethodnim primjerima *jednakih* oblikovnih vrijednosti (sva tri s vrhom u vidu četverostrane piramide s kuglom) gdje se jasno uočava izvrsnost sinteze osmanske i kršćanske umjetnosti, posebno na primjeru obeliska / nišana s Vlaškovca u Gornjim Bakićima, iznimne ljepote i estetsko-umjetničkih vrijednosti. Izuzev stupca gosta Milutina, vrlo je slično rješenje gornjega dijela stupa s kvadratičnim blokom iz Staroga Slanog kod Trebinja, "Kovačine" (MARIAN WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965., str. 91; T XXIV, sl. 6, 8). Kada usporedimo ova tri stećka, svakako uočavamo da su rješenja drugačija u donjem dijelu. Povezuje ih četvrtasta glava s ravnim završetkom.

- 7 Jednak način rada nalazimo u starijoj likovnoj produkciji, npr. na fragmentima kamene plastike iz crkve sv. Stjepana u Vrucima kod Sarajeva (9./10. st.), na dijelu ciborija iz Rogačića kod Blažuja (11. st.) ili na reljefnim pločama crkve sv. Petra u Zavali (12. st.?). Mogli bismo ga komparirati i s pojedinim reljefima arhitektonske plastike Bobovca (dio gotičkoga natprozornika s gornje palače, dio ukrašena natprozornika iz mauzoleja, reljefni motiv nadgrobne ploče nad grobom br. 4). Premda je način klesanja sličan, umjetnici se izražavaju drugačije u smislu shvaćanja prostora. Stupac je prekriven plaštem simboličkih motiva koji dobivaju dekorativan karakter što jest blisko drvorezbarstvu, dok

specifikum vezan isključivo za drvorezbarstvo.⁸ Planimetrijska shema sve četiri strane stupca iz Donje Zgošće podrazumijeva podjelu, kako smo spomenuli, na zemaljski i nebeski dio. Reljefno izvedeni polustupovi na dršci / postolju, klesani na sve četiri strane trebali bi predstavljati zemaljsku zonu, a prizori iznad kapitela nebesku.⁹ Svaki od prizora u gornjoj zoni uokviren je motivom tordirana užeta, a on se javlja i kao integralni element kompozicija.

---

je na spomenutim fragmentima s Bobovca autor unutar kadra istaknuo samo jedan središnji motiv. Sličan je postupak u rezbarenju drvene površine koja se prekriva ornamentom, a i u izradbi kalupa za pećnjake (npr. dio kamenoga kalupa za pećnjak Tvrtka II. Tvrtkovića s Bobovca).

- 8 Moguće je pretpostaviti da su kovači osim ova dva značajna stećka mogli izvoditi i druge radove u drvetu za utjecajne naručitelje, a treba i upozoriti da se rad skulptora ne treba ograničavati na uporabu samo jednoga materijala, u ovom slučaju kamena. Na prostoru Bosne i Hercegovine oduvijek je bilo puno drveta i umjetnika koji su ga umjetnički obrađivali, a to nam je poznato iz kasnije tradicije. Na žalost, nemamo sačuvanih sličnih nalaza iz srednjovjekovne umjetnosti zbog turbulentnih historijskih prilika i trošnosti materijala, ali P. Anđelić u analizi vladarskih kompleksa ističe kako je velik broj radova unutar enterijera zasigurno bio izveden u drvetu, a da je čak i oltarna pregrada u mauzoleju bila vjerojatno drvena. Spomenut ćemo i da su sljemenjak i stupac djelo veoma nadarenih srednjovjekovnih umjetnika koji su zasigurno već imali iza sebe više izvedenih radova.
- 9 Prilikom istraživanja stupca iz Donje Zgošće uvidjeli smo kako vertikalni stećci nisu sustavno klasificirani, a nerijetko se nailazi i na kontradiktorne zaključke vezane za dataciju. To se posebno odnosi na tip uspravnih kvadratičnih nadgrobnika ravnoga završetka. S jedne se strane uglavnom ističe kako su se stupovi, pod utjecajima osmanskih nadgrobnika, podizali najranije oko polovice 15. stoljeća (usp. Š. BEŠLAGIĆ, *Nišani XV i XVI vijeka*; ISTI, *Stećci, kultura i umjetnost*; ISTI, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2004.; NADA MILETIĆ, *Stećci: ed. Umetnost na tlu Jugoslavije*, Jugoslavija / Spektar / Prva književna komuna, Beograd - Zagreb - Mostar, 1982., str. 159), a s druge se ti isti stećci datiraju u kraj 14. ili, pak, u početak 15. st. Bešlagić je, primjerice, stupac datirao u početak 15. st., doduše vrlo oprezno i s prijedlogom da se ovo pitanje dodatno istraži i potvrdi, a M. Wenzel u 1401. godinu, oboje se vodeći dijelom natpisa (Dragiša). Nadalje, stupac gosta Milutina iz Humskoga kod Foče, oblikom možda najsličniji stupcu iz Donje Zgošće (barem u gornjem dijelu nadgrobnika, kao i uporabom tordirane vrpce kojom se uokviruju kadrovi) M. Vego datirao je u 1318., što po automatizmu pomiče datiranje našega stupca u 14. st. Usp. MARKO VEGO, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1980., str. 273-274. Bešlagić Milutinov nadgrobnik vrlo široko datira u 14. i prvu polovicu 15. st. (*Stećci, kultura i umjetnost*, str. 52; *Leksikon stećaka*, str. 119-120). Istražujući ovaj problem koji se sam po sebi nametnuo, primijetili smo da su i HERTA KUNA (*Srednjovjekovna bosanska književnost*, Forum Bosna, 45/08, Internacionalni Forum Bosna, Sarajevo, 2008., str. 306, 310) i

Čeona strana stupca (strana I. prvotno okrenuta na zapad)¹⁰

Na čeonoj strani stupca uočavamo simboličke motive koji se protežu od dna do vrha. Drška je oblikovana u vidu polustupa s reljefno oblikovanim korpusom i kapitelom s tri križne četverokrake zvijezde u obročima. Po vertikali nižu se odozdo prema gore: dvostruka spirala (gusta S spirala) s četiri i pet navoja, položena vitica, omanja rozeta i zvijezda s motivima križa (osam i četiri kraka) u dvostrukim obročima; položeno tordirano uže, veća osmerolatična rozeta / zvijezda unutar dvostrukog obruča s četiri ispupčene i četiri udubljene latice (krakovi), spirala s pet navoja, dvije manje osmerolatične križne rozete opet dvostruko uokvirene i iznad njih velika konturno oblikovana četverokraka zvijezda u formi križa u dvostrukom obroču.¹¹ Na tom

---

MEHMED KARDAŠ (*Jezik i grafija srednjovjekovne bosanske epigrafike*, Institut za jezik, Sarajevo, 2015., str. 104-105, 227) u potpunosti suglasni s prijedlogom M. Vege o dataciji stupca gosta Milutina - 1318. godina, a on ga je datirao upravo u tu godinu rekonstrukcijom povijesnih događaja (rat na Drini 1318. godine i ban Mladen II. Šubić). U analizi M. Vege spominje se specifičnost usamljena grobnog mjesta gosta Milutina, pa se i na toj osnovi izvodi i historijska interpretacija. Skrećemo pažnju da smo istraživanjem nekropola zapadne Srbije po Bešlagićevoj evidenciji uočili da postoji više ovakvih slučajeva sahranjivanja: jedan nadgrobnik, najčešće stup, koji stoji udaljen od nekropole, ako je uopće ima. Kako nam se čini, nije se dovoljno seriozno i kritički pristupilo ovom problemu. Također, primijetili smo da je i pitanje podrijetla ovakva oblika ostalo nedorečeno. Bešlagić je ustanovio kako stupova najviše ima u Srbiji i centralnoj Bosni. On pronalazi određene sličnosti s armenskim hačkarima i seldžučkim nišanima, a istovremeno pravi i paralelu između studeničkih stela i pojedinih stećaka u obliku stupa navodeći kako se razvijaju istovremeno (Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci, kultura i umjetnost*, str. 121). Vege, pak, analizirajući stupac gosta Milutina, prizmatični oblik spomenika ovakva tipa objašnjava utjecajima iz Srbije, prije svega preko diplomatske građe srpske kancelarije prve polovice 14. st. gdje se spominju slični stupovi, a ističe i da je pronašao ovakvu formu uz grobnu ploču u Bijeloj kod Konjica iz 9.-11. st. (M. VEGO, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, str. 274). Svakako bi se trebala uraditi posebna studija koja bi rasvijetlila postavljena pitanja glede podrijetla oblika i njegova razvitka u kojoj bi se određene teze i dokazale. Na osnovi dosadašnjih istraživanja stupac iz Donje Zgošće bi se zbog akcentirane glave indirektno mogao povezati sa seldžučkim nišanima, ali ipak su to dva različita tipa nadgrobnika.

10 Na fotografiji je replika stupca iz Gliptoteke jer nismo bili u mogućnosti ovu stranu, kao i nasuprotnu čeonu, fotografirati cijelu zbog zasađenih grmova uza stupac. U Zemaljskom muzeju nema fotodokumentacije svih strana stupca, a ljubazno mi je ustupljena jedna fotografija na kojoj se vide dvije strane.

11 Na spiralama nismo uočili zmijsku glavu kako su to sugerirali Stratimirović i Karanović. Dvostrukih spirala najviše ima oko Olova, Ilijaša, Breze i Vareša (Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci, kultura i umjetnost*, str. 202).

je polustupu, ispunjenu reljefnim motivima koji "izrastaju iz zemlje", dakle bez baze, skulptor u vertikalnom pravokutniku predstavio zanimljiv sadržaj. Unutar kadra, kako je već uočeno, izvedena je stilizirana predstava šiljastoga gotičkog luka (timpanona portala) ispod kojega se nalazi četverolatična rozeta unutar okulusa. Ispod nje se jasno uočava vertikalni pravokutnik s motivom tzv. Andrijina križa (*crux decussata*) izvedena od tordirana užeta, jednako kao i arkada. Između krakova križa su četiri rozete, dvije s po osam, a druge dvije s po dvanaest latica. Ovakvom reduktivnom metodom umjetnik je želio u apstrahiranoj formi predstaviti pročelje - portal / timpanon crkve, a unutar njega, jedan od najstarijih kršćanskih simbola/ideograma koji se intenzivno koristio od samih početaka likovne produkcije prvih kršćana/hrišćana. Osnovno tumačenje ovoga grafičkog simbola vezano je za Kristov monogram, odnosno grčko i ćirilično slovo X (*puctoc*). On se javlja još od 2. stoljeća u slikarstvu katakombi, nekada urezan na kruh (*panes decusatti*). Dijagonalno postavljeni krakovi križa dijele površinu na četiri dijela tako da se ova podjela može odnositi i na četiri strane svijeta, četiri godišnja doba, četiri doba dana, a također se povezuje s četvoricom evanđelista, četiri bića ispod prijestolja, te četiri evanđelja koja sadrže sveukupnost Spasiteljeva učenja. Iako

profilacija arkade s prozorom upućuje na gotičku arhitekturu, nismo suglasni s Anđelićevom tezom da se ovakva predstava može poistovjetiti s vratnicama i nekim realističnim prikazom ondašnje crkve, nego smo mišljenja da bi se ovakav, bezbroj puta interpretiran simbol sveden na dvodimenzionalni simetrični geometrijski prikaz, evidentan i u iluminaciji rukopisa i na koricama kodeksa, u ovom kontekstu mogao shvatiti kao predstava četveroevanđelja ili, pak, simboličke

"knjige života" (Otk 21,27; 20,12).¹² Nije rijedak slučaj, kako smo već naveli, da se umjesto manjih križeva u krugovima ili točaka i drugih kršćanskih simbola s četiri strane, na ovim mjestima upravo nalaze simboli evanđelista.¹³ U slučaju identifikacije toga motiva, koji je M. Wenzel povezala s Đuriskim evanđeljem, suglasni smo. Međutim, nismo suglasni s vezivanjem ovoga simbola za samo tu vrstu likovne produkcije, kao ni s tezom da ostale tri strane predstavljaju iluminirane listove.¹⁴ Ako bismo otvorili diskusiju vezanu za prisutstvo ovakva simbola na koricama kodeksa, onda bi se trebalo istaknuti da je prisutan u koptskom knjigoveštvu, zatim u grčkom, bizantskom, staroslavenskom, ali i gotičkom, renesansnom itd.¹⁵ U tom širokom

---

12 Usp. P. ANĐELIĆ, "Doba srednjovjekovne bosanske države", str. 513.

13 Možda se slikovito ovaj primjer najbolje može predstaviti minijaturom iz *Book of Kells* (Trinity College Library, Dublin, MS A. I. [58], 9 st. f. 290v), jednom od najstarijih, raskošno iluminiranih rukopisa s Britanskog otočja <https://digitalcollections.tcd.ie/concern/works/hm50tr726?locale=en> (10. 5. 2021.). Grafički simboli na koricama koptskih rukopisa mogu se pogledati na web stranici Morgan Library & Museum: <https://www.themorgan.org/collection/coptic-bindings> (15. 5. 2021.).

14 Mamelučka forma ovoga stupca, kako ističe Wenzel, ispunjena je kršćanskim sadržajima. "Veliko X" s pročelja stupca povezuje s elementima korica tadašnjih srednjovjekovnih bosanskih knjiga, za što ne navodi usporedne primjere, jer sačuvanih korica bosanskohercegovačkih kodeksa gotovo da i nema, ali istodobno pronalazi konkretniju vezu s koricama srpskoga pravoslavnog Đuriskog evanđelja iz 15. stoljeća. Uzor za ovako izvedene korice, kako ona dalje navodi, jest u koptsko-egipatskom knjigoveštvu kroz koje se provlači "X motiv" od 11. do 13. stoljeća. Njezino je tumačenje da pročelje stupca predstavlja korice kodeksa, a da su "otvoreni listovi s iluminacijom" na ostale tri strane (usp. M. WENZEL, *Bosanski stil na stećcima i metalu*, str. 136). Izvedba reljefa na tim stranama povezuje se s Hvalovim zbornikom (Biblioteca della Università di Bologna, Ms. 3575 B, 1404. godine), odnosno kao slikovni prilog izdvaja se list s prikazom kralja Davida pokajnika i tekstom Psalama (f. 296r). Kako je s jedne strane slikana minijatura, a s druge tekst (koji je inače dvostupačan), a u vrhu iluminirano zaglavlje, ona otkriva u praznini između minijature i teksta "prazni stupac" koji se povezuje s trakom stupca i gornjom zonom u vidu slova T. Zaključujemo da autorica vrlo neuvjerljivo iznosi svoje zaključke što se prethodnoga tiče, ali je korektno pronašla vezu s motivom Đuriskog evanđelja. Potvrdila je ranije Bešlagičeve interpretacije vezane za predstavu riba, kruha i kaleža koji bi se mogli identificirati s jednim od Kristovih čuda. Spomenut ćemo da je složene oblike rozeta i njihove izvedbe povezala sa skulpturom Moravske škole.

15 Svakako je u opremi knjige evidentirano preplitanje različitih stilova, tradicija i utjecaja, a karakteristični znak, reljefno izveden na koricama knjiga dopunjuje se drugim elementima i ukrasima. Neke od takvih primjera može-

kontekstu, iako nemamo sačuvanih korica naših kodeksa s tim motivom, vrlo je moguće da su postojale. U svakom slučaju, jasno je da slovo "X", kako ga je većina istraživača detektirala, s predstavama četiri evanđelista ili rozeta, zvijezda i slično, ima simboličko značenje i odnosi se na Krista, dakle na Novi Zavjet općenito. Semantički sadržaj predstavljena znaka sasvim je razumljiv. U različitim likovnim medijima on se nekada javlja u svom punom značenju, a nekada postaje dekorativnim motivom. Mislimo da u slučaju reljefa na stupcu njegovo značenje ima primarni smisleni sadržaj.

U kontekstu likovne produkcije stećaka, ovaj motiv nalazimo na više primjera i u različitim varijantama. Posebno je koncentriran na stećcima oko Imotskog, a evidentiran je i na Kupresu (Gornji Malovan, lokalitet "Podjaram"), Gabrili kod Cavtata, u Turčinovićima (Široki Brijeg), Bačićima na Drinjači, Pasićini kod Vrgorca, Bačićima kod Gacka itd.¹⁶ Primjetno je da se katkada dodaje poprečni ili vertikalni krak, a prostore između ispunjava astralnim simbolima, križevima i ponekim likom simboličke životinje (Kupres).¹⁷ Na navedenim primjerima gornja ploha stećka, najčešće tipa ploče, obuhvaćena je ovim motivom. Katkada se Andrijin križ javlja na užoj strani sljemenjaka na postolju s obručima na vrhovima krakova i rukom sa strane,¹⁸ ili iznad figuralnih predstava kao npr. na krstači iz Drežnice kod Mostara, sa strane sanduka iz okoline Zvornika,¹⁹ na vrhu antropomorfne krstače,²⁰ u donjoj zoni obeliska / nišana,²¹ zatim u okviru vijen-

---

mo vidjeti u studijama J. Millera, M. i B. Rozsondai i S. Pugliese. Usp. JULIA MILLER, *Books Will Speak Plain: a Handbook for Identifying and Describing Historical Bindings*. 2nd ed. Ann Arbor, Legacy Press, Michigan, 2014.; <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0898122189902642?via%3Dihub>, MARIANNE ROZSONDAI - BÉLA ROZSONDAI, "Symmetry aspects of Bookbindings", u: *Computers & Mathematics with Applications*, 17 (4-6), 1989., str. 837-885 (13. 3. 2021.); SILVIA PUGLIESE, "Byzantine Bindings in the Marciana National Library", u: *The Book in Byzantium. Byzantine and Post-Byzantine Bookbinding (Proceedings of an International Symposium, Athens, 13-16 Oktober 2005)*, *Vivlioamphistis*, 3, Hellenic Society for Bookbinding, Athens, 2008., str. 219-252.

16 M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, str. 19; T 2, sl. 10-14, 18-19.

17 Izdvojiti ćemo jedan primjer starije likovne produkcije u Bosni i Hercegovini: lijevi plutej oltarne pregrade bazilike u Založju kod Bihaća.

18 M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, str. 138-139; T XXXV, sl. 28.

19 *Isto*, str. 152-153; T XXXVII, sl. 27.

20 *Isto*, str. 101; T XXIII, sl. 13.

21 Dokmir, Srbija; *Isto*, str. 236-237; T LIX, sl. 4.

ca,²² u krugovima unutar bordure,²³ unutar kvadratična okvira,²⁴ ili kao grafički znak manjih dimenzija, npr. ispod arkade na sanduku iz Vrulja kod Pljevalja.²⁵ Na sljemenjaku iz Donje Zgošće manifestira se u formi rascvjetala krizmona - rozete.²⁶ Bešlagić navodi da ovakvih križeva nema mnogo, svega četrdesetak.²⁷ Ispod sintetizirane predstave crkve i evanđelja isklesana je tzv. nazubljena cik-cak bordura ("pilini zubi"), a cijeli je prizor uokviren ispupčenom trakom do zone epitafa, tako da zapravo kompozicija ima dvostruki okvir.²⁸

Na čeonj strani stupca iščitavamo dakle sljedeće: prepoznatljivi znakovi crkve i četveroevanđelja (Novoga Zavjeta ili "knjige života") postavljeni su u središnjem dijelu, iznad je natpis, a dolje niz simboličkih kršćanskih motiva koji sugeriraju smrt, uskrsnuće i vječni život. Ako nadalje još dublje uđemo u analizu zašto se takvi motivi predstavljaju upravo na toj strani, onda istodobno uočavamo značajnu povezanost s početkom epitafa (gdje je naznačeno "Sie leži [Stjepa]n / [kneza] Batala")²⁹ i ono u što pokojnik s početka natpisa vjeruje, a s druge strane njegovu direktnu programsku vezu s pročeljem sljemenjaka. Na njoj je predstavljen Krist ispred Nebeskoga Jeruzalema, a uz njega dvije ceremonijalne figure koje mu pružaju darove. Što bi onda predstava sa stupca u koji "oni gledaju", uvjetno rečeno, trebala sugerirati? Mislimo da bi trebala sugerirati svakako vjerski kontekst pokojnikâ, njihovu nadu u vječni život koja će se ispuniti posredstvom četveroevanđelja i predstavljene crkve. Spomenut ćemo samo dokumentarnu historijsku građu poput povelja bo-

---

22 *Isto*, str. 101; T XXIII, sl. 13.

23 Carevac, Glamoč; *Isto*, str. 172-173; T XLII, sl. 3.

24 Loznica kod Srebrenice; *Isto*, str. 110-111; T XXVII, sl. 18.

25 *Isto*, str. 76-77; T XVII, sl. 14. Uz Andrijin križ pod tri arkade javljaju se S spirala i četverokraki križ u krugu.

26 Autorica Maja Miletić uočila je ovaj tip križa (s krugovima na vrhovima karkova) u pozadini rozete na stupcu gosta Milutina i komparirala ga s više primjera širega prostornog pojasa. Usp. MAJA MILETIĆ, *I "krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Roma, 1957., str. 136-140.

27 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci, kultura i umjetnost*, str. 179.

28 Tip nazubljene bordure Bešlagić vezuje za istočnu Bosnu, u nekoliko primjera evidentiran je u okolici Nikšića i Imotske krajine, a osamljen je slučaj u centralnoj Bosni, tj. Donjoj Zgošći. Usp. *Isto*, str. 144.

29 Unutar kvadratičnih zagrada riječi su koje se više ne mogu pročitati. Na nekim mjestima uočavaju se samo pojedina slova.

sanskih banova, kraljeva i velikaša u kojoj se potpisnici kunu "u sveto evanđelje". Ideja umjetnika zapravo je jasna, premda je predstavljena kroz grafičke i simboličke motive.³⁰ Općenito gledajući, grafički simboli ovoga tipa u sebi uvijek imaju skrivenu simetriju i numeričku vrijednost temeljenu na teološkom duktusu.

Nasuprotna čeona strana stupca (strana III. prvotno okrenuta na istok)³¹

S nasuprotne čeone strane susrećemo se s prikazom identificirane časne trpeze / oltarne menze.³² Ova je strana, pak, izvorno bila okrenuta prema tada već srušenoj crkvi, ali koja se sasvim sigurno poštovala kao posvećeno mjesto.³³ Skulptor je reljefno samo naznačio

30 Tu bi mogli dodati da i broj latica unutar četiri rozete u ovom slučaju može imati simboličku vrijednost: broj 8 kao broj uskrsnuća i 12 kao dvanaest apostola, dragulja Nebeskoga Jeruzalema i slično.

31 Prva fotografija ove strane jest replika, a druga originalni stećak.

32 Dragocjen prilog ikonografske interpretacije simboličkih reljefnih sadržaja stupca iznio je Milan Karanović još 1934. godine. Referirajući se u tekstu na Truhelku i njegov opis, autor je pokušao interpretirati sve motive u cjelini. On je smatrao da cijeli program stupca predstavlja ideju crkvice, odnosno grobne kapelice. Tako je na strani gdje su prethodno uočene ribe, simboli starokršćanske sepulkralne simbolike, i zvijezda, identificirao grafički predstavljenu časnu trpezu u euharistijsko posuđe: putir, diskos, mali svijećnjak, iznad njih profore, a ponad svega polumjesec, zvijezda i sunce s križem. Ta strana bi, dakle, simbolično predstavljala oltar u crkvi s časnom trpezom čije je metaforičko značenje grob Kristov i njegovo prijestolje na kome sjedi Božansko Janje (Otk 5,6; Otk 6,9). Čeonu stranu s "prozorom i gotskim lukom" povezuje s čeonom stranom crkve, a bočne, uže strane, koje čita u cjelini (od dna do vrha stupca) identificira s dva stupa, tj. dva svijećnjaka "na kojima gore dvije velike svijeće" (Usp. MILAN KARANOVIĆ, "Grobna crkva grafički izražena na bosanskom srednjeevokovnom spomeniku", u: *Novitates musei Sarajevoensis. Novosti iz bosansko-hercegovačkog muzeja*, 11, Sarajevo, 1934., str. 11). Motive s euharistijskim posuđem i svijećnjacima komparirao je s istim iz Stare pravoslavne crkve u Sarajevu. Autor ističe i da nije imao priliku obaviti sličnu identifikaciju s oltarnim posudama u rimokatoličkoj crkvi. Karanovićev doprinos ogleda se u identifikaciji dijela čeone strane stupca koju definira kao "crkvu", a također i u časnoj trpezi / oltaru s euharistijskim posuđem na suprotnoj strani. Premda, po našem mišljenju, nije korektno sproveo identifikaciju motiva na bočnim, užim stranama (svijećnjaci) jer je u čitanju reljefa izostavio pločice s natpisom, kao i dijelove motiva na čeonoj strani, ova je analiza veoma dragocjena.

33 Arheološkim istraživanjem lokaliteta obavljenim 1948. godine pronađena su četiri stećka unutar prostora crkve sagrađene na osnovi iz antičkoga doba što je potvrđeno i nalazima D. Sergejevskog. Crkva je vjerojatno srušena kada su

kapitel stupa na kojem stoji časna trpeza / oltarna menza pod "nebeskim svodom". Ploha drške / postolja je glatka, bez ornamentata, tako da se težište kompozicije pomiče prema gore, dakle na prostor oltara. Za izvedbu ove vrlo složene i apstrahirane kompozicije autor je koristio dvije točke očišta kako bi što sugestivnije predstavio stvari koje želi. Površina je u potpunosti prekrivena reljefom. Kadar je vertikalno pravokutnik, simbolička scena pruža se u četiri uža horizontalna pojasa, a kompozicija dvodijelna i značenjski povezana. Dvoprutim tordiranim užetom umjetnik je predstavio kose noge oltarnoga stola koji gledamo profilno i s uže strane, unutar njih je jednostavnim volumenima ponovio njihov oblik sugerirajući zadnje noge, stoga pretpostavljamo da je to oltarni stol na četiri noge. Na ravnoj, bočnoj plohi ivice stola, u prvom pojasu, nespretno su urezane dvije ribe, veća i manja, najstarije simboličke predstave Krista.³⁴ Njihova se izvedba razlikuje od cjelokupne dekoracije stećka i zbog toga se otvara mogućnost da je taj dio klesao suradnik glavnoga kovača, ali i da je naknadno dodan. Ipak, promatrat ćemo ga kao integralni element kompozicije, jer se tematski za nju izravno vezuje.

Iznad predstave riba, u drugom pojasu s desne strane, motiv koji je Karanović identificirao kao svijeću, mi ne prepoznajemo tako, jer tu svijeću ne vidimo. Vidimo, pak, profilno predstavljen stalak na oltarnoj plohi, opet naznačen tordiranim užetom, tako da se uporaba istoga načina obrade nogu stola i njegova prirastka u vidu pomoćnoga stalka treba tumačiti kao "jednak" materijal. Na površini stola jasno se mogu identificirati kalež starijega tipa, s niskom drškom i kružnom stopom, prezentiran profilno, patena / diskos, iz ptičje per-

---

stećci i podizani: između 13. i 16. stoljeća. Od stećaka oko crkve autorica I. Čremošnik spominje da su vidljiva dva ispred (tzv. "blizanci" po Stratimiroviću) i tri koji su gotovo potpuno utonuli u zemlju. Uz vanjske zidove crkve otkriveno je pet grobova pod pločama, a najvrjedniji su nalazi otkriveni pod sandukom ispred crkve. Na dva metra dubine pronađeni su konci brokatne tkanine, klinici mrtvačkoga sanduka i dvije staklene posude. Usp. DIMITRIJE SERGEJEVSKI, "Nove akvizicije odjeljka klasične arheologije Zemaljskog muzeja", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, III., Sarajevo, 1948., str. 170; IRMA ČREMOŠNIK, "Iskopavanje Crkvine u Zgošći 1948 g.", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 7, Sarajevo, 1950., str. 411-416.

34 *Ikhthys* (grč. riba, odnosno prva slova složenice Isus Krist Sin Božji Spasitelj). U bosanskohercegovačkoj likovnoj produkciji nalazimo ih na dijelu ploče oltarne pregrade bazilike u Bugojnu i na ulomku freske crkve sv. Marije u Olovu. Na oba primjera predstavljen je veći broj riba, slobodno raspoređenih unutar okvira.

spektive, a povrh njih, također s pogledom odozgo, uočavaju se dvije kružne forme unutar trokuta, odnosno dvije prosfore / hostije. Veća je pozicionirana iznad patene / diskosa, a manja položena na stalak. Skulptor je reljef modelirao po principu forma - antiforma i na taj način uočavamo puninu ili "prazninu" predstavljenih predmeta. Kada usporedimo patenu / diskos s prosforama / hostijama, uočavamo kako je patena "šuplja" jer se naglašava kontura, a prosfore / hostije "pune", premda plošno izvedene. Motiv iznad kaleža i onaj do njega bilo je najteže identificirati zbog izrazite geometrizacije, a i načina rada umjetnika koji prostore između objekata ispunjava ornamentom u vidu malih i većih trokuta, plastično modeliranih linija i slično. Pretpostavljamo, a u skladu s dvostrukim očištem i pogledom odozgo, da je u bademastoj, ribolikoj formi unutar trokuta a iznad kaleža možda predstavljena navikula, posudica u kojoj se čuvao tamjan. Ona je najčešće imala oblik lađice, a jedan od komparativnih primjera koji bi se oblikovno podudarao s našim pohranjen je u franjevačkom samostanu Duha Svetoga u Fojnici, a datiran je u 15. stoljeće. Postoji mogućnost i da je to lunula za čuvanje hostije, što bi bila možda i opravdanija teza, jer se na stolu nalaze dva posvećena kruha. Kada malo pažljivije pogledamo ovu formu, vidimo da je otvorena na donjoj strani, znači prema kaležu. Stoga

bi se ovaj "predmet" trebao značenjski povezati s kaležom. Bilo bi logičnije da je lunula nego navikula, ali riječ je samo o pretpostavkama. Treća mogućnost bila bi da je to stilizirana riba bez repa. S krajnje lijeve strane uočavamo predmet koji ima dršku iz koje izlazi traka u vidu cik-cak motiva. Nismo sigurni u njegovu identifikaciju ali možda bi mogao biti aspergil / škropilo, koji je znao imati gornji završetak od mekših materijala u obliku četkice ili izduženih traka kroz koje je prolazila sveta voda, ali također bi se predmet mogao

shvatiti i kao bič koji se u srednjovjekovnoj ikonografiji javlja kao atribut kojim se svećenik bori protiv hereze (npr. kod sv. Ambrozija). Posebno pitanje koje se otvorilo jest zašto umjetnik posvećeni kruh i lunulu / navikulu / ribu (?) smješta unutar trokutastih formi. Za onu s desne strane razumljivo je, jer se izvodi profilacija stalka, ali za druge dvije nije.³⁵ Ono što možemo vidjeti jest to da je skulptor oltarni stol sa stalkom izveo s bočne, uže strane, a predmete na stolu kao da ih promatramo s čeone. Kompozicija dakle svjedoči i o uporabi poliperspektive na način srednjovjekovnog umjetnika. Iznad stola, koji kao da je postavljen u eksterijeru, nalaze se sunce, mjesec i zvijezda, unutar četvrtoga pojasa, čije simboličko i u ovom slučaju opet kristološko značenje akcentira svete predmete smještene dolje. Sunce koje se identificira s Kristom unutar obruča ima četverokraki križ zvijezdu, polumjesec je vršcima okrenut prema dolje i s gornje strane flankira zvijezdu s osam krakova. Na ovom bismo mjestu trebali spomenuti nalaz iz grobnice K13: prstena s jednakim motivom četverokrakoga križa zvijezde u krugu koji svjedoči o prisutstvu ovoga simbola i u obradi metala jednakih oblikovnih i stilskih karakteristika, a vidjeli smo da je i na dršci čeone strane izvedeno pet manjih motiva ovakve forme.³⁶ Ispod mjeseca i zvijezde skulptor predstavlja trokuta-

---

35 Prva asocijacija jest trokut kao simbol Presvetoga Trojstva, ali ovakav simbol u određenu numeričkom nizu ili u vezi s drugim simbolima nekada predstavljao i Bogorodicu i anđele, npr. na pečatima za profsfore. Trokut se u kršćanskom kontekstu također vezuje za vjeru, nadu i ljubav (1 Kor 13,13; 1 Sol 1,3). S druge strane, moguće je da je realizacija trokutastih formi samo reprezentacija podloge na kojoj predmeti stoje, dakle pitanje ostaje otvoreno. Postoje i tumačenja o položaju trokuta i njegovu značenju u kršćanskom simbolizmu (vrh okrenut prema gore ili dolje, jednako kao i za simbol mjeseca): ako mu je vrh usmjeren prema gore, onda bi to predstavljalo uzašašće, a u suprotnom bi se njegovo značenje povezivalo s Kristovim silaskom na zemlju. Ovdje uočavamo da su dva okrenuta vrhom prema gore, a jedan prema dolje.

36 Posljednja arheološka iskopavanja na Donjoj Zgošći, obavljena u okviru projekta "Tajna zgoščanskih stećaka" (2010.-2012.), podrazumijevaju istraživanja 23% terena s ovoga lokaliteta. Potvrđen je kontinuitet sahranjivanja i dijelovi prahistorijskih, antičkih, kasnoantičkih i srednjovjekovnih nalaza. Revidirajući prethodna, a sublimirajući i rezultate tadašnjih istraživanja, autorica L. Fekeža-Martinović zaključuje da je na Crkвинi otkriveno sveukupno oko 50 grobova: 4 sljemenjaka, 1 stup, 13 sanduka i uvjetno preko 30 ploča. Izuzev velikoga sljemenjaka i stupca, ukrase otkriva na još dva stećka (sanduk br. 2, otkopan i istražen 1948. i ploča s kaneliranim rubom iznad groba K28), a izdvaja i još nekoliko nadgrobni spomenika kvalitetnije izradbe. Grobni prilozi nađeni su u 7 od ukupno 29 donekle očuvanih grobova. Uza skelet djeteta staroga pet godina (grob K13) otkriven je srebrni prsten s tri četverokrake zvi-

ste forme koje podsjećaju na vrhove planina.³⁷ Veoma je neobično izveden reljef mladoga mjeseca. Ima dvostruki srp koji je povezan u jednu cjelinu.³⁸ Ako sada razmotrimo položaj riba u prvom planu i u odnosu prema ostalim dijelovima simboličke kompozicije, možemo zaključiti sljedeće: njih se namjenski izdvaja kako bi se akcentirala cjelokupna simbolika predstavljenih elemenata ali istovremeno tim se postupkom i sintetizira i zaokružuje idejni aspekt djela. To znači da su ribe simbolička reprezentacija Krista i prezentacija jednoga od njegovih čuda.³⁹ Povrh cijele kompozicije jest pločica s natpisom (III. strana, "i brat mu bogomdan / i Tvrtko").

---

jezde/križa u krugu, veoma slično modelirana motiva kao na stupcu iz Zgošće. Izuzev ovoga, za naše je istraživanje veoma važno i otkriće iz groba G9, smještena u neposrednoj blizini sljemenjaka i stupca: dva srebrna i pozlačena prstena, ostaci brokatne tkanine i četiri srebrna dugmeta. Naročito je važan nalaz srebrnoga pozlačena prstena pečatnjaka s motivom ljiljana datirana u kraj 14. ili početak 15. st. Ovaj motiv, tako karakterističan za heraldiku srednjovjekovne Bosne i dinastiju Kotromanića, evidentirala sam i na stečku sljemenjaku. Dijelovi oltarne pregrade kasnoantičke bazilike datirani su u 5. ili 6. stoljeće, a dio čaše s plavom niti između treće četvrtine 14. i prve četvrtine 15. st. O ovoj vrsti stakla pisao je Pavao Anđelić. Otkrio je analogne primjere čaše iz Donjega Kaknja i većem broju čaša iz Kraljeve Sutjeske. Autor ističe i da je crkvice u Donjoj Zgošći imala prozore od prozirnog stakla bez ukrasa. Fekeža-Martinović u zaključnim razmatranjima iznosi kako je ovo groblje pripadalo velikaškom rodu čiji je vrhunac ukapanja bio na prelazu iz 14. u 15. st. Usp. LIDIJA FEKEŽA-MARTINOVIĆ, "Pregled arheoloških istraživanja 2010. i 2012. god. na lokalitetu Crkvina ('Grčko groblje') u Zgošći, 19.07.-13.08.2010. god. i 04.10.-30.10.2012. god.", u: *Naše starine*, XXIII./2014., Sarajevo, 2014., str. 27-65; EMA MAZRAK, "Stećak sljemenjak iz Donje Zgošće kod Kaknja - novo ikonografsko tumačenje", u: *Bosna franciscana*, 36, Sarajevo, 2012., str. 99-132; PAVAO ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2004., str. 229-230.

- 37 Prikaz planinskih vrhova, odnosno vrhova gora mogao bi imati simboličko značenje. Više je ovakvih primjera u Novom Zavjetu vezano za Krista: Maslinska gora, Gora preobraženja i Gora uzašašća, Golgota i Sionska gora.
- 38 Bešlagić bilježi ovakve rijetke primjere udvojenoga mjeseca s crtom na samo nekoliko lokaliteta (*Stećci, kultura i umjetnost*, str. 164).
- 39 Kada našu kompoziciju usporedimo s jednim od starijih bizantskih prikaza riba na polukružnoj sigmi s mozaika u crkvi San Apollinare Nuovo u Ravenni (rano 6. st.), onda jasno uočavamo da središnji dio s dvije ribe na pladnju, okružene razlomljenim kruhom, preuzimaju ulogu Spasitelja. Posljednje večere i njegova čuda, a da bi promatrač shvatio ideju Posljednje večere i euharistije, umjetnik predstavlja Krista koji blagoslivlje ribe i kruh, s apostolima grupiranima oko. Ovdje to nije slučaj. Stoga ne možemo reći da se cjelokupan prikaz odnosi isključivo na čudo umnoženja kruha i riba (Mt 14,13-21,

Opet se u teološkom i ikonografskom čitanju uočavaju programske veze epitafa, euharistijskoga sadržaja oltarne menze i crkve prema kojoj je ova strana bila okrenuta. Dakle, ovdje se predstavlja najsvetiji dio bogomolje, s najvažnijim atributima koji se vezuju za Kristovu Posljednju večeru, njegovo Tijelo i Krv njegovu, na vjernika koji ga štuje liturgijskim obredom, a cijeli prizor dobiva i nebesku dimenziju, jer je smješten neposredno ispod simboličkih astralnih tijela. Ne treba zaboraviti da su se u prostoru oltara smještale relikvije / moći umrloga, tako da bi se ikonografija oltara mogla povezati s grobom "mučenika". To bi onda bio pokojnik koji je ispod njega sahranjen. Značenje časne trpeze / oltarne menze na više mjesta spominje se

u Svetom Pismu. Sv. Pavao ga primjerice opisuje kao "stol Gospodnji" (1 Kor 10,21), a u Otkrivenju (6,9) pod njim se javljaju duše mučenika. Oltar je dakle simbol Isusa Krista i njegova vječnog svećenstva. U prenesenu značenju on podrazumijeva posvećujuću moć, spasenje i nadu u život vječni. U tom smislu trebamo se prisjetiti kako su se najistaknutiji pojedinci srednjovjekovnoga društva, odnosno vladari, vlastelini i njihovi srodnici sahranjivali unutar prostora crkve, a to se odnosi i na dinastiju Kotromanića.⁴⁰ Usamljeni prizor oltara na

---

15,32-39; Iv 6,9-14...), kako je to sugerirao Bešlagić, jer je značenje dublje i kompleksnije. Čudo umnoženja može se odnositi samo na ribe i kruh. Anonimni je umjetnik integrirao na vrlo originalan način dvije ideje: ideju euharistije (Posljednje večere) unutar posvećena obreda i Kristova čuda. Možda bi se ideja prezentiranja riba na prednjoj plohi oltarnoga stola mogla povezati sa starijim primjerima reljefne dekoracije oltara, poput onoga iz Eufrazijeve bazilike u Poreču s dvije ribe.

40 Istaknuli bismo primjer njihovih grobova iz crkve sv. Nikole u Milima (Arnautovićima) kod Visokog i kapelice sv. Mihovila na Bobovcu, smještene ispred oltara. Iako su oba lokaliteta bila devastirana, uspjela se, barem donekle, uraditi rekonstrukcija načina na koji su bili sahranjeni. Spomenut ćemo nadgrobnik u obliku sljemenjaka, te sjajno modelirane reljefne ploče s portretima

našem stupcu mogao bi se u idejnom smislu povezati upravo s prethodnom opaskom.

Vrlo je teško odgovoriti na pitanje je li ovo prezentacija katoličke ili pravoslavne oltarne menze / časne trpeze, jer nedostaju elementi koji bi pomogli u identifikaciji. Prije svega nedostaju križ i svijeće,⁴¹ antimins i oltarno evanđelje koje je kod pravoslavaca stajalo u središnjem dijelu prijestolja.⁴² Komparativnim istraživanjima ustanovili smo da zapravo nedostaje više liturgijskih predmeta koji bi se trebali tu nalaziti i koji su neizostavan dio i katoličke i pravoslavne liturgije.⁴³ Primjetno je i da na prosforama / hostijama nema ni tradicional-

---

pokojnika u punom sjaju i sa svim kraljevskim insignijama na Bobovcu, ali i ostatke fresko slikarstva u obje crkve koje je bilo dijelom promišljena vjerskog programa i konteksta prezentacije pokojnika (fragmenti kompozicije Posljednjega suda ili dijelovi lica anđela i svetaca). Usp. P. ANĐELIĆ, "Krunidbena i grobna crkva"; ISTI, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*; MIRSAD SIJARIĆ, "Nadgrobne ploče tri bosanska kralja", u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 23, Zagreb, 2006., str. 229-256.

- 41 Postavka svijeća na oltarni stol poseban je problem. Neki autori ističu da stalno mjesto na oltaru dobivaju tek u 14. stoljeću (usp. ANĐELKO BADIURINA i dr., *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979., str. 555). U *Katoličkoj enciklopediji* navodi se da se svijećnjaci sa svijećama podižu s poda na oltar vjerojatno u 12. ili 13. stoljeću, a da se pri tome oltarni križ stavljao u sredinu između dvije svijeće. Usp. <https://www.newadvent.org/cathen/01350a.htm> - AUGUSTIN JOSEPH SCHULTE, "Altar Candlesticks", u: *The Catholic Encyclopedia* (16. 5. 2021.). Primjeri scena "Prikazanje u hramu" i "Navještenja" Andrije Buvine i majstora Otta s vratnica, odnosno reljefa na zidu zvonika splitske katedrale, jasno pokazuju da se na oltarnom stolu nalazi jedna i dvije svijeće, a radovi su nastali početkom 13. stoljeća. Usp. LJUBO KARAMAN, *Drvene vratnice i drveni kor splitske katedrale*, Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1942.; RADOSLAV BUŽANČIĆ, "Andrija Buvina and Radovan. The Salvation Message on the Portals of the Split and Trogir Cathedrals", u: *Vratnice Andrije Buvine u splitskoj katedrali: 1214-2014*. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održana u Splitu 23.-24. rujna 2014. Književni krug - Institut za povijest umjetnosti, Split - Zagreb, 2020., str. 311-345.
- 42 Usp. https://pstgu.ru/download/1183389980.tom_4.pdf - *Настольная книга священнослужителя*, tom 4, str. 39, 47, 87-88 (16. 5. 2021.).
- 43 <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/braun1924bd2/0005> - JOSEPH BRAUN, *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*, II. (11. 3. 2021.). Liturgija pravoslavaca, ako je crkva veća, podrazumijeva i uporabu žrtvenika na kojem je stajalo sveto posuđe, evanđelje, križ i mošti u relikvijarima. Prijenosom tih posuda mijenjalo se i njihovo simboličko značenje u odnosu na mjesto gdje ih se stavlja. Svakako je najvažniju ulogu imalo sveto prijestolje unutar crkve.

no urezana križa ili pečata koji je bio sastavnim dijelom obreda, a ni njihov se broj ne može izravno vezati za neku određenu liturgijsku praksu.⁴⁴ Također, oblik stola s četiri zakošene noge sa stalkom iznad, koji bi nam eventualno mogao pomoći u identifikaciji, ne otkriva mnogo.⁴⁵ Likovni govor liturgijskih predmeta unutar ove vrlo posebne kompozicije trebao bi nas upućivati na teološki okvir u kojemu umjetnik stvara i na ulogu naručitelja. Ovdje se svakako ne radi o narativnu, nego o reduktivnu prikazu i takav način nam otežava ikonografsku analizu i identifikaciju.⁴⁶ Govor simbola i reduktivnih, a rjeđe narativnih prikaza, koji su u Bosni i Hercegovini vrlo živi u kasno-srednjovjekovnoj umjetnosti, ukazuje na jedinstvenu pojavu unutar različitih likovnih i ikonografskih matrica Zapada i Istoka. Premda se ona gotovo jednoobrazno javlja u umjetnosti stećaka koji su svakako interkonfesionalni, u ovom slučaju bi se trebalo možda vrlo oprezno otvoriti i pitanje treće mogućnosti koja može također biti sasvim izvjesna: o oltaru Crkve bosanske. Iako nemamo dovoljno podataka koji bi konkretnije potvrdili postojanje određene liturgije u redovima ove Crkve, poznato je iz diplomatske, dokumentarne i

---

44 Pet ili jedna veća prosfora u slavenskom i grčkom obredu ili jedna velika hostija i više manjih u katoličkom. Na prosforama se nekada utiskuju i složene rozete koje podsjećaju na ove sa stupca, katkada je utisnuta i jedna riba.

45 Konzultirajući literaturu vezanu za pojavu i oblike oltarnoga stola, može se kronološki pratiti razvitak osnovne forme ploče na jednoj, dvije ili tri noge, zatim na četiri ili pet, kao i onoga kubičnog tijela s četiri stjenke s reljefnim sadržajima i slično. Nismo uspjeli naći tipološki sličan oltarni stol s četiri zakošene noge konzultirajući i prenosive oltare. Usp. <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/braun1924bd1/0143> - JOSEPH BRAUN, *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*, I. (7. 3. 2021.); JUSTIN KROESEN i dr., *The Altar and its Environment, 1150-1400*, Brepols, Turnhout, 2009.

Poseban je problem otvoren i sa stalkom na oltarnoj ploči koji je u našem slučaju služio za držanje hostija / prosfora, a ne o zakošenoj plohi gdje bi trebala stajati knjiga. Poznat je pomoćni pokretni stalak ili fiksni stalak za čitanje, ali ovako pozicioniran, na samom oltarnom stolu, nismo uočili. U potrazi za arhitektonskim i skulpturalnim matricama pokušalo se i klesane stupove drške usporediti s odabranim komparativnim primjerima. Npr. kapiteli i baze stupova imaju izraziti zaravnjeni trapezoidni oblik, što bi se u vizualnom smislu možda moglo povezati s bizantskom tradicijom 6. stoljeća. Međutim, oblici su u tolikoj mjeri reduktivni i ispunjeni shematiziranim neujednačenim ornamentom da ih je vrlo teško izravnije vezati za neki stilski slog.

46 Nismo pronašli srodne primjere u srednjovjekovnoj likovnoj produkciji. Najčešće se oltar u slikarskom mediju predstavlja unutar višefiguralnih prikaza i liturgijskih obreda sudionika, određenih kristoloških tema i sl. Prizor hetimasijske u ikonografskom smislu također ne možemo vezivati za naš oltar.

druge historijske građe da su se vjernici okupljali u hižama / crkvama, da su štovali određene blagdane i svece i da su čitali biblijske knjige.⁴⁷ Premda je njihov nauk (kao i likovni identitet u knjižnom slikarstvu) bio svakako specifičan u odnosu na velike Crkve, u sačuvanim iluminiranim rukopisima susrećemo se na nekoliko mjesta s liturgijskim bilješkama, ali još uvijek nije dokazano jesu li one rezultat prepisivačke djelatnosti sa starijih bizantskih i grčkih predložaka ili zaista izvornih oznaka. To pitanje svakako treba ostaviti otvorenim i najprije pokušati ustvrditi za koga je ovaj nadgrobnik izveden, odnosno tko je bio naručitelj, što bi nam moglo pomoći i u identifikaciji konfesionalnoga konteksta. U svakom slučaju, jasno se vidi svečano oblikovano bogoslužje u čijem je središtu euharistijsko slavlje. Umjetnik je dakle izdvojio dvije ribe, kalež starijega tipa bez nodusa i s vrlo kratkom drškom,⁴⁸ dva posvećena kruha koja bi se možda mogla povezati s dvojicom pokojnika s početka natpisa, navikulu / lunulu / ribu (?) i škropilo / bič (?).⁴⁹ Posebno je sugestiv-

47 Izdvojiti ćemo samo nekoliko redaka iz testamenta gosta Radina Butkovića (5. siječnja 1466.): "[...] I da se imaju svijeće paliti za dušu moju, gosta Radina, u hramovima Božijim na one svete blagdane koji su gore navedeni, svaku svetu nedjelju i sveti petak. Od toga zadušja, koje je određeno za službu Božiju i svih svetih, ja, gost Radin.[...]... a za hram i grob gdje mi budu položene kosti 140 dukata. [...]". Usp. ANA LALIĆ i dr., *Codex diplomaticus regni Bosnae. Povelje i pisma stare bosanske države*, Mladinska knjiga, Sarajevo, 2018., str. 851-856.

Simptomatično je i datiranje kralja Ostoje na svetkovinu Vodokršća (6. siječnja 1404.) u povelji u kojoj se izmiruje s vojvodom Pavlom Klešićem uz posredovanje djeda Crkve bosanske (*Isto*, str. 268). Iz povijesne građe poznato je da je kralj Ostoja bio veoma blizak Crkvi bosanskoj (JOHN V. A. FINE, *Bosanska crkva. Novo tumačenje*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 2005., str. 232-234). U Parmskom zborniku (Parma, Biblioteca Palatina, Ms. Parm. 1993., druga polovica 15. st.) na taj se dan obilježavala svetkovina Bogojavljenja, a sljedeći je posvećen sv. Ivanu Krstitelju (usp. EMA MAZRAK, "Analiza Kalendara ćirilicnog Parmskog zbornika apokrifna u kontekstu štovanja svetica i praznika u srednjovjekovnoj Bosni", u: *Vrhbosnensia*, XXII., 2, Sarajevo, 2018., str. 253). Prema predaji se na dan Bogojavljenja u crkvama blagoslivljala voda koja se potom nosila kućama.

48 Usp. IVAN ŠAŠKO, "Liturgijsko ruho i posuđe: značenja za oblikovanje crkvene likovne svijesti. Elementi za kriteriologiju 'liturgijskih umjetnosti'", u: *Bogoslovska smotra*, 74, Zagreb, 2004., str. 1156-1157.

49 Kaleži se u periodu gotike oblikovno transformiraju: drška postaje viša, nodus se jače ističe, a čaška se modelira u vidu obrnuta stošca. Kalež sa stečka blago je zaobljena konusnog tijela, bez ručica i s vrlo malom okruglom stopom. Takav oblik bi upućivao na vrijeme do 12. stoljeća. Ipak, nije svugdje bio jednak razvitak liturgijskoga posuđa, a u ovom se slučaju ono izvodi u svom rudi-

na njegova koncepcija u prikazu oltarnoga stola ispod nebeske sfere. Astralni simboli postaju kristološki i eshatološki, oni koji odgovaraju apokaliptičkom značenju punoće spasenja (Otk 12,1).

U umjetnosti stećaka ovakav je prizor unikatan, na pojedinim stećcima nalazimo samo predstavu čaše / kaleža. Bešlagić evidentira 13 takvih motiva.⁵⁰ Opravdano pretpostavlja da su čaše atribut svećenika, odnosno da se čaše zapravo odnose na predstavu kaleža / putira, motive koji su evidentirani i u bosanskohercegovačkoj kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj umjetnosti.⁵¹ Način izvedbe ove kompozicije, trostruko uokvirene dvjema plastičnim trakama različite debljine i tordiranim užetom, u potpunosti sugerira srednjovjekovnu ikonografiju i način shvaćanja prostornih odnosa, perspektive i slično.

Bočna strana stupca (strana II. prvotno okrenuta prema jugu)

Prva bočna strana u smjeru kojem teče natpis epitafa (strana II. ["ban Bosne / i kneza Stanka"], sada potpuno nečitljiva) opet dokazuje umjetnikovu inventivnost. Drška je reljefno izvedena u formi polustupa s trapezoidnom bazom ispunjenom umnoženim trokutima, korpusom u vidu vertikalnoga tordirana užeta koje s obje strane prate plastično modelirane trake zajedno oponašajući arhitekturne elemente složena stupa, a trapezoidni kapitel s okomitim reljefnim crtama i trokutima. Na ovom je postolju predstavljen T (Tau) križ (*crux commissa*) na sunčanoj rozeti u pravokutnu okviru.

Umjetnik je vrlo vješto i čitljivo prezentirao svoju ideju, povezujući pločicu, tj. antenu s patibulom i potpuno je nejasno kako to do sada nije uočeno, jer je vizualno vrlo jasno. Jedino je M. Wenzel uočila T-formu, ali je nije povezala s križem, nego s iluminiranom stranicom Hvalova zbornika.⁵² Kompozicija je vertikalna, križ na rozeti ispu-

---

mentarnom obliku bez ikakve dekoracije koja je zapravo bila sastavnim dijelom umjetničke obrade svetih predmeta.

50 *Stećci, kultura i umjetnost*, str. 249-250.

51 Reljefi na sljemenjaku iz Sočica kod Rogatice (sada u vrtu Zemaljskoga muzeja) možda bi se mogli povezati s predstavom oltarnoga stola, "svećenika" koji drži kalež u ruci, T-štapa koji stoji ispred stola kao znak službe i glave / portreta povrh svega navedena. Simbol pijetla na jednako oblikovanu stolu nasuprotne čone strane svjedoči nam o vjerskom kontekstu pokojnika, a konjanički portret o njegovu statusu u društvu.

52 Bešlagić za bočne, manje ukrašene strane, navodi kako se cijelom visinom do pločica s epitafom pruža vrpca / greda, a ističe i jedinstvene oblike pojedinih rozeta. Usp. Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci centralne Bosne*, str. 90.

njava kadar, a uokvirena je tanje klesanom trakom zadebljanom na dnu i tordiranim užetom sa sve četiri strane. S lijeve i desne strane križa, otprilike do polovice visine, predstavljeni su ornamenti: umnoženi trokuti ritmično nanizani i florealna vrpca u vidu dvaju povezanih vertikalno postavljenih osmica. Ovakvi se motivi javljaju u starokršćanskoj i ranosrednjovjekovnoj umjetnosti, na stećcima, a prisutni su i u iluminiranim rukopisima srednjovjekovne Bosne i svakako imaju simboličko značenje.⁵³ Njihova repeticija i ritmičnost, bilo da su geometrijski ili florealni, ukazuje na božansku prisutnost i beskonačnost, a nerijetko se takvi motivi nalaze upravo ispod prezentiranih križeva u ranijoj likovnoj produkciji. Ispod krakova križa klesane su dvije osmerolatične križne rozete u krugu. Lijeva je smještena u kvadrat iznad kojega se opet nalazi

53 Trokutaste repetirane uzorke nalazimo još na ulomku imposta bazilike u Mokrom kod Širokoga Brijega ili na dijelu ciborija crkve u Rogaćićima kod Sarajeva gdje prekrivaju gotovo cijelu površinu iznad luka s tordiranim užetom i troprotom pletenicom. Recentniji primjer je na krstači iz Donje Britvice kod Širokoga Brijega (sada u muzeju u Izbičnu). Trokuti su predstavljeni s lijeve i desne strane drveta života na rozeti, a ikonografija ovoga stećka upućuje na vezu s velikim sljemenjakom iz Donje Zgošće: predstavljen je Nebeski Jeruzalem, dva drveta života, ptice, kule i portal s natpisom. Svakako nije riječ o istom kovaču, pretpostavljamo da je reljef na krstači nastao kasnije, što bi se svakako trebalo sustavnije istražiti. Ovaj je stećak klesan na sličan način kao stupac i sljemenjak.

položena osmica - simbol beskonačnosti. Vertikalna hasta izrasta iz sjajne, složene izvedene rozete koja prelazi granice četvrtasta okvira. U njezinu središnjem dijelu je osmerolatična križna rozeta manjih dimenzija koju okružuju tri prstena različito izvedena. Prvi je s petnaest zaobljenih latica, drugi s trokutastim zrakama po cijelom vanjskom rubu podsjećajući na sunce, a treći je bez ikakvih ukrasa. Ovakav se tip križa na sunčanoj rozeti simbolično vezuje i za stradanje i uskrsnuće, a umjetnik je na dva mjesta predstavio krug / rozetu u kvadratu što bi pretpostavljalo zemaljsku i nebesku sferu. Složenije rješenje rozete moglo bi se komparirati s rozetom predstavljenom na stupcu gosta Milutina.⁵⁴

T-križ (*crux commissa*) simbol je smrti i spasenja koji svoje porijeklo ima u egipatskom T (*crux ansata*).⁵⁵ U grčkom alfabetu je slovo T izvorno "theta", početno slovo grčke riječi *Theós* što znači "Bog". Spominje se kod proroka Ezekijela koji ga je trebao učiniti na čelu ljudima koji bi se na taj način trebali spasiti od smrti (Ez 9,4). U sebi sadrži kršćansku dogmu o životu vječnom.⁵⁶ Ovaj se simbol upotrebljava u najstarijoj kršćanskoj tradiciji, a vezuje i za sv. Antuna Opata i sv. Franju Asiškoga.⁵⁷ Također, ranije se identificirao s rimskim križevima, pa je stoga postojala pretpostavka da je i Krist tako stradao. T-križ je izveo i sv. Zeno, biskup Verone, 362. godine. Nekada su srednjovjekovni umjetnici predstavljali Kristovo raspeće upravo na ovakvu obliku križa, premda su to rjeđi primjeri.

Na reljefima stećaka T-križ nije čest motiv. Bešlagić navodi da ovakvih križeva ima ukupno 40 i da ih je teško razlikovati od štapa.⁵⁸ Wenzel ističe da su u pojedinačnim primjerima evidentirani od sre-

---

54 Unutrašnjost ispunjava osmerolatična rozeta koja je okružena s dva obruča s motivom tordirana užeta. Iz kutova izlaze četiri kruga na prečkama, što su zapravo završetci Andrijina križa smještena u "pozadini" glavnoga motiva.

55 Slovo T je u kretsko-sinajskom alfabetu znak suhog T, odnosno smrti.

56 ANĐELKO BADURINA i dr., *Leksikon ikonografije*, str. 52-53.

57 Sv. Franjo Asiški je ovim znakom zapečatio svoja dva autografa, primjerice "Pismo bratu Leonu", te na taj način uveo *tau* u franjevačku ikonografiju (usp. VINKO SANADER i dr., *Vjera u pitanjima*, Verbum, Split, 2008., str. 111-114). Vrlo je važno razmotriti i mogućnost utjecaja franjevaca i njihove ikonografije u umjetnosti srednjovjekovne Bosne i Huma. Međutim, nismo našli nekih izravnijih dokumentiranih poveznica sa stećcima. Zahvaljujem fra Marku Karamatiću na konzultacijama.

58 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci, kultura i umjetnost*, str. 179.

dišnje Hercegovine do istočne Bosne.⁵⁹ Nailazimo i na primjere stećaka u obliku trokrate krstače u Rudinici kod Plužina u Crnoj Gori.⁶⁰ Na njoj je uklesan dopojasni portret pokojnika okružen simbolima, a Bešlagić je klasificira u prelazne oblike još nerazvijene forme krstače. Iako ovakvih križeva na stećcima ima malo, a postavljenih na rozeti, koliko smo vidjeli, niti jedan, evidentan je veći broj srodnih primjera. Najprije ćemo spomenuti konceptijski sličnu shemu križa na sunčanoj rozeti. On je uklesan na krstači s nekropole Lakat kod Nevesinja, ali riječ je o latinskom križu.⁶¹ Iznad je predstavljen portret (glava) pokojnika, a lijevo i desno Sol i Luna, kršćanski simboli sunca i mjeseca. Nekoliko križeva iz okolice Gacka također stoje na rozetama,⁶² a na križnoj razlistaloj rozeti evidentiran je na sanduku na Radimlji kod Stoca.⁶³ U kontekstu analize nadgrobnika sa sunčanim križevima moramo spomenuti i armenske hačkare. To je najčešći motiv na ovim sepulkralnim spomenicima interpretiran na najrazličitije načine i okružen čipkastim rozetama, ali ipak to nije forma T-križa. Generalno, prikaz križa na rozeti ili križa na krugu / globusu / jabuci veoma je čest u srednjovjekovnoj umjetnosti. Njega u rukama drže i srednjovjekovni vladari.⁶⁴

Čistu formu T-križa na našim stećcima možemo vidjeti na nekoliko primjera s lokaliteta Stupari kod Kladnja.⁶⁵ U jednom se slučaju iznad križa predstavlja lice pokojnika s dvije rozetice sa strana, s lijeve i desne strane vertikalne haste su dvostruke spirale, a nekada stoji samo između spirala.⁶⁶ Na još jednom nadgrobniku s istoga lokaliteta susrećemo se s ovim tipom križa, ali nismo sasvim sigurni je li u pitanju križ ili štap. T-križ s krugom iznad nalazi se i na stećku iz Gornjega Malovana ("Podjaram") na Kupresu.⁶⁷ T-forma, vjerojatno štapa, evidentirana je i u Zgunji na Drini, a iz natpisa se saznaje da je pod stećkom sahranjen krstjanin Ostoja. Datiran je okvirno izme-

59 M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, str. 92-93.

60 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci, kultura i umjetnost*, str. 109-110.

61 M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, str. 318-319; T LXXX, sl. 13.

62 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci, kultura i umjetnost*, str. 186.

63 M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, str. 120-121; T XXXII, sl. 19.

64 Križ na globusu predstavlja trijumf kršćanstva na cijelom svijetu. Prvi vladar koji se ovako prikazivao jest Teodozije I. (vladao 347.-395.).

65 M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, str. 124-125; T XXXIV, sl. 19.

66 *Isto*, str. 188-189, 318-319; T XLVI, sl. 15; T LXXX, sl. 14.

67 *Isto*, str. 124-125; T XXXIV, sl. 21.

đu 1468.-1534. godine, jer se u turskim dokumentima spominje da je 1534. godine Ostoja bio živ.⁶⁸ Vrlo je interesantna pojava ovakva križa iz čijega vrha izrastaju dvije zmajске glave (nekropola Međugorje kod Glumine / Hutova), a srodne samostalne predstave dvaju ukrštenih životinja (zmajeva / drakona) nalaze se na sljemenjaku također s ove nekropole, ali i u Hodovu ("Pogrebnice") kod Stoca, zatim u Brštanici u Donjem Hrasnu i na lokalitetu Prović u naselju Slivno Ravno kod Opuzena.⁶⁹ Bešlagić bilježi da ovakvih primjera ima ukupno šest,⁷⁰ a svakako bi se trebalo propitati njegovo tumačenje ovih fantastičnih životinja, jednako kao i zmija u umjetnosti stećaka.⁷¹ Moramo se osvrnuti na spomenuti primjer iz kojega izlaze zmajске glave. Taj je motiv također raritetan u umjetnosti stećaka, a daleko prototipsko rješenje može se naći u umjetnosti Langobarda: ploči oktogonalne krstionice iz vremena patrijarha Kalista i kralja Liutpranda datiranu u 739. godinu (Museo Cristiano e Tesoro del Duomo di Cividale del Friuli).⁷² Ovdje je T-križ predstavljen kao drvo života sa simboličkim glavama zmajeva. Motiv okružuju ptice i dva grifona, a u gornjoj zoni je križ s drugim kršćanskim simbolima. Cijeli je prizor upotpunjen predstavama simbola evanđelista. Na nekoliko se mjesta upravo na ovaj način u langobardskoj umjetnosti povezuje zmaj sa stablom života i mislimo da bi se onda i naš križ sa zmajevima mogao protumačiti isto, premda je kontekst različit.⁷³

---

68 ŠEFIK BEŠLAGIĆ, "Novopronađeni natpisi na stećcima", u: *Naše starine*, 9, Sarajevo, 1964., str. 138-139; M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, str. 125; T XXXIV, sl. 20.

69 *Isto*, str. 286-287; T LXXXVI, sl. 1-4. Usp. <https://stecakmap.info/nekropola/medjugorje/> (9. 5. 2021.). U iluminiranim rukopisima srednjovjekovne Bosne prisutna je ovakva vrsta zoomorfnihc inicijala koji svjedoče o tematskoj povezanosti kiparstva i knjižnoga slikarstva (Evanđelje Divoša Tihoradića, Giljferdingov apostol, Radosavljev zbornik).

70 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci, kultura i umjetnost*, str. 267-268.

71 Upozoravamo da ni interpretacija romboidnih mreža, koje se javljaju na stećcima u okolini Bileće, Ljubinja i Cavtata, nije uključivala primjere iz knjižnoga slikarstva. Romboidne simboličke mreže sastavni su dio ikonografije srednjovjekovnih rukopisa u širem prostornom kontekstu, a nalazimo ih na više mjesta u minijaturama krstjanina Hvala (Hvalov zbornik).

72 PAOLO VERCONI, *Od Teodoriha do Karla Velikog*, Ed. Umetnost u svetu, ur. Vojislav J. Đurić, Bratstvo i jedinstvo, Novi Sad, 1973., str. 213-215.

73 Simbolika fantastičnih apokaliptičnih zvijeri koje izrastaju ili okružuju najsvetiji kršćanski simbol predstavljen ujedno i kao drvo života ukazuje na ispunjenje Svetoga Pisma.

Vrlo slične motive pronalazimo u arhitektonskoj skulpturi manastira Kalenić, gdje opet iz križa i prepleta (nije T-forma) izlaze fantastične glave zmajeva.⁷⁴ Poznata je višegodišnja rasprava o T-štapovima koji su se povezivali s pripadnicima Crkve bosanske (M. Miletić, I. Rendeo, J. Šidak, A. Solovjev, S. Radojčić, F. Šanjek i drugi). Kako upravo tu vrstu štapa drži u rukama gost Milutin na svome stećku, metodom analogija otkrilo se veći broj primjera gdje je na stećcima klesan samo štap ili portret sa štapom.⁷⁵ Bešlagić odbacuje tezu da je ovakva vrsta štapova bila isključivo vezana za pripadnike spomenute Crkve, kako su neki autori sugerirali, ali pitanje je ostalo otvoreno za buduća istraživanja.⁷⁶

Nasuprotna bočna strana stupca (strana IV. prvotno okrenuta na sjever)⁷⁷

Četvrta strana stupca vrlo je bliska idejnom rješenju nasuprotne bočne. Na postolju u obliku polustupa s jednako riješenim korpusom u vertikalnom pravokutniku obrubljenu tordiranim užetom predstav-

74 Postoje i T-štapovi s konfrontiranim glavama zmija ili zmajeva koji se najčešće vezuju za istočnu, armensku tradiciju. Takvi se štapovi u značenjskom smislu odnose na Mojsija, otrovne zmije koje "poubijaše" izraelski narod i čudotvornu mjedenu zmiju (Br 21,4-9).

75 U svojoj doktorskoj disertaciji autorica Maja Miletić (1955.) bavila se i analizom T-štapa, pa je, između ostaloga, na osnovi predstavljena lika, odnosno gosta Milutina i atributa koji drži u rukama zaključila da su pripadnici Crkve bosanske bliski redu bazilijanaca. Svoju tezu temelji i na ukupnoj tonzuri koju uočava na portretu. Međutim, odsustvo kose na Milutinovu portretu može biti jednostavno njegovo fizičko obilježje, jer kada ovaj portret usporedimo s dva komparativna primjera - portretom krstjanina Hvala (Hvalov zbornik) i krstjanina Radosava (Radosavljev zbornik), onda vidimo da jedan ima na glavi kapu, drugi kosu, a treći je potpuno ćelav. Osjećamo potrebu da još jednu stvar iznesemo, a tiče se dimenzija stupca gosta Milutina. Uočili smo da je većina autora koja se bavila ovim nadgrobnikom doslovno preuzimala podatke iz prvoga članka koji je objavio Vladislav Skarić (1934.) gdje je iznio dimenzije otkopana (!) stupca (ukupna visina je bila 254 cm).

76 Nekoliko stećaka s ovim motivom može dokumentirano potvrditi vezu s pripadnicima Crkve bosanske (stećak gosta Milutina i krstjanina Ostoje). Štap se generalno u ovakvim primjerima nikako ne bi mogao interpretirati kao civilna oznaka, nego kao svećenički atribut. To potvrđuje i reljef sa sljemenjaka iz Hočevlja kod Breze: portret sa štapom i predimenzioniranom knjigom, otvorenim evanđeljem.

77 Fotografija je iz arhiva Zemaljskoga muzeja.

ljen je T-križ, ali sada na postolju s prelomljenim lukom. Isto je izvedena i baza drške, dok je kapitel trapezoidan i dekoriran s tri trokuta, od kojih je posebno naglašen središnji, vrhom okrenut prema gore.

Kompozicija je simplificirana, bez drugih elemenata, a uočljivo je da se ovaj T-križ svojim oblikom postolja približava kalvarijskom, tj. križu s Golgote, unutar čijeg se postolja nekada u likovnoj umjetnosti predstavlja legendarna/apokrifna Adamova lubanja (lat. *Calvaria* je prijevod aramejskog i hebrejskog naziva za Golgotu, lubanju). Povišeno postolje koje oponaša mjesto Kristova raspeća u likovnoj umjetnosti izvodi se na više načina. Najtipičniji je s tri simbolička stepenika, ali postoji i mnoštvo drugačijih oblika.⁷⁸ Nje-

78 Križ prekriven draguljima (*crux gemmata*) često se predstavlja na postolju, simboličkom brdu Golgote, a jedan od najstarijih prikaza je u apsidi crkve Santa Pudenziana u Rimu. Ovakve se predstave povezuju s crkvom Svetoga Groba u Jeruzalemu, Konstantinom Velikom, njegovom majkom Helenom i ikonografijom križa čiji je naručitelj Teodozije II. Ovaj se dio mozaika najčešće datira u prvu polovicu 5. stoljeća. Usp. ANDRE GRABAR, *Christian Iconography. A Study of Its Origins*, Princeton University Press, New Jersey, 1968., str. 72-73; ERNST DASSMANN, "Das Apsismosaik von S. Pudenziana in Rom: philosophische, imperiale und theologische Aspekte in einem Chri-

gova se ikonografija prije svega odnosi na stradanje, ali i pobjedu nad smrću i drugi Kristov dolazak.⁷⁹ Ovisno o interpretaciji umjetnika kalvarijski križ se često poistovjećuje i s drvetom života opisanim u Otkrivenju. Bešlagić u kratkim crtama izdvaja ovu grupu križeva na osnovi oblika postolja (luk, trokut, četverokut, noge i stube, opažajući da su različitih oblika i navodi da je ovakvih primjera ukupno 40.⁸⁰

Primjećujemo veći broj ovakvih rješenja na različitim oblicima križeva i drveta života: latinski na postolju s dva stepenika;⁸¹ križ s krugovima na tri gornja kraka i postoljem u obliku polumjeseca, latinski s romboidnim završecima na trokutastom postolju ili rascvjetali križevi u obliku drveta života na trokutastom postolju;⁸² drvo života s trokutastim ili razlistalim postoljem;⁸³ latinski na jednom stepeniku sa završecima u vidu ljiljana ili na konusnom postolju;⁸⁴ latinski križ sa spiralama i grozdovima na pravokutnom postolju.⁸⁵ Vidljive su različite interpretacije koje ne možemo predstavljati na ovom mjestu, a istaknuli bismo još jedan primjer drveta sa stiliziranom trokutastom krošnjom i postoljem u obliku zaobljena trokuta izvedena od tordirana užeta.⁸⁶ Postoje i primjeri križa na postolju s dvije prečke spiralnih završetaka koji se može klasificirati i kao kalvarijski, ali i kao arkandeoski.⁸⁷ Očigledno je da je u umjetnosti stećaka ovaj motiv bio veoma raširen i ne možemo ga vezivati isključivo za čistu formu križa, jer se u ikonografskom smislu križ na Golgoti povezuje izravno s drvetom života u Otkrivenju, kako smo prethodno napo-

---

stusbild am Beginn des 5. Jahrhunderts", u: *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte*, 65, Rome, 1970., str. 67-81.

79 Usp. ROBERT MARGARET JENSEN, *Understanding Early Christian Art*, Routledge, London and New York, 2000., str. 150-151.

80 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci, kultura i umjetnost*, str. 137, 178, 180.

81 Prović, naselje Slivno Ravno kod Opuzena; M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, str. 110-111; T XXVII, sl. 24.

82 Bahori Gacko; Topolo, Neum; Prović, naselje Slivno Ravno kod Opuzena i Tasovčići "Modrić" Čapljina; *Isto*, str. 116-117; T XXX, sl. 4, 7, 19, 30.

83 Radimlja kod Stoca; *Isto*, str. 118-119; T XXXI, sl. 1-4.

84 Lokaliteti kod Neuma i Stoca; Bijela Rudina "Bobotov Dub" kod Bileće; *Isto*, str. 120-121; T XXXII, sl. 8, 10, 11, 13.

85 Knežak, Nevesinje; *Isto*, str. 214-215; T LIII, sl. 9.

86 Cista "Mala Gomila" Imotski; *Isto*, str. 218-219; T LV, sl. 28.

87 Ubosko kod Ljubinja; ŠEFIK BEŠLAGIĆ, "Ljubinje - srednjovjekovni nadgrobnici", u: *Naše starine*, 10, Sarajevo, 1965., str. 132, 134; sl. 32.

menuli.⁸⁸ Na stupcu iz Donje Zgošće predstavljen je najjednostavniji, svečani oblik T-križa za koji ne nalazimo jednake primjere u cijelosti. Njegova je simbolika vezana za stradanje Kristovo i izvor života istovremeno. Svakako upućuje na vjerski kontekst preminuloga. Na pločici / anteni napisano je "I Dragiša / sdružil".

Transkripcija epitafa stupca

Vratit ćemo se na epitaf stupca i ono što se u današnjici na osnovi gipsanog odljeva može pročitati,⁸⁹ a učinit ćemo i komparaciju s transliteracijom i transkripcijom Ćire Truhelke i Lejele Nakaš.⁹⁰

---

88 U tom kontekstu otežana je i klasifikacija motiva na stećcima, jer se pojedini elementi miješaju i sintetiziraju na mnogo načina. Tako se kalvarijski križ može predstavljati i kao rascvjetali, kao drvo života, kao vinova loza sa spiralama i grozdovima i slično. Svakako treba biti pažljiv, posebno kada je riječ o antropomorfnim križevima i rješenjem u obliku dvije noge, a i u vezi oblika procesijskoga križa, koji je također evidentiran.

89 Sadreni odljevi sljemenjaka i stupca učinjeni su 1949. godine za izložbu: *L'art medieval Yougoslave*, Pariz, 1950. Srdačno zahvaljujem na suradnji Magdaleni Getaldić i osoblju Gliptoteke koji su mi ustupili potreban materijal.

90 Pretpostavke tko bi mogao biti sahranjen ispod sljemenjaka i ostalih stećaka Ćiro Truhelka iznosi na osnovi iščitana natpisa stupca i sumarnog i netočnog čitanja reljefnih motiva sljemenjaka (ĆIRO TRUHELKA, "Kolijevka i groblje prvih Kotromanića", u: *Studije o podrijetlu: etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine*, Matica hrvatska, Zagreb, 1941., str. 44-57). Natpis je po Truhelki glasio ovako:

I.	II.	III.	IV.
1) Sie leži Stěpanъ banъ bosanъ[ski] i bratъ mu Bogda[n]ъ i Dragiša i			
2) knezъ Bakula i knezъ Stanъk[o] i Tvrъtko sdruži(n)o(m)ъ			

Prema njegovu tumačenju pod sljemenjakom bi trebao biti sahranjen Stjepan Prijezda koji je imao braću Bogdana i Dragišu, a interesantan je i njegov zaključak da su svi oni koji se spominju u natpisu trebali biti sahranjeni na ovoj nekropoli: "Bakula, Stanko, Tvrtko i družina". U ovom članku autor iznosi mišljenje da je stupac, koji je služio kao neka vrsta kenotafa, mogao biti nešto mlađi od sljemenjaka i to na osnovi odsustva motiva akanta. Natpis je pokušao pročitati i MARKO VEGO (Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knjiga IV., Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1970., str. 57) i u transkriptu uočavamo ime Dragiše i bana. Autor nas zbog titule bana upućuje na vrijeme prije 1377. godine. Moramo upozoriti da izuzev imena Dragiše i "b[rat]ъ n[ega] gd[nъ]" Vego nije mogao nikako pročitati "bana ban" u donjem redu treće strane kako je to naveo u tekstu. Truhelkina je hipoteza vezana za dataciju sljemenjaka odavno odbačena (Š. Bešlagić, M. Wenzel, N. Miletić, Đ. Mazalić i drugi), prije svega zbog stilskih karakteristika reljefa sljemenjaka i stupca, i netočne historijske rekonstrukcije, a kako natpis više nije bio čitljiv (izuzev dijela

Sl. 1, 1a, 1b. Natpis sa strane I.

"i Dragiša") i njegov se transkript uzimao s rezervom. Zahvaljujući sadrenom odljevu stupca Gliptoteke u Zagrebu (inv.br. HZ-197), godine 2012. umjesto "Bakula" pročitano je ime "Batala" (Mazrak, 2012.), što historijski okvir, značenje i dataciju cijelog epitafa na ovom nadgrobnom spomeniku u osnovi mijenja. U okviru projekta "Tajna zgoščanskih stećaka" autorica LEJLA NAKAŠ transkript epitafa reinterpretila je služeći se sadrenim odljevom i Truhelkinim grafičkim prikazom natpisa (Tajna Zgoščanskih stećaka, programski katalog treće faze projekta "Izrada replike stećka iz Zgošće" u organizaciji U. K. N. ART - SEF Visoko, Općina Kakanj, 25. 9. 2010.). On glasi ovako:

I.	II.	III.	IV.
1) СНЕ ЛЕЖН СТЪПАНЪ	Бань Босънъ	н Братъ му БѢомдан	н влъкнша
2) кнеза Бакүлү	н кнеза станица Ба	нъ тврѣтко	сдружнль

Iz ovoga transkripta vidi se kako na stupcu piše da tu leži Stjepan ban Bosne i brat mu bogomdani Vukiša, a da je sve spomenute u natpisu ban Tvrtko udružio. Problem čitanja drugoga reda natpisa otežava i uporaba padeža, kneza Batala i kneza Stank(a) u genitivu, ali "Tvrtko združil" u nominativu, pa je interpretacija dopunjena s "banom". L. Nakaš natpis datira u 60. godine 14. st. pretpostavljajući da je Tvrtko I. Kotromanić podigao spomenike Stjepanu I. Kotromaniću i njegovu bratu Vuku. Zgoščanski natpis МЕХМЕД KARDAŠ (*Jezik i grafija*, str. 106), kao i Marko Vego, datira prije 1377. godine, ali on umjesto Vukiše čita Dragiša. Njegov transkript je sljedeći:

Б --- драгнша --- сн --- л --- Бань --- Б --- њ н --- гд --- н ---.

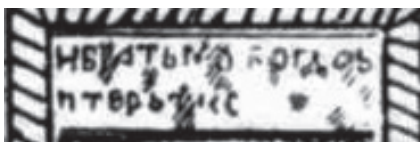
Komparativnim analizama Truhelkina transkripta s natpisom na replici stupca uvidjeli smo da dijelovi koji su još vidljivi u osnovi ne odstupaju od onoga što je autor predložio. Sporna je samo strana broj II. ("ban Bosne /i kneza Stanc(a)") s gotovo potpuno devastiranom plohom, kao i čitanje pojedinih slova. Kako ćemo vidjeti u nastavku teksta, njegov transkript ne treba odbacivati, kako je to iznijela Marian Wenzel, spominjući da je stupac (ili kako ga ona naziva stela) namjerno devastiran "od austrougarskih nadležnika", odnosno Truhelke, koji je "zbog nekoga razloga žarko želio utvrditi da su ban Stjepan Kotromanić i kralj Tvrtko I. pokopani u Zgošći pod ovim kamenjem, ali je našao da stvarni natpisi ne podržavaju njegovu tvrdnju" (*Bosanski stil na stećcima i metalu*, str. 134).

Na strani I. još uvijek se vidi sljedeće: "снѣ", "л" i "н" u prvom redu i "Бѣтала" u drugom. Uočava se slovo "з" u riječi кнеза (slike 1, 1a, 1b). Nismo suglasni s transkriptom riječi Bakula, jer kada pažljivo pogledamo dio natpisa, točno se uočava slovo "т" i tri omčasta slova "а".⁹¹

Sl. 2, 2a. Natpis sa strane II.

Na strani II. gotovo ništa ne možemo pročitati izuzev slova "s" i "ст" u donjem redu (slike 2, 2a). Prvo se navedeno slovo vrlo rijetko javlja kao znak za glas /z/ i najčešće ima broјчанu vrijednost 6.⁹²

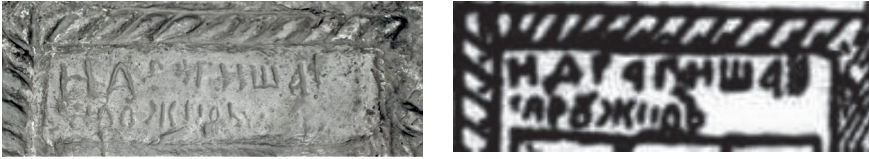
Sl. 3, 3a, 3b. Natpis sa strane III.

Na strani III. može se pročitati "н Б(р)ать мѹ (Б)г(ом)д(ань)" u gornjem i "н тврѣ(тко)" u donjem redu (slike 3, 3a, 3b). Jasno se vidi da na početku donjega reda stoji slovo "н", a ne "нь". Karakteristično je izvedeno slovo "д", na što ćemo se u daljnjem tekstu osvrnuti s komparativnim primjerima.⁹³

91 Zahvaljujem kolegici Dragani Antoniћ na pomoći oko fotografskoga materijala, a također i Mariјani i Katarini Zlatec na pomoći.

92 Usp. GORDANA TOMOVIĆ, *Morfologija ćirilćkih natpisa na Balkanu*, Istorijski institut, Beograd, 1974., str. 26. Autorica napominje kako je ovo slovo svakako nastalo pod utjecajima grćkoga jezika, te da se prvi put javlja na ktitorskom natpisu Hrelje iz rilskoga manastira datirana u 1335. godinu. Istiće i kako ga u epigrafici 14. stoljeća nalazimo samo dvaput, a poslije tridesetih godina 15. stoljeća nešto se intenzivnije koristi.

93 Jednopotezno slovo s nožicama u obliku trokuta prvi se put susreće na nadgrobnom natpisu nepoznata vojvode iz Rečana datirana u 1370. godinu, a po-

Sl. 4, 4a. Natpis sa strane IV.

Na strani IV. (slike 4, 4a) jasno se može pročitati "н драгншо" u gornjem, "(с)дружнль" u donjem redu. Na slovu "д" se jasno vide omčice u donjem dijelu, kao i poprečna crta i ono se približava jednom tipu koje nalikuje na slovo A.⁹⁴ Specifično je izvedeno slovo "ж" bez poprečne crte. Po autorici Tomović i njezinoj klasifikaciji koja je svakako dopunjena, ovo bi bio tzv. peti tip oblika slova, koji se javlja od kraja 14. do prvih desetljeća 15. stoljeća.⁹⁵ Vezuje ga za bosanskohercegovačko područje s početka 15. stoljeća.⁹⁶

Sl. 5, 5a, 5b, 5c Slova /d/ i /ž/ na stupcu i stećku vojvode Mitoša

Karakteristične oblike slova /d/ s trokutićima i /ž/ bez crte pronašli smo na više primjera.⁹⁷ Kratkim komparativnim analizama ustvrdili smo da se ovakvi oblici slova najčešće javljaju krajem 14. i početkom 15. stoljeća, a neki od primjera svjedoče o njihovoj ranijoj ili kasni-

tom krajem 14. i početkom 15. stoljeća u bosanskim natpisima. Ovaj tip slova G. Tomović smatra epigrafskom inovacijom druge polovice 14. stoljeća. Navodno da se poslije 1434. ne pojavljuje u datiranim natpisima do kraja 15. st.

94 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci, kultura i umjetnost*, str. 439.

95 Prvi put ga evidentira u natpisu Georgija Hrba iz okoline Zaječara (Arheološki muzej u Sofiji), koji je datiran od 1365. do 1398. zbog spomena cara Stracimira. Usp. G. TOMOVIĆ, *Morfologija ćiriličkih natpisa*, str. 90.

96 *Isto*, str. 19.

97 Spomenut ćemo samo neke: na natpisu Vlatka Vlađevića iz Vlađevine kod Rogatice (Zemaljski muzej u Sarajevu, datiran od 1399. do 1407.); na nadgrobnom natpisu vojvode Mitoša iz Vlađevina kod Rogatice (Zemaljski muzej u Sarajevu, datiran od 1399. kada se zadnji put spominje Vlatko Vlađević, do 1415., smrti kneza Pavla Radinovića); na sljemenjaku Radomira Jurisalića s lokaliteta Olovci kod Kladnja, s tim da je /ž/ uglastije (datiran u 14. i 15. st.; usp. Š. BEŠLAGIĆ, *Leksikon stećaka*, str. 127; MARKO VEGO, *Zbornik srednjo-*

joj uporabi. Posebno su nam dragocjeni primjeri gdje se jednako ili slično izvode oba izdvojena slova (npr. na natpisu vojvode Miotoša iz Vladevina kod Rogatice; slike 5, 5a, 5b, 5c). U rukopisnoj i dokumentarnoj građi nismo pronašli tekst u kome se koriste oba tipa slova, a to se posebno odnosi na slovo /ž/ bez crte.⁹⁸

Naš bi transkript, oslanjajući se na rezultate istraživanja Ć. Truhelke i L. Nakaš glasio ovako:

I.	II.	III.	IV.
1. red) снѣ л(ѣжн стѣпа)н(ь) (Бань Босънѣ) н Б(р)ать му (Б)г(ом)д(ань) н драгнаша			
2. red) (кнѣ)з(а) Батала (н кнѣ)з(а) ст(аньца) н тврѣ(тко)с (с)дружнль			

Uspoređivanjem natpisa s Truhelkinom transkripcijom uočili smo da je autor, barem u ovom čitljivom dijelu, predano uradio transkript s manjim grješcima. U današnjici raspoložemo s vjerodostojnom replikom epitafa i jasno možemo pročitati dva imena, Batalo i Dragiša, a također se uočavaju i četiri prva slova imena Tvrtko. Jasno se uočava i "sie" i "brat mu bogomdan". Kada usporedimo i poneko slovo koje se primjećuje na replici i kompariramo ga s Truhelkinim transkriptom, opet uglavnom uočavamo točnost. Stoga, premda nedostaje ključni dio natpisa, Stjepan, ban Bosne, uočljiva je podudarnost svega što je od njega ostalo i nismo odveć sigurni u tvrdnje M. Wenzel kako je stupac namjerno devastiran. Nismo, naravno, suglasni s njegovom

---

vjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knjiga IV., Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1970., str. 49). Isti oblik slova /ž/ je na natpisima: velikoga bosanskoga kneza Radoja Radosalića Pribinića (Brdanjak iznad sela Zabrdža kod Kiseljaka, datiran od 1405. do 1420.; usp. P. ANĐELIĆ, "Doba srednjovjekovne bosanske države", str. 144); na sljemenjaku Milašina s lokaliteta Mramorje u selu Kamensko (datiran u 15. st.; usp. Š. BEŠLAGIĆ, "Novopronađeni natpisi na stećcima", str. 142-143); na natpisu Vignja Miloševića iz Kočerina kod Širokoga Brijega (1404. godine, Župni ured Kočerin; MARINKA ŠIMIĆ, *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 170-171); na stećku krstjanina Ostoje u Zgunji kod Bajine Bašte (datiran u 16. st.; Š. BEŠLAGIĆ, "Novopronađeni natpisi na stećcima", str. 138-139). Isti ili vrlo sličan oblik slova /d/ je: na nadgrobnom natpisu Bogdana Hateljevića iz Milavića u Dabarskom polju kod Stoca (datiran od 1398. do 1404., odnosno u početak 15. st.; ISTI, *Leksikon stećaka*, str. 124); na nadgrobnom natpisu tepčije Batala s lokaliteta Crkvina, Turbe kod Travnika (datiran u početak 15. st.); na nadgrobnom natpisu kneza Vuka iz Maloga Mošunja kod Travnika, datiran u početak 15. st. (Zavičajni muzej Travnik).

98 Jedino u Čajničkom evanđelju na početku kodeksa nalazimo slovo /ž/ koje nije spojeno, ali je uglastije i drugačije modelirano.

interpretacijom natpisa, kao ni s tezom o osobama koje su sahranjene na ovoj nekropoli, ali ni s tumačenjem L. Nakaš kako se gornji dio epitafa vezuje za Stjepana I. Kotromanića i njegova brata Vuka (Vikiše), a niti da je naručilac spomenika bio ban Tvrtko I. Kotromanić. Ipak, autorica je dala niz konstruktivnih komparativnih primjera za transkript *bogomdani* (prolazeći kroz dokumentarnu građu), a također je i po prvi put točno detektirala pojedine riječi (npr. združio), tako da su rezultati istraživanja dragocjeni.

Historijski osvrt i zaključak

Kako natpis teče na četiri strane u dva reda, mislimo da bi se i njegov sadržaj trebao "podijeliti" na gornji, u kojem su preminuli, i donji, u kojem su svjedoci, odnosno oni koji su ih "udružili". Pokušat ćemo objasniti misao. Najprije vidimo da epitaf počinje sa *sie*, uobičajenom formulom u srednjovjekovnoj epigrafici (*sie leži, se leži, ase leži*),⁹⁹ zatim nedostaje ime onoga koji leži, onda čitamo i brat mu bogomdan, što podrazumijeva da je i on tu sahranjen, a potom i Dragiša.¹⁰⁰ Iz ovoga zaključujemo da se gornji red epitafa odnosi na trojicu pokojnika sahranjenih na ovoj nekropoli, a poznato nam je da su prva dvojica braća, a treći Dragiša. Svakako bi bilo logično da je na ovoj

99 Već u Kulinovoj povelji iz 1189. upotrebljava se "sie". Tu čitamo: [...] тако ми бжѣ помагаи: и сие ст҃о евангелие [...] (ANA LALIĆ i dr., *Codex Diplomaticus*, str. 32). Formula "sie leži" javlja se na više epitafa: снѣ лежн добрн радое сннѣ воєводе стнпана на | свон Бачннн на Батногахъ | сн Бнннъ | поставн на ме Братъ мон воєвода | петарь (Radimlja oko 1477.; usp. MARKO VEĆO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I., Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1962., str. 69); а снѣ Бнлєгъ поуѣнога внтза воєводе раднвоѣ впрашнѣа... (Oprašići kod Rogatice, prenesen u vrt Zemaljskoga muzeja; usp. ISTI, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. IV., Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1970., str. 37); а снѣ лежн познанъ Богданнѣ (Premilovo polje, 15. stoljeće; usp. ISTI, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knjiga II., Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1964., str. 36); а снѣ лежн похвалнмн юнакъ раднхна | н снѣ Хснєує | снн мХ ВХкосавъ (Miljanovići kod Ljubinja; *Isto*, str. 47); а снѣ лежн | раб Божн | дѣкъ вХѣ | нь драгн | шнѣ пр | остн мХ | БѢ грєхе (Njeganovići kod Plane u Bilećkoj okolici, 15. stoljeće; ISTI, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knjiga III., Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1964., str. 24). Zahvaljujem Lejli Nakaš na suradnji i konstruktivnim savjetima.

100 Premda autor epitafa nije naznačio ime bogomdanog/bogdanog brata, nema razloga da posumnjamo u kraćenje formule natpisa koja se dalje nastavlja s "I Dragiša". U poveljama vladara i vlastele, obično podugačkoga teksta, praksa je bila staviti ime prije ili poslije riječi "bogomdani".

nekropoli bio sahranjen Dragiša Vukčić Hrvatinić, brat velikoga vojvode Hrvoja, na što ćemo se naknadno osvrnuti.¹⁰¹ U donjem, pak, redu uočavamo ime Batala koji svakako nije tu sahranjen, dobro je poznato mjesto njegova mauzoleja i sačuvana natpisa s ulomka ploče. Zatim dolazimo do strane koju ne možemo pročitati, a po Truhelki se odnosila na "kneza Stanka", a onda uočavamo zadnje ime: Tvrtko i "združio". Najprije si postavljamo pitanje koga je tu Tvrtko "združio" i koji je to Tvrtko? Zatim, zašto su dva stećka prvorazredne likovne vrijednosti i ljepote postavljena upravo na toj nekropoli? Potom, tko bi mogla biti dvojica braće s početka epitafa?

Ono što se odmah može uočiti jest to da se sadržaj epitafa ne odnosi samo na pokojnika koji je sahranjen ispod, nego na trojicu pokojnika. Svakako bi se, izuzev stupca, tu izdvojio i veliki sljemenjak, a treći nadgrobnik nam je nepoznat. Stratimirović je naveo kako se na nekropoli izdvaja pet stećaka: veliki sljemenjak, stupac, dva "blizanca" najbliža crkvi i udaljeni sljemenjak. Iz arheoloških istraživanja Irme Čremošnik i Lidije Fekeže-Martinović izdvajamo dva groba u kojima su bili nalazi ostataka brokatne tkanine, dvije staklene posude, prstenje i srebrna dugmad: prvi ispod sanduka ispred crkve (grob br. 2), a drugi u neposrednoj blizini velikoga sljemenjaka.¹⁰² Za sada bi eventualno, dok se cijela nekropola sustavno ne istraži i dok se ne obave DNK analize, mogli promisliti o mogućnosti da je Dragiša Vukčić sahranjen u grobu br. 2 ispred crkve.¹⁰³ Dakle, povezali bismo

---

101 Od samoga početka 15. stoljeća kao svjedok na poveljama javlja se i župan Dragiša Dinjičić (povelja Stjepana Ostoje u kojoj daruje grad i župu Livno vojvodi Hrvoju i njegovu sinu Balši izdata 8. prosinca 1400. i niz drugih povelja, naročito za vrijeme Tvrtka II.). Međutim, lokalitet Donje Zgošće bio je u posjedu Hrvoja Vukčića, pa je stoga sasvim razumljivo i opravdano pretpostaviti da je upravo Dragiša Vukčić ovdje sahranjen. Već je Šefik Bešliagić povezoao dio natpisa s Dragišom Hrvatinićem, kako smo spominjali u tekstu, a na osnovi povelje kralja Stefana Dabiše vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću (Sutjeska, 15. IV. 1392.) u kojoj mu daruje selo u Trstivnici, u ime Kakanj i selo u Luzijeh u ime Hrast (EMIR FILIPOVIĆ, *Bosansko kraljevstvo. Historija srednjovjekovne bosanske države*, Mladinska knjiga, Sarajevo, 2017., str. 316, 318).

102 Saznajemo i da je prvi grob imao ukrašeni nadgrobnik. Kako su nalazi drugoga groba smješteni u neposrednoj blizini sljemenjaka, ne možemo biti sigurni zbog kovanja i devastiranja nekropole prije arheoloških istraživanja, da oni ne podrazumijevaju one koji su bili priloženi uz pokojnika sahranjenog ispod samog sljemenjaka. To pitanje ostaje otvoreno, ali artefakti svakako upućuju na vrlo istaknuta pojedinca tadašnjega društva.

103 U tom kontekstu neophodno je spomenuti i preliminarne rezultate DNK analiza koje su objavili DAMIR MARJANOVIĆ i DRAGAN PRIMORAC (*Forenzična*

dvojicu braće s epitafa s najistaknutijim nadgrobnicima: sljemenjacom i stupcem, a neidentificirani grob s Dragišom, jer je takav slijed teksta i Dragiša je na trećem mjestu. Već je uočeno da se na velikom sljemenjaku izdvajaju na tri mjesta (s darovima Kristu, kao vitezovi i u lovu) dvije muške figure u paru što po automatizmu programski vezuje reljefe sljemenjaka s epitafom stupca.¹⁰⁴ Pomalo je neuobičajena praksa da se na jednom epitafu ispisuje tekst koji se odnosi na više sahranjenih osoba, ali je uobičajeno da se unutar epitafa nalazi ime osobe koja je podigla spomenik, za što imamo velik broj primjera.¹⁰⁵ Sada bi trebalo promisliti i o tezi M. Wenzel kako su ispod stupca i sljemenjaka sahranjeni Vuk ili Vojislav Vukčić i Hrvoje Vukčić Hrvatinić. Iz teksta koji slijedi vidjet ćemo da nije moguće da je Hrvoje sahranjen upravo tu, jer je preminuo 1416. godine, a autorica je u analizi potpuno izostavila njegovu grobnu crkvu u Jajcu. Još je za vrijeme svoga života Hrvoje, *conte di Jajce*, dao da se izgradi reprezentativna grobna crkva s kriptom i dva oltara, što svjedoči da je to mjesto odabrao za svoj i grobove svojih najbližih. Na žalost, crkva nije dovršena i skeletni ostatci nisu otkriveni,¹⁰⁶ tako da zapravo ne znamo gdje je sahranjen.¹⁰⁷ Također, nemamo podataka o tome gdje

---

genetika: teorija i aplikacija, Naučna i stručna knjiga "Lelo", Sarajevo, 2013., str. 175-176). Naime, ispitivanja su izvršena analizama skeletnih ostataka pokojnika sahranjena pod niskim, dobro obrađenim sandukom bez natpisa (točnije skeletnih ostataka iz groba K27 po L. Fekeži-Martinović) i kostiju pretposljednega bosanskoga kralja Stjepana Tomaša. Preliminarna postavka ukazuje na potencijalno srodstvo, koje je moguće u budućnosti ili potvrditi ili odbaciti sustavnijim i obuhvatnijim istraživanjima. Činjenica je da je primjenom C14 analize ustanovljeno kako skeletni ostatci Stjepana Tomaša (Bobovac) potječu s početka 15. st., a oni iz Donje Zgošće vjerojatno iz prve polovice 13. st. Srdačno zahvaljujem kolegici Mireli Džehverović s Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu na konzultacijama vezanim za forenzičku genetiku.

- 104 Usp. E. MAZRAK, "Stećak sljemenjak iz Donje Zgošće kod Kaknja".
- 105 Na velikom je sljemenjaku također postojao natpis na dvije pločice, a autori koji su se bavili tim problemom pokušali su na osnovi jednoga slova i poluglasa izvesti rekonstrukciju koja se tumačila kao *ban Stjepan*. Ako uzmemo u obzir ovu hipotezu, a znamo da je sigurno natpis bio i na sljemenjaku, onda bi se on u odnosu na stupac trebao shvatiti kao ponavljanje, tj. dodatno akcentiranje imena pokojnika. Dakle, njegovo ime se moglo nalaziti na dva epitafa, kako bi se potvrdilo mjesto ukopa i nadgrobnika koji njemu pripada.
- 106 Usp. ĐURO BASLER i dr., *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 2, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988., str. 179-180, sa starijom literaturom.
- 107 Iz povijesnih izvora doznajemo da je Vukac Hrvatinić imao sinove Hrvoja, Vuka, Dragišu i Vojislava, te kćeri Vučicu i Resu. Svakako je Hrvoje Vukčić,

bi mogli biti sahranjeni Vuk i Vojislav Vukčić.¹⁰⁸ Stoga si moramo postaviti pitanje o naručiteljskom kontekstu i tko bi mogao biti sahranjen pod sljemenjakom i stupcem. Kako u natpisu na samom kraju vidimo ime Tvrtka bez titule, a ujedno uočavamo da je on udružio preminule, a kako se i Dragiša Vukčić i Batalo Šantić posljednji put

---

veliki vojvoda bosanski i herceg splitski, bio najistaknutiji pripadnik ove obitelji, koji je od kraja 14. stoljeća u dobroj mjeri određivao i unutarnju i vanjsku politiku bosanskoga dvora, ali i njegova braća se u više navrata spominju u dokumentarnoj građi i evidentno je da su zauzimali važne pozicije u tadašnjem društvu. Dragiša Vukčić se prvi put spominje 17. srpnja 1391. kada ga kralj Ladislav Napuljski nagrađuje za vjernu službu, darujući mu dva sela, Sridu u župi Sani i Zabić kod Ključa, a potom i 1393., kada sa suprugom i pratnjom dolazi u Zadar da se pokloni moćima sv. Šimuna i da nastupi u pregovorima sa Zadranima kao poslanik svoga brata Vuka, hrvatsko-dalmatinskoga bana (usp. E. FILIPOVIĆ, *Bosansko kraljevstvo*, str. 315). Posljednji se put spominje 15. lipnja 1401. s bratom Vojislavom u Hrvojevoj ispravi u kojoj je od dalmatinskih gradova tražio da pristupe Ladislavu Napuljskom, pa se pretpostavlja da je nedugo nakon toga preminuo (usp. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=89> - PEJO ČOŠKOVIĆ, "Hrvatinići", u: *Hrvatski biografski leksikon* (2. 6. 2021.). Imao je sina Ivaniša Dragišića (FERDO ŠIŠIĆ, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350-1416)*, Matica hrvatska, Zagreb, 1902., str. 21). Vuk Vukčić bio je blizak s bratom Hrvojem, a nakon smrti Tvrtka I. sudjeluju u izboru nasljednika i zajedno ratuju protiv Sigismunda (*Isto*, str. 81, 85). Ban Vuk postaje građanin i vijećnik gradski grada Zadra, a mletački građanin zajedno s Hrvojem 13. srpnja 1393. Titulu hrvatsko-dalmatinskoga bana nosi do 1395., a uglavnom je, kao i Hrvoje Vukčić bio okupiran svojim mjestom u političkim odnosima bosanskoga kralja, kralja Sigismunda i Ladislava Napuljskog. U dokumentima se spominje i 20. rujna 1397., a neki autori navode da je nedugo poslije toga i umro (Čošković, Filipović). Najmlađi Vukčev sin Vojislav Vukčić bio je također jedan od najbližih suradnika brata Hrvoja. Nalazimo ih zajedno kako u ime bosanskoga kralja idu u Knin krajem studenoga 1388., a spominje se i u Hrvojevoj ispravi Zadranima 1401. godine. Identificiran je kao Vojislav Vojvodić u dvije isprave kralja Ostoje iz 1399. godine (E. FILIPOVIĆ, *Bosansko kraljevstvo*, str. 315). Posljednji je put dokumentiran (po nekim povjesničarima) krajem kolovoza 1402., kada je bio u Hrvojevu taboru u Zemuniku i išao u Zadar s porukom Alojziju Aldemarisu (P. ČOŠKOVIĆ, "Hrvatinići"). Kako se vidi iz prethodnoga, Dragiša umire nakon 1401., Vuk 1397., a Vojislav poslije 1402. godine. Nije sasvim jasno zašto se u kolofonu Batalova evanđelja navode trojica, a ne četvorica braće gospođe Rese ako je Vojislav bio živ. Vjerojatno se ističu "najvažniji".

- 108 Odbacili bismo tezu da je jedan od njih sahranjen ispod stupca, jer se ovaj stećak izravno povezuje sa sljemenjakom, a i ne bi bilo logično da su, primjerice, Vuk ili Vojislav sahranjeni ispod stupca, a njihov brat Dragiša ispod nekoga znatno manje reprezentativna stećka. Također, ako razmotrimo i opciju da su ispod sljemenjaka i stupca sahranjeni Vuk i Vojislav Vukčić, onda je potpuno nejasno zašto bi se dvojica braće s početka teksta izdvojila

javlja u povijesnim izvorima 1400./1401. godine, onda bi naručitelj mogao biti Tvrtko II. Kotromanić (Bobovac, oko 1380.-?.11.1443.), sin kralja Tvrtka I. Kotromanića.¹⁰⁹ Narudžba bi podrazumijevala vrijeme od 1401. do 1404. kada je Tvrtko II., "zaslugama" Hrvoja Vukčića Hrvatinića, Pavla Radinovića i Sandalja Hranića preuzeo tron od svoga polubrata. Nadalje, iz natpisa se može shvatiti da je tepčija / knez Batalo nadživio svoga šurjaka Dragišu Vukčića Hrvatinića za koju godinu, te kako se zapravo on kao svjedok ovdje javlja posljednji put prije svoje smrti.¹¹⁰ O životu Tvrtka II. Kotromanića postoje mnogi podatci, ali nema ih puno u periodu prije njegove prve vladavine. Znamo da je Tvrtka I. na prijestolju naslijedio kralj Stefan Dabiša (1391.-1395.), zatim Jelena Gruba (1395.-1398.) i konačno kralj Stjepan Ostoja (1398.-1404.). Iz povelje Tvrtka II. Kotromanića, u kojoj sklapa mir s Dubrovnikom 20. lipnja 1405., jasno se uočava negativan ton kojim ukazuje na grješke svoga prethodnika i *bivšega* kralja Ostoje (nekoliko puta akcentirano u tekstu) što, između ostalog, sugerira da nisu bili u dobrim odnosima.¹¹¹ Zapravo je od smrti svoga oca pa do okrunjenja Tvrtko II. Tvrtković bio na neki način marginaliziran i vjerujemo da je narudžbom ovakva dva stećka, koja je podigao značajnim članovima svoje loze, pokušao idejno i vizualno akcentirati svoje plemenite prethodnike. Rekonstrukcijom historijskih fakata, rodoslovnih linija i obilježenih grobova bosanskih vladara (Mili, Bobovac), dolazimo do zaključka da je Tvrtko II. ove spomenike mogao postumno podići banu Stjepanu I. Kotromaniću i njegovu bratu banu Prijezdi II., dakle svom pradjedu i njegovu bratu, kao istaknutim figurama te dinastije.¹¹² Kako se iz analize Pavla

---

u odnosu na trećega. U tim hijerarhijskim odnosima iščitavamo da su sljemenjak i stupac nadgrobni pokojnika koji su bili na najvišim pozicijama u tadašnjem društvu. To se može iščitati usporedbom sa svim sačuvanim stećcima, mauzolejima i grobnim kapelicama/crkvama.

109 Da li bi se onda dva T-križa sa stupca mogla shvatiti i kao inicijali Tvrtkovi?

110 Autor AMIR KLIKO ("Lašvanska vlastela Šantići", u: DUBRAVKO LOVRENOVIĆ (prir.), *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998)*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2010., str. 278) navodi da je Batalo vjerojatno umro između prosinca 1400. i lipnja 1402.

111 ANA LALIĆ i dr., *Codex Diplomaticus*, str. 293-297.

112 U kolovozu 1267. prvi se put spominju sinovi bana Prijezde (1250.-1287.), Stjepan (1287.-1314.) i Prijezda (1287.-1290.), kada ustupaju slavonski posjed Sv. Groba. Papa Nikola IV. u ispravi 23. srpnja 1290. obraća se novom bosanskom banu i njegovu bratu Prijezdi, nazvavši ih "plemenitim muževima Stjepanu i Prijezdi, banovima Bosne" / [...] *In. e. m. Nobilius Viris Stephano*

Anđelića o mauzoleju bosanskih kraljeva na Bobovcu uočava da su skeletni ostatci prethodnika premiještani u skladu sa željama novoga vladara koji bi zauzeo "najznačajnije" mjesto unutar kapelice, tako nas ne bi trebala iznenaditi ideja da se skeletni ostatci dvojice braće dinastije Kotromanić dostojno sahrane ispod dva nova nadgrobna spomenika. Ako je ova rekonstrukcija opravdana, onda su na velikom sljemenjaku ispred Nebeskoga Jeruzalema, kao i u prizoru povorke vitezova i u sceni lova, predstavljeni Stjepan I. Kotromanić i Prijezda II., ali u skladu s ukusom i stilom koji je bio prisutan s početka 15. st.¹¹³ Također pretpostavljamo da je pod velikim sljemenjakom sahranjen Stjepan I. Kotromanić, a pod stupcem Prijezda II. Odabir lokaliteta je zapravo logičan ako promislimo o činjenici da Tvrtko II. tada nije bio kralj, a sigurno je bio blizak članovima porodice Hrvatinić, što vidimo iz natpisa, ali i iz njegove prve kraljevske povelje, gdje se Hrvoje Vukčić javlja kao prvi svjedok. Kontekst patronatstva bi se mogao hipotetički proširiti i na Hrvoja koji je, vrlo moguće, podržao i financijski ideju Tvrtka II. kako bi se njegov brat dostojno sahranio, a riječ je i o njegovu posjedu. Također, uočavamo kako je Tvrtko pomno izabrao svoga prvog svjedoka, tepčiju Batala Šantića, osvjedočena najprije u spomenutoj darovnici kralja Dabiše 17. lipnja 1382., a zatim u nizu isprava i kraljice Jelene i Stjepana Ostoje nerijetko naveden u najužem sastavu svjedoka ili savjetnika.¹¹⁴ Važno je istaknuti da su Hrvatinići i Šantići brakom Rese Vukčić i Batala Šantića stupili

---

et Brisde Banis Bosne [...]. Usp. https://books.google.ba/books?id=nzxQAAAACA&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false - AUGUSTIN THEINER, *Vetera monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia*, I., str. 364-365 (1. 6. 2021.); E. FILIPOVIĆ, *Bosansko kraljevstvo*, str. 82.

- 113 Komparacijom s prikazima bosanskih vladara u sfragističkoj i numizmatičkoj građi jasno uočavamo poveznice s reljefima stećaka: lik Krista ili sv. Grgura povezuje se s grbom ili portretom vladara, na pečatima se prezentira konjanički viteški portret, grb ili vladar na tronu u pratnji anđela, a sve obogaćeno karakterističnim heraldičkim motivima. Predstave trona posebno su zanimljive, napose na velikom pečatu gdje vidimo da je on oblikovan kao gotička katedrala, što se svakako povezuje s prezentacijom Nebeskoga Jeruzalema. Na sljemenjaku se vladari također predstavljaju ispred ovoga simboličkoga grada.
- 114 A. KLIKO, "Lašvanska vlastela Šantići", str. 257-284. Posljednji se put spominje 9. prosinca 1400., pa se stoga smatra da je nedugo nakon te godine umro. Usp. <https://archive.org/details/monumentaserbica00mikluoft/page/n3/mode/2up> - FRANZ MIKLOSICH, *Monumenta Serbica. Historiam Sebiae Bosnae Ragusii*, str. 247-250 (24. 5. 2021.).

u prisnije odnose. Tomu svjedoče podatci kako tepčija Batalo, koji je vladao u župi Lašvi i stolovao u Toričanu, od Vukčića u miraz dobiva posjede u župi Sani. U kolofonu, pak, Batalova evanđelja (GPB Petrograd, Qn I 63, 1393. godine) skriptor Stanko Kromirijanin, svakako po želji naručitelja, navodi kako je Batalo bio oženjen Resom, kćeri vojvode Vukca. Posebno je važno kako spominje *trojicu* braće: "[...] A biše joj jedan brat vojvoda bosanski, a drugi knez bosanski, a treći ban hrvatski [...]".¹¹⁵ Jasno je da se prvi i treći brat odnose na vojvodu Hrvoja i bana Vuka, ali nije potpuno jasno odnosi li se knez bosanski na Vojislava ili Dragišu? Pretpostavljamo da je riječ o Dragiši.

Posljednje pitanje koje će ostati otvoreno jest dio epitafa "(Н КНЕ)З(А) СТ(АНЬЦА)". Iz sačuvane građe nismo uspjeli naći nekoga kneza Stanka, koji bi, kako je smješten tik uz Batala, morao biti značajan vlastelin. U povelji kralja Dabiše (17. srpnja 1392.) kao posljednji svjedok nalazi se Stanac Prekušić / [...]з дворьсцимь станьцемь прѣхшићемь [...], ali nismo potpuno sigurni da može biti riječi o istoj osobi.¹¹⁶ Lejla Nakaš (2010.) istaknula je da bi to mogao biti Stanac Gapišević, dvanaesti svjedok povelje Tvrtka I. iz 1353. godine (Prozračac), napisane rukom dijaka Dražeslava Bojića, a spominje i toponim Stančići iz Donjih Kraja. U toj se povelji navodi da je svjedok iz Donjih Kraja, a također i da je "s bratijom". Veliki vremenski raspon i činjenica da se on ne javlja u drugim poveljama čini i ovu pretpostavku prilično labavom. Možda bi trebalo promisliti i o još jednoj mogućnosti, da je dijak u množini označio prilično nespretno sve "kneze" bosanskoga Stanka (Sabora). Prvi se put riječ Stanak javlja 1354. u povelji bana Tvrtka na sljedeći način: "[...] и кьда би станькь на милѣхь вьсе земле [...]".¹¹⁷ U tom se promišljanju onda otvara mnoštvo pitanja, ponajprije zašto bi se neokrunjeni kralj pozivao na državni Sabor, kada taj legitimitet nije imao. S druge strane, jedan od najvažnijih članova tog istog Sabora javlja se na ovom epitafu. Na pitanje se ne može odgovoriti.

Ikonografska analiza stupca, uz konzultiranje dosadašnjih interdisciplinarnih istraživanja ove nekropole, potvrđuje važnost ovoga nadgrobnika. Sofisticiranost ikonografskih rješenja, bez traga laičke ikonografije i način rada kovača upućuju na najvrjednija djela bosanskohercegovačke umjetnosti. Sintetizirani ikonografski program

115 ANA LALIĆ i dr., *Codex Diplomaticus*, str. 191-193.

116 *Isto*, str. 174. U toj se povelji kao prvi svjedok bilježi Hrvoje, a šesti Batalo.

117 *Isto*, str. 99.

koji čitamo s reljefa stupca i sljemenjaka sadržava vrlo jasan kršćanski kontekst u kojem su smještene svjetovne osobe: ilustracija dijevoja Apokalipse/Otkrivenja, četveroevanđelja, crkve, oltara, dvaju križeva, viteške povorke, lova i turnira, te niza simboličkih motiva.¹¹⁸

Predlošci za ove kompozicije svakako se izdvajaju iz cjelokupna korpusa stećaka, premda je velik broj pojedinačnih motiva sastavni dio njihove ikonografije. Ne možemo biti potpuno sigurni jesu li stupac i sljemenjak svojim sadržajima vezani za ikonografiju Crkve bosanske, ali svakako nam se ta mogućnost čini izvjesnom, jer su ovakvi likovni obrasci zapravo unikatni. Za Batala Šantića pouzdano se zna da je bio pripadnik ove crkve, za Hrvoja Vukčića Hrvatinića također, premda je lavirao između Crkve bosanske i Rimokatoličke crkve, posebno od vremena njegova ustoličenja za hercega splitskog.¹¹⁹ Vrlo je moguće da je i Hrvojev brat Dragiša bio blizak njezinu nauku, a također i Tvrtko II., koji se tek kasnije približava katoličanstvu, vjerojatno da bi se održao na prijestolju.¹²⁰ Analizom većega broja dokumenata, J. Fine u studiji o Crkvi bosanskoj ističe kako je njezina prvorazredna politička uloga osvjedočena s početka 15. st., naročito u vrijeme kralja Ostoje. Autor također navodi sljedeće: "Utjecaj je potrajao i poslije svrgavanja Ostoje i do Tvrtka II. čiju vjersku pripadnost u tom vremenu ne možemo identificirati. Kako je Bosanska crkva svoj uticaj zadržala i pod njim, Tvrtko II., zasigurno, nije bio neprijateljski raspoložen prema Crkvi."¹²¹

U svakom slučaju veliki sljemenjak i stupac na sebi nose jasnu poruku o životu dvojice pokojnika, njihovu vjerskom kontekstu i dvorsko-vi-

---

118 Interpretacija određenih motiva na stećcima, primjerice križeva, podrazumijeva različita polazišta i zaključke. S jedne strane, oni se u velikoj mjeri povezuju s katoličkom ikonografijom, a s druge se tumače kao mogući odrazi doketističke kristologije (usp. MIROSLAV PALAMETA, "Kršćanska likovnost na stećcima s Radimlje", u: *Hercegovina*, 8-9 (16-17), serija 2, Mostar, 2002.; GORČIN DIZDAR, "Ikonografska analiza motiva križa na stećcima", u: *Hercegovina*, 6, serija 3, Mostar - Zagreb, 2020.). Stoga je i najteže izvršiti identifikaciju kojega *kršćanskog konteksta* je stećak, jer se on po automatizmu može promatrati trojako. Veoma je važno u budućim istraživanjima fenomen stećaka promatrati kao jedinstvenu stilsko-ikonografsku pojavu koju je potrebno kontekstualizirati u širem smislu, uključujući *sve* posredne ili izravne utjecaje.

119 Usp. J. FINE, *Bosanska crkva. Novo tumačenje*, str. 229-230.

120 Tvrtko II. je 1436. godine dopustio franjevcima da nesmetano privode bosanske krstijane katoličanstvu.

121 J. FINE, *Bosanska crkva. Novo tumačenje*, str. 237.

teškoj kulturi. Heraldčki motivi sljemenjaka, koji su komparirani s numizmatičkom i sfragističkom građom, a zatim i rukopisima nastalim u dvorskom skriptoriju, kao i nalaz pozlaćena prstena s ljiljanom, dodatno potvrđuju tezu o Kotromanićima.¹²² Datacija spomenika trebala bi pomaknuti granice podizanja uspravne forme stećka ravnoga završetka na početak 15. st. Istraživanja stećaka trebaju se nastaviti kako bi se pronašli odgovori koji nedostaju.

---

122 Veoma sličan prsten pečatnjak s ljiljanom, datiran u 14. ili 15. st., pronađen je u Karauli, a nalazi se u Muzeju u Kaknju. Izuzev navedena, otkriveno je još nekoliko skupocjenih prstena pečatnjaka koji su atribuirani Brajku Pribiniću i Tripi Bući ili, pak, prsten sa šestokrakom zvijezdom iz grobne crkve sv. Nikole u Arnautovićima (Mili) kod Visokog. Svi ovi pokretni nalazi od prvorazrednog su značaja i zbog njihove umjetničke vrijednosti i zbog naručiteljskoga konteksta.

Preliminarno izvješće o arheološkim istraživanjima lokaliteta Stari grad Ljubuški

NINA ČULJAK

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social
Sciences
E-mail: nina.culjak@ff.sum.ba

UDK: 903/904(497.6 Ljubuški)
Prethodno priopćenje
Primljeno: 18. travnja 2021.
Prihvaćeno: 29. lipnja 2021.

ANTE UGLEŠIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of
Archaeology
E-mail: auglesic@unizd.hr

Sažetak

U članku se donose rezultati arheoloških istraživanja provedenih na lokalitetu Stari grad Ljubuški, u Ljubuškom. Ta su istraživanja bila od velikog značenja jer je riječ o prvim arheološkim iskopavanjima toga znamenitoga hercegovačkog spomenika u narodu najčešće zvana "Kula hercega Stjepana". Nakon arheoloških istraživanja uslijedili su konzervatorsko-restauratorski radovi kojima će utvrda biti spašena od urušavanja, jer su pojedini dijelovi njezinih bedema i drugih konstruktivnih elemenata bili doslovce pred urušavanjem ili su već urušeni. Arheološka istraživanja koja je proveo Studij arheologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, iznjedrila su pregršt zanimljivih podataka i niz pokretnih arheoloških nalaza koji će u budućnosti biti izloženi u muzejskoj zbirci planiranoj u sklopu utvrde i dostupni široj javnosti. Sve navedene aktivnosti vezane uz arheološka istraživanja i konzervatorsko-restauratorske radove organizirane su u okviru dva EU projekta prekograničnih suradnji: *FORT-NET* i *Heritage*

REVIVED. U ovom radu prvi put objavljujemo rezultate provedenih arheoloških istraživanja.

Ključne riječi: Hercegovina; srednji vijek; srednjovjekovni gradovi; herceg Stjepan Kosača; Stari grad Ljubuški.

Preliminary report on the archaeological research of the site Stari grad Ljubuški

Preliminary communication

Received: 18 April 2021

Accepted: 29 June 2021

Summary

The paper shows results of the archaeological research conducted at the site Stari grad Ljubuški, in Ljubuški. Those excavations were of great significance because they were the first archaeological excavations of that remarkable Herzegovinian monument known among the people as "Kula hercega Stjepana". Conservation and restoration work followed the archaeological excavations. They will save the fortress from the collapse, since some parts of its walls and other constructive elements were almost destroyed or already collapsed. Archaeological research conducted by the Department of Archaeology, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Mostar, came up with many interesting data and numerous movable archaeological finds that will be displayed in the museum collection planned within the fortress and available to the general public. All the mentioned activities related to archaeological research and conservation and restoration work were organized in the framework of two EU cross-border cooperation projects: *FORT-NET* and *Heritage REVIVED*. The results of the conducted archaeological research will be published for the first time in this paper.

Keywords: Hercegovina; Middle Ages; medieval towns; Duke Stjepan Kosača; Stari grad Ljubuški.

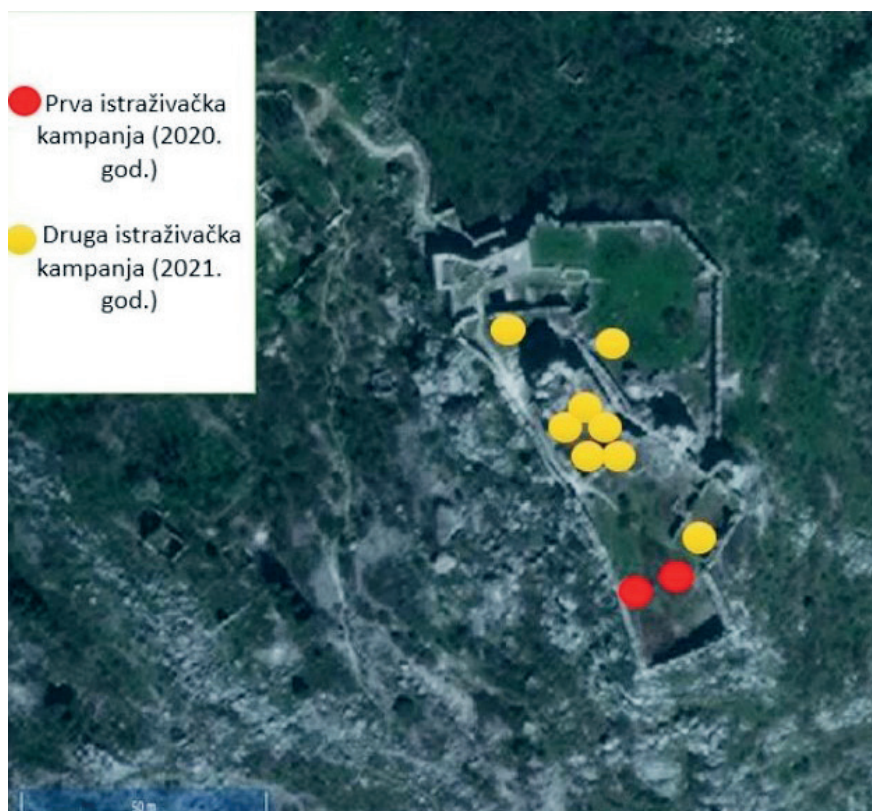
Uvod

Arheološka istraživanja lokaliteta Stari grad Ljubuški provedena su kroz dvije istraživačke kampanje, tijekom 2020. i 2021. godine. Obje kampanje financirane su u okviru europskih projekata prekogranične suradnje,¹ pri čemu je Studij arheologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru bio podizvođač zadužen za provedbu arheoloških iskopavanja.² Lokalitet Stari grad Ljubuški (sl. 1), u narodu najčešće zvan "Kula Herceg Stjepana",³ poznat je iz povijesnih izvora, a obrađivan je višestruko i u znanstvenoj literaturi. Njegova sačuvanost kao kulturno-povijesnog spomenika (grada-utvrde) bila je izuzetna sve do razornog potresa 1962. godine. Epicentar toga potresa bio je u Makarskom primorju, ali s obzirom na jačinu, znatno se osjetio i u Ljubuškom gdje su najveća urušavanja bila upravo na prostoru Staroga grada i oko njega. Tada su porušeni znatni dijelovi bedema, a najviše je stradala središnja kula.

-
- 1 Istraživanja 2020. godine provedena su u sklopu projekta *FORT-NET* iz okvira Programa prekogranične suradnje Bosna i Hercegovina - Crna Gora koji financira Europska unija, a implementiraju ga Grad Ljubuški kao nositelj projekta, Javna ustanova Razvojna agencija Županije zapadnohercegovačke - HERAG, Centar za inicijative iz oblasti održiva turizma (CSTI) i Nacionalna turistička organizacija Crne Gore (NTO). Istraživanja 2021. godine bila su u sklopu projekta *Heritage REVIVED* iz okvira Programa prekogranične suradnje Hrvatska - Bosna i Hercegovina - Crna Gora, koji financira Europska unija, a implementiraju ga Grad Ljubuški kao nositelj projekta, Javna Ustanova Razvojna agencija Županije zapadno-hercegovačke - HERAG i partneri iz Republike Hrvatske (Grad Solin i Županijska uprava za ceste Split) i Crne Gore (Općina Ulcinj).
  - 2 Voditeljica arheoloških istraživanja u obje kampanje bila je doc. dr. sc. Nina Čuljak (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru). Osim voditeljice, članovi stručnog istraživačkog tima bili su: prof. dr. sc. Ante Uglešić i izv. prof. dr. sc. Dario Vujević (Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru i vanjski suradnici Sveučilišta u Mostaru), doc. dr. sc. Edita Vučić (Sveučilište u Mostaru), v. asist. Mirko Rašić (vanjski suradnik Sveučilišta u Mostaru), v. asist. Tino Tomas (Sveučilište u Mostaru) te Marina Boban, mag. arch. (Općina Ljubuški) i Stipan Dilber, mag. arch. (Franjevački muzej "Fra Jozo Križić" Tomislavgrad). U istraživanjima su (u drugoj kampanji) sudjelovali i studenti Studija arheologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru koji su tamo imali priliku odraditi svoju studentsku terensku nastavu/praksu pod vodstvom izv. prof. dr. sc. Darija Vujevića. Istraživanja su organizirana tijekom 14 radnih dana (prva kampanja), odnosno u 13 radnih dana (druga kampanja).
  - 3 Pri spomenu toga lokaliteta dodatno se izdvaja glavnu kulu kao "Hercegušu", dok se pod "Kula herceg Stjepana" često misli na cijeli lokalitet Stari grad Ljubuški.

Slika 1. Zračni snimak lokaliteta Stari grad Ljubuški (foto: M. Rašić)

Slika 2. Pogled na lokacije arheoloških sondi (skica: N. Čuljak).

Zasad najstariji poznati spomen Staroga grada u Ljubuškom datira iz godine 1435.⁴ Obrada toga lokaliteta u znanstvenoj se literaturi dosad zasnivala na pronađenoj arhivskoj građi te na osnovi zapažanja do kojih se došlo obilaskom lokaliteta.⁵ Pri tomu je vrlo važno istaknuti da je većina stručnih obrada starijega datuma. Nakon provedenih prvih arheoloških istraživanja možemo konstatirati da je zahvaljujući tomu današnja slika o Starom gradu Ljubuškom (i vizualno i sadržajno) ipak znatno šira, bolja i jasnija, no još uvijek slabo poznata i znatno manjkava. Radi dobivanja što cjelovitijih spoznaja istraživačke sonde koncipirali smo na različitim gradskim zonama, međutim, pri njihovu postavljanju bili smo prostorno znatno ograničeni, zbog urušenih blokova glavne kule i još nekih urušenih objekata unutar kojih nije bilo moguće provesti istraživanja. U nastavku ćemo ukratko predočiti rezultate istraživanja obiju arheoloških kampanja (sl. 2).

Prva istraživačka kampanja

Prvu kampanju arheoloških istraživanja lokaliteta Stari grad Ljubuški proveli smo tijekom lipnja 2020. godine.⁶ Istraživanja su planski organizirana u zoni s najugroženijim gradskim bedemima koji će

-
- 4 Dugo vremena bio je aktualan podatak o prvom spomenu Ljubuškoga koji datira u 1444. godinu (DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, "O naselju Drijeva i njegovu položaju", u: *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XXI.-XXVII., Sarajevo, 1976., str. 33). Pretraživanjima izvora u Državnom arhivu u Dubrovniku D. Korać došla je do još starijega spomena koji datira u 1438. godinu (DIJANA KORAĆ, *Vjera u Humskoj zemlji*, Mostar, 2008., str. 51). Već iduće godine M. Sivrić novim je arhivskim podatcima pomaknuo datum prvoga spomena na 1435. godinu (MARIJAN SIVRIĆ, "Dolazak franjevaca u Humsku zemlju i susjedno područje u srednjem vijeku", u: *Hercegovina franciscana*, god. V., br. 5, 2009., str. 71).
  - 5 Navest ćemo neke: HAMDİJA KREŠEVLJAKOVIĆ - HAMDİJA KAPIDŽIĆ, "Stari hercegovački gradovi", u: *Naše starine*, II., Zavod za zaštitu spomenika kulture R BiH, Sarajevo, 1954., str. 13-14; MARKO VEGO, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo, 1957., str. 71; HUSREF REDŽIĆ, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2009., str. 143-144.
  - 6 Istraživanja smo planirali provesti u nešto većem opsegu, s većim brojem sudionika, no, na žalost u to vrijeme je Hercegovina, kao i veći dio Europe, bila zahvaćena brojnim restriktivnim epidemiološkim mjerama kojima se pokušavalo reducirati širenje globalne pandemije uzrokovane korona virusom (COVID-19), tako da su na snazi bila i ograničenja kretanja i okupljanja većega broja ljudi i sl.

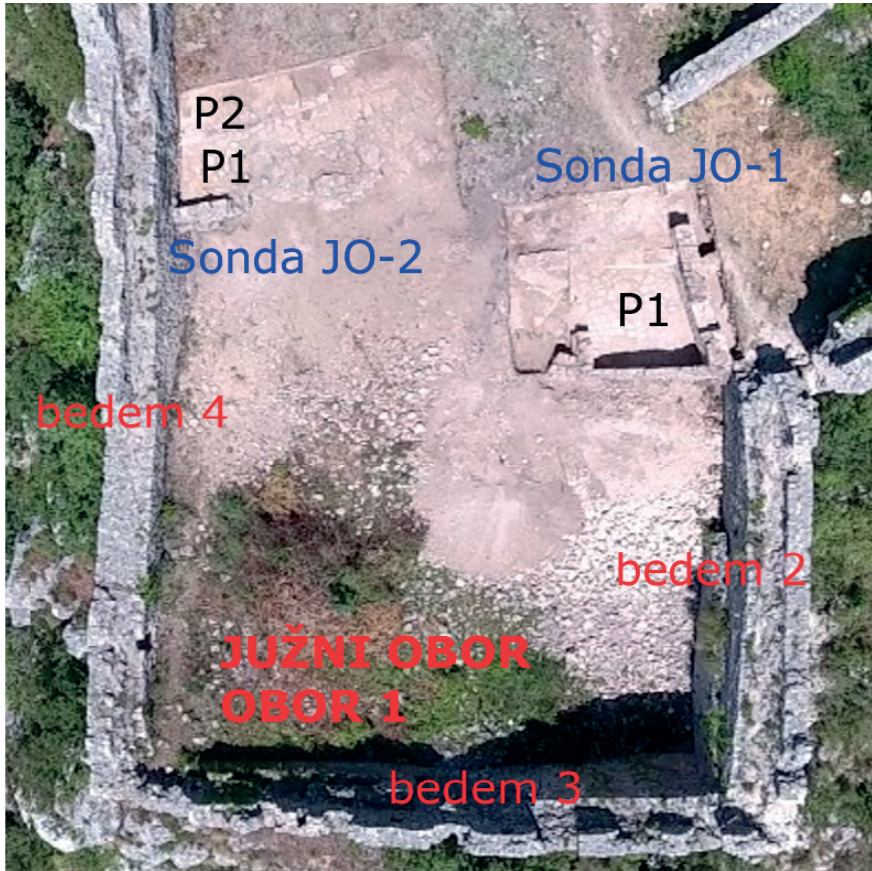
biti prvi obuhvaćeni konzervatorsko-restauratorskim radovima. U prvoj kampanji to je bila zona tzv. južnoga gradskog obora. Tako smo se našli u vjerojatno najnepodesnijem dijelu lokaliteta za bilo kakva istraživanja. Naime, riječ je o terenu koji se iznimno strmo obrušava prema južnom bedemu, odnosno gdje postoji velika visinska razlika na relativno malom prostoru koju je vrlo teško savladati s obzirom na činjenicu da sve treba raditi ručno, uključujući i iznošenje iskopane zemlje i kamenja na viši dio lokaliteta do kojega se kasnije može pristupiti odgovarajućom mehanizacijom radi uklanjanja otkopane zemlje i kamenja. Drugi vrlo otežavajući čimbenik s kojim smo se susreli u toj zoni bio je ponovo posljedica navedene prve okolnosti (oštroga nagiba terena). Naime, stoljećima se sav obrušeni građevinski i ostali materijal kotrljao i sakupljao upravo u tom južnom (najnižem) dijelu te nas je dočekaio višemetarski nanos građevinskoga štuta i arheološki materijal pomiješan s recentnim "nalazima". U južnom oboru otvorili smo dvije sonde koje smo označili kao sonde JO-1 i JO-2 (sl. 3 i 4).

Na žalost, tijekom istraživanja nismo uspjeli doći do intaktnog arheološkog sloja, jer ga na tom strmom dijelu terena uopće nije ni bilo, nego nam se kontinuirano javljao stratigrafski pomiješan materijal. Obje su sonde otvorene na lokacijama na kojima smo mogli detekti-

Slika 3. Pogled na južni obor (foto: M. Rašić)

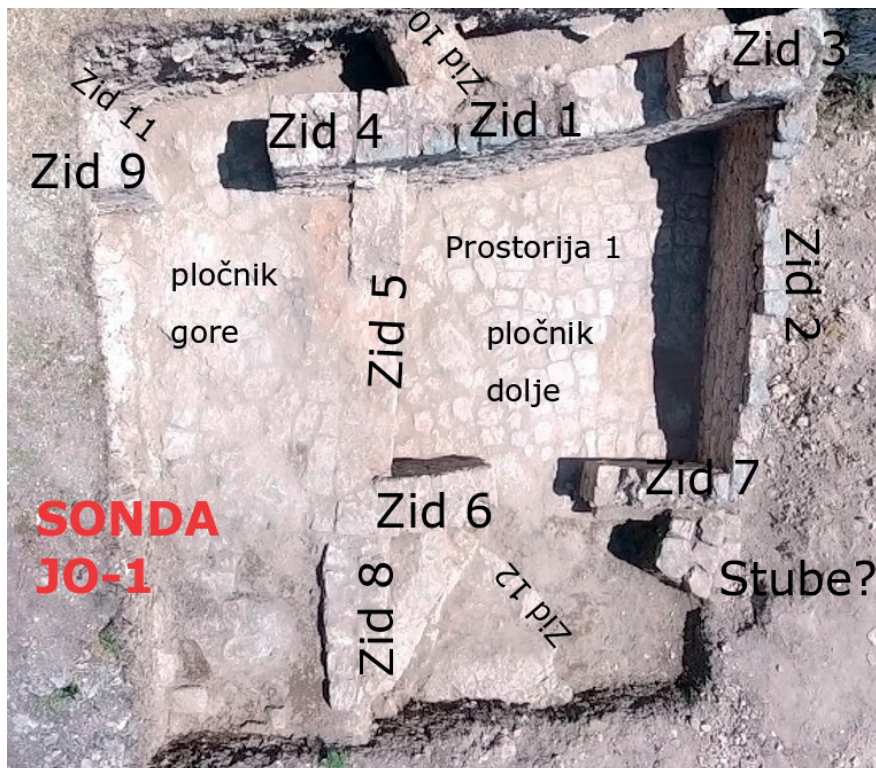
Slika 4. Položaj istražena prostora unutar južnog obora (skica: N. Čuljak)

rati naznake mogućih konstrukcija. Naslage šuta u nekim su zonama bile tanke, dok u drugim idu do dubine od čak 3 m. U obje otvorene sonde došli smo do vrijednih otkrića prethodno u potpunosti nepoznate arhitekture.

Sonda JO-1

Prvu sondu JO-1 (sl. 5) veličine cca. 5 x 5 m otvorili smo u blizini Bedema 2 uz jedva vidljive naznake nekoga zida. Unutar sonde JO-1 otkrili smo i istražili jednu prostoriju koja ima dobro sačuvano kameno popločanje podnice od lijepo oblikovana i slagana kamenja.

U dokumentaciji smo je označili kao Prostorija 1. Bočno iznad nje, na višoj razini, utvrđeno je još jedno poravnanje terena s takvim po-

Slika 5. Sonda JO-1 (skica: N. Čuljak)

pločanjem, no s prilično lošijim, isprekidanim uklapanjem na kamen živac. Unutar te sonde pronađeno je mnogo materijala koji datira iz vremena kasnoga srednjeg vijeka i ranoga novog vijeka, no na žalost, u svim otkopnim slojevima naišli smo na stratigrafski pomiješan materijal, tako da nismo imali očekivani intaktni arheološki sloj. Nalaza iz vremena XIX. i XX. stoljeća bilo je malo, a oni se uglavnom odnose na čahure, puščana zrna i komade staklenih boca.

Sonda JO-2

Sonda JO-2 (sl. 6) veličine cca. 8 x 4 m postavljena je uz vidljivi komadić zida koji se pod oštrim kutom spaja na Bedem 4. Ondje su također utvrđeni manji dijelovi zidova koji naslućuju nove prostorije na prostoru južnog obora.

Sonda je postavljena uz Bedem 4 na koji se pod određenim kutovima naslanjaju dva zida. Označili smo ih kao Zid 1 (južniji) i Zid

Slika 6. Sonda JO-2 (skica: N. Čuljak)

2 (sjeverniji), koji se, kako se čini, prekida nekim uskim otvorom i nastavlja u vidu Zida 3. Zidovi 1 i 2, zbog naravi terena i nepoznate funkcije, ne pružaju se posve paralelno. Zid 1 je orijentiran u smjeru S - J, a Zid 2 odstupa od toga smjera te se nalazi u smjeru SI - JZ. Između ta dva zida unutarnje granične točke uz bedem udaljene su 180 cm. Između Zidova 1 i 2 pronađen je sloj šuta, a zanimljivost su svakako nalazi niza potkova za obuću i čavala, što možda ukazuje na funkciju toga manjeg nepravilna prostora.⁷ Ispod nevelika sloja šuta čija debljina varira u različitim dijelovima, otkriveno je tzv. fino popločanje podnice, slično kao u Prostoriji 1 u Sondri JO-1, no na tom je mjestu podnica mnogo lošije sačuvana. Mogući razlog za to je i loše utemeljenje okolnih zidova i isprekidanost izbojcima matične stijene na kojoj su uklopljeni kako zidovi, tako i podnica. Sjevernije od Zida 2 primijetili smo žbukanu podnicu, što navodi na to da se cijeli takav prostor širi i dalje, no s obzirom na to da je taj dio izlazio iz okvira sonde koju smo do kraja kampanje mogli i morali dovršiti do kraja, nismo ga iskopavali. Nalazi u navedenu dijelu iskopa bili su uglavnom metalni, željezni dijelovi spomenute potkove i kovani četverbridni T-čavli te keramika.

⁷ S obzirom na to da je riječ o preliminarnim rezultatima istraživanja, u ovom radu donosimo samo lokacije i skice istraženih sondi, a u idućem radu slijedi objava fotografija reprezentativna materijala sa svom popratnom relevantnom znanstvenom literaturom.

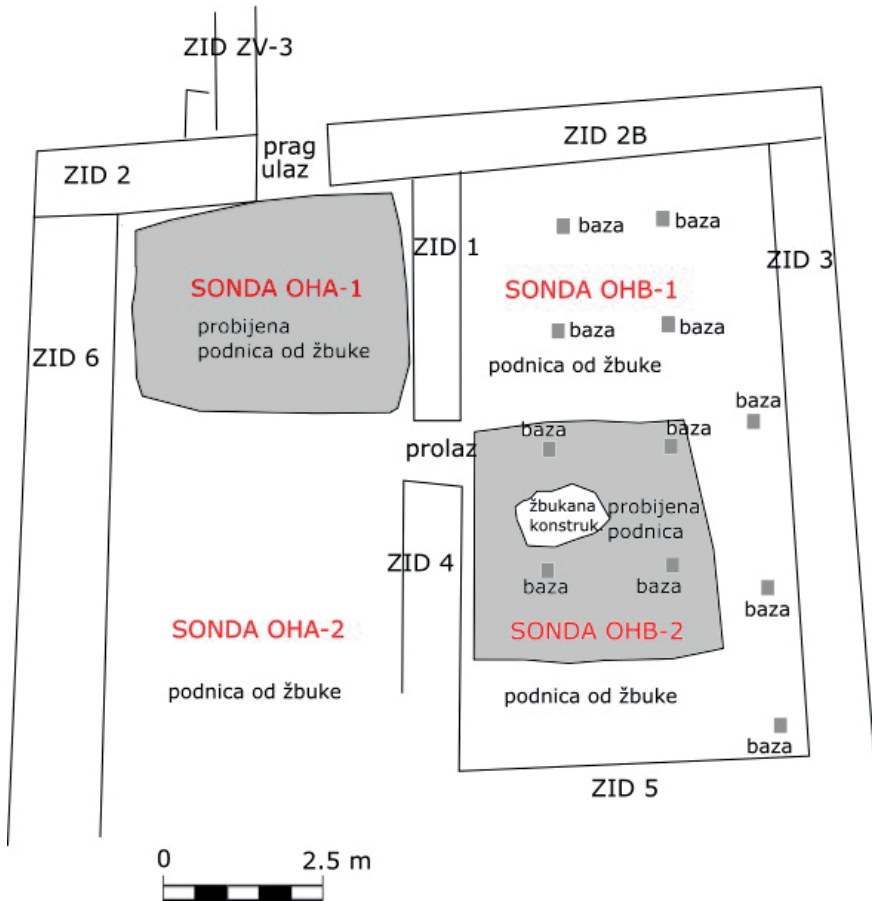
Druga istraživačka kampanja

Druga istraživačka kampanja provedena je tijekom travnja 2021. godine. Prioritet te kampanje bilo je istraživanje obora uz glavnu kulu, tzv. Hercegušu (sl. 7), jer će se taj dio lokaliteta konzervirati i restaurirati tako da vjerojatno ne će više biti mogućnosti za nova istraživanja na tom dijelu obora. Ostale su sonde otvorene na sljedećim lokacijama: Sonda P-1 otvorena je u produžetku prošlogodišnje sonde JO-1, a njezin je cilj bio utvrditi daljnje prostiranje zidova koji su se tamo pojavili na rubnim prostorima (sl. 12-13). S obzirom na to da se tamo pojavio također novi zid i stratigrafska situacija se usložnila, kasnije je za taj dio uvedena i nova sonda P-4. Sonda P-2 otvorena je s vanjske strane ulaza u obor "Herceguše". U istraživanja je tako bio uključen i ulazni dio obora koji se istražio i s vanjske strane te tako omogućio i nesmetan ulaz u taj prostor. Sonda P-3 (sl. 2) otvorena je u prostoru između velike gradske cisterne i kule "Herceguše", s ciljem definiranja izgradnje, odnosno vremena korištenja toga naizgled definirana prostora. Naposljetku, jednu probnu sondu otvorili smo i na prostoru tzv. Velikog obora za koji se pretpostavlja (s obzirom na evidentno najkasnije dozidane bedeme) da je korišten kao gradski prostor tek u osmanskom periodu.

Sonde unutar obora kule "Herceguše" (OHA-1, OHA-2, OHB-1 i OHB-2) i sonda kod ulaza u obor (P-2)

Tu smo zonu podijelili na četiri sonde, nastojeći pritom ne komplicirati uklapanjem kvadratne mreže u zoni koja je već podijeljena zidovima te smo se držali već tako postavljenih orijentira. Također, radi što manjega destruktivnog djelovanja, nismo željeli probijati sačuvane dijelove gornje podnice tamo gdje je dobro sačuvana i gdje su u nju ugrađene baze. Taj smo prostor tako imenovali već prema njegovoj postojećoj podjeli na sonde: OHA-1, OHA-2, OHB-1 i OHB-2 (sl. 7). Započeli smo iskopavanje od sonde OHA-1, unutar koje smo uočili postojanje velika sloja građevinskoga štuta s pomiješanim kasnosrednjovjekovnim i novovjekovnim materijalom. Ustanovili smo i postojanje gornje i donje podnice od solidno nabijene žbuke, ali sačuvane samo u krajevima prostorije, tj. obje podnice u toj sondi uglavnom su bile probijene. Za gornju podnicu jasno je da visinski korespondira sa sačuvanim pragom na ulasku u taj prostor, a tada je ulaz u obor već bio sužen dogradnjom još jednoga komada zida (sl. 10). Donja podnica je očito bila na samom kamenu živcu (matičnoj stijeni) koji je neravan i gdje je vidljivo da je taj dio bio popunjen i izniveliran, a

OBOR UZ KULU "HERCEGUŠU"
nakon arheol. istraživanja 2020. i 2021. god.
radna skica: N. Čuljak

Slika 7. Prikaz sonde unutar obora uz kulu "Hercegušu" (skica: N. Čuljak)

potom ožbukani. Upravo su nam u tim donjim stratigrafskim jedinicama bili sačuvani intaktni kasnosrednjovjekovni arheološki slojevi.

Unutar sonde OHB-1 i OHB-2 uklonjen je sloj šteta, slično kao i u sondi OHA-1 te se došlo do gornje podnice koja je u sondi OHB-1 posve dobro sačuvana. Na njoj su također bile *in situ* sačuvane kamene baze (sl. 8) od neke vjerojatno podne ili stropne drvene konstrukcije, a koje su zapravo ukopane i ugrađene u žbuku gornje podnice. Za neke od njih pretpostavljamo da je riječ o kasnosrednjovjekovnim

Slika 8. Pogled na očišćenu žbukanu podnicu unutar Sonde OHB-1 s ugrađenim kamenim bazama (foto: E. Vučić)

neukrašenim kapitelima koji su početkom novoga vijeka sekundarno upotrijebljeni kao naopачke okrenute baze. Podnicu smo očistili i dokumentirali te u tom dijelu nismo dalje nastavili iskop.

Unutar sonde OHB-2 također smo ispod velika sloja šuta s pomiješanim materijalom naišli na gornju podnicu koja je bila gotovo četvrtasto probijena te smo nastavili iskopavati u tom probijenom dijelu. Pri tomu smo pronašli četiri žbukana ležišta od kamenih baza, koje su također ležale u njihovoj neposrednoj blizini. Pronašli smo i ovalnu ožbukanu konstrukciju (sl. 9), nekoliko novih stratigrafskih jedinica iz kasnoga srednjeg vijeka, ali sve je to ponovo bilo u tanku sloju između kamena živca (matične stijene) i neposredno nad njim, odnosno ispod razine podnice. U toj sondi otkrili i prethodno nepoznati Zid 5.

Temeljem provedenih istraživanja utvrdili smo da nalazi iz prostora obora kule "Herceguše" ne ukazuju na postojanje nekih starijih faza te početak njezina korištenja smještaju u kasni srednji vijek. Također, iz prvoga pregleda materijala imamo indicija da taj prostor nije bio dugotrajno korišten u rezidencijalne stambene namjene. Količina

Slika 9. Pogled na Sondu B-2 i ovalnu ožbukanu konstrukciju (foto: M. Rašić)

ulomaka luksuzne stolne glazirane keramike i ulomaka staklenoga posuđa iznimno je mala. Daleko je više ulomaka domaće kuhinjske keramike zastupljene kroz nekoliko tipova, premda ona još nije temeljito obrađena i za nju vrijedi konstatacija da nije brojna. Među pronađenim pokretnim arheološkim nalazima najviše su zastupljeni ulomci građevinskoga materijala, dijelova crijepova, a također su relativno brojni nalazi različitih željeznih predmeta, odnosno masivnih četverobridnih kovanih čavala i predmeta nepoznate namjene. U kasnosrednjovjekovnom sloju bilo je i ljuštura morskih školjki (dagnje i priljepci), koji nam govore o nekim prehrabnim navikama tadašnjih vlasnika. O prehrabnim navikama također svjedoče ostatci životinjskih kostiju koji uglavnom pripadaju stoci sitnoga zuba, odnosno ovcama i kozama. S vanjske strane ulaza u obor "Herceguše" omanjom je sondom definiran ulazni dio pri čemu se došlo do otkrića novoga zida koji se pruža okomito na ulaz, a s njegove bočne strane nalazi se neka dozidana konstrukcija ili široka stepenica. Nalazi iz te zone bili su isključivo šut i stratigrafski pomiješan arheološki materijal.

Sonda P-3

Sonda P-3 (sl. 11) postavljena je u prostoriji koja je djelovala kompaktno, a za koju se ispostavilo da je riječ o prostoriji recentna nastanka koja ima i drugačiju podnicu od ostalih pronađenih, rađenu od zbi-

Slika 10. Pogled na dio donje podnice i iznad/iza ostatak sužena ulaza s utori-
ma iz vremena gornje podnice (foto: N. Čuljak)

Slika 11. Pogled na situaciju unutar istražene Sonde P-3 (foto: A. Uglešić)

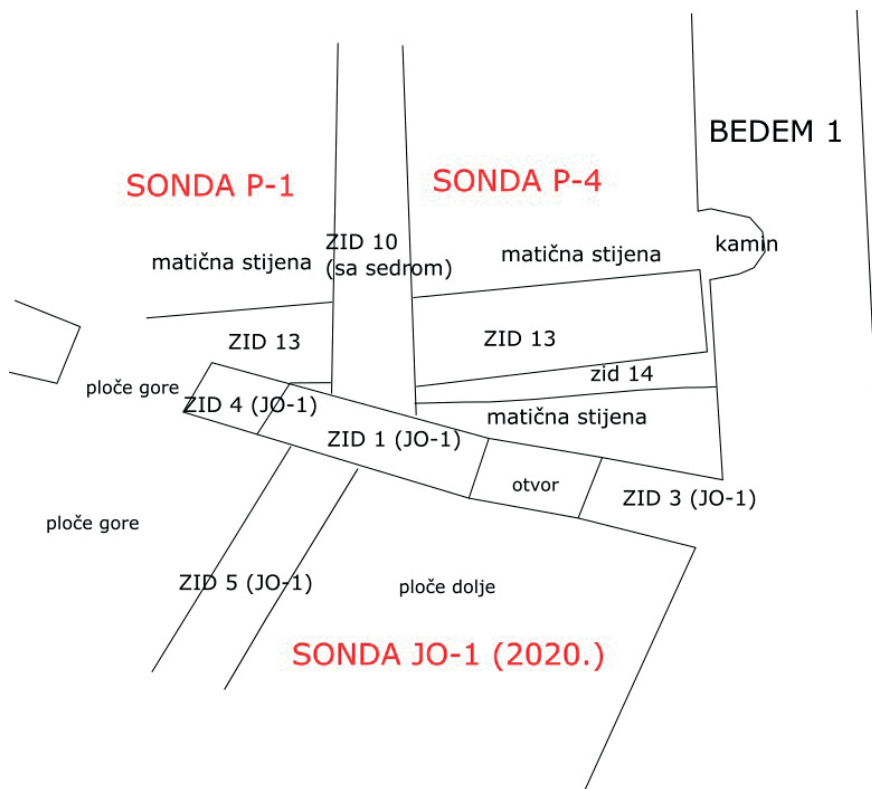

jenoga amorfnoga kamenja. Nalazi iz te sonde ukazuju da je riječ o prostoriji koja je očito iz vojnih razloga bila dozidana i korištena tek u XIX. stoljeću, moguće kao prostor za smještaj straže. Kada detaljnije analiziramo nalaze iz te prostorije, sigurno je da će biti i novih interpretacija u razumijevanju prestanka korištenja cijeloga lokaliteta, odnosno njegove preinake i naknadnoga korištenja za vojne potrebe. Najzanimljiviji nalazi iz te prostorije dijelovi su omanjega brončanog topa te djelomice sačuvan mač u koricama. Vrijedni spomena su i neki sitni nalazi poput vinskih staklenih boca s udubljenim dnom, komadić lule s vojničkim likom - mogući mladenački prikaz cara Franje Josipa I. (1848.-1916.), brončana kovanica (*Kreutzer* iz 1859.), puščane čahure s utisnutom godinom 1872. i dr.

Sonde P-1 i P-4

U produžetku prošlogodišnje sonde u smjeru sjeveroistoka (sl. 2) u južnom oboru (JO-1) otvorili smo novu sondu P-1 koju smo naknadnim otkrićem jednoga zida koji je u gornjem dijelu građen od sedre (Zid 10) i proteže se paralelno s postojećim bedemom, podijelili na prostor P-4 (s južne strane toga zida). U tom dijelu, u Bedemu 1, otkrili smo uzidani kamin iz novovjekovnog razdoblja (sl. 12 i 13). Najveće otkriće u tom sektoru, a ujedno najvažnije za cijela istraživanja bili su zidovi pronađeni ispod spomenuta zida u gornjem dijelu građena od sedre. Prvi zid (Zid 13) proteže se okomito u odnosu na bedem, a građen je u posve drugačijoj tehnici od ostalih na cijelom lokalitetu, relativno pravilnim klesancima, odnosno načinom karakterističnim za razdoblje antike. Ispod njega, uzduž cijelog otkrivenog dijela, nalazi se njegov podzid, odnosno temeljna stopa (ili posve novi zid) s vidljivim fragmentima ugrađenih tegula u jednom dijelu (označen kao Zid 14). S obzirom na skučenost sonde i gustoću pronađenih zidova, u ovoj fazi istraživanja nije moglo na tom dijelu širiti i podrobnije proučiti te donje strukture. Time smo zasad ostali uskraćeni saznanja u kakvu su točno suodnosu bili ti zidovi. Izglednom se čini pretpostavka da su to zidovi iz dviju različitih faza, no takva razmišljanja treba konkretno dodatno provjeriti, a to nije moguće bez dodatnih arheoloških istraživanja. Osim opisanih zidova, među vrlo važne i zanimljive nalaze pripadaju ulomci niza keramičkih posuda pronađeni uz njihove temelje, koji se po svojim karakteristikama mogu datirati u ranobizantsko razdoblje (VI.-VII. stoljeće).

U cjelini gledajući, nalazima iz Sonde P-4 utvrđeno je da je srednjovjekovni Stari grad Ljubuški izgrađen na mjestu gdje je već u ka-

Slika 12. Zidovi unutar Sonde P-1 i P-4 (skica: N. Čuljak)

snoantičko doba postojala neka građevina. Zbog vrlo kompliciranih struktura u toj zoni, po svoj prilici nikada ne ćemo moći utvrditi cijeli prostor njezina rasprostiranja, odnosno tlocrtnu situaciju, no može se pretpostaviti da bi se trebalo raditi o utvrđi (*castrum*) ili osmatračnici manjih dimenzija koju su presložili zidovi srednjovjekovnoga grada.

Sonda VO-1

Jednu probnu sondu otvorili smo unutar tzv. velikog obora (sl. 14) kojeg opasuju bedemi podignuti u osmanskome periodu. Cilj te sonde bio je definiranje svrhe i vremena korištenja tog dijela gradskog prostora. Sondu smo označili kao VO-1. U njoj smo ispod humusnoga sloja došli do jednoga zidića za koji se ispostavilo da je prilično plitak te da leži na starijem sloju u kojem smo ustanovili niz stratigrafskih jedinica za koje se preliminarno može reći da su mahom iz kasnoga srednjeg vijeka (s neznatnim miješanjem drugoga materijala u po-

Slika 13. Sonda P-4 nakon istraživanja (foto: N. Čuljak)

Slika 14. Pogled na grobove unutar Sonde VO-1 (foto: M. Rašić)

vršinskim slojevima). Ispod humusnoga sloja pronađene su naslage vapna koje upućuju da je to bio prostor gdje se pripremao i miješao malter za gradnju. Ispod sloja vapnene žbuke te ispod recentnoga zida pojavili su se grobovi. Riječ je o tri ukopa u odvojenim rakama bez grobne arhitekture, jedne odrasle i dvije mlađe osobe orijentiranih u smjeru jugozapad (glava) - sjeveroistok. U zapuni grobova pronađeni su ulomci grube keramike i životinjskih kostiju, no za njih je izgledno da nisu u vezi s ukopima, nego rezultat zapune dostupnom zemljom iz okolnih kulturnih slojeva.

Zaključak

Nakon dvije kampanje arheoloških istraživanja provedenih na lokalitetu Stari grad Ljubuški možemo konstatirati da smo došli do niza novih spoznaja o tom hercegovačkom kulturno-povijesnom spomeniku koji je prethodio nastanku današnjega grada. Jednako tako mogućnost daljnje valorizacije rezultata tih istraživanja i pronađene arheološke građe zasigurno će iznjedrili za znanost još niz novih i korisnih podataka. Istraživanja provedena 2020. godine u južnom oboru pokazala su da prostor koji prilično oštro pada prema jugu i iz kojeg izranjanju veliki dijelovi matične stijene (te se činilo da nema kulturnoga sloja), zapravo krije cijeli niz građevinskih konstrukcija. Cijelokupni taj prostor bio je očito u potpunosti iskorišten na način da su se graditelji doslovce terasasto usijecali u kosinu južnoga gradskog obora, duž bedema, i aktivno su koristili matičnu stijenu za sve graditeljske zahvate u toj zoni. Središnju komunikaciju (stepenice) nismo ustanovili, no ona je ondje svakako morala postojati. U obje sonde, na tri odvojene razine, ustanovili smo lijepo osmišljena popločanja, što ukazuje na to da se tom prostoru ipak pridavao značaj. O tomu svjedoče nalazi fine domaće keramike, a osobito uvozne glazirane keramike i stakla, koji upućuju na jednu višu stambenu iskorištenost prostora sonde JO-1 ili neposrednu blizinu stambene zone s koje potječe i materijal pronađen obrušen u šutu.

Rezultati druge istraživačke kampanje pružili su nam još više novih podataka. Na prvom mjestu spominjemo upoznavanje situacije unutar obora kule "Herceguše" za koji se pretpostavljalo da skriva možda i starije slojeve. Istraživanja su pokazala da su najstariji slojevi utemeljeni na matičnoj stijeni iz vremena kasnoga srednjeg vijeka, odnosno da prostor obora uz "Hercegušu" datira iz vremena kasnoga srednjeg vijeka te da je nešto kasnije imao određene arhitektonske preinake. Primjer takvih zahvata između ostalog je sužavanje ulaza

u taj prostor kao i ugradnja kamenih baza u gornju podnicu i dr. Podatke za kulu nismo mogli ustanoviti, jer je njezin cjelokupni prostor prekriven obrušenim blokovima zidova te je sonde tamo bilo nemoguće postaviti. Znanstvena obrada pronađene arheološke građe tek slijedi, no usprkos tomu možemo preliminarno konstatirati da postoji mogućnost izostanka očekivana sloja koji bi ukazivao na stambenu iskorištenost toga prostora u osmanskom periodu. Kako se sada čini izglednim, taj je prostor u navedenu vremenu bio korišten samo u vojne svrhe, ne i za stambene. Treba istaknuti da također za predosmanski period nemamo previše dokaza o aktivnom korištenju u stambene svrhe toga dijela utvrde. Popratnog sitnog arheološkog materijala tamo je pronađeno, no ne u tolikoj količini u kolikoj bi to bilo logično očekivati. Nalazi koji govore o životu toga prostora u kasnom srednjem vijeku svedeni su na ulomke glazirane keramike, fine domaće keramike, naprstaka za šivanje, ljuštura morskih školjki i životinjskih kostiju itd.

Istražena Sonda P-3 dala je zanimljive nalaze koji najvećim dijelom potječu iz XIX. stoljeća, a daljnjom njihovom interpretacijom zasigurno će se bolje moći razumjeti način daljnjeg korištenja grada u vojne svrhe.

U Sondi VO-1 otkrili smo tri groba i pokretne arheološke nalaze iz više stratigrafskih jedinica, među kojima spominjemo osobito lijepe ulomke domaće i uvozne keramike te različite metalne predmete. Svim tim nalazima slijedi dodatna stručna i znanstvena obrada.

Naposljetku, Sonde P-1 i P-4 iznjedrile su nam niz novih nalaza, među kojima i najvažnije otkriće - najstarije zidove izgrađene na kamenu živcu (matičnoj stijeni) i ulomke različitih keramičkih posuda koji se mogu datirati u ranobizantsko razdoblje (VI. i VII. stoljeće). To posljednje otkriće svakako je bilo osobito zanimljivo i važno, jer nam je potvrdilo postojanje kasnoantičke građevine na lokalitetu Stari grad Ljubuški, a ujedno je ostavilo mogućnost pretpostavke o postojanju još starijeg objekta na tom prostoru. Time je ujedno utvrđeno da je kasnosrednjovjekovni grad-utvrda jednim dijelom podignut na mjestu starije utvrde ili kule- osmatračnice.

Ovdje su izneseni, kako je to već iz naslova članka vidljivo, samo preliminarni rezultati istraživanja. Slijede mnogo detaljnija proučavanja otkopana materijala i arhitekture, no već ovim prikazanim rezultatima polako popunjavamo prazne stranice prošlosti toga znamenita hercegovačkog spomenika čije je retke već odavno velikim dijelom neumoljivo izbrisalo vrijeme.

Srednjovjekovni bosansko-humski vladari i velmože u hodonimima Hercegovine

DIJANA KORAC

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social
Sciences
E-mail: dijana.korac@ff.sum.ba

UDK: 930.85(497.6)“04/14“

Prethodno priopćenje
Primljeno: 18. ožujka 2021.
Prihvaćeno: 29. lipnja 2021.

MARINA BEUS

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social
Sciences
E-mail: marina.beus@ff.sum.ba

Sažetak

Analiza prisutnosti srednjovjekovnih bosansko-humskih vladara i velmoža u najnovijoj uličnoj nomenklaturi na području dvije hercegovačke županije (Hercegovačko-neretvanska i Zapadno-hercegovačka) pokazala je njihovu zastupljenost u gradovima i općinama s većinskim hrvatskim stanovništvom. Naime, u osam hercegovačkih gradova i općina nalazi se 28 hodonima koji komemoriraju uspomenu na 11 srednjovjekovnih bosansko-humskih vladara i velmoža. Na kraju, ti se rezultati uspoređuju s onima koji se odnose na prisutnost srednjovjekovnih hrvatskih vladara u uličnoj toponimiji Hercegovine.

Ključne riječi: bosansko-humski vladari i velmože; Hercegovina; hodonimi; ulice; trgovi.

Medieval Bosnia-Hum rulers and potentates in the toponyms of Herzegovina

Preliminary communication

Received: 18 March 2021

Accepted: 29 June 2021

Summary

The paper analyses presence of medieval Bosnia-Hum rulers and potentates in the latest street nomenclature in the area of two Herzegovinian cantons (Herzegovina-Neretva and West Herzegovina). The street nomenclature analysis showed that eleven Bosnia-Hum rulers and potentates were represented in the cities and municipalities with Croatian majority population. Comparing the obtained data to results of the research related to the presence of the medieval Croatian rulers in the toponyms of Herzegovina, the authors came to the conclusion that medieval Croatian rulers are more significantly represented in the Herzegovinian toponymy than Bosnia-Hum rulers and potentates.

Keywords: Bosnia-Hum rulers and potentates; Herzegovina; toponyms; streets; squares.

Uvod

Ulična nomenklatura zbog svoje složene simbolike, koja s jedne strane podrazumijeva kreiranje prostorne identifikacije, dok s druge strane, kroz "nenametljivo" ali svakodnevno podsjećanje na odabrane osobe, značajne datume, mjesta, čini važnu kariku u konstruiranju kulturnoga identiteta, posljednjih je desetljeća predmet interesa interdisciplinarnih i multidisciplinarnih istraživanja. Poseban interes znanstvenika svakako pobuđuju društveno-političke prijelomnice kao što je u novijoj hrvatskoj povijesti slom komunizma i dolazak

demokratski izabrane vlasti.¹ Međutim, valja naglasiti kako ulična nomenklatura, kao sustav simbola koji ima cilj kreirati i jačati kolektivni identitet² temeljen na kulturi sjećanja po mjeri društveno-

-
- 1 Interes za ovu problematiku unutar hrvatskoga akademskog diskursa potaknula je krajem devedesetih godina prošloga stoljeća etnologinja Dunja Rihtman-Auguštin u svom djelu: *Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena*, Beograd, 2000. Ovdje također navodimo neke od radova koji se bave ovom tematikom: BORISLAV GRGIN, "Primjer selektivnog pamćenja: hrvatski srednjovjekovni vladari u nazivlju ulica i trgova najvažnijih hrvatskih gradova", u: *Povijesni prilozi*, 32, Zagreb, 2007., str. 283-295; ZLATKO BEGONJA, "Odonimi kao ideološke manifestacije na primjeru Zadra u XX. stoljeću", u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48, Zadar, 2006., str. 703-720; ZDRAVKA JELASKA MARIJAN, "Službena imenovanja i preimenovanja ulica u Splitu 1912.-1928. godine", u: *Studia ethnologica Croatica*, 26, Zagreb, 2014., str. 229-252; IVANA CRLJENKO, "Izraženost identiteta u gradskoj toponimiji kvarnerskih i istarskih gradova", u: *Hrvatski geografski glasnik*, Zagreb, 1/2008., str. 67-89; JELENA STANIĆ - LAURA ŠAKAJA - LANA SLAVUJ, "Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova", u: *Migracijske i etničke teme*, Zagreb, 1-2/2009., str. 89-124; LENA MIROŠEVIĆ, "Imena ulica i trgova kao odraz zajedničkoga kulturno-povijesnog naslijeđa", u: *Kartografija i geoinformacije*, 16, Zagreb, 2011., str. 57-71; BOJAN MARJANOVIĆ, "Promjena vlasti, promjena ulica", u: *Diskrepancija*, 12, Zagreb, 2007., str. 105-127; LENA MIROŠEVIĆ - MARIN BORZIĆ, "Ulična nomenklatura grada Splita kao odraz političkih i kulturnih promjena", u: *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, 37, Zagreb, 2014., str. 187-201; IVICA MATAIJA, "Gospićka hodonimija", u: *Folia onomastica Croatica*, 23, Zagreb, 2014., str. 143-158. U navedenim radovima može se vidjeti pregled stranih autora i njihovih djela koji donose rezultate istraživanja ove tematike u različitim zemljama.
- 2 DUŠKO PETROVIĆ, "Anatomija identiteta. Teorijsko problematiziranje identiteta", u: *Etnološka istraživanja*, 11, Zagreb, 2006., str. 226-227; I. CRLJENKO, "Izraženost identiteta u gradskoj toponimiji kvarnerskih i istarskih gradova", str. 69; L. MIROŠEVIĆ, "Imena ulica i trgova kao odraz zajedničkoga kulturno-povijesnog naslijeđa", str. 69; LENA MIROŠEVIĆ, "Gradska toponimija kao nositelj kolektivnih identiteta", u: VLADIMIR SKRAČIĆ - JOSIP FARIČIĆ (ur.), *Geografska imena. Zbornik radova s Prvog nacionalnog znanstvenog savjetovanja o geografskim imenima*, Zadar, 2011., str. 83-93; J. STANIĆ - L. ŠAKAJA - L. SLAVUJ, "Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova", str. 90; B. MARJANOVIĆ, "Promjena vlasti, promjena ulica", str. 109; B. GRGIN, "Primjer selektivnog pamćenja: hrvatski srednjovjekovni vladari u nazivlju ulica i trgova najvažnijih hrvatskih gradova", str. 283-295; Z. BEGONJA, "Odonimi kao ideološke manifestacije na primjeru Zadra u XX. stoljeću", str. 719; ERIC HOBBSAWM, "Izmišljanje tradicije", u: MAJA BRKLJAČIĆ - SANDRA PRLENDA (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb, 2006., str. 139. Više relevantnih radova vezanih uz tematiku kolektivnoga sjećanja i pamćenja vidjeti u zbornicima radova: MAJA BRKLJAČIĆ - SANDRA PRLENDA (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb, 2006.; MICHAL SLADEČEK - JELENA VASILJEVIĆ - TAMARA PETROVIĆ, *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Beograd, 2015.

političkih elita, ima dugu tradiciju i poklapa se s razvitkom nacija odnosno uspostavom nacionalnih država.³ Iako je, uglavnom, prva asocijacija na nazivlje ulica i trgova lakša orijentacija ljudi u određenu prostoru, kao što smo već naglasili, hodonimi s vremenom dobivaju puno dublje simboličko značenje postajući važan čimbenik ideologiziranja svakodnevnoga života. Stoga svaka velika društveno-politička i povijesna promjena manifestira se i na izmjeni ulične nomenklature koja se "nikad ne konstituira i ne mijenja spontano nego je u pravilu ovisna o političkim ideologijama i političkoj moći",⁴ koje se nedvojbeno oslanjaju na ulogu i važnost kulturno-povijesnoga nasljeđa u jačanju kolektivnoga identiteta, te važnost povijesti i kolektivnoga sjećanja, pri čemu treba imati na umu da se gotovo uvijek radi o selektivnom sjećanju. Ova praksa uočava se i na primjeru Hercegovine, koja je tijekom 20. stoljeća bila u sastavu različitih država, pa se i ulična onomastika mijenjala u skladu s promjenama sustava državne vlasti. U središtu pozornosti ovoga istraživanja je razdoblje postsocijalističke transformacije uvjetovane raspadom bivše jugoslavenske države i nastankom samostalne Bosne i Hercegovine kada dolazi do značajne izmjene u nomenklaturi kako različitih institucija, tako i ulica i trgova. Ovaj proces popraćen je uklanjanjem jugoslavensko-socijalističkog okvira, kroz odbacivanje simbola i osoba koji podsjećaju na ranije društveno-političko razdoblje, te uspostavom novih nacionalnih narativa uzrokovanih identitetsko-političkim zaokretom. U hercegovačkoj onomastici ovoga razdoblja svoje mjesto našli su i srednjovjekovni bosansko-humski vladari i velmože što je suvremenim kreatorima hercegovačke društveno-političke zbilje trebalo poslužiti kao kulturno-povijesni segment u jačanju nacionalne svijesti i kolektivnog identiteta.⁵

---

3 SRĐAN RADOVIĆ, "Politike simbola na gradskim ulicama: obrasci preimenovanja javnih prostora u postjugoslavenskim zemljama", u: *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Zagreb, 2/2014., str. 119.

4 D. RIHTMAN-AUGUŠTIN, *Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena*, str. 48-49; S. RADOVIĆ, "Politike simbola na gradskim ulicama: obrasci preimenovanja javnih prostora u postjugoslavenskim zemljama", str. 119.

5 Na ovakve izmjene hodonima svakako je utjecala i nacionalna svijest, koja prema istraživanju nekih autora, posebno dolazi do izražaja nakon ratova i jačanja zajedničkog identiteta. O tome: BORIS BANOVAČ, "Etničnost i regionalizam u Istri: povijesni rakurs i suvremeni kontekst", u: *Migracijske i etničke teme*, Zagreb, 4/1996., str. 279; BORIS BANOVAČ, "Modernitet, prostor i konstrukcija identiteta", u: *Revija za sociologiju*, Zagreb, 3-4/2000., str. 114; DUŠKO SEKULIĆ, "Prostor i identitet", u: *Erasmus, časopis za kulturu demokracije*,

U radu se analizira prisutnost ovih hodonima u Hercegovračko-netrvanskoj i Zapadno-hercegovračkoj županiji.⁶ Analiza se temelji na podacima iz službenih glasnika te web stranica gradova i općina,⁷

-
- 19, Zagreb, 1997., str. 46-57. Treba naglasiti kako je u gradovima i općinama u kojima nema mnogo Hrvata, ulična onomastika bitno drugačija, a izmjene nazivlja u odnosu na raniji društveno-politički sustav znatno su manje.
- 6 U ovim županijama nalazi se 13 gradova i općina (Mostar, Čapljina, Široki Brijeg, Ljubuški, Čitluk, Stolac, Ravno, Neum, Grude, Posušje, Prozor-Rama, Jablanica i Konjic).
- 7 Rezultati analize uličnoga nazivlja izneseni u tekstu, tabelama i grafikonima ovoga rada temelje se na podacima objavljenim u: *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Mostar*, Mostar, 1-2/1995., str. 10; *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Mostar*, Mostar, 5/1995., str. 16; *Službeno glasilo općina Zapad, Jugozapad i Jug Mostar*, Mostar, 3/1998., str. 11; *Službeno glasilo gradske općine Mostar Jugozapad*, Mostar, 3/2003., str. 1; *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Čitluk*, Čitluk, 8/2013., str. 139-141; *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Čitluk*, Čitluk, 5/2015., str. 85-87; *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Čitluk*, Čitluk, 2/2016., str. 63; *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Čitluk*, Čitluk, 4/2016., str. 97; *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Čitluk*, Čitluk, 4/2019., str. 47; *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Čitluk*, Čitluk, 7/2020., str. 57-58; *Službeni glasnik općine Posušje*, Posušje, 1/2005., str. 1-8; *Službeni glasnik općine Posušje*, Posušje, 5/2005., str. 203; *Službeni glasnik općine Posušje*, Posušje, 10/2005., str. 89; *Službeni glasnik općine Posušje*, Posušje, 12/2018., str. 215-216; *Službeni glasnik općine Široki Brijeg*, Široki Brijeg, 1/2004., str. 24-42; *Službeni glasnik grada Širokog Brijega*, Široki Brijeg, 6/2015., str. 194; *Službeni glasnik općine Ljubuški*, Ljubuški, 1/2016.; *Službeni glasnik općine Ljubuški*, Ljubuški, 7/2017., str. 322-325; *Narodni list općine Neum*, Neum, 1/1993., str. 3-4; *Rješenje o utvrđivanju novih imena ulica u Neumu*, br. Rješenja R-01-I-13/02, Neum, 27. ožujka 2002.; *Odluka o adresnom sustavu općine Neum i označavanju naseljenih mjesta, ulica i trgova nazivima te zgrada brojevima*, broj Odluke 01-02-870/17, Neum, 19. 6. 2017.; *Narodni list općine Čapljina*, *Službeno glasilo*, Čapljina, 2/2016., str. 1-3; *Narodni list općine Stolac*, Stolac, 3/1994., str. 2-3; *Odluka o obilježavanju ulica, parka i trga imenima i zgrada brojevima na području općine Grude*, br. Odluke 01-23-250/04, Grude, 22. lipnja 2004.; <https://prozor-rama.org/o-opcini> (8. 1. 2021.); <https://ravno.ba/> (8. 1. 2021.); <http://jablanica.ba/20/o-opcini/ulice-naseljena-mjesta-jablanica.html>, *Odluka o nazivima dijelova naseljenih mjesta i ulica i njihovom obilježavanju*, broj Odluke 02-02-845-7/05-VII, Jablanica, (9. 6. 2005.); <http://www.kartabih.com/karta-konjic/> (8. 1. 2021.). Napominjemo da smo tijekom istraživanja ove problematike i prikupljanja potrebite građe iz mjerodavnih općinskih tijela vlasti u općini Ravno i općini Prozor-Rama došli do podataka da, iako se na službenim stranicama i jedne i druge općine, te u službenim općinskim aktima koriste, u odnosu na razdoblje komunizma, novi nazivi ulica, odnosno trga kada je riječ u općini Ravno, njihovo imenovanje nije, do zaključivanja ovoga rada, prošlo pravnu proceduru. Također treba naglasiti, da u

iz kojih je evidentno da se u uličnoj nomenklaturi osam hercegovačkih gradova i općina komemorira uspomena na jedanaest srednjovjekovnih bosansko-humskih vladara i velmoža. Dobiveni podatci o učestalosti pojave ovih hodonima uspoređuju se s rezultatima do kojih se došlo ranijom analizom prisutnosti srednjovjekovnih hrvatskih vladara u ovim županijama.⁸

Rezultati istraživanja

Uvidom u ulično nazivlje Hercegovine uočava se kako su srednjovjekovni bosansko-humski vladari i velmože zastupljeni u gradovima i općinama s hrvatskim većinskim stanovništvom.⁹ Naime, u uličnoj nomenklaturi osam hercegovačkih gradova i općina (Mostar, Široki Brijeg, Posušje, Čapljina, Ljubuški, Čitluk, Stolac i Neum) na području dvije spomenute županije nalazimo jedan trg i 27 ulica u kojima je komemorirano jedanaest srednjovjekovnih bosansko-humskih vladara i velmoža. S druge strane, u Konjicu i Jablanici (većinsko bošnjačko stanovništvo) ne nalazimo nijednu ulicu i trg koja komemorira njihovo ime. Spomenimo i to da na području Hercegovine u gradovima i općinama koje pripadaju Republici Srpskoj postoji nekoliko ovakvih hodonima (primjerice u Trebinju - Ulica hercega Stefana Kosače i Vojvode Vlatka Vukovića,¹⁰ ili pak ulica Hercega Stefana u Gacku¹¹).

S obzirom na geografsku distribuciju, analiza uličnoga nazivlja u kojemu su komemorirana imena srednjovjekovnih bosansko-humskih vladara i velmoža pokazuje da je na prvome mjestu Posušje s osam ovakvih hodonima (29%). Na drugome mjestu nalazi se Široki Brijeg sa šest imenovanih ulica, odnosno 21% od ukupna broja u navedenim hercegovačkim gradovima i općinama. Treće mjesto dijele Mostar i Čitluk u kojima po tri ulice nose imena nekoga srednjovjekovnog bosansko-humskog vladara i velmože (po 11%). Na posljednjem

---

ove dvije općine ni u novijoj, u praksi korištenoj hodonimiji, nisu zastupljeni srednjovjekovni bosansko-humski vladari i velmože.

8 DIJANA KORAĆ - MARINA BEUS, "Komemoriranje srednjovjekovnih hrvatskih vladara u hodonimima Hercegovine", u: *Hercegovina*, 6, Mostar - Zagreb, 2020., str. 383-399.

9 Izuzetak čini općina Grude, te kako je već naglašeno, općina Prozor-Rama i općina Ravno.

10 *Službeni glasnik opštine Trebinje*, 4, Trebinje, 1994., str. 56 (ćir.).

11 <https://mapeulica.com/mapa-gacko-bih-3200768> (9. 10. 2020.).

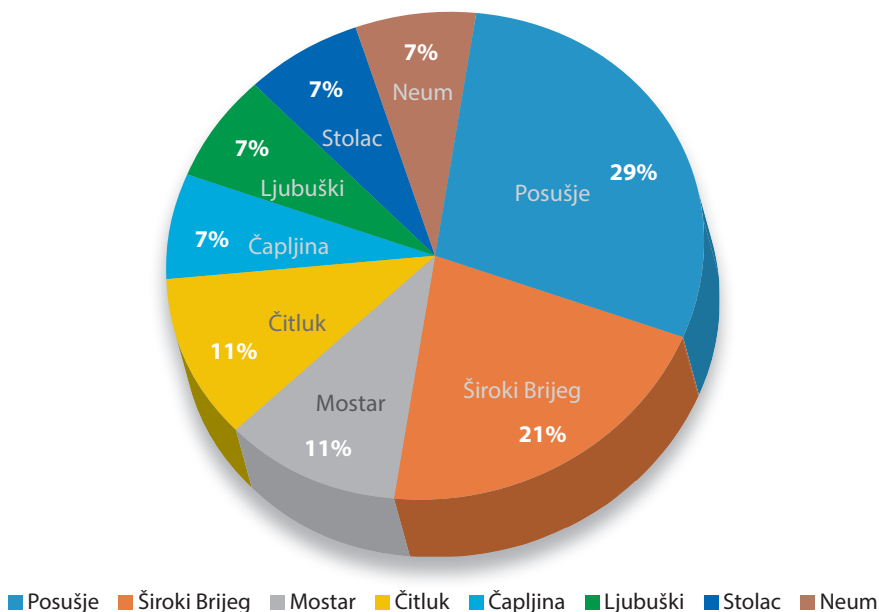
mjestu nalaze se Čapljina (ulica i trg), te Ljubuški,¹² Stolac i Neum s dvije ulice (ili po 7% od ukupna broja).

Tabela 1. Zastupljenost ulica i trgova s imenima srednjovjekovnih bosansko-humskih vladara i velmoža po gradovima i općinama

Grad/općina	Ukupan broj	Ime vladara/velmože
Posušje	8	Kulin, Tvrtko I., Matej Ninoslav, Hrvoje Vukčić Hrvatinić, Stjepan Ostoja, Stjepan Vukčić Kosača, Stjepan Tomašević, Katarina Kosača Kotromanić
Široki Brijeg	6	Tvrtko I., Viganj Milošević, Hrvoje Vukčić Hrvatinić, Stjepan Vukčić Kosača, Katarina Kosača Kotromanić, knez Vladimirović
Mostar	3	Mihajlo Višević, Tvrtko I., Katarina Kosača Kotromanić
Čitluk	3	Tvrtko I., Katarina Kosača Kotromanić
Čapljina	2	Stjepan Tomašević, Katarina Kosača Kotromanić
Ljubuški	2	Stjepan Vukčić Kosača, Katarina Kosača Kotromanić
Stolac	2	Mihajlo Višević, Katarina Kosača Kotromanić
Neum	2	Mihajlo Višević, Katarina Kosača Kotromanić

12 U radu se razmatra ulična nomenklatura u Ljubuškom na temelju posljednjih odluka o imenovanju ulica i trgova. *Službeni glasnik općine Ljubuški*, Ljubuški, 1/2016.; *Službeni glasnik općine Ljubuški*, Ljubuški, 7/2017., str. 322-325. No zanimljivo je spomenuti da su do 2016. godine u Ljubuškom postojali Trg bana Kulina i Trg kralja Tvrtka.

Grafikon 1. Zastupljenost ulica i trgova s nazivima srednjovjekovnih bosansko-humskih vladara i velmoža po gradovima i općinama

Analiza distribucije pojedinoga bosansko-humskog vladara i velmože u uličnoj onomastici na području Hercegovačko-neretvanske i Zapadno-hercegovačke županije dala je sljedeće rezultate. Na prvome mjestu nalazi se kraljica Katarina Kosača Kotromanić (1425.-1478.) koju u nazivlju ulica i trgova komemorira ukupno osam hercegovačkih gradova i općina (njezino ime nosi jedan trg i osam ulica),¹³ što čini 32% od ukupno zabilježenih ulica i trgova koji nose imena po srednjovjekovnim bosansko-humskim vladarima i velmožama. Zanimljivo je da u ovim hodonimima nalazimo samo jedan trg (u Čapljini), a on je posvećen upravo ovoj kraljici, što govori o recepciji kraljice Katarine na ovome prostoru. Budući da je ova kraljica zasigurno najomiljenija osoba iz srednjovjekovne bosansko-humske povijesti, njezino istaknuto mjesto u kolektivnom sjećanju Hrvata u Hercegovini osim trga potvrđuje i broj ulica (u osam navedenih

13 Napominjemo da se u općini Čitluk nalaze dvije ulice posvećene ovoj kraljici - jedna u Čitluku a druga u Bijakovcima.

gradova i općina). Kraljica Katarina, žena kralja Stjepana Tomaša, iako pretposljednja, u tradiciji je ostala kao posljednja bosanska kraljica, posebno mjesto u kolektivnom sjećanju Hrvata u Hercegovini vjerojatno je dobila zbog tragične sudbine koju je doživjela prilikom osmanlijskoga osvajanja Bosanskoga kraljevstva kada su u ropstvo odvedena njezina malodobna djeca Sigismund i Katarina, za koje se borila sve do posljednjega dana svoga života koji je skončala u Rimu 1478. godine. Poznata je njezina oporučna želja, da Bosansko kraljevstvo, ukoliko se nijedno od njezine djece ne vrati na katoličku vjeru, ostavlja Svetoj Stolici.¹⁴ Sve je ovo zasigurno utjecalo na njezino mjesto u hrvatskoj nacionalnoj povijesti, pa slijedom toga i u uličnoj onomastici Hercegovine.

Na drugome mjestu nalazi se kralj Stjepan Tvrtko I. (1353.-1391.) čije ime komemoriraju ulice u Posušju, Širokom Brijegu, Mostaru i Čitluku (14% od ukupna broja ovih hodonima). Činjenice da se radi o prvome bosanskom kralju okrunjenu 1377. godine najvjerojatnije u Milama kod Visokoga, koji je bio najmoćniji bosanski vladar o čemu svjedoči, između ostaloga, i njegov naslov "kralj Raške, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja", zasigurno su razlozi zbog kojih je našao svoje mjesto u toponimiji Hercegovine. Također, valja kazati

---

14 Interes za istraživanjem života kraljice Katarine ne jenjava već desetljećima. Povodom 500. obljetnice njezine smrti u Sarajevu je održan povijesno-teološki simpozij. O tome: JOSIP TURČINOVIĆ (ur.), *Katarina Kotromanić Kosača (1478-1978). Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*, Sarajevo, 1979. Pregled literature do 2003. godine može se vidjeti u: ESAD KURTOVIĆ, "Prilog bibliografiji radova o bosanskoj kraljici Katarini Kotromanić (1425-1478). U povodu 580. obljetnice rođenja i 525. obljetnice smrti", u: *Bosna franciscana*, 22, Sarajevo, 2005., str. 201-211. U novije vrijeme također je objavljeno nekoliko radova koji se dotiču života ove kraljice. KREŠIMIR REGAN, *Bosanska kraljica Katarina. Pola stoljeća Bosne (1425-1478)*, Zagreb, 2010.; EMIR O. FILIPOVIĆ, "Was Bosnian Queen Catherine a member of the Third of St. Francis?", u: *Radovi - Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 1/2015., str. 165-182; DIJANA KORAĆ, "Neki aspekti religioznosti u Kosača", u: *Croatia Christiana periodica*, 72, Zagreb, 2013., str. 51-72; DIJANA KORAĆ, *Religioznost humske vlastele u kasnom srednjem vijeku*, Mostar, 2016.; LUKA ŠPOLJARIĆ, "Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio prvi: Leonardo Montagna i njegovi epigrami", u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 36, Zagreb, 2018., str. 61-80; LUKA ŠPOLJARIĆ, "Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio drugi: Nikola Modruški, De humilitate", u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 37, Zagreb, 2019., str. 83-97.

i da je nakon smrti Ludovika Velikog pod svoju vlast vratio zapadni dio Humske zemlje.¹⁵ Osim toga, općina Čitluk, za njegovo kome-moriranje ima još jedan dodatan razlog. Naime, nakon što je nasli-jedio strica Stjepana II. Kotromanića, Tvrtko je kao mladi bosanski ban, prilikom prvoga posjeta Humskoj zemlji boravio u Brotnju gdje je 1353./1354. godine izdao ispravu Vlatku Vukoslaviću Hrvatiniću i njegovim potomcima. Ova ćirilaska isprava pisana je na lokalitetu Suha na Prozračcu a u njoj se spominje i vino (po kojemu je ovaj kraj i danas poznat).¹⁶

---

15 Unatoč isticanju njegove slavne vladavine u srednjovjekovnoj bosansko-hum-skoj povijesti historiografija o Tvrtku I. Kotromaniću nije bogata. Naime, dok su neki segmenti njegova života (npr. krunidba i isprave) predmet interesa brojnih povjesničara, monografija o ovome vladaru nije napisana još od 1925. godine. VLADIMIR ĆOROVIĆ, *Kralj Tvrtko I Kotromanić*, Beograd, 1925. (ćir.). O Tvrtku I. s uputom na ostalu literaturu: MIHAILO DINIĆ, "O krunisanju Tvrtka I za kralja", u: *Glas Srpske kraljevske akademije*, CXLVII., Beograd, 1932., str. 135-145 (ćir.); SIMA ĆIRKOVIĆ, "Sugubi venac (prilog istoriji kra-ljevstva u Bosni)", u: *Zbornik Filozofskoga fakulteta*, VIII., Beograd, 1964., str. 343-370 (ćir.); ĐURO BASLER, "Proglašenje Bosne kraljevinom 1377. godine", u: *Prilozi*, 11-12, Sarajevo, 1975./1976., str. 49-61 (ćir.); DUBRAVKO LOVRENOVIĆ, "Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377. (pokušaj revalorizacije)", u: *Forum Bosnae*, 3-4, Sarajevo, 1999., str. 227-287; DUBRAVKO LOVRENOVIĆ, *Bosanska kvadratura kruga*, Sarajevo - Zagreb, 2012., str. 329-368; DŽENAN DAUTOVIĆ - ENES DEDIĆ, "Povelja kralja Tvrtka I Kotromanića Dubrovniku (Žrnovnice, 10. april 1378 - Trstivnica, 17. juni 1378)", u: *Godišnjak/Jahrbuch*, 45, Sarajevo, 2016., str. 225-246. U novije vrijeme izišao je i zbornik radova u kojemu se mogu naći radovi koji se bave ispravom bana Tvrtka I. iz 1366. godine izdanoj Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću ali i drugi radovi koji govore o srednjovjekovnoj Bosni i Humu. O tome: TOMISLAV BRKOVIĆ (ur.), *Bosanski ban Tvrtko "pod Prozorom u Rami"*. *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa odr-žanog u Prozoru 11. kolovoza 2016.*, Prozor - Sarajevo - Zagreb, 2016.

16 Usp. MARKO VEGO, *Brotnjo od najstarijih vremena do 1878. godine*, Čitluk, 1981., str. 85; ANTE ŠKEGRO, "Brotnjom od pretpovijesti do srednjega vijeka", u: DARIO DODIG - DIJANA KORAĆ (prir.), *Župa Ćerin. 150. obljetnica osnutka župe (1864.-2014.)*, Tomislavgrad - Ćerin, 2014., str. 23; DIJANA KORAĆ, "Područje Brotnja (Broćna) u srednjem vijeku", u: DARIO DODIG - DIJANA KORAĆ (prir.), *Župa Ćerin. 150. obljetnica osnutka župe (1864.-2014.)*, Tomislavgrad - Ćerin, 2014., str. 46; DIJANA KORAĆ, "Neka pitanja iz srednjovjekovne povijesti Brotnja. Rezultati i problemi dosadašnjih istraživanja", u: *Motrišta*, 83-84, Mostar, 2015., str. 79-93. Na kraju navedene isprave piše: "A sie (ovo) se svrši na Suhoi na Prozračcu k'da (kada) g(ospo)d(i)n ban' Tvr'tko gred še(gredijaše) naipr'vo u Hl'msku zemlu. A se (ovo) pisa Dražeslav' dijak' g(ospo)d(i)na bana Tvr'tka nadvorni pis'c (pisar), a pr'vo dijak Velikoslav'noga g(ospo)d(i)na bana Stipana (Stjepana II. Kotromanića). I k'da (kada) sie (ovo) pisah' t'da (tada) mi da (dade) g(ospo)d(i)n' ban' Tvr'tko ispred' sebe velik' pehar' vina popiti u

Treće mjesto po učestalosti pojavljivanja u hercegovačkim hodonimima dijele knez Mihajlo Višević i herceg Stjepan Vukčić Kosača kojima su posvećene po tri ulice u hercegovačkim gradovima i općinama (po 11% od ukupna broja). Naime, Mihajlu Viševiću posvećene su ulice u Mostaru, Stocu i Neumu. Mihajlo Višević (oko 910.-930.) prvi poznati humski knez koji je sudjelovao na crkvenom saboru u Splitu 925. godine zajedno s kraljem Tomislavom, a kojega papa Ivan X. u pismu, koje je poslao uoči navedenoga splitskog crkvenog sabora, naziva "izvršnim knezom Humljana",¹⁷ također nije iznenađenje kao izbor prilikom (de)nominacije ulica.

Stjepan Vukčić Kosača (1404.-1466.), uza svoju kći Katarinu, zasigurno je u Hercegovini jedna od najpoznatijih osoba iz srednjovjekovne bosansko-humske povijesti. Uspomenu na ovoga bosansko-humskoga velmožu komemoriraju ulice u Širokom Brijegu, Posušju i Ljubuškom. Nakon što je 1435. godine naslijedio svoga strica Sandalja Hranića, Stjepan je proširio vlast Kosača, a vlast mu se protezala od Lima do Cetine i od Rame do Kotorskoga zaljeva. "Hercegom od sv. Save" proglasio se 1448. godine čime je iskazao svoju težnju za samostalnošću.¹⁸ Činjenica da je prostor koji je bio pod njegovom vla-

---

dobru volu (volju)." Prijepis isprave vidjeti u: MARKO VEGO, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1982., str. 154-155.

- 17 O Mihajlu Viševiću vidi primjerice: SKUPINA AUTORA, *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, Sarajevo, ³1998., str. 176, 188-192; TOMISLAV RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje, prostor, ljudi, ideje*, Zagreb, 1998., str. 37-38, 303, 305-306; MILKO BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*, Mostar, ²2010., str. 26-27, 100; FRANJO ŠANJEK (ur.), *Povijest Hrvata, knj. 1, Srednji vijek*, Zagreb, 2003., str. 91, 145, 293.
- 18 Stjepan Vukčić Kosača već je desetljećima predmet interesa mnogih povjesničara o čemu svjedoče brojni radovi, od kojih ćemo ovdje navesti samo neke. MIHAILO DINIĆ, *Zemlje Hercega Svetoga Save*, Beograd, 1940. (ćir.); BARE POPARIĆ, *Tužna povijest hercegove zemlje 1437.-1482.*, Zagreb, 1942.; SIMA M. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, Beograd, 1964. (ćir.); MARKO VEGO, "Tri povelje o posjedima Stjepana Vukčića Kosače", u: *Most*, 19-20, Mostar, 1978., str. 123-142; MARKO VEGO, "Prilog poznavanju srednjovjekovnih gradova hercega Stjepana Vukčića Kosače", u: *Most*, 28-29, Mostar, 1980., str. 129-140; MARIJAN SIVRIĆ, "Oporuka i smrt hercega Stjepana Vukčića Kosače", u: *Motrišta*, 18, Mostar, 2000., str. 78-84; EMIR O. FILIPOVIĆ, "Povelja hercega Stjepana Vukčića Kosače Barbari od Liechtensteina, 1. mart 1455. godine", u: *Građa arhiva Bosne i Hercegovine*, 5, Sarajevo, 2013., str. 7-19; D. KORAĆ, "Neki aspekti religioznosti u Kosača", str. 51-72. U novije vrijeme Kosače su bili tema više znanstvenih skupova u Hercegovini, a radovi su objavljeni u sljedećim zbornicima. RADOSLAV BRATIĆ (prir.), *Kosače - osnivači*

šču nazvan Hercegovina (po njegovoj tituli) zasigurno je presudila u komemoriranju njegova imena u hercegovačkim hodonimima.

Po dvije ulice u Hercegovini (po 7% od ukupna broja) nose imena vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića i kralja Stjepana Tomaševića. Uspomenu na Hrvoja Vukčića Hrvatinića (oko 1350.-1416.), čuvaju ulice u Posušju i Širokom Brijegu. Hrvoje je najpoznatiji član jedne od najmoćnijih velikaških obitelji srednjovjekovne Bosne. Bosanski kralj Tvrtko I. dodijelio mu je titulu velikoga bosanskog vojvode, a nakon što je podržao Ladislava Napuljskog postaje i splitski herceg te mu je 1391. godine na upravu povjerena Dalmacija i Hrvatska. Nosio je titulu "herceg Splita, potkralj Dalmacije i Hrvatske, veliki vojvoda bosanski i knez Donjih kraja". Bio je jedna od najutjecajnijih osoba u srednjovjekovnome Bosanskom kraljevstvu a za pomoć su mu se obraćali i Dubrovčani koji su mu predlagali i da se okruni za bosanskoga kralja. O njegovoj moći govore i činjenice da je kao splitski herceg kovao svoj novac, a po njegovoj narudžbi nastali su *Hrvojev misal* i *Hvalov zbornik*.¹⁹ Spomenimo i da je njegov nećak Juraj Vojsalić ispravom iz 1434. godine braći Jurjevićima potvrdio ranije posjede te vratio ono što im je Sandalj oduzeo.²⁰ Sve su to, po svemu sudeći, razlozi zbog kojih je Hrvoje Vukčić Hrvatinić našao svoje mjesto u uličnoj nomenklaturi Hercegovine.

Ulice kralja Stjepana Tomaševića (1461.-1463.) nalaze se u Posušju i Čapljini. Razlozi njegova komemoriranja u ovim ulicama vjerojatno leže u činjenici da je Stjepan Tomašević bio posljednji bosanski kralj, koji je nakon samo dvije godine vladanja doživio slom Bosanskoga kraljevstva te njegove tragične sudbine (Osmanlije su ga pogubili u Jajcu).²¹

Hercegovine, Bileća - Gacko - Beograd, 2002.; MUNIB MAGLAJLIĆ (ur.), *Herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Mostar, 2003. Također, na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru održan je međunarodni znanstveni skup *Povijesno nasljeđe hercega Stjepana Vukčića Kosače - 550 godina od smrti (1466.-2016.)*, a radovi su objavljeni u časopisu *Hercegovina*, 3, Mostar, 2017.

19 O Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću više: FERDO ŠIŠIĆ, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.)*, Zagreb, 2004.; MILKO BRKOVIĆ, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić (1380.-1416.) u zrcalu vlastitih isprava*, Sarajevo, 2008.

20 Navedena isprava tiskana je u: FRANZ MIKLOSICH, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Viennae, 1858., str. 377-379; M. VEGO, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, str. 181-183. O značenju isprave i okolnostima njezina nastanka: MLADEN ANČIĆ, *Na rubu Zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb, 2001., str. 76-77.

21 O Stjepanu Tomaševiću više: SKUPINA AUTORA, *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, str. 555-587. O kralju Stjepanu To-

Na kraju, uspomenu na bana Kulina, bana Mateja Ninoslava, kralja Stjepana Ostoju, Vignja Miloševića te kneza Vladimirovića komemorira po jedna ulica u Hercegovini (po 3,6% od ukupna broja). Naime, uspomenu na bana Kulina, bana Mateja Ninoslava i kralja Stjepana Ostoju čuvaju ulice u Posušju. Slavnoga bana Kulina (1180.-1204.), kojega papinski legat Teobald u jednome pismu iz 1180. godine naziva "velikim banom", narodna predaja pamti kao najboljega bosanskog vladara (*Za Kulina bana dobrijuh dana*). Iako ga je dukljanski knez Vukan optužio za herezu, Kulin je cijeli svoj život ostao u dobrim odnosima s Rimom. Kao vladar čvrsto je stajao uz Crkvu i bio u dobrim odnosima s Dubrovčanima s kojima je 1189. godine sklopio prvi poznati trgovački ugovor kojim dubrovačkim trgovcima dopušta slobodno kretanje po svojoj zemlji.²² Zbog svega navedenog, mogao se činiti kao "logičan" izbor prilikom (de)nomina-cije ulica u Hercegovini.

Ban Matej Ninoslav (1233.-1250.) je možda najveće iznenađenje u ovim hodonimima. Naime, u historiografiji se apostrofira njegov dobar odnos s pripadnicima Crkve bosanske zbog čega ga neki autori smatraju "heretikom", dok ga drugi autori, s obzirom na neke isprave koje govore o njegovu odnosu s Rimom, smatraju vjernim katolikom. Također, "veliki bosanski ban po milosti Božjoj", Matej Ninoslav, 1240. godine izdaje Dubrovčanima ispravu o vječnom miru i prijateljstvu.²³

---

maševiću u novije vrijeme objavljeni su vrijedni radovi u: ANTE BIRIN (ur.), *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) - slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva. Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa održanog 11. i 12. studenoga 2011. godine u Jajcu*, Zagreb, 2013.

- 22 O banu Kulinu: SKUPINA AUTORA, *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, str. 204-216; F. ŠANJEK (ur.), *Povijest Hrvata, knj. 1, Srednji vijek*, str. 234, 420-421; M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*, str. 42-48. Ban Kulin, a posebno njegova povelja Dubrovniku iz 1189. godine, više od sto godina predmet je interesa različitih znanstvenih istraživanja. U novije vrijeme izišao je zbornik radova: ASIM PEČO (ur.), *Osamsto godina povelje bosanskoga bana Kulina 1189-1989*, Sarajevo, 1989. U istome djelu izišao je članak u kojemu se može naći bibliografija radova. NEVENKA GOŠIĆ, "Bibliografija", u: ASIM PEČO (ur.), *Osamsto godina povelje bosanskoga bana Kulina 1189-1989*, Sarajevo, 1989., str. 105-123. Prva monografija o banu Kulinu objavljena je prije dvije godine, a iz tiska je izišla nekoliko mjeseci nakon smrti njezina autora. SALIH JALIMAM, *Kulin, veliki ban Bosne*, Zenica, 2019.
- 23 Ova isprava tiskana je u: FR. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusi*, Viennae, 1858., str. 28-29; LJUBOMIR STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, Beograd - Sremski Karlovci, 1929., str. 7-9;

Stjepan Ostoja, bosanski kralj od 1398. do 1404. i od 1409. do 1418. zasigurno je svoje mjesto u ovim hodonimima našao zbog sačuvanih isprava u kojima se spominje ovo područje. Naime, ovaj je kralj u Posušju 1403. godine primio dubrovačke poslanike. Također, Posušje se spominje i u njegovoj ispravi iz 1408. godine kojom braći Radivojevićima potvrđuje posjede koje su imali u Dalmaciji i Humskoj zemlji.²⁴

Na kraju, po jedna ulica u Širokom Brijegu nosi ime Vignja (Miloševića) te kneza Vladimirovića što nije iznenađenje u širokobriješkim hodonimima s obzirom da je riječ o osobama koje su ostavile traga u srednjovjekovnoj povijesti ovoga kraja. Viganj Milošević je zasigurno danas vrlo poznat u širokobriješkome kraju. Naime, njegov nadgrobni spomenik pronađen je na nekropoli Lipovci nedaleko od Kočerina, a ploča s natpisom datiranim 1404. godinom ugrađena je u vanjski zid župnoga stana u Kočerinu. Kočerinska ploča, odnosno natpis Vignja Miloševića, predstavlja vrijedan spomenik na kojemu se nalaze imena više bosanskih vladara (ban Stjepan II. Kotromanić, kralj Tvrtko I., kralj Stjepan Dabiša, kraljica Jelena Gruba i kralj Stjepan Ostoja) kojima je Viganj za svoga života služio.²⁵

Iako u samome nazivu ulice nije precizirano o kojemu je knezu Vladimiroviću točno riječ, prema dopisu koji smo dobili od mjerodavne institucije, postoji mogućnost da se radi o jednome od sljedećih knezova - Grgur, Radoslav i Vladimir.²⁶ Naime, Vladimirovići su imali svoje

---

MILKO BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik srednjovjekovnih humskih i bosanskih isprava Dubrovniku*, Mostar, 2011., str. 28-29. O Mateju Ninoslavu više: SKUPINA AUTORA, *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, str. 219-231; F. ŠANJEK (ur.), *Povijest Hrvata, knj. 1, Srednji vijek*, str. 235; M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*, str. 48-49, 135-142.

24 Usp. MARKO VEGO, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo, 1957., str. 95. Navedene isprave tiskane su u: NICOLAE JORGA, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siecle*, sv. II., Paris, 1899., str. 90; EUSEBIUS FERMENDŽIN, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.*, Zagrabiae, 1892., str. 87-89. O kralju Stjepanu Ostoji više: SKUPINA AUTORA, *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, str. 374-412, 427-451; F. ŠANJEK (ur.), *Povijest Hrvata, knj. 1, Srednji vijek*, str. 379-381; M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*, str. 64-65, 67-72.

25 Kočerinska ploča i prilike u kojima je živio Viganj Milošević bili su tema znanstvenoga skupa, a radovi su objavljeni u zborniku radova: GRGO MIKULIĆ (ur.), *Viganj i njegovo doba*, Široki Brijeg, 2004.

26 Kako u samome nazivu ulice nije precizirano o kojem je knezu riječ, tražili smo od mjerodavne institucije pojašnjenje, ali nismo dobili konkretan odgovor. Na-

sjedište na području srednjovjekovne župe Blato (današnje selo Uzarići), a nakon što su Bosna i Hum potpali pod osmansku vlast odseljavaju u Dalmaciju. U srednjovjekovnim ispravama spominje se nekoliko knezova ove obitelji koji se navode kao suci ili pak svjedoci u ispravama više bosansko-humskih vladara,²⁷ pa s obzirom na sve navedeno, mišljenja smo da bi bilo "ispravnije" ulicu zvati knezova Vladimirovića.

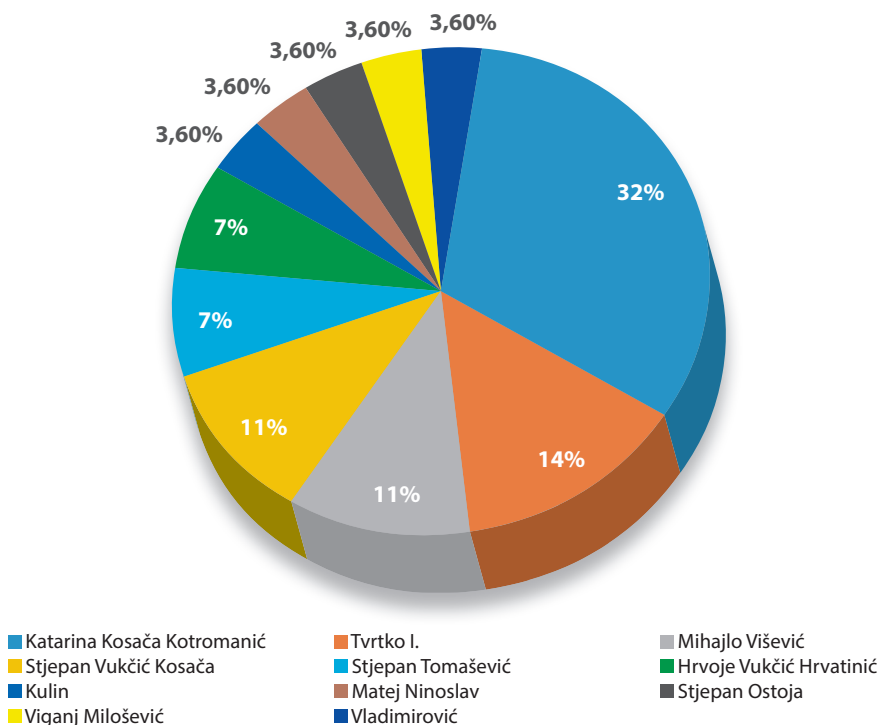
Tabela 2. Učestalost pojavljivanja bosansko-humskih vladara i velmoža po gradovima i općinama

Ime	Broj ulica i trgova	Grad/općina
Katarina Kosača Kotromanić	8+1	Posušje, Čitluk, Bijakovići - Čitluk, Čapljina (trg), Široki Brijeg, Ljubuški, Stolac, Neum, Mostar
Tvrtko I.	4	Posušje, Čitluk, Široki Brijeg, Mostar
Stjepan Vukčić Kosača	3	Posušje, Široki Brijeg, Ljubuški
Mihajlo Višević	3	Stolac, Neum, Mostar
Stjepan Tomašević	2	Posušje, Čapljina
Hrvoje Vukčić Hrvatinić	2	Posušje, Široki Brijeg
ban Kulin	1	Posušje
Matej Ninoslav	1	Posušje
Stjepan Ostoja	1	Posušje
Viganj Milošević	1	Široki Brijeg
knez Vladimirović	1	Široki Brijeg

ime, u arhivu među dokumentima sa sjednice na kojoj je usvojena *Odluka o obilježavanju ulica i trgova imenima i zgrada brojevima* nije sačuvano obrazloženje iz kojega bi bilo evidentno na kojega kneza Vladimirovića Širokobriježani žele sačuvati uspomenu. Dostavljen nam je dopis jednoga člana Povjerenstva za izradu spomenute Odluke, a zapravo se radi o dijelu knjige s naslovom *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Širokom Brijegu i okolici*, autora Nikole Mandića, gdje se spominju tri kneza Vladimirovića - Grgur, Radoslav i Vladimir, što upućuje na zaključak da se ipak naziv ulice trebao odnositi na knezove Vladimiroviće. O tome: NIKOLA MANDIĆ, *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Širokom Brijegu i okolici*, Široki Brijeg, 2002., str. 58-59.

27 Usp. SKUPINA AUTORA, *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, str. 455, 484, 558-559; ENVER LJUBOVIĆ, "Bunjevačka plemićka i časnička obitelj Rukavina", u: *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, 31, Senj, 2004., str. 39-41.

Grafikon 2. Učestalost pojavljivanja bosansko-humskih vladara i velmoža u hodonimima Hercegovine

Potvrđena je početna hipoteza da su u hercegovačkim hodonimima srednjovjekovni hrvatski vladari zastupljeniji od srednjovjekovnih bosansko-humskih vladara i velmoža. Naime, u uličnoj toponimiji deset hercegovačkih gradova i općina (Mostar, Čapljina, Široki Brijeg, Ljubuški, Čitluk, Stolac, Neum, Grude, Posušje i Prozor-Rama) evidentna je zastupljenost 14 srednjovjekovnih hrvatskih vladara čija imena nose ukupno 46 ulica i jedan trg. S druge strane u osam hercegovačkih gradova i općina (Mostar, Posušje, Čapljina, Široki Brijeg, Ljubuški, Čitluk, Stolac, Neum,) evidentiran je jedan trg i 27 ulica koji komemoriraju uspomenu na 11 srednjovjekovnih bosansko-humskih vladara i velmoža.

Sličnost se očituje u geografskoj distribuciji. Naime, na prvome i drugome mjestu po broju imenovanih ulica po srednjovjekovnim

hrvatskim vladarima te bosansko-humskim vladarima i velmožama u uličnoj nomenklaturi Hercegovine nalaze se Posušje i Široki Brijeg, u kojima je pak znatno veći broj hodonima koji komemoriraju uspomenu na nekoga od srednjovjekovnih hrvatskih vladara. Dok se u općinama Ljubuški, Stolac i Neum nalazi podjednak broj ovih hodonima, u Mostaru, Čapljini i Čitluku nalazi se manji broj hodonima koji nose ime bosansko-humskih vladara i velmoža od onih koji komemoriraju uspomenu na nekoga od srednjovjekovnih hrvatskih vladara.

Zaključak

Slom jugoslavensko-komunističke vlasti 90-ih godina prošloga stoljeća i na hercegovačkom prostoru rezultirao je, između ostaloga, izmjenom i u uličnoj nomenklaturi. Kako je riječ o prostoru s većinskim hrvatskim stanovništvom, te činjenici da vlast na lokalnoj razini obnašaju pripadnici hrvatskih nacionalnih stranaka, isticana su nacionalna obilježja pa slijedom toga birana su i imena ulica i trgova. Ovaj postupak nije iznimka, nego gotovo uobičajeno pravilo, što ne iznenađuje ako se ima u vidu da ulična onomastika svjedoči kako o jezičnim, kulturnim, civilizacijskim, tako i povijesnim i ideološkim odrednicama nekoga prostora, pa stoga političke elite proces pre/imenovanja ulica koriste kao neizravni mehanizam u oblikovanju ne samo identiteta naselja nego i svjetonazora stanovnika.

Analiza uličnoga nazivlja u hercegovačkim županijama pokazala je kako su srednjovjekovni bosansko-humski vladari i velmože zastupljeni u osam hercegovačkih gradova i općina s većinskim hrvatskim stanovništvom. Njihovo komemoriranje u uličnoj nomenklaturi Hercegovine upućuje na zaključak kako su predlagači nazivlja ulica i trgova, poticanjem s jedne strane kolektivnoga zaborava u odnosu na prošlu zbilju (u ovom slučaju na jugoslavensko razdoblje), a s druge strane promicanjem kulture sjećanja, između ostaloga, i na srednjovjekovne bosansko-humske vladare i velmože, imali cilj i jačanje kolektivnog identiteta hrvatskoga naroda na ovome prostoru.

Usporedbom dobivenih podataka s rezultatima istraživanja koji se odnose na prisutnost srednjovjekovnih hrvatskih vladara u hodonimima Hercegovine došlo se do zaključka da su srednjovjekovni hrvatski vladari znatno zastupljeniji od bosansko-humskih vladara i velmoža u hercegovačkoj toponimiji.

Ovakav omjer navedenih hodonima može se smatrati očekivanim s obzirom na vrijeme (de)nominacije ulične nomenklature kada su službene vlasti, imajući u vidu određene povijesne osobe ili pak događaje iz hrvatske srednjovjekovne povijesti, nastojali utjecati na jačanje hrvatske nacionalne svijesti i kolektivnog identiteta. To možda najbolje pokazuje primjer komemoriranja prvoga hrvatskoga kralja Tomislava koji je na prvome mjestu (11 hodonima u Hercegovini nosi njegovo ime) od svih srednjovjekovnih osoba na koje se čuva uspomena u hercegovačkim hodonimima.

Relations between Christians and Muslims in kadi court registers (sicils) and Franciscan chronicles of the 18th century*

DIJANA PINJUH
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social
Sciences
Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
E-mail: dijana.pinjuh@ff.sum.ba

UDK: 27-789.32"17"
28-67:27]"17"
Original scientific article
Received: 29 May 2021
Accepted: 29 June 2021

Summary

Based on kadi sicils and Franciscan chronicles, this paper seeks to present a picture of everyday lives of Christians and Muslims during a turbulent period, marked by political turmoil, unrest and general insecurity. Attacks, murders and various other acts of violence were part of everyday life. The ruling class of the time often abused their position and acted beyond their authority, putting additional pressure on the Christian population and further aggravating their social position and security within Eyalet of Bosnia. The efforts of the authorities to protect *reaya* were only temporarily effective in stopping the violence. The

---

* A paper on the similar topic was submitted in March 2020 for the scientific conference "Kulturno-historijski tokovi u Bosni (15.-19. stoljeće)" [Cultural and historical flows in Bosnia (15th - 19th century)], which was to be held in Sarajevo on 8th and 9th October, 2020. Due to the COVID-19 pandemic, the conference is postponed to October 2021.

perpetrators of violence were mostly indiscriminate concerning their targets as Muslims were also targeted. Despite unfavorable political circumstances, social and religious differences, Muslims and Christians privately used to help each other, socialize and cooperate.

Keywords: Christians; Muslims; Christian-Muslim relations; chronicles; sicils, 18th century.

Odnosi kršćana i muslimana u kadijskim sidžilima i franjevačkim ljetopisima 18. stoljeća

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 29. svibnja 2021.
Prihvaćeno: 29. lipnja 2021.

Sažetak

Na temelju kadijskih sidžila i franjevačkih ljetopisa nastoji se prikazati život kršćana i muslimana u jednom turbulentnom razdoblju obilježenom političkim krizama, nemirima i općom nesigurnosti. Napadi, ubojstva i razna druga nasilja bila su dio životne svakodnevice, a kršćanima je položaj dodatno otežavao pritisak vladajućih slojeva, koji su često zlorabili svoj položaj i djelovali izvan okvira svojih ovlasti. Pokušaji vlasti da zaštite raju od nasilja samo su privremeno zaustavljali nasilnike, kojih nije bilo pošteđeno ni muslimansko stanovništvo. Unatoč nepovoljnim političkim okolnostima, društvenim i vjerskim razlikama, muslimani i kršćani pomagali su jedni drugima, zajedno se družili i surađivali.

Ključne riječi: kršćani; muslimani; kršćansko-muslimanski odnosi; ljetopisi; sidžili; 18. stoljeće.

Introduction

Interpersonal relationships and ties between Christians and Muslims in religiously diverse environments have been and remain a part of everyday life. There are numerous testaments of members of different religious communities helping each other, socializing, working together and often being connected by marriage, sponsorships and sincere and strong friendships. This way of life is the product of the centuries-old traditions and ties Herzegovinians and Bosnians have been cultivating since the first conversions to Islam took place in the Ottoman period. In the early years after the conquest, many subjects of the Ottoman Empire sought relief from tax levies and other hardships via conversion to Islam. Despite this, the converts' ties with their original Christian families in most cases were not severed.¹

(Un)written history conceals many examples of Christian-Muslim relations and connections. These relations were often benevolent, but depending on the circumstances, they were also malicious and treacherous. Various examples of Christian-Muslim cooperation, legal-property disputes, joint usage or sale of the land, debts, but also mutual lawsuits, attacks and intolerance can be found in the 17th century sicils.² Despite discriminate behaviour imposed by differences

-
- 1 For more on this see: DIJANA PINJUH, "Conversions to Islam in Bosnia and Herzegovina, and the connections between the converts and their Christian families, from the Ottoman Conquest to the End of the Seventeenth Century", in: *Povijesni prilozi*, 55, Zagreb, 2018., pp. 205-229. The same paper, but with minor corrections was also published in Croatian. "Prijelazi na islam u Bosni i Hercegovini i veze konvertita s njihovom kršćanskom obitelji, od osmanskoga osvajanja do kraja 17. stoljeća", in: *Motrišta*, 106-107, Mostar, 2019., pp. 68-83. The examples of Ottoman dignitaries from Bosnia and Herzegovina who provided members of their close and extended families to reach high positions, were a clear indicator of the ties and relations between Christians and their islamized relatives. This is best illustrated by the example of Vizier Mehmed Sokollu, under whose auspices the Patriarchate of Peć was renewed in 1557, and his brother Makarije became the patriarch. Other members of the Sokollu family, who had also converted to Islam, reached high positions mainly thanks to the efforts and commitment of their cousin Mehmed Sokollu. See more about him: Радован Самарџић, *Мехмед Соколовић* [Mehmed Sokollu], Завод за уџбенике, Београд, 2010.
  - 2 *Sidžil mostarskog kadije 1632.-1634.* [Sicil of the kadi of Mostar], МУХАМЕД А. МУЈИЋ (ed.), IKRO Prva književna komuna, Mostar, 1987.; *Sidžili mostarskog kadije, fragmenti iz 1044-1207. h. god. / 1635-1793. (regesta)* [Sicils of the kadi of Mostar, fragments from 1044-1207, Chr. yr. / 1635-1793 (regesta)], НИВЗИЈА ХАСАНДЕДИЋ (rev.), Архив HNK/Ž, Mostar, 2011, pp. 31, 33-34, 47, 50, 55-56, 62, 68, 69, 84-85, 86, 87.

in social status and changes of political circumstances, Christians and Muslims were managing to find ways to cooperate in many diverse fields of life.

The aim of numerous earlier studies was to fully comprehend the relationships and the extent of the influence Christian and Muslim population had over each other. These studies sought to clarify the complexity of such relations from the time of Prophet Muhammad to the present day.³ Concerning the study of Christian-Muslim relations during the period of Ottoman rule in Bosnia and Herzegovina (hereinafter: BiH) kadi sicils and the 18th century Franciscan chronicles present valuable and interesting sources this paper mostly relies on.⁴

---

3 Here are just a few of the authors who have dealt with the mentioned topic: MAHMOUD AYOUB, "Islam and Christianity between tolerance and acceptance", in: *Islam and Christian-Muslim Relations*, vol. 2, 2/1991., pp. 171-181; BERT BREINER, "Christian-Muslim relations: Some current themes", in: *Islam and Christian-Muslim Relations*, vol. 2, 1/1991., pp. 77-94; AMNON COHEN, "The Ottoman approach to Christians and Christianity in sixteenth-century Jerusalem", in: *Islam and Christian-Muslim Relations*, vol. 7, 2/1996., pp. 205-212; ISMAIL ALBAYRAK, "The People of the Book in the Qur'ān", in: *Islamic Studies*, Islamabad, vol. 47, 3/2008, pp. 301-325; CHAD F. EMMETT, "The Siting of Churches and Mosques as an Indicator of Christian-Muslim Relations", in: *Islam and Christian-Muslim Relations*, vol. 20, 4/2009., pp. 451-476; HAKAN ÇORUH, "Friendship between Muslims and the People of the Book in the Qur'an with special reference to Q 5.51", in: *Islam and Christian-Muslim Relations*, vol. 23, 4/2012., pp. 505-513; URIYA SHAVIT, "Can Muslims Befriend Non-Muslims? Debating al-walā' wa-al-barā' (Loyalty and Disavowal) in Theory and Practice", in: *Islam and Christian-Muslim Relations*, vol. 25, 1/2014., pp. 67-88.

4 We have used four published and seven unpublished sicils. Photocopies of unpublished sicils are in the Archive of Herzegovina-Neretva Canton (hereinafter: Arhiv HNK/Ž) Mostar. Three photocopies are registered in the inventory of Acta turcarum under numbers 23/1121, 23/1124, 23/1125, while the other four photocopies are not numbered. Originals of five photocopies are in the Oriental Institute of Sarajevo and are registered in the Inventory of Official Books under numbers 56, 57, 58, 60, 61. For two photocopies there is no information about the original manuscript. All translations were made by the archivist of the HNK/Ž Arhiv, Hivzija Hasandedić.

The following chronicles were used in this paper: MARIJAN BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskog samostana (1765-1817)* [Chronicle of the Kreševo Monastery], IGNACIJE GAVRAN (trans. and ed.), Synopsis, Sarajevo - Zagreb, 2003.; BONO BENIĆ, *Ljetopis sutješkoga samostana* [Chronicle of the Sutjeska Monastery], IGNACIJE GAVRAN (trans. and ed.), Synopsis, Sarajevo - Zagreb, 2003.; NIKOLA LAŠVANIN, *Ljetopis* [Chronicle], IGNACIJE GAVRAN (trans. and ed.), Synopsis, Sarajevo - Zagreb, 2003.; JAKO BALTIĆ, *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni 1754-1882* [Yearbook of church

Although scanty and incomplete, the sources at the disposal provide insight into Christian-Muslim relations, their connections, contemporary views on life and the ways the individual of the time struggled for their rights and justice. The information we find in the sicils researched in this paper do not differ from the contents of the court registers of other countries, formerly parts of the Ottoman Empire. The verification of this claim can be found in the examples from the 17th century sicils of Sofia, researched by Rossitsa Gradeva⁵ and the 18th century sicils researched by Kemal Çiçek.⁶ Due to the diversity and abundance of data in the sources researched in this paper, the research has been limited to those events that speak of Christian-Muslim relationships in either negative or positive context, while the information on the relations of Ottoman authorities towards the Franciscans and their struggle to pay (illegal) taxes, numerous fines and permissions required for the construction or reconstruction of monasteries and churches, for the most part, were omitted. The reason for limiting the research is the abundance of examples contained within the chronicles, as well as the complexity of the topic itself. Therefore, it is rather difficult to cover all the examples in a single study. The chroniclers' records and their testimonies deserve a separate study in which all the difficulties Franciscans had struggled with, throughout centuries of Ottoman rule, would be elaborated in detail.

---

and world events and changes of time in Bosnia], ANDRIJA ZIRDUM (trans. and ed.), *Synopsis*, Sarajevo - Zagreb, 2003. On the historical significance of the Franciscan chronicles and the analysis of the first two chronicles, see: VJERAN KURSAR, „Živjeti krstjanski pod turskim gospodstvom: Osmansko Carstvo u djelima bosanskih franjevac 18. stoljeća" [Living in Christian way under Turkish rule: The Ottoman Empire in the works of Bosnian Franciscans of the 18th century], in: DOLORES GRMAČA, MARIJANA HORVAT AND MARKO KARAMATIĆ (eds.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Matija Divković i kultura pisane riječi*, II., Zaklada Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene - Hrvatska sveučilišna naklada, Sarajevo - Zagreb, 2017., pp. 449-475.

- 5 ROSSITSA GRADEVA, "Orthodox Christians in the Kadi Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century", in: *Islamic Law and Society*, vol. 4, 1/1997., pp. 37-69.
- 6 KEMAL ÇIÇEK, "Living together: Muslim-Christian relations in eighteenth-century Cyprus as reflected by the Shari'a Court records", in: *Islam and Christian-Muslim Relations*, vol. 4, 1/1993., pp. 36-64. The position of *zimmis* of Damascus in the 18th and 19th century was elaborated based on the information available in sicils. NAJWA AL-QATTAN, "Dhimmis in the Muslim Court: Legal Autonomy and Religious Discrimination", in: *International Journal of Middle East Studies*, vol. 31, 3/1999., pp. 429-444.

The aim of this paper is not to present the history of coexistence - a term popularized by the international community in this area after the end of the war in BiH in the 1990s, but to present a comprehensive picture of everyday life and relations within the given territory during the given period of time. In order to obtain a comprehensive picture of Christian-Muslim relations, in some instances it was necessary to deviate from the time frame addressed in this study. Therefore, some examples from earlier periods of time had to be included in the research.

About the influence of political circumstances on Christian-Muslim relations

The Sançak of Bosnia (since 1580 the Eyalet of Bosnia) originally had an important offensive, and later on, defensive role in the military matters of the Ottoman Empire. Bordering European Christendom, the Eyalet of Bosnia had initially served as the staging ground for the Ottoman advances against neighbouring Christian countries. But, after the territorial losses sustained in the wars of the 17th and 18th century, the Eyalet became one of the most protruding and exposed (vulnerable) Ottoman European provinces, playing an important role in preserving the Empire's European borders in the 18th century. The severity of the attitude of the Ottoman authorities towards Christian population depended on the context of general socio-political insecurity and economic crisis. This can be partly attributed to the very position the Empire was in at the time (18th century). The state was being eroded by internal unrest and crisis that was deepening, and the provincial governors sought to use their mandate for personal enrichment only. At the same time, powerful locals, mostly tax-holders and government-holders, were committing numerous abuses of power and injustices to the detriment of the *reaya*.⁷ Therefore, the connections and acquaintances with Muslims were crucial in resolving various disagreements and dangers that were threatening Christian population.

---

7 According to research by Nedim Filipović, from the end of the 17th century, the term "*reaya*" began to be used much and more often exclusively for non-Muslim subjects, and this meaning of the term would completely prevail other meanings in the 18th century. Недим Филиповић, "Поглед на османски феудализам (с посебним освртом на аграрне односе)" [An overview of Ottoman feudalism (with special reference to agrarian relations)], in: *Годишњак историског друштва Босне и Херцеговине*, IV., Сарајево, 1952., p. 115.

After the peace agreement in Srijemski Karlovci was signed in 1699, a large number of Muslims migrated to the territory of the Eyalet of Bosnia. The territorial loss of Slavonia and Lika incurred Muslim hostility towards Christians. This was especially the case with immigrant Muslim population which was notably hostile towards Christian population. That hostility had serious consequences in everyday life. Muslims and janissaries most often expressed their frustration with the battlefield setbacks by directing violence to Christians and their priests. In several instances, the *Chronicle of the Kreševo Monastery* mentions that the behaviour of kadis (Sharia judges), janissaries and other Muslims towards Christians was negatively influenced by changes in the political context.⁸

The peace treaty of 1699 did not bring an end to the political tensions on the Venetian-Ottoman border, as the Second Morean War (1714-1718) ensued soon after, and the Ottomans experienced new territorial losses. By the end of the century, the political situation did not change significantly. The Ottoman Empire was continuously facing new perils, which in turn presented constant trials and challenges for the population of Eyalet of Bosnia. Increasing tax burdens, exploitation and tyranny manifested by powerful locals kept worsening the social position of both Christians and Muslims. Some of the oppressed started defecting to *haiduks*,⁹ while some even started openly protesting and revolting¹⁰ against tyrannical governing structures. The changing fortunes of war, constant pressure of the governing structures, insecurity and uncertainty negatively influenced Christian-Muslim relations. The extent to which

---

8 M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskoga samostana*, pp. 113, 117, 119, 123, 141, 155, 170, 171. From the very beginnings of Islam, political circumstances have been influencing Muslim and non-Muslim relations. For more information: H. ÇORUH, "Friendship between Muslims and the People of the Book...", pp. 506-507. In her research of Christian approach to the Sharia court in Sofia during the 17th century, Rossitsa Gradeva also notices that there was intolerance between Christian and Muslims "although in a latent state, and was easily stirred by an act of defiance or in times of political crisis." R. GRADEVA, "Orthodox Christians in the Kadi Courts...", p. 69.

9 See more in: DIJANA PINJUH, "Hajdučija u Hercegovini u 18. stoljeću" [Brigandage in Herzegovina in the 18th century], in: *Hercegovina*, 5, Mostar - Zagreb, 2019., pp. 115-140.

10 See more in: MUHAMED HADŽIJAHIĆ, "Bune i ustanak u Bosni sredinom XVI-II stoljeća" [Revolts and the uprising in Bosnia in the middle of the 18th century], in: *Historijski zbornik*, 33-34 (1), Zagreb, 1980. -1981., pp. 99-137.

political crises affected mood changes towards members of other religious communities is best illustrated by two examples recorded in the Franciscan chronicles. The first was recorded during the Austro-Ottoman conflict near Banja Luka in 1737. In this instance *reaya* and the Franciscans, especially the guardians of the Fojnica, Sutjeska and Kreševo monasteries, were suspected of collaboration with the Christian army. The main evidence of this "treason" was a statement given by a Vlach that had been captured by the Ottomans near Travnik. The captive apparently stated that the cause of the conflict had been activities of "your *reaya* and the friars". Even though the outcome of the battle was positive for the Ottomans, due to the slander about the Franciscan involvement in the conflict, i.e. treason, the guardians, as well as all the friars, were to be brought before the pasha. Only by guaranteeing for each other and paying large sums of money, did the Franciscans manage to evade the punishment they were facing.¹¹ Another such example was recorded in 1771 during of the Russo-Ottoman war (1768-1774). The conflict had unfavourable development for the Ottomans. In February 1771, three intoxicated Muslims, neighbours of the Kreševo Franciscans, approached the monastery courtyard and demanded to be let in. Then they fired their weapons at the cloister door and stoned the roof. What the chronicler specifically pointed out is that, during his time, such a thing had never happened before. Such incidents had not been expected, especially from Franciscan's close neighbours. The chronicler further commented that, the "Turks, therefore, were getting worse."¹²

The example above becomes increasingly interesting considering that only a few months earlier, on 8 November 1770, Ahmed Basha Hodžić, a wealthy barber and Kreševo Franciscans' neighbour, invited four Franciscans from the monastery to his son's wedding. Two friars accepted the invitation and attended the lunch, having pre-

---

11 For more details on this event see: B. BENIĆ, *Ljetopis sutješkoga samostana*, pp. 137-144. Nikola Lašvanin wrote about the same event. Having heard for the accusation of the captured Vlach, the Travnik Vizier Ali Pasha Hekimoglu, according to Lašvanin, said: "da najpri udrimo s Nimci a kad se vratimo, sve ćemo okrenut pod ma i nabit na kolje što' je muško do sedam godina, al' žensko u ropstvo. [Let's strike at the Germans first, and when we return then, we will settle the score with the people, and impale what all the males up to seven years of age, but and females shall we enslave.]" . N. LAŠVANIN, *Ljetopis*, p. 209.

12 M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskoga samostana*, p. 171.

viously sent an appropriate gift for such an occasion (five flasks of brandy). The other two friars, of the four invited, apologized, citing their Advent commitments (the friar's fast begins on 2 November and lasts until Christmas). The barber and emin also requested four horses from the monastery in order to transport the bride from Visoko, which were also granted.¹³ It is not known if the Franciscans were truly joyous about the invitation to the wedding, but from what has been recorded, it is seemingly clear that Ahmed Basha's invitation contained no hidden intentions.

Based on the (text) above, it can be concluded that the anti-Christian mood primarily depended on the personality types of the bearers of the attacks and the initiators of violence and not the entire Muslim population. However, the influence of a negative socio-political atmosphere occasionally inspired entire Muslim communities to publicly disrespect or disapprove Christian monuments and insignia. The local Muslims in Fojnica, especially the kadi, complained in 1746, that their horses were afraid of the cross at night on Ruknovac (today Rupnovac). The cross had been placed near the road to the grave of the late friar Mijo Kumić few years earlier. For this reason, the Franciscans of Fojnica had to pay 1,100 *guruş*.¹⁴

A cross was also a reason Franciscans had to pay a fine in 1781. This time money was extorted from the friars of Kreševo monastery, only under another pretext. Allegedly the cross in front of the Kreševo church was "zarar", i.e. had detrimental effect "on Muhammad's faith", the Franciscans were asked to remove it. As the friars did not possess a written permission to remove the cross (and without permission nothing could be built or removed), it was decided that the guardian and *mahalle başı* (elder of the *mahala* or a village) discuss the matter with local Muslims in front of the mosque. When it was confirmed that the local Muslims supported the removal of the cross, it was agreed that two local Muslims do it secretly, for a fee (each received a *guruş*). Since the kadi could no longer fine the Franciscans because of the cross in question, he demanded 350 *guruş* for a lawsuit.

---

13 *Ibid.*, p. 153.

14 B. BENIĆ, *Ljetopis sutješkoga samostana*, pp. 169-170. About the same writes: N. LAŠVANIN *Ljetopis*, pp. 223-224. One of those who were removing the cross, certain Muhamed Čelebić, became seriously ill and before his death he sought forgiveness from the friars because he had supported the kadi's lawsuit against the cross. N. LAŠVANIN, *Ljetopis*, p. 231.

it. The guardian had no such money and was therefore imprisoned. For his release, the guardian had to pay 400 *guruş*.¹⁵

It is possible that the preaching of religious fanatics was creating tense atmosphere among Catholics and Muslims alike. After the fire of 1765, in which the monastery and church of Kreševo were destroyed, the Franciscans had to put in serious effort and display serious diplomatic skill in order to get permission from the authorities to rebuild.¹⁶ Throughout that struggle, there were those who were willing to stand up for the friars. Still, "more respectable Turks" had to be rewarded (bribed) with money, in order to make them "friendlier and more sympathetic"¹⁷ to the cause. The friars also had to bribe the individuals working against their cause. Sarajevo Vaiz (preacher) Emir, was ardently opposing the construction of the monastery and the church, beginning each of his sermons with a call: "Whoever is of Muhammad's faith, go and destroy the scum in Kreševo! [Tko je vjere Muhamedove, ajde ona govna u Kreševu razorit!]."¹⁸ Perhaps it was under the influence of such thinking, that few years later (1768), mulla (kadi of higher rank) of Sarajevo threatened to demolish Kreševo monastery, because it had allegedly been built without a *ferman* (imperial edict). The main goal of that threat was to extort the money. Only after 300 *guruş* were extorted from the Franciscans, did the mulla confirm all the documents. He strictly threatened the friars not to spread the word about the extortion.¹⁹

---

15 M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskoga samostana*, pp. 207-208. BeniĆ also wrote about the same event: B. BENIĆ, *Ljetopis sutješkoga samostana*, p. 319.

16 About the efforts of the Franciscans to obtain permission to build a monastery, about the amounts of money they had to pay for it, about inspections before and after construction, and about the construction itself, see: M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskoga samostana*, pp. 54-58, 63-65, 67-68, 71, 78-95.

17 *Ibid.*, p. 57.

18 M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskoga samostana*, p. 89. The mentioned vaiz came from Amasya to Sarajevo in 1760, where he became the fanatic leader. He was cursing not only the members of the ulema (kadis, dervishes, pashas) but also the shaykh al-Islam (the person with the highest level of knowledge and authority in religious matters) himself. He was the muderris of the Sarajevo madrasa on Bendbasha and became "the leader of the Puritan Muslim fundamentalist movement" in Sarajevo. His preaching was causing tensions even among the Muslim inhabitants of Sarajevo. V. KURSAR, „Živjeti krstjanski...”, p. 454.

19 M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskoga samostana*, p. 115; J. BALTIĆ, *Godišnjak od događaja...*, pp. 53-54. In the list of mullahs in Bosnia for 1768, Es-Sejjid Ali Efendi is mentioned as the mulla of Sarajevo. AZRA GADŽO-KASUMOVIĆ,

As ardently as Vaiz Emir was preaching against Christians, so much the kadis, in their ingenuity for profit, were managing to exploit and damage them financially. Perhaps the vaiz would have been more successful in his intention, had he used the mulla's tactics. Some representatives of the Ottoman authority were so greedy, that they even did not hesitate to fine their Muslim subjects (illegally). A *ferman* was issued in November 1768, to confiscate weapons from Christians, and in January of the following year, 35 *guruş* were extorted from the Franciscans, all under the pretext of illegal weapons possession, 400 *guruş* were extorted from other Christians and Muslims, from the village of Bukva, near Kreševo. The Muslims were accused of buying weapons from Christians.²⁰

In the examples of violence that will be discussed further in this text, it is difficult for to ascertain whether and to what extent, was the violence result of political change. The looming danger of war was constantly being felt because of military movements and rumours that were coming from the battlefield. The general social and economic crisis, during the 18th century, were seriously impacting behaviour of Muslims towards Christians, and vice versa.

The 18th century was a difficult time period for both Christians and Muslims, but the Christians were in more difficult situation. They

---

"Mulla u Bosanskom ejaletu" [Mulla in the Eyalet of Bosnia], in: *Anali GHB*, 27-28, Sarajevo, 2008., p. 61. About the function and position of the mulla in the Eyalet of Bosnia see: *Ibid.*, pp. 5-67.

20 M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskoga samostana*, pp. 113, 117. A copy of the ferman on the confiscation of weapons from rayah can be found in: *Sidžil nevesinjskog kadije 1767.-1775. godine (regesta)* [Sicil of the Nevesinje kadi 1767-1775 year (regesta)], HIVZIJA HASANDEDIĆ (rev.), Arhiv HNK/Ž, Mostar, 2009, pp. 54, 58 and *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1141.-1203. (1729.-1789.)* [Sicil of the kadi of Blagaj, fragments], sheet 33/b. Shortly after the ferman was issued, the Bosnian Vali, on the 11th of Rajab in 1182 (November 1768) ordered the kadis of the Herzegovinian sancak, captains, aghas, ayans of Vilayet and officials to confiscate all the weapons rayah were hiding in "houses, churches and hiding spots". The weapons were to be sold to the army and the money was to be given to their previous owners. *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179-1182. h. g. / 1765-1769. g. (regesta)* [Sicil of the kadi of Mostar, fragments from 1179-1182 chr. year. / 1765-1769 (regesta)], HIVZIJA HASANDEDIĆ (rev.), IC štamparija Mostar, Mostar, 2014., pp. 62-63; *Sidžil nevesinjskog kadije 1767.-1775.*, p. 57. However, as early as in April 1769, a ferman arrived allowing *reaya* to bear arms again, for which Fojnica and Kreševo gave 60 *guruş*. M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskog samostana*, pp. 123, 124.

were exposed to constant pressure, persecution and violence and had to be vigilant over their own actions. Only sometimes would they have the protection of a Muslim, whether that was an individual from the governing structures, social elite, or regular folk.

Mutual Christian-Muslim attacks, assassinations and accusations

Neighbour relationships were determined by circumstances, common interests, social status and individual personality. Envy, jealousy and the desire to own someone else's property were as present during the Ottoman period as during any other. Display of such behaviours often culminated in serious consequences. An attack, that took place in Blagaj kadiluk area at the end of the 17th century (26th Jumada II 1111 or December 1699) illustrates this well. An unnamed criminal, from the village of Donje Suhaje, attacked his neighbour Ilija, put him in *bukagi* (chains), and tried to rape his wife Manda, injuring her in the process. The Bosnian Vali (governor) ordered the Blagaj kadi to find and arrest the perpetrator, and in case locals protected him, they were to be brought to the Divan as well.²¹ The document does not state the name of the perpetrator. Since Ilija (the victim) ended up in chains, it is highly likely that the perpetrator was a Muslim neighbour. Christians, at that time, were not in a position to put anyone in chains; this privilege was reserved only for Muslim subjects, that is, those who were in one of the military services.

Unlike Ilija's attacker, the names of the Muslims who were conducting criminal activities in the villages of the Blagaj kadiluk were listed. The *buyuruldu* (an order) of the Herzegovinian Vali Abu Bećir Pasha, issued on 14th Rebia II in 1145 (beginning of October 1732) lists the following criminals: Ahmet Girović (Giroogli), Ismail Kolaković, Omer Ćupina, Mehmed Ejubagić (Ejubogli) and Daje. The individuals listed were suspected of jointly conducting armed attacks against "the slaves of God and poor *reaya*" in the Blagaj kadiluk. They were apparently assaulting their victims in their homes, stealing their belongings and committing other acts of violence. Because of the

---

21 *Sidžil blagajskog kadije 1697.-1793.*, sheet 14/a. About the documents issued by the Bosnian Vali see: AZRA GADŽO-KASUMOVIĆ, "Funkcija osmanskog valije u Bosanskom ejaletu i dokumenti koje je izdavao" [The function of the Ottoman governor (vali) in the Eyalet of Bosnia and the documents he issued], in: *Anali GHB*, 33, Sarajevo, 2012., pp. 5-58.

attacks, *reaya* sent an *arzuhal*²² (petition, complaint) in which they complained about the attackers.²³ Since the composition of the population in almost all Herzegovinian villages was mixed, both Christians and Muslims were victims of the mentioned attacks.

Christians were generally being targeted by attackers regardless of the valuables they were carrying or the place they were in: their home, village or on a trip. In the mid 18th century, an attack on the daughter of the *çiftçi* Ilija Vukosav from Vijonica was recorded. In the document the girl's name was translated as Felemia, but it is more likely that her name was Filomena. She was attacked by Ibrahim Martingolu, Ibrahim Čolić, Hasan Bajgorić and Ismail Osmanoglu while taking her sheep from Vijonica to Stolac. The attackers stole her bag, which she had carried with a belt (the year is not explicitly stated, but it is probably 1756).²⁴

Felemija/Filomena was lucky not to be injured, for not all the attacks went without serious consequences. In the Blagaj kadi sicil, a case of *zimmi* named Boško from Ilići from the Mostar kadiluk was recorded. This individual dispatched an *arzuhal* to the Bosnian Divan for the murder of his son Petar in 1177 (1763). According to Boško, Petar was on his way to the village of Miljkovići, when he was invited by certain Omer Šantić to his house. Omer and his companions, first robbed and then killed Petar. Apart from the aforementioned Šantić, Salih Salčinović, Alija Ožegović and Mihajlo Golić from Miljkovići, and a certain Škorić, Ilija Krešić and Tadija from Ilići took part in the crime.²⁵ This was probably a premediated crime, as the three of the accomplices were said to be from Ilići, as was their victim. It is obvious that they were familiar with Petar's movement, and devised a plan to rob him.

Not all the attacks were motivated by greed, though, just as the Christians were not always the victims. Kadi Salih of Blagaj informed

---

22 For more about *arzuhal*, *arz* and other documents see: AZRA KASUMOVIĆ-GADŽO, "Diplomatički dokumenti: arzuhali, mahzari, arzovi, ilami i sahha bujuruldije - molbe, žalbe, kolektivne predstavke, prijedlozi, izvještaji i sahha-bujuruldije" [Diplomatic documents: arzuhals, mahzars, arzes, ilams and short sahha-buyruldīs - Complaints, complaints, collective applications, proposals, reports and sahha-buyruldīs], in: *Anali GHB*, 31, Sarajevo, 2010., pp. 5-44.

23 *Sidžil blagajskog kadije 1697.-1793.*, sheet 6/b.

24 *Sidžil blagajskog kadije 1698.-1779.*, sheet 35/a.

25 *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179-1182. h. g. / 1765-1769.*, p. 82.

the Bosnian Vali on the 13th of Dhu al-Hijjah in 1178 (June 1765) about an attack on an underage Muslim girl. According to the girl's brother, Ibrahim, son of Danijal from Kamena, Alija *sipahi* Žuljević and Stjepan from Kamena beat his sister while she was watching over her cattle. When Ibrahim tried to protect her, Stjepan shot him wounding him in the leg. The culprits were summoned to the court several times, but remained illusive, so the kadi begged that the accused be brought and punished as an example with *mubašir* (state envoy) intervention.²⁶ None of these events are further mentioned in the sources and we do not know whether the perpetrators were adequately punished. It is clear though, from the examples above, that Christians and Muslims acted together in many spheres of life, even when it comes to various misdeeds.

Another attack, in which the neighbours played a major role, took place in 1767. Hafiz Mehmed, the kadi of Mostar, sent an *arz* (submission) to the Bosnian Vali on 15th Rebia I 1181 (August 1767) reporting an attack on Lovro Sučić, son of Ivan from Biletići. Lovro stated in the court, that the villagers Durakovići: Osman, Omer and Ahmed, ambushed him as he was walking from his house towards the threshing floor (a place for threshing grain). They attacked him with stones and knocked three of his teeth out. Although the attackers were summoned to court several times, they did fail to appear, so *mubašir* was ordered to bring them in, as they were to face punishment for the committed act.²⁷ Lovro did not state the reasons for the attack, so why the Duraković clan decided to use him for target practice and ruin his aesthetic appearance, remains a question. Whether an insult, old grudge or revenge were the cause of the attack, or the victim (Lovro) simply happened to be in the wrong place at the wrong time, an answer to the question of the cause of the attack still remains to be found in the sources.

The case of the violence that was recorded in the sicil of the Mostar kadi on 16th Zilkade 1181 (April 1768) is much clearer. In the village of Rotimlja, a gang from Mostar consisting from: Omer, his brother Mahmud, Mustafa keth\uda and Abdulah Komarić, attacked several Christians severely wounding one of the victims (Ljubiša Šarenac). The cause of the attack was not explicitly stated in the sources, but the attack followed after the Christians saw the mentioned robbers in

---

26 *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1141.-11203. (1729.-1789.)*, sheet 12/a.

27 *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179-1182. h. g. / 1765-1769.*, p. 97.

the inn in which they were about to have a drink. Seeing the gang in the inn, the Christians retreated back to their companions, who were waiting for them near their horses. The case was recorded by Omer, the acting kadi of Stolac, and the testimony was given by Ljubiša Šarenac's brother, Andrija.²⁸ From what the aforementioned kadi noted, it seems to be clear that the Christians were victims of a wanton assault, for the records contain no statement that the bandits robbed their victims or extorted anything from them. The very fact that the witness called the perpetrators "bandits" without hesitation, suggests that perpetrators had a history of similar misdeeds. Another recorded attack on Christians is the case of certain Mića against Mehmed *sipahi* Begovac. Mića sued Begovac for illegally attacking and beating him in a mill located in Tučepi. The accused Begovac denied the accusation, but refused to swear to the veracity of his claim.²⁹ Mića was given a single day to prove that the assault had happened. But the assault presumably took place without witnesses, therefore, the plaintiff could not expect a punishment for the accused. Considering the fact that the accused Mehmed refused to swear on the veracity of his statement, it can reasonably be suspected that he committed the crime indeed.

Concerning Christian attacks on Muslims, plaintiffs most often were not capable of proving that the attacks had happened. In one of the sicils, information can be found that certain Husein Plako sued Luka Bulgur for assaulting him (illegally).³⁰ However, no other details about this event can be found. The kadi recorded no statement of the accused Luka, admitting or denying the attack. Husein, though, was probably asked to provide evidence for his case. The case of Sulejman Telarević was somewhat more serious. Sulejman sued Luka Strvina and his brother for an insult, murder intent, and damage to his *han* (inn) door (allegedly, the accused drove his cattle through the door) and destruction of proceedings. Luka denied all charges and swore to the truth of his words. The plaintiff was given three days to prove claims about cattle in the *han* and the damage to the door.³¹

There were more Christian-Muslim conflicts (incidents) resulting in injuries or deaths than it can be assumed from the given exam-

28 *Ibid.*, p. 117.

29 *Sidžil nevesinjskog kadije 1767.-1775.*, p. 44.

30 *Ibid.*, p. 13.

31 *Ibid.*, p. 32.

ples, but it is not possible to ascertain who attacked/killed whom and why.³² The sources record that more Christians were murdered by Muslims, Muslims being suspected of perpetrating than vice versa, but apart from basic information about the participants in these events, no other details of these events are available.³³ The motivation for these crimes in the majority of cases was not recorded.

The crimes could have been committed out of revenge, hatred, greed - or none of the reasons listed. Sometimes the reason was not required. This is best illustrated with an example of a murder that occurred on 14 June 1770. One of the Herzegovinian shepherds from the Brotnjo parish was killed by two intoxicated Sarajevo janissaries, when he was passing by the village of Lisovanj (today unknown, op. cit.). Shepherds from Herzegovina were bringing sheep to the Kreše-

---

32 We have not analysed in detail the examples in which the attackers or murderers of Christians and Muslims remained unknown, as well as the cases in which a Christian attacks or kills another Christian or a Muslim attacks or kills another Muslim. For more on such cases see: *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1141.-1203. (1729.-1789.)*, sheets 10/b, 38/b, 49/b, 52/b, 60/a; *Sidžil blagajskog kadije, fragmenti 1113.-1212. (1702.-1798.)*, sheets 5/a, 11/a, 36/b, 46/a, 53/b; *Sidžil nevesinjskog kadije 1767.-1775.*, p. 69; *Sidžil blagajskog kadije, fragmenti iz 1173.-1250. (1760.-1835.)*, sheets 2/b, 35/a, 59/b, 63/a, 66/a, 83/b, 87/a, 97/a; *Sidžil blagajskog kadije 1697.-1793.*, sheet 41/a; *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1183.-1201. (1769.-1787.)*, sheets 1/b, 11/b, 25/a; *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1170.-1237. (1757.-1822.)*, sheet 33/b. Franciscan chronicles also bring news about the quarrels between Christians.

33 Tripko Humković from Bijeljina 1st. Rebia II 1182 (August 1768) stated in court that his son Simo was found dead, and he suspected that the murderer was Osman Demirović from Stolac; Vuko Humković states in the court that his son Pavao was killed with knife by Alija, the son of Mustafa-basha, while he was going to the mill. *Sidžil nevesinjskog kadije 1767.-1775.*, pp. 61, 70. On 11th Rebia II 1182 (August 1768) Risto, Pilip and another unnamed Christian were found murdered, and one of them was killed by a certain Husseinbeg. *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1141.-11203. (1729.-1789.)*, sheet 88/a. Mehmed and his son Ibrahim killed unnamed Christian in Dragičina. *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1170.-1237. (1757.-1822.)*, sheet 33/b. In 1768 Merjema was killed and, according to her husband Ismail, Dragić Turubaković mortally wounded her while shooting through a window. *Sidžil nevesinjskog kadije 1767.-1775.*, p. 72. On 25 November 1771, the parish priest Andrija Čavlina was killed in Vodičevo by a "Turk" whom for the chronicler states that he was a "very wicked robber". B. BENIĆ, *Ljetopis sutješkoga samostana*, p. 269. The parish priest of Volar, Tadija Tomić, was killed near Prijedor with two bullets in the head "by an infidel". J. BALTIĆ, *Godišnjak od događaja...*, p. 94.

vo monastery, and the chronicler does not fail to state that the janisaries shot the young man for no apparent reason.³⁴

The case of the *zimmi* Marko, from the village of Krupac in the kadiluk of Sarajevo, should also be mentioned. From the *buyuruldu* issued on the 19th of Shawwal in 1189 (December 1775), we learn that Marko travelled from Mostar to the kadiluk of Foča accompanied by Alija and Hasan Žuljević and *zimmi* Čabrilo. At Slatina (a settlement in the municipality of Foča, op. cit.), Marko was killed by his fellow travellers.³⁵ Apart from the order to find the culprits and bring them to the Bosnian Divan, *buyuruldu* does not contain a hint of possible motivation for the murder. Since the murdered man was a *zimmi*, a poor man who probably possessed no values anyone could benefit from, it can be assumed that a quarrel among the fellow travellers had tragic consequences for Marko.

Marko's case was not the only journey with tragic consequences. Given the insecure times and dangers of bandit attacks, as well as the treacherous companies of men that used to travel together, journeys presented a great risk, being utterly unpredictable. Many travellers have never arrived at their destination. One such case was that of Jovan Kovačević from Mostar, who was believed missing in 1205 (1790). Jovan went missing between the villages of Kokorina, Kameana and Rabina, and the authorities ordered the inhabitants of the mentioned villages to investigate and determine what had happened. The order was carried out and after few months, Jovan's fate was finally known. He was beaten and killed, on his way to Nevesinje, by Osman Gološ and Čatić Salih from the village of Žulj, in the Blagaj kadiluk. Jovan's brother addressed the authorities on behalf of the family with a request that accused be found and brought before the Sharia court. To conduct the lawsuit they took 200 *guruş* from an *ayan* and certain Ibrahim Effendi.³⁶

Even when the perpetrators of a particular crime were known and brought to justice, occasionally the innocent, in the following case the Franciscans, suffered the consequences. While an unnamed kadi and serdar were sleeping in Mišo Trgovčić's house on 31 January 1782, the kadi's intoxicated assistant murdered the host (Mišo) with

---

34 M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskoga samostana*, p. 146.

35 *Sidžil blagajskog kadije 1697-1793.*, sheet 27/a.

36 *Ibid.*, sheets 60/b, 62/a.

a knife. The murderer was caught the same night and put in chains, and the kadi begged Mišo's widow, the Franciscans and all the inhabitants not to file a lawsuit and vowed to sort the situation out with the pasha. Despite the pledge and vow, the Franciscans had to pay 150 *guruş*.³⁷

The chronicler recorded another instance for which the friars had to allocate funds in September of the same year. It was a part of the series of such instances. Having obtained the necessary permits, the inhabitants of Sutjeska began to fence the Catholic cemetery. At that time, Ahmet Mustafić, together with other members of Mustafić family from Sutjeska, complained against Franciscans, claiming that his father had sat on one of the graves. Therefore, Ahmed inherited the grave, despite numerous contrasting testaments claiming that the grave was actually Christian. Even so, the Franciscans had to obtain the necessary approvals again, paying various sums to the pasha and his keth\uda (deputy).³⁸

What makes this case interesting is the fact that Ahmet's father Mustafa was one of the migrants who fled Slavonia in the aftermath of Great Turkish War and moved to Bosnia, i.e. Sutjeska. Perhaps the Mustafić family were looking for some satisfaction for the loss of property in Slavonia by complaining against Franciscans. The complaint against Franciscans might stem from the fact that, after the Ottoman defeat at Vienna in 1683, Fr. Luka Ibrišimović was actively trying to launch an uprising against the Ottomans in Slavonia.

The constant exposure to war further contributed to general insecurity, and everyday life was difficult and uncertain for both Christians and Muslims. Christians, however, were in a much worse position because they were often falsely accused for acts they did not commit and for which they were nevertheless punished. Such examples can be found in the Franciscan chronicles, in which the life injustices and tragedies which Christians and their priests had to endure, are intoned far more than in the sicils. The aim of false accusations or *mu-seveds*, as recorded in the chronicles, was to take revenge, do harm or to make a monetary gain, depending on the situation. The methods being used by slanderers, were quite ingenious. Thus, in 1741, the people of Visoko persuaded a man named Hasan to accuse the Fran-

---

37 B. BENIĆ, *Ljetopis sutješkoga samostana*, pp. 324-325.

38 *Ibid.*, p. 326.

ciscans of the Sutjeska monastery of having sold him as a child "to kafir"³⁹, that is, to the Christian territory. Several Franciscans were imprisoned because of this slander. The priest of Vareš parish at the time, Fr. Bono BeniĆ, was beaten and also imprisoned. After facing the accuser, who failed to prove his claims before the pasha - it turned out that the suspected Franciscans were children at the time they had allegedly sold Hasan to Christians. The Franciscans were acquitted, with a fine of 500 *guruş*.⁴⁰ The following example was recorded in November 1760. Again were the Franciscans of Sutjeska monastery slandered. This time, they were accused of courting one Sarajevo widow, a *bula*, when she was entering a church together with Christian women. The Franciscans had to pay 34 *guruş* for this slander, and according to the chronicler, the *bula* did not even approach the church, but walked with the Christian women alongside the river, near the monastery.⁴¹ In the same chronicle from 1765 we find an example of another false accusation. This time, the accusation was aimed at Franciscan chaplains. According to the chronicler, the kadi of Jajce named Kršlak, was the *hasum* (enemy) of the Jajce and Dobretić chaplains, and wanted to harm them. He therefore stated that the corpse of a Christian pilgrim "fell at the Mass [fell at the church]", even though the murder took place outside of Jajce. An unnamed Christian quarrelled with his fellow pilgrims during a pilgrimage to Jajce; they killed him before they reached their destination and then they fled. Because of the kadi's slander, the *mubaşır* imprisoned three friars in Jajce, taking 1000 *guruş* from them.⁴² Residents on whose territory the crime took place had to pay *blood money*, i.e. compensation for the murder. In order to avoid payment, the inhabitants of village where the murder took place transferred the dead body to the area of the neighbouring village. It seems that similar tactics were used by kadis against the individuals they did not like.

False accusations also led to tragic events. Certain individual named Sinan was found murdered near Fojnica in 1781. The Christians

---

39 *Kafir* or *ć(k)afir* - derogatory term used by Muslims to designate non-muslims or Christians. ABDULAH ŠKALJIĆ, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* [Turkisms in the Serbo-Croatian language], Svjetlost, Sarajevo, 1966., p. 401.

40 B. BENIĆ, *Ljetopis sutješkoga samostana*, pp. 151-156.

41 *Ibid.*, p. 217.

42 *Ibid.*, p. 236.

who were transporting wine from Herzegovina at the time of the murder near the crime scene, were falsely accused of Sinan's death and imprisoned. The day after the detention, the defendants were publicly beaten and sent before vizier in Travnik. Among them, witnesses who falsely accused them were sent before vizier, but they fled shortly after arriving in Travnik. Serdar Mustafa Agha Svrzikapić from Fojnica recognized former janissaries who were expelled from the janissary ranks due to the bad behavior among witnesses. However, the damage had already been done: one of the wrongly accused was hanged, while the others later succumbed to their injuries, consequences of beatings.⁴³ Even though the authorities did realize that an innocent man had been executed, and the other innocent Christians had died as the consequence of imprisonment and beatings, the realization itself did not prevent further injustice and violence against Christians.

Sources also record lawsuits by Christians and Muslims regarding the illicit appropriation of livestock, which is not surprising at all. The loss of livestock had terrible consequences, because it was the livestock which played a highly important role in feeding the families. Therefore, the lawsuits of Christians and Muslims that can be found in the sources should be viewed in this context. In one of the sicils issued on the 17th of Dhu al-hijjah in 1182 (April 1769), it was recorded that certain Petar appropriated two huts which he had received as *amanet* or inheritance. That also meant Petar had been given the huts for safekeeping by Ali Basha Kurt from Mostar. When Ali Basha asked for the huts to be returned to him, Petar refused, asking Ali Basha to prove that the huts were his. After the latter brought witnesses, Peter fled the courtroom and did not respond to judicial summons any longer. As there was no other way to resolve the dispute, it was requested that the *mubaşır* bring Petar to the Bosnian Divan.⁴⁴ The importance of livestock is visible from the example of Salih Basha Malkadaoğlu, who sued two Christians stating that they took a mare from him without asking permission, loaded it and took it to Zalom. One of the defendants admitted committing the crime.⁴⁵ Kadi did not record the punishment he had imposed for the committed act, but given the confession and the fact that no damage

---

43 J. BALTIĆ, *Godišnjak od događaja...*, pp. 88-89.

44 *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti 1179-1182. h. g. / 1765-1769.*, pp. 42-43.

45 *Sidžil nevesinjskog kadije 1767-1775.*, p. 14.

was caused by the theft, it can be assumed that the perpetrators were not severely punished.

Muslims were not strangers to the appropriation of cattle either. They were repeatedly cited as the culprits responsible for the damage done to Christians. *Zimmi* Pero sued Alija, Ismail and Halil Parlata from Rotimlja for stealing six oxen (probably in 1789, the examples of lawsuits given are not dated) and demanded the case be investigated.⁴⁶ Another undated lawsuit, regarding livestock, can be found in the sicil of the Blagaj Court. Pavle, son of Ma[r]tin and Grgur, son of Marko from Jasoč, filed a complaint against two villagers: Salih, son of Mehmed and Mustafa, son of Ismail, for putting 5-6 of their cattle (oxen) behind the lock. When the plaintiffs demanded their cattle be free, the culprits attacked them with *soh(v)a* (a piece of wood that serves as a prop) and injured them. As the Christians could not prove their claims, the case was dismissed.⁴⁷ It is interesting that a certain Jašar, the son of Omer, the captain of Počitelj fortress, also complained about the mentioned Salih and Mustafa, and went on to sue them. Jašar's accusation stated that, five years earlier, Salih and Mustafa had rented an ox from him, and he wanted it returned. As he could not prove his claims either, this case was dismissed too.⁴⁸ Salih and Mustafa were fortunate because the accusers could not provide evidence of the duo's shady business and therefore they avoided consequences in both cases. From what the kadi recorded, it is clear that Salih and Mustafa would have swindled anyone they could in pursuit of profit.

Cattle was also important to the Franciscans, not only for their nourishment but also for the exploitation of the animal products (*dairy products*) and hides they sold. The Franciscans were usually procuring the required livestock from their parishioners. The custom after the Feast of the Holy Trinity (57th day after Easter), at the time, was to send cattle from Herzegovina parishes⁴⁹ to the monastery of

---

46 *Sidžil blagajskog kadije, fragmenti 1113.-1212. (1702.-1798.)*, sheet 40/a.

47 *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1183.-1201. (1769.-1787.)*, sheet 44/b.

48 *Ibid.*, sheet 44/b.

49 At the beginning of the 17th century, the administration of the province of Bosna Srebrena exempted part of the Herzegovinian parishes from the jurisdiction of the monastery in Živogošće and assigned them to the Kreševo monastery, wishing to provide relief because of large fines and levies. In the 18th century, the Franciscans of Kreševo pasteurized almost the whole of western

Kreševo. Usually one of the Franciscans would accompany the herd to the monastery, but due to cattle raiding, the herd would never reach the destination in its entirety. About twenty units of cattle and two barrels of wine were seized in 1768. Although the Kreševo guardian had sued the thieves, who had to pay a fine for the theft, he eventually reconciled with them, fearing their revenge. Similar thing happened in 1771, when Fr. Pavao Budimir was returning from Hercegovina with one such herd. On the way to the Kreševo monastery, he was left without 250 head of cattle that were stolen by Muslims, at various locations. Ago Kresojević himself stole hundred head from him. Muslim peasants in Sovići lied that the cattle driven by Fr. Pavao had grazed their meadows and extorted four *guruş* from him.⁵⁰ In order to return what was stolen from them, the Franciscans complained to Dugalić Bey, but the chronicler did not record whether the friars received back anything from what was requested. Franciscan complaints usually resulted in the payment of various fines or bribes to several parties in order for the disputes to be ruled in their favour.

Lawsuits over the money were also not uncommon, and plaintiffs were Muslims who sued Christians for unpaid debts or previously done work. We cite the case of Selima from Hodbina, who sued Lazar from Dabrica, through representative Ibrahim Hoca, because he did not pay her anything for the four years she had been working for him. The court settlement was reached, and Lazar paid 2,000 *akçe* to Selima's representative.⁵¹ Even years after something had happened, some came to court and accused individuals of having damaged them in some way. Salih Basha from Trebinje sued certain Simo Rugar, from Trusina, for having stolen 150 *guruş* from him, back when he was visiting him as a guest. The accusation was denied by the defendant.⁵² As justified as the lawsuit was, eight years later and without witnesses, the theft was hardly to be proven. Maybe Salih Basha

---

Hercegovina. DOMINIK MANDIĆ, *Franjevačka Bosna. Razvoj i uprava Bosanske vikarije i provincije 1340.-1735.*, Hrvatski povijesni institut, Rim, 1968., pp. 209-210; M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskoga samostana*, p. 64, note 4.

50 M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskoga samostana*, pp. 109, 179.

51 *Sidžil blagajskog kadije 1728.-1732. godine (regesta)* [Sicil of the Blagaj kadi (regesta)], HİVZIJA HASANDEDIĆ (rev.), Islamski kulturni centar, Mostar, 2009., p. 52. In the same sigil, another claim for money-debt was recorded. Husein keth\uda sued Đuro because his brother *zimmi* named Petar took 650 *akçe* from him. *Ibid.*, p. 14.

52 *Sidžil nevesinjskog kadije 1767.-1775.*, p. 21.

just wanted disclose who his possible suspect was, even though he had to be aware that would probably not receive his money back.

Quarrels and disputes between Christians were not uncommon and neither were requests for help of the Ottomans. The event recorded in one of the chronicles is just an example of what sorts of means were used to achieve the goal. The guardian of the Kreševo monastery and other Franciscans had a quarrel with two innkeepers, Franjo Nikolić and Andrija Buzić. The innkeepers had been selling wine in front of the church for years. They complained to the janissaries that the Franciscans were endangering their lives. The Franciscans, fearing the janissaries, turned to other Muslims, who in turn calmed the janissaries.⁵³ Both sides sought support from the Muslims, only with different intentions. The innkeepers because they wanted to continue selling at the church entrance, despite Franciscan resentment, and the Franciscans wanted to defend themselves from possible violence. Both sides received a positive response to the call for help. Interestingly, the chronicler did not note money being used as means of solving problems.

Christians and Muslims sought justice for the stolen goods, attacks and other violence perpetrated by various attackers and robbers before the kadi. Based on the information available solely in sicils, it is sometimes difficult to assess in whose favor did the kadis rule and how these cases were resolved. The orders were clear. The case was to be investigated, culprits found and punished. Still, the question remains whether and in what way were the orders executed. Due to the fragmentary nature of sources, it has been difficult to get a complete picture in most cases. On the other hand, the Franciscan chronicles provide somewhat more detailed information about individual events. The chronicles were most often recorded by contemporaries who had personal experience with violence and unpleasant situations with the authorities, or were told of the incidents by first-hand sources. Thanks to this, we can learn of events that followed judicial verdicts. The following example is a recording of what happened in Kreševo, in 1768. At the wedding ceremony organized by Pavao Suđerić for two of his sons, the wedding guests were sitting at lunch, when three janissaries showed up and tried to forcefully enter the compound. Though some of the guests asked janissaries for a permission to continue the celebration in peace, one of the janissaries shot and killed Pavle's sister and wounded two other guests.

---

53 M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskoga samostana*, p. 169.

The perpetrators were convicted in court and imprisoned, but were soon acquitted and "many innocent people suffered heavy fines."⁵⁴ A similar situation occurred the following year. Fr. Luka Mikulić, a novice scholar was killed by the recruited janissary Nuhan. The killer ended up in chains, but was soon released and allowed to go to Sarajevo to his Delalić Agha. The Franciscans were advised not to pursue justice, because the Muslims of Kreševo would be fined the same way as Christians were. The adviser stated that fines would turn Muslim neighbours against the Christians, or Kreševo monastery would be fined. Although the pasha was ready to punish the murderer justly, the murderer fled Bosnia with the army that was to fight the war against Russia. Upon his return, the murderer walked around freely, without being punished, and even threatened to kill some other Franciscans and laymen who had something against him.⁵⁵ Christians and Muslims were equally exposed to attacks, thefts, murders and raids, but not all the perpetrators seemed to have been treated and punished equally for their misdeeds. Nuhan escaped punishment thanks to being recruited, but even after his return nothing was done to punish him for the murder. Moreover, the killer openly threatened to commit new atrocities.

The punishment of those responsible for the crimes depended mostly on the kadi verdicts, about which the chronicle of the Kreševo monastery provides interesting information. When a new agha, a certain Apeća, arrived in April 1771, he summoned all the heads (chiefs) and told them that "during these eleven months, 120 murders took place in the *mullaluk* of this mulla (meaning the Sarajevo mulla, op. cit.) and none of the culprits had been punished."⁵⁶ It can only be assumed how many other atrocities went unpunished during that same

---

54 *Ibid.*, p. 114.

55 *Ibid.*, pp. 120-123, 130. Further in the chronicle, Bogdanović returns to Nuhan and states that he came from Taslidže (today's Pljevlja) to Kreševo - where he remained for several years. According to the chronicler, who heard the story from others, the local Muslims told Nuhan to leave Kreševo and surrounding area because they did not wish him there. This is the reason why he hid like a bandit and threatened to do even greater evil. Nuhan disappeared from Kreševo on 26 June 1772, and the "Turks" who were looking for him threatened to turn the monastery upside down. The Franciscans appeased them with monetary sums. *Ibid.*, pp. 134, 194. Baltić also brings news about the murder of Fr. Luka Mikulić: J. BALTIĆ, *Godišnjak od događaja...*, p. 54.

56 M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskoga samostana*, p. 175. According to the census of mullahs in Bosnia in Sarajevo, the former Sofia Kadi Ibrahim el-Ki-

period. Abuses and violence against *reaya* did not remain unnoticed at the Porte, which led the Sultan Mustafa III (1757-1774) to react in order to protect his subjects from the violence of local powerful people and bashas.⁵⁷ For this purpose, in 1772, Aliaga Kul kethüdası (janissary agha's lieutenant) was sent to Bosnia. He arrived to Bosnia empowered by the sultan himself to protect *reaya* from the "basha villains". In order to restore the order, Aliaga executed a large number of those who were disturbing the order in Sarajevo. Chronicler Benić even went to nickname Aliaga "Bič božji protiv zlih Turaka [God's scourge against evil Turks]" and pointed out that Aliaga did no harm to Christians. The local Turks were afraid of Aliaga precisely because he would not receive any gifts (was incorruptible). According to the chronicler, Aliaga himself pointed out that he had received more from his master than he needed.⁵⁸ This example is one of the few cases where the Ottoman state had indeed succeeded in protecting its subjects. Even so, a vast number of various documents testifying violence and abuse of all kinds, shows how ineffective such orders were.⁵⁹ After everything would calm down, and the danger would pass, the powerful locals would continue to act as they did before government intervention.

The Ottoman subjects were obliged to provide accommodation, when the military and government representatives were passing

---

brisi held that position in 1184 (1770), and Tusi's Ismail-effendi in 1185 (1771). A. GADŽO-KASUMOVIĆ, "Mulla u Bosanskom ejaletu", p. 62.

57 Basha was the title of wealthier citizen or janissary, but also represented a dignitary. A. ŠKALJIĆ, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, p. 122. For more on the title (b)pasha see: J. DENY, "Pasha", in: *The Encyclopaedia of Islam*, New edition, vol. VIII., C. E. BOSWORTH, E. VAN DONZEL, W. P. HEINRICHS AND G. LECOMTE (eds.), E. J. Brill, Leiden, 1995., pp. 279-281.

58 B. BENIĆ, *Ljetopis sutješkoga samostana*, p. 272; J. BALTIĆ, *Godišnjak od događaja...*, p. 64.

59 Dozens of different documents testifying to violence, abuse and illegal actions, as well as those in which governors and local government officials are ordered to protect their subjects from such actions, have been recorded in the sicils discussed here. *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179-1182. h.g. / 1765-1769.*, pp. 50, 51, 79, 111-112, 115-116, 127-128; *Sidžil blagajskog kadije 1728-1732.*, pp. 17, 32, 33, 56, 57, 58, 65; *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1044-1207. h. god. / 1635-1793.*, pp. 35, 37, 38; *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1141.-1203. (1729.-1789.)*, *passim*; *Sidžil blagajskog suda 1697.-1793.*, sheets 5/a, 28/b, *passim*; *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1173.-1250. (1760.-1835.)*, sheets 11/b, 12/a, 30/b, *passim*; *Sidžil blagajskog kadije 1698.-1779.*, sheets

through their residential areas. These uninvited guests often stayed longer than expected, ruthlessly cleaning the food supplies of their hosts, while committing other acts of violence. It seems that such a *modus operandi* was also practiced by Muslim subjects who took it upon themselves to behave in someone else's house at their own discretion, without any respect for the host. Stolac kadi Ibrahim recorded a complaint made by Mate Bošković and Niko Pudar on the 13th of Jumada in 1204 (end of January or February 1790). Both men were from the village of Crnići in the kadiluk of Stolac. They complained that Selim and Salih Marić, together with Osman Ćatić, all from the village of Jasen, kadiluk of Blagaj, had looted their house and committed other acts of violence after being hosted by them. The victims demanded the perpetrators be punished and their stolen property returned, because they were "poor *reaya*".⁶⁰ Even though the kadi had ordered verification of responsibility and punishment of culprits according to Sharia law, which meant that the stolen goods were to be returned, it is not possible to determine whether the order was carried out, from the available data. It is difficult to determine the cause of such behaviour, but the possibility that it was prompted by the political circumstances of that time should not be ruled out. At that time, Austro-Ottoman War (1788-1791), also known as the Dubica War was underway. In that war, Bosnian Muslims put up strong resistance against the Christian forces near Dubica. There was no war in Herzegovina, but the population, as in previous conflicts, was obliged to participate in supplying of the army and the construction or fortification of existing fortresses. All of this what impoverished the population further, and made their living even more difficult.

Love is blind. Or maybe not?!

Life with members of different religions inevitably led to mixed relationships, with expressions of affection, love that was sometimes forbidden and frowned upon. The ties of Muslim men with Christian women were desirable and viewed upon favourably by the Otto-

---

10/b, 14/b, 15/a, 25/b, 26/a, 35/b; *Sidžil blagajskog kadije* 1113.-1212. (1702.-1798.), sheets 16/a, 31/b, 35/b, 36/b, 50/b; *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1183.-1201. (1769.-1787.)*, sheets 4/b, 16/b, 17/a, 32/b, 45/a. A certain number of translated ferments and other documents from the 18th century are published in the chronicle of the Sutjeska Monastery. B. BENIĆ, *Ljetopis sutješkoga samostana*, pp. 166-168, 219-220, 331-334, 338-340.

60 *Sidžil blagajskog kadije* 1697.-1793., sheet 48/a.

man authorities. This was the case because the children born in such marriages were raised in the Islamic spirit, regardless of whether their mothers had converted to Islam or not. However, a Muslim woman's relationship with a Christian was disapproved because-considered an apostasy and every expression of affection, even the smallest one, was punished in some way. In 1111 (1699) one such case was recorded in the sicil of the kadi of Blagaj. Haji Omer, son of Abdulvehab Effendi, sued a Christian named Slavo, son of Vujadin, because he had "pulled" his daughter Aisha when she was walking down the road. As Slavo denied the accusation, and the accuser could not prove his statements, the case was closed. Interestingly, the defendant refused to swear that he did not "pull" Aisha, which was also recorded in the court record.⁶¹

Why Slavo pulled Aisha will probably never be fully explained, but the possibility that it was some awkward expression of affection for the girl should not be ruled out.⁶² Even though the incident happened on the road, it seems that there were no witnesses who could testify. This in turn leads to the conclusion that Slavo was waiting for the right moment to approach the girl and let her know how he felt about her. Aisha was probably frightened by his reaction, aware that such a relationship would be a source of much trouble for both of them. Such couples had to find different solutions to avoid the condemnation of their loved ones and possible punishment. The consequences that the relationship between a Christian man and a Muslim woman could have, are most vividly illustrated by the event that took place in 1777 in the village of Dražev Dol near Uskoplje. At that time, the chronicles recorded the case of a "Turkish woman", the daughter of an unnamed *sipahi* from Skoplje (today's Uskoplje), who fell in love with a Dalmatian who was in the service of her father. Together, they fled to Dalmatia. Because of this, all three Catholic monasteries in Bosnia (Sutjeska, Kreševo and Fojnica) had to pay 253 *guruş* and 80 *aspers*, and the Christians of Skoplje were fined with 800 *guruş*. In addition, Skoplje chaplain, Fr. Petar Skalj, was accused of allegedly baptizing the *sipahi's* daughter and was running the risk of death penalty. Four innocent Christians and one woman were killed be-

---

61 *Ibid.*, sheet 14/a.

62 In present day BiH, there is a customary belief that a boy who teases or pulls a girl by her hair, or tries to be near her in some other way, actually shows affection for that girl.

cause of the escape of a Muslim girl with a Christian. The Venetians returned the girl to her father, out of fear of the Ottomans. Chaplain Skalj was rescued by an unnamed friend a "Turk", who warned him to flee or be hanged.⁶³ No more details about the fate of the two lovers can be found in the available sources. It is most likely that Slavo and Aisha would end up in the same or a similar situation had the "pull" not ended in the court.

Regardless of how Slavo's act seemed (in)appropriate to us, the case recorded in 1779 was much more serious. Boško Hodić from Glumina sent an *arzuhal* to the Bosnian Vali in which he stated that Husein Džemić and his 3 or 4 friends surnamed Karadža, had attacked his hut and huts of other cattle breeders in the place called Čirman (today unknown, op. cit.), where the locals used to take cattle for summer grazing. The perpetrators had kidnapped Boško's daughter, and kept hiding in the mountains for ten days. Husein, the ringleader, wanted to marry the girl. Boško begged the Bosnian Vali to catch and interrogate the accused perpetrators.⁶⁴ It is unknown what happened to the unfortunate girl and Husein, but the way he approached and treated her, even if he wanted to marry her, is not appropriate for any time or nation. The abduction of Christian girls was not uncommon in the Ottoman period. Pavao Lozić, chaplain of Duvno, ended up in a dungeon in 1748 because he had sent his niece, who was abducted by a certain "non-Christian" Hrnjak, to the territory of Venice in order to protect her. The girl had long been engaged and announced marriage to a Christian. She chose to escape rather than live with a Muslim.⁶⁵ In the sicils elaborated in this article no

---

63 B. BENIĆ, *Ljetopis sutješkog samostana*, p. 290; M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskoga samostana*, p. 201. The chronicle of the Kreševo monastery states that Mustaj Pasha Skopljak had three Christians and one woman, a mother of two executed Christians executed. The same chronicle states that, after learning about the escape of chaplain Skalj, kaymekam Čengić imprisoned three guardians and threatened to execute them if they did not hand over the mentioned chaplain. The guardians saved themselves from the dungeon after 16 days having paid 900 *guruş*. M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskoga samostana*, p. 201. About the case of a runaway Muslim woman with a Christian, see also: J. BALTIĆ, *Godišnjak od događaja...*, p. 77.

64 *Sidžil blagajskog kadije 1697.-1793.*, sheet 41/b.

65 N. LAŠVANIN, *Ljetopis*, p. 228. There is still a legend among the people about Diva Grabovčeva, a Catholic girl, who chose death rather than marriage to Tahir-bey Kopčić. <https://cupdf.com/document/ciro-truhelka-djevojacki-grob.html> (accessed: 10 May 2021).

examples of marriage of a Muslim man and a Christian woman can be found, even though they did take place. Christian girls agreed to marry Muslim men for various reasons. Not every wedding, though, was concluded with mutual consent.⁶⁶ In the official letter he sent to the Bosnian Apostolic Vicar in 1755, Fr. Bono Benić said in one place: that there were so many "kidnapped girls whose marriages were conducted by Turkish judges (after their kidnappers used them as their own wives for many months, despite the opposition)". Benić further states that the Franciscans released girls in the courts from kidnappers, emphasizing that they did not sell but fiercely defended the holy sacraments.⁶⁷

It was difficult for the girls to defend themselves from aggressive persons who, in addition to violence, were also blackmailing in order to pressure them into marriage. This was evidenced in the case of Anđa Pilipović from Pijavice, which occurred in 1770. Anđa was first raped by the Muslims of Jajce, and then promised a "high-class marriage" if she would convert to Islam. The girl vehemently resisted pressure, because of which she was summoned before the pasha of Travnik. She was to explain the reasons for refusing to convert to Islam. Neither his threats nor his persuasions yielded results. Anđa escaped and took refuge in Sinj, which was the reason enough for the pasha to fine three parishes: Jajce, Dobretići and Kotor (Varoš). The parishes had to pay a total sum of 1,200 *guruş*.⁶⁸ Muslim girls were not spa-

---

66 About forced marriage of Catholic girls to Muslims, as well as the Catholic marriages in Sharia court see: ANTE ŠKEGRO, "Katolici u meščemi, šerijatska vjenčanja katolika: primjer župe Skopje u središnjoj Bosni" [The Sharia law marriages of Catholics in the parish of Skopje in Central Bosnia], in: *Bosna franciscana*, 22 (40), Sarajevo, 2014., pp. 139-202.

67 B. BENIĆ, *Ljetopis sutješkoga samostana*, p. 196.

68 J. BALTIĆ, *Godišnjak od događaja...*, p. 59. About kidnappings and forced conversions to Islam of Christian girls see: LUCIJA RADOŠ, "Prisilno poturčivanje katoličkih djevojaka u Bosni u prvoj polovini 18. stoljeća na primjeru manifesta katolika iz Jajca" [Forced conversions to Islam of Catholic girls in Bosnia in the first half of the 18th century as exemplified in the manifest of Catholics from Jajce], in: JOSIP GRUBEŠA (ed.), *Rama-nekoć i danas. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Prozor - Rama, 18.-19. lipnja 2009.*, Matica hrvatska, Prozor - Rama, 2010., pp. 63-78. Kidnappings of Christian girls and forced conversions to Islam were also recorded in the 19th century. In 1829, in addition to the great persecution of Christians in Bosnia, and the autocracy of local rulers, Baltić also records the abduction of Christian girls, but without giving specific examples. J. BALTIĆ, *Godišnjak od događaja...*, pp. 115-116.

red from the attacks of various lustful men either. In 1789, Merjema Kuko from Kosor sued Ramadan Balalić, a villager, for attacking her with the intention of "committing an ugly act". She saved herself by shouting, and Ramadan escaped.⁶⁹ The two examples above cannot be compared due to the nature and severity of the attack on Anđa. From what has been presented in this paper so far, it is clear that such violence against Christian girls was much more common what can be found in the sources researched in the paper. The information about children born in these violent relationships is another thing that cannot be found. Given the violence and blackmail to which Christian girls were exposed, this was, most certainly, happening. However, only speculations about their lives and destinies are possible, because the information cannot be found within the sources. It can be stated that the children of Muslim fathers were also considered Muslims, and their fate was determined by the social status of their father, but also by the (non)acceptance of the Christian families in cases where the girls remained unmarried.

There are also no instances of custom of *primae noctis* recorded in the sources. This custom was used by aghas and beys to spend the night before the wedding with a bride to be. The custom is vividly remembered as the representative example of the injustices and violence the Christians, especially the girls, were exposed to. In order to avoid this practice, and to protect their brides, Christians often conducted group weddings. As many as 60 couples were known to get married in a single wedding ceremony. This way, only one bride would get hurt. The custom of group weddings remained in practice in some areas of Bosnia until the beginning of World War II.⁷⁰

The other side of the coin

Despite murders, various conflicts and pressures, violence and ubiquitous insecurity, Christians and Muslims lived, worked to-

---

69 *Sidžil blagajskog kadije 1760.-1835.*, sheet 17/a.

70 The information about the custom of *primae noctis* that was practiced not only in Europe, but in the lands that were part of the Ottoman Empire are brought by Marko Dragić. The information is based on the narratives of older people. MARKO DRAGIĆ "Harač i drugi zločini u Mažuranićevom spjevu 'Smrt Smail-age Čengića' i suvremenom narodnome pripovijedanju" [Harač (taxes) and other crimes in the epic "The death of Smail-aga Čengić" by Ivan Mažuranić and in contemporary folk narrative], in: MILORAD NIKČEVIĆ (ed.), *Zbornik Ivan Mažuranić (1814-1890) i Crna Gora*, HCDP "Croatica-Montenegrina" RH

gether and cooperated. Throughout the 18th century, examples can be found from which the positive and benevolent attitude of individuals towards *reaya* can be read. Regardless of the persistence of the perpetrators in procuring ways to unjustly accuse or humiliate *reaya*, there were always those who were willing to stand up for the poor. The Bishop of Makarska, Nikola Bianković (1645-1730) also wrote about this. After visiting the diocese of Duvno in 1710, he noted the benevolent attitude of the beys of Kopčić towards Christians. He also noted that the Kopčić brothers, rulers of Duvno at the time, had received him extremely friendly.⁷¹ Chroniclers also recorded cases of people who helped them and stood up for them in different situations, having remembered their kindness and sense justice. They often were rewarded for their services, but there were those who did not ask for or expect a "salary" of any kind. One of them was Bećiraga Meter Osmanagić, citizen of Sarajevo. Bećiraga advised the Franciscans throughout their efforts to obtain a *ferman* for the construction of the Kreševo monastery. He promised to do everything in order for the friars to get *ferman* "without asking for any personal benefit".⁷² There was also a *müsellim* (pasha's lieutenant) of the new pasha of Travnik (his name is not recorded) who neither took money from the Franciscans, nor wanted to commit violence against anyone. On the contrary, he punished and persecuted the Sarajevo and Travnik bashas who at that time (1750) were instilling fear in both Christians and Muslims.⁷³ Hasan Effendi Nimčević is one of those chroniclers

---

& CKD "Montenegro-Montenergina" u Osijeku & Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje "Vojislav P. Nikčević" - Cetinje, Cetinje - Osijek, 2011, pp. 379-411; IDEM, "Povijesne i etiološke predaje o ljubuškom kraju" [Historical and etiological tales about Ljubuški province], in: *Motrišta*, 92, Mostar, 2016., pp. 43-49.

- 71 "Haec prae caeteris praestiterunt quator germani fratres Copcich quibus tantum baptisma ut inter fideles christianismi, sint videtur desiderari. Non solum enim quamcumque in ortodoxas viduas caeterosque pauperes incolas charitatem exercent, etiam apud turcica tribunalia, verum extraneos quoque christianos ac ipsos apostolicos visitatores hospitio excipiunt perquam benevole quotquot illo perveniunt.", BAZILIJE PANDŽIĆ, "Izveštaji makarske biskupije sačuvani u Tajnom vaticanskom arhivu" [Reports of Diocese Makarska preserved in the Secret Vatican Archives], in: *Nova et vetera*, 30 (1), Sarajevo, 1980., p. 162.
- 72 M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskoga samostana*, p. 58. Bećiraga later asked for 100 ducats for help in obtaining a permission to build a monastery, which were given to him by the Franciscans. *Ibid.*, p. 79.
- 73 N. LAŠVANIN, *Ljetopis*, pp. 232-233. One of the chroniclers did not fail to mention the *mubaşır* who did not want to take extra money to inspect the mona-

who also wrote in a beautiful light about. He was a representative of the Franciscans in Travnik and treated them kindly.⁷⁴ There are also others whose names are not recorded in the chronicles, but who, using their position and knowledge, helped the Christians with whom they mingled and whom they befriended, sometimes rescuing them from a certain death.

In addition to dignitaries, the chroniclers also recorded names of those who had no such influence, but whose deeds and conduct testify to the human relationship with Christians during the times when being and remaining a human was the most difficult of tasks. We cite the example of Arslanbey Kovčić recorded in 1690. The aforementioned fulfilled a wish of a Christian boy on deathbed, who was hired to work for him and died of the plague. The boy begged Kovčić to bury him according to Christian customs, from the money earned while being hired. A stone cross was to be put on his grave and the celebration of High Mass was to be paid for. Kovčić went to the Franciscans and told them of the deceased boy's they were supposed to realize. The magnanimity of the deed is best witnessed by the chronicler himself who commented that many Christians did not fulfil the wishes of their dying ones, and there was a Muslim doing exactly that.⁷⁵ It is clear that Kovčić did not have to fulfil boy's wishes. Nobody would ever find out about the words of the dying boy, nor would anyone have reason to criticise Kovčić had he not kept his word. But he chose differently, which speaks best about what kind of man Arslanbey Kovčić was and why his full name deserved to be recorded by the chronicler. In the chronicle of 1769, the name of another Muslim who stood out from most of the people of his religion by his conduct, was recorded by the chronicler. For years, the Franciscans had been trading with a certain Husein Gušter, a tanner from Sarajevo. They sold him hides every year because Husein, although poor, was not insidious and violent towards the Franciscans. He was gentle and honest in price.⁷⁶

---

stery, although others did so without any hesitation. B. BENIĆ, *Ljetopis sutješkoga samostana*, p. 165.

74 M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskoga samostana*, p. 71; B. BENIĆ, *Ljetopis sutješkoga samostana*, p. 232.

75 N. LAŠVANIN, *Ljetopis*, p. 198.

76 M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskoga samostana*, p. 133. Not all merchants were like Husein. One of the chroniclers recorded in 1830 that a Sarajevo merchant wanted to sell sick cattle by force to the Fojnica guardian. When the

Guarantees were another form of cooperation between Christians and Muslims. In the Ottoman period, individual or collective guarantees⁷⁷ were a way by which the authorities sought to ensure peace and security. Residents of one village or *mahala* would often provide guarantees for the residents of other. Guarantors were being sought in various litigation cases. Countless examples of members of one religious community representing or guaranteeing, in different situations, for their household members, neighbours, but also for members of other religious communities can be found across sicils.⁷⁸ Thus, Muslims guaranteed for Christians and Christians guaranteed for Muslims, although the number of such examples was negligible.⁷⁹

---

guardian refused, the merchant threatened to kill him. Later on, the same merchant came to the monastery and fraternized with the guardian. It is interesting how the chronicler commented on the merchant's action: "Turčin kad ne more ništa fratra oli krstjaninu učiniti, onda se pobrati. [When a Turk is not able of harming a friar or a Christian, then he fraternizes]." J. BALTIĆ, *Godišnjak od događaja...*, pp. 118-119.

77 More about warranty see: AZRA GADŽO-KASUMOVIĆ, "Kolektivno i pojedinačno jamstvo, kefalet-defteri i registracije kefaleta u dokumentima u Bosni osmanskog perioda" [Collective and individual warranty, bail books and bail registrations in Bosnia of Ottoman period], in: *Anali GHB*, 35, Sarajevo, 2014., pp. 5-50.

78 Here we refer to pages / sheets listing examples of guarantees, as well as examples in which Muslims represent or guarantee for Christians in various lawsuits. *Sidžil nevesinjskog kadije 1767-1775.*, pp. 18, 21, 30, 33, 35-36; *Sidžili mostarskog kadije, fragmenti iz 1044-1207. h. god. / 1635-1739.*, p. 100; *Sidžil blagajskog kadije 1728.-1732.*, pp. 15, 45-47, 49-51, 62, 66, 83-84, 104; *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179-1182. h.g. / 1765-1769.*, p. 11; *Sidžil blagajskog kadije, fragmenti 1113.-1212. (1702.-1798.)*, sheets 9/b, 14/a, 18/b, 38/b, 46/a, 47/b, 58/a; *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1183.-1201. (1769.-1787.)*, sheets 22/b, 24/b, 31/b, 41/a, 44/a, 50/b, 56/b; *Sidžil blagajskog kadije 1760.-1835.*, sheets 1/a, 7/b, 13/b, 14/a, 28/a, 55/b, 75/b, 86/a, 86/b, 92/a, 92/b, 96/a, 96/b, 97/a; *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1170.-1237. (1757.-1822.)*, sheets 24/b, 25/a; *Sidžil blagajskog suda 1697.-1793.*, sheets 2/a, 7/b, 11/b, 15/a, 15/b, 16/a, 37/a, 38/b, 71/a; *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1141.-1203. (1729.-1789.)*, sheets 19/a, 19/b, 23/b, 31/a, 34/a, 41/a, 47/b, 55/b, 84/a; *Sidžil blagajskog kadije 1698.-1779.*, sheets 2/b, 32/a; B. BENIĆ, *Ljetopis sutješkoga samostana*, p. 142.

79 In documents, we find only a few examples in which a Christian guarantees for a Muslim. In the village of Lokve, Ismail Bošnić and Jovan Lisica guaranteed for each other, as did Hasan Burmazić and Jovan Milašogli. *Sidžil blagajskog kadije 1728.-1732.*, p. 66. In the village of Dabrica, for Osman, whose brothers were Muslims, Marić Vučjak had guaranteed. *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1173.-1250. (1760.-1835.)*, sheet 7/b.

Christians, as members of another religious community were in a subordinate position, so their voice did not have the same weight as the Muslim. Nevertheless, the examples that can be found in the sources show that Christians and Muslims in different situations sought and found support and help from each other. It is not known whether help was provided because there was no other choice, or for some other reason. It is not possible to conclude whether there was a blood connection or some other connection between them from the information in the source, but such a possibility cannot have ruled out either. The conversions to Islam lasted throughout the whole period of Ottoman rule. It is unknown to what extent and for how long the converts and their offspring remained connected with their Christian cousins. It is certain, though, that mutual contacts and connections of islamized relatives and their Christian cousins existed after the conversion to Islam took place.

Much can be learned from sicils about Christian-Muslim relations in the Ottoman period. Sicils also contain in addition to all kinds of information about violence and lawsuits, recorded information about the brighter side of life during the Ottoman period - weddings. Even though they do not contain examples of marriages of Muslim men and Christian women, the information about considerable number of Christian couples who married before the kadi are plenty.⁸⁰ A certain number of couples took prominent Muslims, bearers of different titles, as representatives or witnesses at the wedding.⁸¹ It is impossible

---

80 Christians used to conduct Sharia weddings for different reasons. Some couples did it because their parents were opposing the marriage. Some couples did it because they were related, and some did it simply because they were careless. Some couples married in Sharia custom in cases of kidnappings or because of the fear of bride kidnapping by the Muslims. Sometimes, the Sharia marriage custom ceremony was done to save the bride from being coerced into marrying a Muslim. The Sharia wedding of Christians would earn them excommunication by the bishop. Many of the couples would eventually conduct a Christian wedding, after they would get absolution from the bishop. For more information of the causes of Sharia weddings of Christian couples see: A. ŠKEGRO, "Katolici u mešćemi, šerijatska vjenčanja katolika", pp. 149-165.

81 We find several examples in the sources in which the groom or the bride, sometimes even both, have persons with the title of basha, mulla, celebi or effendi as representatives or witnesses at the wedding. *Sidžil nevesinjskog kadije 1767-1775.*, p. 11; *Sidžil blagajskog kadije 1728-1732.*, p. 93; *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1141.-11203. (1729.-1789.)*, sheet 30/a; *Sidžil blagajskog kadije 1697.-1793.*, sheet 31/b; *Regesta blagajskog suda, fragmenti iz 1124.-1243. (1712.-1827.)*, sheet 24/b; *Regesta sidžila blagajskog suda, fragmenti iz 1183.-*

to distinguish whether the Muslim representatives were kin to the newlyweds, but the fact is that the proxy or a witness at the wedding was carefully chosen. These were usually close friends and respectable people, although it is possible that some of the representatives witnessed for a certain fee. More prominent Muslims could stand up for Christians because they had the power and opportunities to act, as members of the Ottoman ruling structure. This possibility was unattainable or denied to the Christians. Therefore, it was very important for Christians to have someone who could provide protection at a time when life often depended on such protection. No less important were Christian relationships with their Muslim neighbours, with whom they were socializing, working, helping them and receiving their help. Their relationships were often built and strengthened by children's godparents. The custom of so-called "first haircut godparenthood" was often practiced in Herzegovina. According to this custom, a haircut godparent (Muslim or Christian) would cut a lock of hair from a child with scissors and give an appropriate gift to the child. This way, the two families were not only permanently connected but existing friendships were also strengthened.⁸² Although Qur'an does not prescribe godparenthood, and therefore no obligation in this regard, the obligation of the haircut godparent was to protect and help not only the godchild, but also his parents. This sometimes meant the difference between life and death for Christians. Perhaps, owing to such a practice, the proverb: "Hey, Turk, godfather in the trouble!" was created. This plastically depicts the reality of a Christian subject under the Ottoman rule. Regardless of prejudices concerning folk proverbs, they were created and are being made in response to challenges of everyday life and carry a lot of truth in themselves. The date of origin of the proverb is unknown, as

---

1201. (1769.-1787.), sheet 55/b; *Sidžil blagajskog kadije 1698.-1779.*, sheet 24/a; *Sidžili mostarskog kadije, fragmenti iz 1044-1207. h. god. / 1635-1739.*, pp. 94, 95, 98-99; *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179-1182. h. g. / 1765-1769.*, pp. 25, 129, 130, 131-132. Juvenile Muslim girls were married with the permission of a legal representative (veli), and "fair" witnesses had to be present at the wedding. *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1170.-1237. (1757.-1822.)*, sheet 29/a. Since they were married at the Sharia court, the same was applied for Christian girls.

82 The custom of haircut godparenthood has been preserved in BiH to this day. The author of these lines had a lock of her hair cut by her godparent when she was a one-year-old child. Therefore, she is a living witness to the existence of the custom.

is the date of its recording, but we can say without hesitation that it can be applied to the entire period of the Ottoman rule in BiH.

Conclusion

In order to create a comprehensive picture of life and Christian-Muslim relations, much more written evidence, than what was presented in this paper, is required. The sources researched in this paper provide only fragmented insight into history of everyday life, which for most Christians and Muslims was all but easy and simple. Numerous examples of various lawsuits in which Christians and Muslims sought satisfaction for the injustices inflicted on them are contained within sicils, while the chronicles provide much more details about the violence and injustices suffered by the Christians. Sicils were written by kadis, Ottoman officials who carried out the orders of their superiors and who acted according to an already established practice and well-established pattern. The authors of the chronicle wrote from their own personal experience, or of what they had been told of. The kadis recorded events because it was their job for which they were paid. The chroniclers wrote to save the memory of the events from oblivion. Both have left us valuable traces and benchmarks about the lives of Christians and Muslims in a period that, for many was and remained, a period of misfortune and suffering.

The attitude of the Ottoman authorities towards their subjects was largely determined by the political situation and the balance of forces on the battlefield, and numerous fines and levies further aggravated the position of the population. The initiators of violence were various outlaws, foreigners or members of the local governing structures. The behaviour of Muslim neighbours was often a reaction to the violence and harassment of powerful locals, who, under different pretexts, exploited both Christians and Muslims for the sake of their personal enrichment. The local Muslims often blamed Christians for their troubles, and that contributed to the deterioration of Christian-Muslim relations and mutual intolerance, in an instance where the subordinate position of one group and the superior position of another was evident. Using their position and the powers that position carried with it, many Muslims attacked, persecuted, or punished Christians, often without any appropriate reason. Even though Christians had an open and free access to the kadi and his justice, there were kadis who caused misfortunes and injustices that afflicting Christians. However, even then, there were individuals who pro-

tected or helped Christians. We do not find many such examples in the sources, but their scarcity does not diminish the value and significance of what they did. Uncertainty of everyday life did not entirely destroy an understanding and empathy of the people for each other, nor did attacks and violence permanently disturb interpersonal relationships. The examples of mutual respect and help, people of different religions were providing each other, are the most vivid indicators of the way of life at that time.

Apostolski pohod (vizitacija) Katoličkoj Crkvi u Bosni i Hercegovini 1910.-1914.

Prvi dio: Uzroci, početak i značenje apostolskoga pohoda u svjetlu suvremenih izvora 1908.-1910.

PETAR VRANKIĆ
Augsburg
E-mail: vrankic@t-online.de

UDK: 27-5(497,6)“1910/1914“
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 11. svibnja 2021.
Prihvaćeno: 29. lipnja 2021.

Sažetak

Katoličku Crkvu u BiH potresali su brojni crkveni, politički i ljudski sukobi od 1908. do 1914. koji su se održavali u već kroničnu sukobu između nadbiskupa Stadlera i bosanskih franjevaca oko raspodjele i odstupanja župa, u osnivanju i podupiranju političkih društava: Hrvatske narodne zajednice (HNZ) te od 1910. i Hrvatske katoličke udruge (HKU). Kao dodatne i logične posljedice pojavit će se i sukobi franjevaca s dijecezanskim klerom i isusovcima. Hrvatska svjetovna inteligencija, koja se pojavljuje početkom 20. stoljeća u BiH i traži svoje prikladno mjesto u bh. društvu između dva već postojeća i suprotstavljena klerikalna pola i interesne sfere, nadbiskupa Stadlera i bh. franjevaca, odlučit će se većinom za franjevačku stranu. Cijeli sukob dobit će oblike kako unutarhrvatskoga tako i unutarkatoličkoga sukoba, koji će u studenom 1910. potaknuti Svetu Stolicu, nakon brojnih prispjelih pritužbi u Rim, na poduzimanje crkveno-pravnih mjera, blaže forme apostolske vizitacije, sa svrhom da utvrdi činjenično stanje, izmiri zavađene strane, zabrani međusobno na-

padanje i vrijeđanje preko javnoga tiska i anonimnih brošura te uspostavi nužno potrebnu ljudsku, vjersku i političku suradnju. Ovi vjerski, politički i svjetonazorski sukobi u BiH među katolicima Hrvatima, premda nose u sebi, bez sumnje, autohtone bh. obrise, nastale poslije uvođenjem redovite biskupske hijerarhije, istovremeno su manja ili veća varijanta brojnijih i dubljih rascjepa koji su bili prisutni u društvu i u Crkvi ostalih hrvatskih zemalja: Banske Hrvatske, Dalmacije i Istre te susjednih srednjoeuropskih zemalja.

Na kraju prvoga dijela ovog opširnijeg istraživanja, autor prilaže 19 dokumenata na talijanskom, latinskom i njemačkom jeziku, koji su prethodili pohodu i koji rasvjetljuju još dublje uzroke, početak i značenje apostolskoga pohoda Katoličkoj Crkvi u BiH. Za vrijeme apostolskoga pohoda nastat će brojni i važni drugi dokumenti na hrvatskom, latinskom, talijanskom, njemačkom i francuskom jeziku, koji će biti uzeti u obzir i po mogućnosti biti objavljeni u drugom dijelu ovog istraživanja. Izvori koji osvjetljavaju ovaj važan događaj u Katoličkoj Crkvi u BiH u razdoblju od 1908. do 1914. veoma su brojni i pohranjeni su u tri različita fonda Vatikanskog Apostolskog arhiva. Osim Vatikanskog arhiva važan arhivski materijal čuvaju arhivski fondovi Zajedničkoga ministarstva financija u Beču i Zemaljske vlade u Sarajevu, danas pohranjeni u Arhivu BiH u Sarajevu, fondovi Ministarstva vanjskih poslova u Političkom arhivu Dvorskog i Državnog arhiva u Beču. Arhivski fondovi vjerskih institucija: Vrhbosanske nadbiskupije, Banjolučke i Mostarske biskupije, Franjevačkih provincija u Sarajevu i Mostaru, Družbe Isusove i Družbe sestara Služavki maloga Isusa u Zagrebu, premda bogati po sadržaju nisu, na žalost, još dovoljno prilagođeni standardnim potrebama istraživača.

Gljučne riječi: nadbiskup Stadler; biskup Buconjić; biskup Marković; biskup Šarić; delegat Bastien; car Franjo Josip; kardinal državni tajnik Merry del Val; ministar Burián; papa Pio X.; predsjednik dr. Mandić; provincijal Mišić; Sveta Stolica; biskupijsko svećenstvo; franjevci; isusovci; Hrvatska narodna zajednica; Hrvatska katolička udruga; *Hrvatski dnevnik*; katolici; muslimani; pravoslavci; Hrvati; Muslimani; Srbi; aneksija; izbori za bh. Sabor; svjetovna inteligencija; franjevački klerikalizam; Stadlerov klerikalizam; Stadlerovo financijsko poslovanje; Zajedničko ministarstvo financija; Zemaljska vlada.

Apostolic visitation to the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina 1910-1914

First part: Causes, beginning and significance of the apostolic visit in the light of contemporary sources 1908-1910

Original scientific article

Received: 11 May 2021

Accepted: 29 June 2021

Summary

The three-year confrontations, conflicts and struggles in the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina (BiH) (1908-1910) bore ecclesiastical, moral, political and ethnic characteristics typical of the Catholic BiH environment. The main actors were the Bosnian Franciscans, Archbishop of Vrhbosna Stadler, a young Croatian lay intelligentsia, gathered in the political organization HNZ, hungry and thirsty for political and social success, and Stadler's organization HKU, also hungry and thirsty for political affirmation. For centuries, the main ecclesiastical, cultural and political factor among Catholics - with the exception of the Diocese of Trebinje - within the borders of today's BiH, which no one should have ignored, were the Franciscans. After the definitive removal of the Dominicans with the help of Pope John XXII of Avignon in 1330, the Franciscans took over de facto pastoral care for Catholics in the Banate of Bosnia, the Kingdom of Bosnia and later in the Bosnian Sandjak, Pashaluq and Vilayet. In 1878, the new occupying state of Austro-Hungary found them in such a role. Through their 600 years of spiritual service, but also spiritual rule, the Franciscans first founded the Bosnian Vicariate (*Vicaria Bosnensis*) round 1340 and the Bosnian Province (*Provincia Bosna Argentina*) 1517, which they will in their historical consciousness call in Croatian *Redodržava Bosna Srebrena* (*Orderstate of Bosna Srebrena*). They will call their provincial minister an Orderstatesman, following the example of some Orders of Knights in Europe or many other ecclesiastical orders or states with archbishops, bishops and abbots as secular and ecclesiastical princes. Thanks to the Ahd-name of Sultan Mehmed the Conqueror in 1463, which was unfortunately rarely respected by both local administrators and the central Ottoman authorities, the Franciscans gained the right to reside, a gu-

arantee of pastoral service and absolute influence on the Catholic faithful in Bosnia. In almost 350 years, the *Orderstate of Bosna Srebrena* had no real spiritual or secular Catholic competitor, except themselves and their monastic districtisms, and politically conditioned regionalisms. From 1735 the Franciscans were not always happy about coexisting with the Apostolic Vicars.

Diocesan priests, Glagolitic, who had had their roots in the mission of the holy brothers Cyril and Methodius, operated in Croatia and Bosnia for centuries before the arrival of the Turks and before the founding and arrival of the Dominicans and Franciscans. They were the first Catholic, Croatian and Bosnian, national and domestic priests, whom the Franciscans upon their arrival mostly ignored, marginalized and finally extinguished at the beginning of the second half of the 19th century.

With the arrival of Austro-Hungary and the reorganization of political, administrative and ecclesiastical-religious life, the Franciscans still retained almost all parishes and absolute spiritual control over the Catholic population. In 1881, a regular hierarchy was established. In addition to the already existing Diocese of Trebinje, the dioceses of Mostar-Duvno and Banja Luka and the archdiocese with a metropolitan rank in Sarajevo were established. The Herzegovinian Franciscan Paškal Bucunjić immediately took the Mostar episcopal see, and the Bosnian Franciscan Marijan Marković as administrator in Banja Luka, after a three-year temporary solution with Archbishop Stadler.

However, the Franciscans did not manage to obtain the highest rank in ruling the Catholic Church in BiH: the metropolitan chair in Vrhbosna. It was occupied by Josip Stadler from Brod on Sava River (Slavonski Brod), whose family from father's side had distant Jewish roots. He was an ardent Croat, Austrophile and monarchist, Jesuit pupil and student, distinguished university professor in Zagreb, a prolific philosophical and theological writer, spiritual leader, charitable worker, great organizer, entrepreneur, builder, financial genius and *homo politicus*. When he arrived in Sarajevo in January 1882 and took over the Archdiocese, he moved as a tenant to a Muslim, and later to a Jewish house, where he would remain until 1895. In Stadler's time (1882-1918) "Catholic Sarajevo" flourished ecclesiastically, culturally and politically, which, in the history of the city no other religious denomination has experienced before.

As great, successful, even unattainable as Stadler was in many fields, not only in Bosnia but throughout the Monarchy, he was

at the same time in the eyes of his many opponents a proselyte, a symbol of intolerance, tactlessness, discord, a "suitcase porter" (immigrant), a financial genius (speculator), and a foreigner both in the archdiocese and in BiH society. For many, he was - partly due to jealousy, fear, hatred and ideology, partly due to objective or subjective assessment of his life and work - incompatible with the religious and political reality of BiH.

Most Bosnian Franciscans saw and perceived Stadler as a constant challenge, danger and partial insult for the alleged permanent disparagement, attempts to secularize, take over or split their greatest material and spiritual wealth, parishes and believers. The Muslims of BiH, frightened by the constant Serbian propaganda about their impending baptism by Austria, perceived Stadler and the Jesuits ("jezuiti") with fear as representatives of that militant Catholic Austria and always, when there was a quiet conversion, there were strong Muslim reactions and protest. Orthodox Serbs regarded Stadler and his right-wing ideology as a representation of trialism and as a spread of Starčević's and Frank's "political program" of unifying BiH with Croatia. Consequently, Stadler posed a political threat to Greater Serbia's own propaganda and policy of joining BiH to Serbia. For the Provincial Government, Stadler was both an important ally and an uncontrolled opponent. In the last decade of Austro-Hungarian rule, the Provincial Government saw him as an opponent, a real "Störenfried" (troublemaker) of its "artificial", mostly supernational political goals, which were to strengthen civil, religious and national harmony in the spirit of the ruling dual Monarchy. Literally, in the eyes of the Government, Stadler, with his trialist political ideas and immoderate daily press, was a slanderer and opponent of Government policy, an ungrateful and multiple beneficiary of numerous privileges, services, facilities, financial support even in moments of his financial speculation, high annual appanage, which he enjoyed to death.

Stadler gained serious opponents in the intellectual Croatian and Catholic ranks of BiH with the emergence of a thin layer of young Croatian intelligentsia, led by lawyer Nikola Mandić, brought up and educated mostly in progressive universities in Zagreb, Graz, Vienna, Prague and Paris, and imbued, no doubt, with the spirit of the then progressive, anti-church, anticlerical and South Slav ideology which circulated throughout the Monarchy, to a large extent in Ban's Croatia. He did not know or did not want to understand their political and national goals in time, he did not try to follow them benevolently and fatherly,

occasionally moderate and win them over, because in his unilateral political vision he saw and perceived them as a religious danger and political competition. It is this young intelligentsia, which will find its main political and national stronghold in the Franciscans through the HNZ, that will become not only a statistical, but also a political and moral winner over Stadler and his political creation HKU. The conflict between Stadler and the Croatian intelligentsia was not tactical or opportunistic, as some thought, but political, ideological, cultural and partly ecclesiastical. The Croatian intelligentsia severely accused Stadler of allegedly equating Croats and Catholics, of alienating Croat Catholics in BiH from Muslims and Orthodox Serbs, of being the sole culprit in a long-term and devastating dispute with "beloved" BiH Franciscans, of uncanonical treatment of church property for destructive and anti-national writing of his press and the like.

The accusations from the HNZ, thanks to the precision and knowledge of Stadler's former lawyer Mandić, will turn the scale of the Holy See for sending the Apostolic Visitor to the Catholic Church in BiH, in other words, for introducing church monitoring for the person and the "Josip Stadler system".

The Apostolic Visitor arrived and investigated the situation in the Catholic Church in BiH, predominantly in the Archdiocese of Vrhbosna. This task required great patience on the Visitor's part, above-average diplomatic skills, and the talent to read between the lines; since each side of the conflicting parties served and defended only "its own truth" and none could boast of objective truthfulness, both morally and politically.

The documents attached here were mostly available to the Apostolic Visitor in Italian, Latin or German at the beginning of the Apostolic Visit. During the visit, other important documents appeared in Croatian, Latin, Italian, German and French and today contain extensive original archival material which is stored in three different funds of the Vatican Apostolic Archives. An important archival source for the preparation, opening and course of the Apostolic Visit in the Church of BiH is contained in the archives of the Provincial Government in Sarajevo, the Joint Ministry of Finance in Vienna and Sarajevo, and the Joint Ministry of Foreign Affairs in the Political Archives of Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Vienna, which are quoted several times in this text. The religious institutions of the Archdiocese of Vrhbosna, the Dioceses of Banja Luka and Mostar, the two Franciscan Provinces, the Jesuits, and the Congregation of sisters Servants

of Infant Jesus have not yet made the materials in their archives sufficiently accessible.

Keywords: Archbishop Stadler; Bishop Buconjić; Bishop Marković; Bishop Šarić; Cardinal State secretary Merry del Val; Apostolic delegate Bastien; Emperor Franz Joseph; minister Burián; president Dr. Mandić; provincial Mišić; pope Pio X.; Holy Sea; Diocesan clergy; Franciscans; Jesuits; annexation; lay intelligence; parliamentary elections; Parliament; *Zemaljska vlada* (Provincial Government); *Hrvatska narodna zajednica*; *Hrvatska katolička udruga*; *Hrvatski dnevnik*; catholics; muslims; orthodox; Croats; Muslims; Serbs; Franciscan clericalism; Stadler's clericalism; Stadler's financial operations.

Uvod

U godinama 1908.-1910. eskalirao je u Katoličkoj Crkvi u BiH višestruki sukob koji je bio crkvene, političke, nacionalne, migracijske i staleške naravi, sukob koji ne će samo zabrinuti i zaokupiti lokalne crkvene i političke aktere, nego će prekoračiti pokrajinske granice i postati tema razmišljanja i savjetovanja Zajedničkih ministarstava financija i vanjskih poslova u Beču, Državnoga tajništva i Zbora za izvanredne crkvene poslove Svete Stolice u Rimu te dnevnog i periodičnog tiska diljem Monarhije. Ovi mučni događaji na početku 20. stoljeća nisu bili nikakva novost za Katoličku Crkvu u ove dvije zemlje. Druga polovica 18. stoljeća i cijelo 19. stoljeće bili su, uza sve vidne i snažne napretke i velike crkvene i narodnosne uspjehe, razdoblje brojnih napetosti, svađa, afera, apostolskih pohoda, suspenzija, odcjepljenja, dioba, osobnih prijetnji i međusobnoga vrijeđanja i poniženja u Katoličkoj Crkvi u BiH, na sablazan ne samo domaćega katoličkog puka nego i pripadnika drugih konfesija i vjera, pravoslavnih, muslimana i židova.¹

---

1 Ovdje se mogu spomenuti najpoznatiji i najdelikatniji primjeri sukoba ili afera između apostolskih vikara (franjevaca) i uprave Franjevačke provincije Bosne Srebrene: afera fra Grge Ilijića Varešanina s vodstvom provincije Bosne Srebrene, dugogodišnja afera apostolskoga vikara Barišića s Definitorijem Provincije, sukob vikara Šunjića s provincijalom Pašalićem (1857.-1860.), sukob Provincije Bosne Srebrene s vikarom Vuičićem kao i zajednička borba apostolskoga vikara Vuičića i provincije Bosne Srebrene protiv dolaska trapista u Bosnu, predvođenih Franjom Pfannerom. U Hercegovini je bilo sablažnji-

Dolazak austrougarske uprave nakon zauzeća zemlje 1878., uvođenje redovite biskupske hijerarhije, podizanje nadbiskupije s metropolijom u Sarajevu, osnivanje novih biskupijskih sjedišta u Mostaru i u Banjoj Luci, gradnja i otvaranje odgojnih zavoda za buduće dijecezanske svećenike u Travniku i Sarajevu, za bosanske franjevce u Visokom i Sarajevu, te za hercegovačke franjevce na Širokom Brijegu i u Mostaru, brojno naseljavanje ženskih redovničkih zajednica iz Hrvatske i Austrije, gradnja i osnivanje osnovnih i srednjih katoličkih škola, instituta i akademija moglo je izgledati kako katoličkom zanesenjaku, tako i domaćem katolikofobu kao novi katolički El Dorado, ne u Americi, nego u BiH. No svi oni, bili starosjedioci u BiH ili oni koji su došli izvana i bili nazivani u domaćem ksenofobskom i antimigracijskom rječniku "kuferasi", imali su svoje pozitivne i negativne "gene", koji su u isto vrijeme mogli biti dobitak i opterećenje, uspjeh i slabost.²

Neosporiva je činjenica da početkom 20. stoljeća u redovima bh. Hrvata katolika djeluju dva klerikalna nositelja hrvatske i katoličke političke misli: nadbiskup Stadler i bh. franjevci. Stadlerova politička opcija i njegov krug ušli su nepravedno u povijesne knjige i prikaze kao jedina katolička klerikalna opcija u BiH u doba austrougarske uprave, kratko Stadlerov klerikalizam. On je vukao svoje korijene prvenstveno iz Prvoga hrvatskoga katoličkoga kongresa, održana u Zagrebu 1900., iz Katoličkoga pokreta, Katoličke akcije te iz osniva-

---

vih sukoba između apostolskoga vikara Barišića i poznatoga franjevca Petra Bakule, te sukob apostolskoga vikara fra Anđela Kraljevića s vodstvom provincije na čelu s provincijalom fra Paškalom Buconjićem, koji je završio apostolskim pohodom. Usp. Илија Кеџмановић, *Барушићева афера*, Сарајево, 1954., str. 20-27; SREĆKO M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće*, Zagreb, 1971., str. 189-223; PETAR VRANKIĆ, *La Chiesa cattolica nella Bosnia ed Erzegovina al tempo del vescovo fra Raffaele Barišić (1832-1863)*, *Analecta Gregoriana* 235, Roma, 1984., str. 114-213, 242, 279-282; ISTI, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina (1878-1918)*, Ferdinand Schöningh, Paderborn, 1998., str. 346-348, 353-354, 411-415; VJEKO VRČIĆ, *Biskup fra Paškal Vujčić*, Imotski, 1992.

- 2 Zanimljiv je komentar iz Sarajeva, koji je prenio ugledni i politički umjereni hrvatski intelektualac, znanstveni djelatnik, prakticirajući vjernik u Sarajevu i "kuferas", dr. Ćiro Truhelka u siječnju 1906. godine, nakon pojave *Hrvatskoga dnevnika*, četiri godine prije apostolskoga pohoda u BiH, o "kuferasu" Stadleru: "Danas se već pronijela riječ Bosnom, da ni sam vrag, da je zasio na biskupsku stolicu u Sarajevu, nebi Hrvatstvu i katoličtvu mogao toliko škoditi kao Stadler!", HR-HDA-804.7.687, OF I. Kršnjavi. Ćiro Truhelka Isi Kršnjavome, 29. I. 1906vbb.

nja i rada katoličkih đaćkih, omladinskih i radničkih pokretâ, koji su se u skladu sa Stadlerovim željama počeli širiti i u Vrhbosanskoj metropoliji, te su imali do 1908. više socijalno-crkveno nego klerikalno-političko obilježje.³ Stadlerovu je klerikalizmu prethodio već stoljećima u Bosni prisutan i etabliran franjevački klerikalizam, mješavina katoličanstva, bošnjaštva, hrvatstva, književnog i umjetničkog stvaranja, političke orijentacije, prvenstveno u službi interesa bh. franjevaca i njihovih vjernika, u međuvremenu proglašen i eufemistički općenito prihvaćen kao franjevaštvo, odnosno politika bh. franjevaca.⁴ Franjevci će nastaviti svoju ekskluzivnu klerikalnu franjevačku političku orijentaciju i poslije raspada Austro-Ugarske Monarhije: u Kraljevini Jugoslaviji, u NDH, u komunističkoj Jugoslaviji te i u današnjoj BiH. Oba ova klerikalizma, otvoreniji i upadljiviji u Stadlera; spretniji, prikriiveniji, bez velike graje u bh. franjevaca, bila su dva izdanka istoga katoličkog i političkog monopola u BiH. Klerikalizam koji proizlazi iz franjevačkoga kruga dokazat će se u borbi za eliminaciju njihovih katoličkih protivnika: dominikanaca, glagoljaša, trapista, dijecezanskih svećenika i isusovaca. Međutim, u Stadlerovu krugu radilo se, počevši od 1881., o novonastalu crkvenom monopolu u BiH, orijentiranu prvenstveno na istiskivanje franjevaca i njihova klerikalizma, o pokušaju preuzimanja župa, vođenju i kreiranju hrvatske i katoličke politike u konzervativnom, austrofilskom i teološki u protumodernističkom duhu pape Pija X.

---

3 Klerikalizam u: *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=31857> (15. 6. 2021.). STJEPAN KORENIĆ (prir.), *Prvi hrvatski katolički sastanak 3.-5. IX. 1900.*, Zagreb, 1900; JURE KRIŠTO, *Prešućena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.-1918.*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994., str. 227-289; MARIO STRECHA, *Mi smo Hrvati i katolici...! Prvi hrvatski i katolički kongres 1900*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, 2008.; STJEPAN BALOBAN - VLADIMIR DUGALIĆ, "Neke oznake solidarnosti u katoličkoj socijalnoj misli u Hrvatskoj od 1900. do 1945.", u: *Bogoslovska smotra*, 74, Zagreb, 2/2004., str. 493-538; Arhiv Vrhbosanskog ordinarijata (AVO) Sarajevo, Fascicl. IX/5. Izvješće o stvaranju i radu katoličkoga đaćkog pokreta u BiH; LUKA ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Globus, Zagreb, 1985., str. 180-226.

4 Kao najbolji prikaz i izvor za proučavanje franjevačkoga klerikalizma može poslužiti povijesno nezaobilazno djelo bosanskoga franjevca fra Julijana Jelenića. Usp. JULIJAN JLENIĆ, *Kultura i Bosanski franjevci*, I., Sarajevo, 1912., str. 71-94, 183-209; ISTI, *Kultura i Bosanski franjevci*, II., Sarajevo, 1915., str. 85-90. Vrijedno je isto tako konzultirati ove radove: PETAR BAKULA, *Politika za svakog čovika*, I.-II., Mostar, 1869.-1871., drugo izdanje Mostar, 1998.; PHI-

Veoma važan, nov i vrlo pozitivan čimbenik u redovima bh. Hrvata katolika na početku 20. stoljeća bila je pojava mlade i smjele, politički i narodnosno usmjerene hrvatske svjetovne inteligencije. Pod utjecajem višestranačkoga političkog i sindikalnog života u Banskoj Hrvatskoj te kroz praćenje uporne borbe bh. pravoslavaca i muslimana za njihovu vjersku, školsku, prosvjetnu, odnosno vakufsko-mearifsku autonomiju, osjećala se potreba i želja za osnivanjem jedne nadstranačke političke organizacije Hrvata katolika u BiH, koja bi natkrilila, odnosno ujedinila partikularne interese Stadlera, njegova klera i posvuda prisutnih bh. franjevac. Pojedini mladi hrvatski intelektualci, koji su svoje, većinom pravne ili medicinske studije, bili završili u Zagrebu, Grazu, Beču, Pragu i Parizu, vratili su se u svoju užu domovinu s upijenim modernim idejama koje su crpili iz njemačkoga *Kulturkampf*a, austrijskoga *Los von Rom*, starokatoličkoga i češkoga reformnog crkvenog pokreta te općeg europskog protukatoličkog, protuklerikalnog i sekularnog pokreta.⁵ Drugi su se uselili kao "kuferaši", jer su dobili zaposlenje u Zemaljskoj vladi ili u nekoj od rijetkih kulturnih institucija u BiH. Premda su još uvijek bili nedovoljno politički iskusni, bili su voljni dati osobni prilog za napredak svoga naroda, ili naroda s kojim će se postupno asimilirati, kao i za napre-

---

LADELPHUS PHILALETES (Radoslav Glavaš, st.), *Politika bosanskih i hercegovačkih franjevac u prošlosti i sadašnjosti*, I, Hrvatska dionička tiskara, Mostar, 1904., str. 88-100; IGNACIJE GAVRAN, *Suputnici bosanske povijesti*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 1990., str. 30-35, 39, 44, 61-63, 111-117; MARKO KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878-1914.*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 1992., str. 55-69; ANDRIJA NIKIĆ, *Fra Didak Buntić hrvatski i crkveni velikan*, Mostar, 2004., str. 326-413.

- 5 MANUEL BORUTTA, *Antikatholizismus Deutschland und Italien im Zeitalter der europäischen Kulturkämpfe*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2010., str. 289-351; KARL-REINHART TRAUNER, *Die Los-von-Rom-Bewegung. Gesellschaftspolitische und kirchliche Strömung in der ausgehenden Habsburgermonarchie*, Szentendre, 2^o1999; TIHOMIR CIPEK, "Tomáš Garrigue Masaryk i kriza Europe", u: *Politička misao*, Zagreb, 3/2003., str. 145-154; WOLFRAM KAISER, "Clericalism - That is our Enemy!" European Anticlericalism and the Culture Wars", u: CHRISTOPHER CLARK - WOLFRAM KAISER (prir.), *Culture Wars: Secular-Catholic Conflict in Nineteenth-Century Europe*, Cambridge, 2003., str. 47-76; OWEN CHADWICK, *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century*, Cambridge, 1977., str. 108-137; LISA DIETRICH, *Antiklerikalismus in Europa. Öffentlichkeit und Säkularisierung in Frankreich, Italien und Deutschlandm*, Göttingen, 2014., str. 491-512; ZLATKO MATIJEVIĆ, "Reformni pokret dijela nižega katoličkog svećenstva u Hrvatskoj (1919-1924. god.)", u: *Povijesni prilozi*, 8, Zagreb, 1989., str. 1-90; J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, str. 270-274.

dak seljaštva, radništva i tankoga građanskog, trgovačkog i obrtničkog sloja. Poput drugih mladih slavenskih intelektualaca s područja Monarhije: Čeha, Poljaka, Slovenaca, Hrvata iz Banske Hrvatske, Dalmacije i Istre, novonastala hrvatska svjetovna inteligencija iz BiH suočavala se s kompleksnim pitanjem pretenzija Beča, Budimpešte, Carigrada, Beograda i Cetinja.⁶ Istovremeno se budi zanimanje za sudbinu, položaj i prava hrvatskih radnika u BiH. Zanimljiva je činjenica da je neposredno poslije svibanjskih štrajkova u Sarajevu 1906., pod vodstvom novinara Đure Džamonje, u Mostaru osnovana "Organizacija radnika Hrvata", od 1907. preimenovana u "Maticu radnika Hrvata za Bosnu i Hercegovinu". Organizacija, odnosno Matica imala je prioritetnu zadaću da među hrvatskim radnicima u Bosni i Hercegovini razvija hrvatsku misao i da se razvije u konkurentsku organizaciju Glavnom radničkom savezu, socijaldemokratske orijentacije, za Bosnu i Hercegovinu. Novinar Džamonja u Mostaru nekoliko će godina snažno poticati organiziranje hrvatskoga radništva i učiniti ga sastavnicom buduće Hrvatske narodne zajednice (HNZ).⁷ Stoga, koliko god su razmišljanja i zapažanja nadbiskupa Stadlera o teškom položaju Hrvata katolika u BiH bila široka, duboka, produhovljena, rimokatolička i narodnosno-hrvatska, bila su istovremeno u podsvijesti austrofilaska, monarhijska i habsburška. Zahvaljujući njegovoj zagrebačko-rimsko-austrijskoj formaciji, on i njegov krug nisu bili još uvijek dovoljno umreženi u mentalitet i psihi narodnoga bića povjerenog stada niti u mentalitet multireligiozne bh. sredine, u kojoj su morali živjeti i djelovati u vrlo bliskoj udaljenosti, odnosno udaljenoj bliskosti s pravoslavnim, muslimanskim i židovskim sugrađanima. Odgoj i izobrazba svećeničkoga pomlatka, posebno budućih dijecezanskih svećenika u Travniku i Sarajevu, bili su, bez sumnje, na visokoj intelektualnoj razini, no istovremeno djelomično ukočeni i ne uvijek bliski puku i sredini iz koje su dolazili. Isusovci, koji su kako u Travniku tako i u Sarajevu vodili te institucije, bili su zasigurno najkvalificiraniji odgojitelji i profesori koji su se mogli

6 L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 175-189.

7 *Osvit*, br. 67, 11/1908., Mostar, 13. VI. 1908., str. 1; "Čast hrvatskim radnicima!", u: *Radnička obrana* (dalje: RO), br. 16, 1/1908., Mostar, 1. IX. 1908., str. 1-2; "Na lopovluk t.zv. 'Radničke obrane'", u: *Hrvatski dnevnik* (skraćeno HD), br. 204, 3/1908., Sarajevo, 10. IX. 1908., str. 2; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 156-166; DŽEVAD JUZBAŠIĆ, "Radničko pitanje u programima građanske politike i djelatnosti bosansko-hercegovačkog Sabora", u: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ANU BiH, Sarajevo, 2002., str. 320, 322.

naći u to doba u cijeloj Monarhiji. No, istovremeno većina njih nije mogla biti dovoljno bliska tadanjem jednostavnu, siromašnu i većinom nepismenu vjerniku katoliku i Hrvat, čije su sinove trebali pripremati na svećeništvo. Paralelno, zahvaljujući svojoj višestoljetnoj prisutnosti u BiH i takozvanom "franjevačkom duhu", bh. franjevci su bili puno bliskiji katoličkom, bosanskom, hercegovačkom (hrvatskom) puku, iz kojega su dolazili i za koji su se pripremali. Time su posjedovali veću bliskost i omiljenost u narodu koju su svjesno i vješto koristili za svoju premoć, te za taktičke, materijalne i političke ciljeve, koji se mogu, bez pretjerivanja, nazvati svakodnevno življenje u ozračju franjevačkoga klerikalizma.

Uzroci nesloge i sučeljavanja

Gore spomenutoj eskalaciji unutar katoličkih krugova prethodila je borba dviju drugih bosansko-hercegovačkih konfesija, odnosno vjera, pravoslavnih i muslimana u obliku borbe za njihovu vjersku, školsku i prosvjetnu autonomiju (samoupravu). Borba pravoslavnih Srba, koja je bila trajno obilježje srpske politike u BiH, postigla je svoj prvotni cilj autonomnim statutom 18. kolovoza 1905.⁸ Istovremeno, borba muslimanskih Bošnjaka okončana je, barem prividno, statutom od 1. svibnja 1909.⁹ Borba Srba i Muslimana za njihovu vjersku i školsku samoupravu zatekla je katolike Hrvate, unatoč njihovim klasičnim unutarnjim napetostima, u slatku snu "po austrijanzizmu usrećenih" i istovremeno i od "susjeda preduhitrenih" pod okriljem više katolički zamišljene nego katolički realizirane Monarhije. Pokretanje lista *Srpske riječi* 1.(14.) siječnja 1905. u Sarajevu, koji će u duhu polustoljetne ustaljene srpske promidžbe sve hrvatske aspiracije na BiH na temelju hrvatskoga državnog prava proglašavati kao "utopističku i najamničku politiku", postojanje hrvatske narodnosti u BiH negirati i difimirati hrvatski nacionalni pokret kao tvorevinu Beča i Vatikana,¹⁰ potaknulo je nadbiskupa Stadlera na odgovarajuću protuakci-

---

8 Божо Маџар, *Покрет Срба Восне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, Библиотека "Културно наслеђе", Веселин Маслеша, Сарајево, 1982., стр. 419; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, стр. 290.

9 FERDO HAUPTMANN, *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vaukufsko-mearifsku autonomiju*, Arhiv S.R. BiH, Građa III., Oslobođenje, Sarajevo, 1967., стр. 649; NUSRET ŠEHIĆ, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo, 1980., стр. 374.

10 *Српска ријеч* 1.(14.) и 6.(19.) јануара 1906.

ju: osnivanje *Hrvatskoga dnevnika* čiji je prvi broj izašao 2. siječnja 1906. Istovremeno političke i vjerske borbe i dostignuća susjednih pravoslavaca i muslimana potaknuli su brojne svjetovnjake, redovnike, svećenike i biskupe, među kojima je bio i nadbiskup Stadler, da se zajednički potrudu za osnivanje hrvatske narodne organizacije u BiH. Pripremne razgovore i susrete obavili su većinom dr. Ivo Pilar, odvjetnik iz Tuzle i Đuro Džamonja, novinar iz Mostara. Poslije tih priprema i razgovora s vodećim osobama, dogovoren je zajednički termin, 16. kolovoza 1906., u Dolcu kod Travnika za osnivanje prve hrvatske narodne organizacije, koja će dobiti ime Hrvatska narodna zajednica. Termin je bio usuglašen s otvaranjem Hrvatskoga doma, isto tako u Dolcu kod Travnika i cijeli skup će se pretvoriti u veliko hrvatsko slavlje u BiH.¹¹ Nadbiskup Stadler zaputio se na slavlje

---

11 Na blagdan Marijina Uznesenja, u srijedu 15. kolovoza 1906., poslije pontifikalne Mise u Travniku, obavljena je posveta stijega *Hrvatskoga pjevačkog društva Vlašić*, koje je slavilo desetogodišnjicu svoga osnutka. To je bilo opće hrvatsko slavlje kojem je nazočilo više od 15.000 Hrvata katolika, svjetovnjaka, svećenika, političara, trgovaca, činovnika, težaka i brojnih predstavnika hrvatskih društava. Na upriličenu banketu održani su brojni pozdravni govori. Uz domaćina slavlja Stjepana Kukrića govorili su Stadler, Džamonja, Dora Frank, "kuma društvenog barjaka", zastupnici u Hrvatskom i Dalmatinskom saboru te Vladimir Frank. Istu večer mnogi su pošli u susjedni Dolac, gdje je bio domaćin mjesni župnik fra Marijan Duić. Sutradan, u četvrtak 16. kolovoza, bio je otvoren Hrvatski dom s čitaonicom u Dolcu. Predstavnici hrvatskih društava u BiH trebali su uputiti svoje predstavnike i opunomoćiti ih, "da mogu na sastanku u svrhu organizacije Hrvata u Bosni Hercegovini raspravljati i glasovati, a ona mjesta, koja, bilo imadu svoje društvo, ali ne misle odaslati svoje izaslanike na tu slavu, bilo nemaju društva te će pojedinci prisustovati istoj, da tu gospodu opunomoće, da mogu raspravljati i glasovati o gore spomenutom". Na ovu je sjednicu pozvao tadašnji hrvatski tisak u BiH, mostarski *Osvit* i sarajevski *Hrvatski dnevnik* 8. kolovoza 1906. Poziv je uputio i potpisao mostarski novinar Đuro Džamonja "u ime privremenog odbora za organizaciju Hrvata u Bosni i Hercegovini". Džamonja je bio najvažniji idejni pokretač i organizator ovoga velikog hrvatskog slavija u Dolcu. Usp. "Iz uredništva", u: *Osvit*, br. 61, 9/1906., 8. VIII. 1906., str. 3; GJ. DŽAMONJA, "Za organizaciju Hrvata u Bosni Hercegovini", u: *HD*, br. 180, 1/1906., 8. VIII. 1906., str. 1. Na otvorenju Hrvatskoga doma govorili su mjesni župnik Duić, zastupnik Ivo Elegović, predsjednik mjesne čitaonice Kosta Gjebić-Marušić, dr. Pilar i Đuro Džamonja. Na kraju je otpjevana "Lijepa naša" i puk je napustio dvoranu u kojoj su ostali zastupnici hrvatskih društava. Na sjednici, koja je trajala oko dva sata, izabran je Odbor šestorice, kao zastupnici šest bh. okruga: dr. Nikola Mandić (Sarajevo), dr. Milan Katičić (Bihać), dr. Jozo Sunarić (Banja Luka), Stjepan Kukrić (Travnik), dr. Ivo Pilar (Tuzla) i Đuro Džamonja (Mostar) da pripremi pravila organizacije i da ih uruči Zemaljskoj

vlakom u utorak 14. kolovoza i pratili su ga kanonik Šarić, župnici Andrija Predmerski i Ante Alaupović te urednik *Hrvatskoga dnevnika* Kerubin Šegvić.¹² Iz Zagreba su stigli na slavlje ugledni gosti: Vladimir Frank sa suprugom Dorom kao izaslanik svoga oca Josipa Franka, čelnika Čiste stranke prava. Među drugim uglednim gostima nalazili su se Aleksandar Horvat, Egidije Kornitzer, Vatroslav Brlić, Ivo Elegović, Ante Tandarić kao i brojni drugi.¹³ Osnivanje hrvatske organizacije podupirali su nadbiskup Stadler, biskupi Buconjić i Marković te dvojica franjevačkih provincijala. Nadbiskup Stadler, preko svoga tiska, posebno *Hrvatskoga dnevnika* i svojim sudjelovanjem, uvelike je pridonio da je došlo do velikoga hrvatskog slavlja u Travniku i u Dolcu. Tako je, zahvaljujući zajedničkom naporu i slozi svih pozvanih, prisutnih i odgovornih mogla biti osnovana i od sviju prihvaćena zajednička organizacija svih bh. Hrvata katolika.¹⁴

U Pravilima i Statutu HNZ-a, koji su bili odobreni od 10. studenoga 1907., bilo je naglašeno gospodarsko-prosvjetno podizanje hrvatsko-

---

vlasti na odobrenje. I ovom slavlju i vijećanju nazočio je nadbiskup Stadler. Usp. "Hrvatska slava u Travniku. Treći dan slave", u: *HD*, br. 189, 1/1906., 20. VIII. 1906., str. 1; "Politički pregled. Austro-Ugarska", u: *Naša sloga*, br. 34, Pula, 23. VIII. 1906., str. 1; "K slavi 'Vlašića' u Travniku i čitaonice u Dolcu", (4), u: *Hrvatsko pravo (HP)*, br. 3230, 24. VIII. 1906., str. 1-2; IVO PILAR, "Die Kroaten in Bosnien", u: *Die Zeit*, 7/1908., Nr. 2176, 14. X. 1908., str. 1-2; ZAJEDNIČAR (Ivo Pilar), *Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica, Sarajevoer Tagblatt*, Sarajevo, 1910., str. 16; IGNACIJE GAVRAN, *Lucerna lucens?*, Visoko, 1978., str. 81; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 229; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 725; ZORAN GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Hrvatski Institut za povijest, Biblioteka Hrvatska povjesnica, Monografije i studije, III/14, Zagreb, 2001., str. 177; MILENKO KREŠIĆ, "Nadbiskup Stadler i Hrvatska narodna zajednica. Nastanak i razvoj sukoba te misija izmirenja apostolskog delegata P. Bastiena (1918.-1912.)", u: *Vrhbosnensia*, 23, Sarajevo, 2/2019., str. 483; TOMISLAV JONJIĆ, *Ivo Pilar, pisac, političar, ideolog (1888.-1918.)*, AGM, Zagreb, 2020., str. 237-249.

12 "Presvijetli g. nadbiskup na hrvatskoj slavi u Travniku", u: *HD*, br. 185, 1/1906., 14. VIII. 1906., str. 5.

13 "Hrvatska slava u Travniku. Prvi dan slave", u: *HD*, br. 186, 1/906., 16. VIII. 1906., str. 1; "Hrvatsko slavlje u Travniku i Dolcu", u: *Osvit*, br. 64, 9/1906., 18. VIII. 1906., str. 2.

14 U doba hrvatske podijeljenosti i međusobnih predbacivanja i napetosti (1908.-1910.) došlo je do obostrana svojatanja glavne zasluge oko osnivanja HNZ-a, koja se i danas povlači po historijskoj literaturi, prema već udomaćenim svjetonazorima i političkim opcijama. Usp. L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 271-275; J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, str. 283-289; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, str. 177-190; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 247-255.

ga naroda u BiH, dok je svaka politička djelatnost bila isključena.¹⁵ Pravila su bila tiskana početkom siječnja 1908. u obliku brošure i bila su uručena sredinom mjeseca vrhbosanskom nadbiskupu dr. Stadleru. Već u veljači 1908. obratio se dr. Stadler pismom Središnjem odboru HNZ-a i priopćio mu svoje nezadovoljstvo, jer pravila nisu počivala "na principima katoličkog morala", pa je zaključio da je "Pravila HNZ potanko proučio te na temelju toga odrješito došao do zaključka da takva pravila ne mogu odobriti i da ću biti prisiljen svećenicima zabraniti svako sudjelovanje u Zajednici". On je bio mišljenja: "Zajednica, ako bi htjela vršiti ovaj zadatak u prosvjetnom pravcu za Hrvate katoličke vjere, morala bi da stoji ne samo na hrvatskom, nego i na katoličkom vjerskom stanovištu."¹⁶ Na to je pohitjela šesteročlana delegacija Središnjeg odbora k Stadleru i u višesatnom razgovoru postigla kompromis s njime da će Pravila tijekom jedne godine biti izmijenjena i njegovoj želji prilagođena.¹⁷ Navodno, već na sljedećem zasjedanju Središnjeg odbora od 22. do 25. veljače 1908. bilo je odlučeno da se Pravila izmijene i "prvom prigodom" umetne: "Obzirom na postojeće propise vjerske i prosvjetne autonomije za pravoslavne i muslimane prestaje djelokrug H.N.Z. u vjerskim pitanjima, te se ograničuje jedino na katoličku vjeroispovijest. S toga u vjersko-prosvjetnim pitanjima H.N.Z. prema svojim katoličkim članovima stoji na načelima katoličke vjere i morala."¹⁸ Na istom zasjedanju Središnji je odbor usvojio zaključak kojim se Stadlerov *Hrvatski dnevnik* prihvaća kao glasilo HNZ-a. I nadbiskup Stadler pokazao se velikodušan i otvoren te je u svojoj poslanici, koja je liturgijski antedatirana na blagdan Svijećnice, 2. veljače 1908., i koja je trebala biti putokaz Središnjem odboru HNZ-a, zaključio: "Htjelo se s početka da članovi Zajednice budu samo katolici, no, mislilo se, da će bolje biti da se svi

15 ABiH, Präs. ZMF, br. 184-703 od 10. XI. 1907.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 235.

16 ABiH "Napretkova" kulturno-historijska zbirka, Fascikl II/3. (Korespondencija i dopisi Središnjeg odbora HNZ-a); L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 272.

17 "Hrvatska Katolička Udruga za Bosnu i Hercegovinu", u: *HD*, br. 207, 4/1909., 12. IX. 1909., str. 1; ABiH "Napretkova" kulturno-historijska zbirka, Fascikl VIII, (Prilog 18. Izvještaj predstavnika Središnjeg odbora HNZ nadbiskupu Stadleru); L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 273-274; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, str. 189; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 377-380.

18 "Prvo zasjedanje središnjeg odbora Hrvatske Narodne Zajednice", u: *HD*, br. 45, 23. II. 1908., str. 1; "Nakon prvog zasjedanja središnjega odbora H.N.Z.", u: *HD*, br. 50, 4/1909., 29. II. 1908., str. 1; "Drugoo redovito zasjedanje H.N.Z. za Bosnu i Hercegovinu u god. 1909.", u: *RO*, br. 36, 2/1909., 25. IX. 1909., str. 1.

koji se priznaju Hrvatima u ovoj zemlji okupe u jednu zajednicu, te se organizacija provede na širokoj podlozi. Kad se jednom naša po krvi braća muslimani učvrste u svem, čim se svrha Zajednice Hrvatske postiže, ter se katolici utvrde u svojoj organizaciji, pa se uvidi, da će se laglje napredovati, ako svaka za se samostalno radi, ter se pružu bratsku ruku u mnogih poduzećih, da se ondje zajedno rade, gdje se zajedničkom slogom mogu polučiti veći uspjesi:... Budući, dakle, da stvari tako stoje, što se tiče naše Hrvatske zajednice, to ja svim dušobrižnikom na srce stavljam da što više članova nastoje pribaviti za našu Hrvatsku zajednicu, neka bi se nadomila u svakom selu naše mile hrvatske Bosne i Hercegovine."¹⁹ Iz reakcije obiju strana, koje su se trudile da nastupe kao "složna braća", ne može se nazreti da je ijedna strana namjeravala raskid međusobne suradnje, naprotiv, postojali su vidljivi znakovi velike harmonije, koji se po sebi ne mogu tumačiti kao pokušaj da se "zamagle oči nadbiskupu Stadleru kako ne bi stvarao probleme oko formiranja spomenutog udruženja".²⁰ Manje je ostalo poznato da se u veljači 1908., najvjerojatnije poslije zasjedanja Središnjeg odbora, tročlana delegacija HNZ-a uputila u Beč i posjetila ministra vanjskih poslova Aehrenthala kako bi se založila za aneksiju BiH.²¹ Stadlerovo otvoreno zagovaranje kršćansko-socijalnih načela i pozivanje na katoličku autonomiju, sličnu onoj koju su pravoslavni bili izborili i za kakvu su se muslimani još uvijek borili, značilo je istovremeno da su se Stadler i njegov kler zalagali za gospodarski, kulturni i politički boljitak bh. Hrvata katolika, te su se isto tako pripremali za aktivniji politički i socijalni nastup na bh. sceni. Kompromisom u veljači dobio je HNZ, bez sumnje, na vremenu i sve je više nastupao kao politički predvodnik Hrvata katolika u BiH. Tako je dr. Nikola Mandić²² sredinom travnja 1908. javno i samou-

---

19 *Vrhbosna*, br. 5-6, Sarajevo, 20. III. 1908., str. 79-84, ovdje str. 84.

20 M. KREŠIĆ, "Nadbiskup Stadler i Hrvatska narodna zajednica", str. 484, bilj. 34.

21 "Auf Grund dieses Programmes, welches sehr bezeichnend für die Erfahrung der bosnischen Kroaten ist, setzten sich die bosnischen Kroaten sehr energisch für die Annexion ein, sandten auch im Februar 1908 eine dreigliederige Deputation zu Aehrenthal, um Annexion zu betreiben". L. VON SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, Wien, 1918., str. 669; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 311. Nije poznato je li Stadler bio upućen u odlazak spomenutog izaslanstva u Beč, u kojem je najvjerojatnije osim Mandića i Pilara sudjelovao i Sunarić.

22 Nikola Mandić, Dolac kod Travnika, 20. siječnja 1869. - Zagreb, 7. lipnja 1945.?), ugledni odvjetnik u Sarajevu, predsjednik Hrvatskoga pjevačkog društva "Trebević", suutemeljitelj i predsjednik HNZ-a, 1908. nositelj Musli-

vjerenom osudio uplitanje nekih stranih elemenata iz Beča u politički složeno i vrlo osjetljivo agrarno pitanje BiH. Pritom je naglasio da takve izjave nisu dolazile od zakonitih predstavnika hrvatskoga naroda, "ispred kojega može davati opće vrijedeće izjave samo Hrvatska Narodna Zajednica".²³ Ovakve izjave, koje je Stadler čitao u svojem *Hrvatskom dnevniku*, morale su sigurno na njega djelovati kao prvi, premda još uvijek dozirani znakovi, da vodstvo HNŽ-a definitivno prelazi u ruke njegovog političkog suparnika dr. Mandića. Osim svega toga, svima poznata, redovito prešućivana činjenica, da se hrvatska narodna svijest teže širila u Bosni, dok je ona u Hercegovini još u osamdesetim godinama 19. stoljeća, pod utjecajem preporoditeljskog, izdavačkog i već promidžbeno-pravaškog djelovanja fra (don) Franje Milićevića i njegovih listova *Hercegovačkog bosiljka* i *Glasa Hercegovca* bila uhvatila duboke korijene.²⁴ Stoga je tvrd-

---

mansko-hrvatske liste za gradsko zastupstvo, donaćelnik Sarajeva, dopredsjednik i predsjednik bh. Sabora, od 1914. zemaljski doglavar BiH. Bio je suutemeljitelj i prvi predsjednik Hrvatske centralne banke i podružnice Poljoprivredne banke u Sarajevu i najvažniji hrvatski političar u BiH od 1908. do 1918. U Prvoj Jugoslaviji bio je biran za narodnoga zastupnika u Ustavotvornoj skupštini na listi Hrvatske težačke stranke. Usprotivio se Vidovdanskom ustavu i napustio politiku te je živio i radio kao odvjetnik u Sarajevu. U doba NDH, bio je odvjetnik i predsjednik Odvjetničke komore u Sarajevu. U rujnu 1942. bio je imenovan državnim tajnikom u mirovini, a 2. rujna 1943. premijerom NDH. Dužnost predsjednika Hrvatske vlade vršio je do 8. svibnja 1945. Zatim se povukao u Austriju i predao se britanskim vojnim vlastima zatraživši politički azil. Bio je odbijen i izručen od britanske vojne policije 18. svibnja vlastima komunističke Jugoslavije. Vojni sud II. armije osudio ga je u Zagrebu na smrt 6. lipnja 1945. Točno mjesto i vrijeme smaknuća nije još utvrđeno. *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.-1945.*, Minerva, Zagreb, 1997., str. 253; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 16.

23 "Izjava 'Predsjedništva hrvatske narodne zajednice'", u: *HD*, br. 88, 3/1908., 16. IV. 1908., str. 1; "Izjava 'Predsjedništva hrvatske narodne zajednice'", u: *HP*, br. 3275, 17. IV. 1908., str. 1.

24 Fra (don) Franjo Milićević, Veliki Ograđenik, 1835. - Mostar, 1903., hrvatski i bh. pisac, tiskar i preporoditelj. Školovanje je započeo kod franjevacu u Mostaru i završio u samostanu na Širokom Brijegu. Tu je stupio u Franjevački red. Studij teologije pohađao je 1857.-1861. u Italiji, u Perugi i okolnim gradovima, gdje je 1860. bio ređen za svećenika. Nakon povratka u Hercegovinu 1861. djelovao je pastoralno u nekoliko hercegovačkih i dalmatinskih župa. U Dalmaciji je upio ideje hrvatskoga narodnog i kulturnog prosvjeđivanja. Na prijedlog i poziv apostolskoga vikara, biskupa Kraljevića, bio je premješten 1871. u Mostar, gdje je 1872. u školi pokraj biskupske rezidencije u Vukodolu, još u doba turske vladavine, otvorio prvu hrvatsku tiskaru u BiH, financira-

nja hercegovačkog franjevca Buntića, u pismu Isi Kršanjavome s početka 1909., da je hrvatska svijest došla u Bosnu iz Mostara a ne iz Slavenskog Broda, premda nepravedna, djelomice i točna. Buntić, mora se ovdje spomenuti, odjednom se nije više sjećao kao "dobar" hercegovački franjevac narodnosnoga, kulturnoga i preporoditeljskoga djelovanja "bosanskih ujaka" Jukića, Nedića i posebno njegova zemljaka Martića. Stoga je Buntić mogao pisati: "Uostalom ne sudite, Presvietli, preoštro Bošnjake. Oni su sve doskora spavali, oni doista nisu bili ništa drugo nego Bošnjaci. Zublja narodne sviesti hrvatske, Starčevićanstvo nije došlo iz Slavenskoga Broda u Bosnu (od Stadlera!, op. autora), nego iz Hercegovine, napose iz kamenitog Mostara, koji je zadržao svoj narodni karakter naproti malom Berlinu-Sarajevu."²⁵ Tko je znao čitati "znakove pokraj političkog puta" bh. katolika

---

nu milodarima austrougarske vlade u Beču. U njoj je tiskao brojna nabožna i preporoditeljska djela. No, sukobi s redovničkim poglavarima i na kraju s biskupom Kraljevićem, prisilili su ga da se sekularizira i prijeđe u Šibensku biskupiju, gdje mu je biskup Antun Josip Fosco dao gostoprimstvo 1878. godine. Tiskaru je ipak spasio i premjestio u kuću svoga brata u Mostaru. U Mostar se vratio 1882. i započeo pokretanje svojih najvažnijih preporoditeljskih i prosvjetno-političkih hercegovačkih listova na početku austrougarske uprave: *Hercegovački bosiljak* (1883.), *Novi hercegovački bosiljak* (1884./1885.). Godine 1885. pokrenuo je novi list *Glas Hercegovca*, koji će izlaziti do 1896. godine kao jedino kulturno i političko glasilo Hrvata u BiH. List je bio otvoren i za muslimanske i srpske novinare, pisce i pjesnike. Don Franjo Milićević se hrabro borio protiv nasrtaja srpskoga tiska iz Sarajeva, Mostara, Beograda, Novog Sada i Zagreba. Kako ga je lokalna austrougarska cenzura redovito pratila, tolerirala i progonila, konačno ga je 1896. razvlastila i potom ugasila tiskaru. Njegov sinovac i novinar Ivan Aziz Milićević ipak je spasio i preuzeo tiskaru te 1898. pokrenuo novo i tada isto tako jedino hrvatsko glasilo u BiH, *Osvit*, koje će početi, osim starčevićanstva, lagano utirati put naprednjačkim idejama, kasnije i idejama Hrvatsko-srpske koalicije, koje će dolaziti iz Zagreba. Po dekretu biskupa Buconjića don Franjo je proveo svoje posljednje godine kao župnik u Blagaju, gdje je 1903. umro. Novinar Đuro Džamonja nazvat će sad već don Franju "apostol hrvatstva i čelik karakter". Usp. IVAN ŠEVO, "Fra (don) Franjo Milićević - utemeljitelj tiskarstva u Hercegovini", u: IVAN ŠEVO (ur.) *Fra (don) Franjo Milićević, hrvatski narodni preporoditelj: u povodu 180. obljetnice njegova rođenja*, Mostar, 2016., str. 129-139, ovdje str. 136; IVAN ŠIVRIĆ, "Prilog razumijevanju okolnosti djelovanja preporoditelja fra/don Franje Milićevića", u: I. ŠEVO, *Fra (don) Franjo Milićević*, str. 271-283, ovdje str. 272-273; ŠIMUN MUSA, "Novinsko-publicistička i prosvjetno-kulturna postignuća Franje Milićevića", u: I. ŠEVO, *Fra (don) Franjo Milićević*, str. 363-378.

25 ANDRIJA NIKIĆ, *Hercegovački i bosanski franjevci između 1844. i 1944. godine*, Franjevačka knjižnica Mostar i Franjevački arhiv, Mostar, 1996., str. 119; ISTI, *Fra Didak Buntić: hrvatski i crkveni velikan. U povodu dana fra Didaka*

Hrvata, morao je osjetiti da će sukob oko njihova političkog predvodništva brzo izbiti na površinu i da su novinski napisi iz Zagreba i Mostara već u proljeće i u ljeto 1908. pobijali Stadlerov klerikalizam a Stadlerovi listovi *Vrhbosna* i *Hrvatski dnevnik* istovremeno rušili mostarski i zagrebački naprednjački, odnosno pokretaški protuklerikalizam te i franjevački klerikalizam, pod plaštom franjevaštva. Sukob dvaju hrvatskih političkih strujanja, koji je bio na pomolu, bio je višestruk. On je bio prije svega kronični, unutarnji crkveni sukob između nadbiskupa Stadlera i bosanskih franjevaca oko raspodjele župa, koji će uz vjerske poprimiti i društveno-političke okvire. To je bio isto tako sukob između nadbiskupa Stadlera, koji će nastojati zadržati za sebe političko-kulturno vodstvo (monopol) Hrvata katolika i mlade svjetovne hrvatske inteligencije, željne isto tako prestiža i utjecaja na oblikovanje narodnih, političkih i kulturnih ciljeva bh. Hrvata, koja je, ne stavljajući iz navodnog obzira prema muslimanima svoju katoličku pripadnost u fokus političkih interesa i planova, prikrivala vrlo vješto svoj liberalni i protukatolički nazor.²⁶ Mnogim Hrvatima, međutim, nije se sviđalo Stadlerovo austrofilstvo, koje spomenuti franjevac Buntić u svojoj osobnoj političkoj nepostojanosti, lebdeći između hrvatstva i jugoslavenstva, spominje i djelomice ksenofobski napada: "Stadler hoće da osnuje u Bosni Hercegovini Kristlich (kršćanska)-socijalnu stranku, kojoj da on bude vođa i bez ičijega pitanja te da se njemu kao nadbiskupu bezuvjetno pokorava u političkim pitanjima. Mogao je biti, ne poričem, da je bio otac. Ali ne, on je uistinu maćeha, i to zlobna maćeha naše braće u Bosni (franjevaca!). Kršćanski socijali ma kako nam se sviđali zato, što su uistinu kršćani i socijali, zato što idu u susret našim težnjama, mi se s njima ne možemo poistovjetiti, jer su oni radikalni Nijemci isto tako, kao što su pangermani, a mi smo naprotiv Hrvati i Slaveni. S njima hoćemo prijateljstvo, a ne jedinstvo!"²⁷ Bez sumnje, postojala je u Stadlera kao pravaša i austrofila snažna politička volja i plan, preko kršćanskih socijala, nadvojvode Franje Ferdinanda, njegova konzervativnoga velikoaustrijskoga kruga i utjecajnog tiska (*Reichspost*) ostvariti svoju trijalističku opciju i pomoći ujediniti BiH s Hrvatskom, Dalmacijom, Istrom i slovenskim zemljama u treću državu, ovaj put južnoslavensku državnu jedinicu i time preustrojiti postojeću dvojnju

---

Buntića, 8.-10. listopada 2004. u *Gradničima*, Franjevačka knjižnica Mostar - Hrvatsko kulturno društvo Napredak Mostar, Mostar, 2004., str. 507.

26 J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, str. 270-274.

27 Buntićevo pismo Isi Kršnjavom, A. NIKIĆ, *Fra Didak Buntić*, str. 505.

Monarhiju u novu i trojnu, pod krunom Habsburgovaca. Svakako je ostalo ključno pitanje, koje još uvijek nije povijesno razjašnjeno, što su austrijski konzervativni krugovi htjeli vidjeti i vidjeli u trijalizmu: novo i dugoročno rješenje preuređenja Dvojne Monarhije ili samo sredstvo permanentnog političkog pritiska na Madžare unutar već postojeće Austro-ugarske nagodbe? Uostalom, koji bi ugarski kralj i austrijski car, koji je već prigodom krunjena dao zakletvu o integritetu krune sv. Stjepana, mogao prekršiti datu prisegu? Nijedan! Zabuđujuće je da svi trijalisti pa i Stadler nisu dovoljno ozbiljno računali s ugarskim otporom, koji je mogao biti velika opasnost za opstanak Monarhije. Trijalističkoj političkoj opciji među Hrvatima u svim hrvatskim zemljama stajala je kao protuteža politika Hrvatsko-srpske koalicije u Zagrebu od 1906. do 1918. Bila je potpomagana od ugarske politike u Budimpešti, srbijanske politike i propagande u Beogradu te talijanske politike u Rimu. U konačnici vodit će k pobjedi jugoslavenstva i stvaranju zajedničke države sa Srbijom, Jugoslavije.²⁸

---

28 AUREL POPOVICI, *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn*, Leipzig, 1906., str. 265-286; RICHARD CHARMATZ, "Die Probleme und die Zukunft Österreich-Ungarns", u: *Zeitschrift für Politik*, 2 (1909), str. 252-280; NIKOLA ZVONIMIR BJELOVUČIĆ, *Trijalizam i Hrvatska država*, Dubrovnik, 1911., str. 7-20; ERNST VICTOR ZENKER, "Die staatsrechtliche Stellung Bosniens und der Trialismus", u: *Die Wage*, 15 (1912), str. 753-769; R. W. SETON-WATSON, *Die südlawische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin, 1913., str. 577-586; JOVAN SKERLIĆ, *Današnji srpsko-hrvatski nacionalizam*, Rijeka, 1913.; DR. JURČIĆ (Ivo Pilar), *Svjetski rat i Hrvati: pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, Zagreb, 1915.; L. VON SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, str. 686-700; ROBERT A. KANN, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918*. Band 2: *Ideen und Pläne zur Reichsreform*, Graz, 1964., str. 256-263; MIRJANA GROSS, "Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2/1970., str. 9-72; ISTA, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973., str. 409-413; ISTA, "Föderationspläne bei den Kroaten: Habsburgermonarchie oder Jugoslawien", u: *Südosteuropa-Studien*, 34 (1985), str. 99-116; IVAN VITZIĆ, "Die Römisch-katholische Kirche bei den Kroaten", u: A. WANDRUSZKA - P. URBANITSCH, (ur.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, IV., Wien, 1985., str. 332-398, ovdje str. 366-367; HORST HASELSTEINER, *Bosnien-Hercegovina. Orientkrise und südslawische Frage* (Buchreihe des Institutes für den Donaauraum und Mitteleuropa, 3), Wien, 1996.; STJEPAN MATKOVIĆ, "Razmišljanja Ive Pilara i R. W. Seton-Watsona o južnoslavenskom pitanju", u: *Hrvatska revija*, 1 (2005), str. 25-34; IVAN BULIĆ, "Politika Hrvatsko-srpske koalicije uoči Prvoga svjetskog rata 1907.-1913.", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2/2012.,

Aneksijska kriza

Novonastala opća međunarodna konstelacija i aneksijska kriza iz 1908.-1909., nije donijela jedinstvo i slogu Hrvatima katolicima u BiH, nego je naprotiv dodatno pojačala njihovu napetost i podijeljenost. Naime, u srpnju 1908. izbila je Mladoturska revolucija koja je prisilila sultana Abdul Hamida II., Velikog ubojicu, kako su ga njegovi suvremenici nazvali,²⁹ da uvede dokinuti ustav iz 1876., sazove Parlament i raspiše izbore za sve krajeve Carstva. Kako je BiH još uvijek državnopravno pripadala Osmanskom Carstvu, Mladoturci su se spremali zatražiti reviziju Berlinskog ugovora, a bh. Srbi i Muslimani birati svoje zastupnike za budući Parlament u Carigradu.³⁰ Nasuprot tomu, hrvatski političari u BiH, Stadler i predstavnici HNZ-a, kao i brojni drugi iz Banske Hrvatske i Dalmacije, vidjeli su u suprotnom rješenju, u budućoj aneksiji prvi korak za ujedinjenje BiH s Hrvatskom. Ministar vanjskih poslova Aehrenthal, već od imenovanja na čelo ministarstva 1906. godine, počeo je raditi na pripremama aneksije BiH. Mladoturska revolucija u Osmanskom Carstvu, autonomističke želje Muslimana i Srba u BiH bile su dobrodošla prigoda da Austro-Ugarska promijeni međunarodni status BiH. Aneksija je uslijedila nakon postignute usmene suglasnosti između austrougarskoga ministra Aehrenthala i ruskoga ministra Izvoljskoga u moravskom Buchlau (Buchlovice) 16. rujna 1908.³¹ Car Franjo

---

str. 415-453; ANDREJ RATHEN, *Ivan Šusteršič, der ungekrönte Herzog von Krain. Die slowenische katholische Bewegung zwischen trialistischem Reformkonzept und jugoslawischer Staatsidee*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2012.

- 29 Britanski premijer W. E. Gladstone nazvao Abdul Hamida II. *Grand Assassin* (Veliki ubojica) zbog genocida u Armeniji između 1894.-1896., u kojem su turske postrojbe ubile po zapovijedi ili uza suglasnost Abdul Hamida II., preko 300.000 armenskih kršćana. Usp. EDWIN MUNSELL BLISS, *Turkish Cruelties upon the Armenian Christians. A Reign of Terror from Tartar huts to Constantinople palaces*, Imperial Publishing Co., Philadelphia, 1896., str. 464-481; JAMES CREELMAN, "The Slaughter of Christians in Asia Minor", u: *The New York Times*, 22. VIII. 1909.; JEREMY SALT, *Imperialism, evangelism and the Ottoman Armenians*, 1878.-1896., Franck Cass, London, 1993., str. 155-157; TANER AKÇAM, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, Metropolitan Books, New York, 2006., str. 42.
- 30 RADOMIR NEŠKOVIĆ, *Nedovršena država. Politički sistem Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2017., str. 78-79.
- 31 LUIGI ALBERTINI, *The Origins of the War of 1914.*, Enigma Books, New York, 2005., str. 207-208.

Josip I. proglasom od 6. listopada 1908. sankcionirao je dogovor iz Buchlaura i time anektirao BiH. U proglasu se moglo čitati da car podjeljuje objema zemljama (BiH) "konstitucionalne ustanove - koje će odgovarati njihovijem prilikama i zajedničkim interesima - i stvoriti na taj način zakonsku podlogu za predstavništvo njihovijeh želja i koristi", drugim riječima pravo na vlastitu autonomiju, vlastiti ustav i vlastiti sabor pod suverenitetom cara Franje Josipa i njegovih nasljednika.³² Austro-Ugarska je u ovoj političkoj odluci iskoristila slabost Otomanskoga Carstva, oslobodila BiH ali i sebe od tridesetogodišnjeg privremenog statusa i inicirala u zemlji "mnogo obećavajući moderni i demokratski" razvitak, drugim riječima: Austro-Ugarska je definitivno "otkupila" BiH, što dosad politički nije uspjela dobiti. Pritom je čak bila spremna riskirati rat s Rusijom i Srbijom.³³ Istovremeno je izazvala napetost i nezadovoljstvo u zemljama Trojne antante, posebno Velike Britanije jer je *de facto* prekršila međunarodni ugovor Berlinskoga kongresa iz 1878. godine.³⁴ Istovremeno, službeni Beč i Budimpešta, nesposobni da spriječe velikosrpsku pro-

---

32 "Proglas za narod Bosne i Hercegovine", u: *Sarajevski list*, br. 120, od 7. listopada 1908., str. 1.

33 Austro-Ugarska i Osmansko Carstvo, pod pritiskom općega neraspoloženja u Europi, potpisali su 26. veljače 1909. sporazum prema kojemu je Austro-Ugarska stekla (kupila) puno pravo nad BiH. Pritom se obvezala vratiti Turskoj Sandžak Novi Pazar, zajamčiti punu vjersku slobodu bosanskim muslimanima i platiti Carigradu odštetu od 2,5 milijuna turskih funti - 54 milijuna austrougarskih kruna - u zlatu kao naknadu. PIERRE RENOUVIN, *Evropska kriza i prvi svjetski rat*, Naprijed, Zagreb, 1965., str. 131-135; EDWARD CRANKSHAW, *The Fall of the House of Habsburg*, Sphere Books Limited, London, 1972., str. 348-349; JOSEF MATUZ, *Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1985., str. 252; ARNOLD SUPPAN, "Barron Aehrenthal, Pan-Serbian Propaganda and the Annexation of Bosnia-Herzegovina", u: CATHERINE HOREL (ur.), *1908, l'annexion de la Bosnie-Herzégovine, cent ans après*, Peter Lang, Bruxelles, 2011., str. 37-50; STJEPAN MATKOVIĆ, "Croats Views of the Annexation Crisis", u: C. HOREL (ur.), *1908, l'annexion de la Bosnie-Herzégovine*, str. 199-208; DUŠAN T. BATKOVIĆ, "Les Serbes de Bosnie-Herzégovine face à l'annexion (1908-1914)", u: C. HOREL (ur.), *1908, l'annexion de la Bosnie-Herzégovine*, str. 177-198; CHRISTOPHER CLARK, *How Europe Went to War in 1914*, Penguin Books, London, 2012., str. 73.

34 PATRICK LOUVIER, "Le Royaume-Uni et la crise de Bosnie. Succès et revers d'une diplomatie idéaliste et pragmatique", u: C. HOREL (ur.), *1908, l'annexion de la Bosnie-Herzégovine*, str. 77-89.

pagandu u Banskoj Hrvatskoj,³⁵ izazvali su optužbama i drastičnim kaznama za nelojalnost i veleizdaju dodatno nezadovoljstvo među Hrvatima i Srbima te ih još više gurali u zagrljaj Kraljevine Srbije.³⁶

Bosanskohercegovački katolici Hrvati i njihovi predstavnici, kako klerički tako i svjetovni, bili su vrlo zadovoljni carskom odlukom. To što je na prvi mah izgledalo kao velik uspjeh za hrvatske vizije budućnosti BiH, pretvorit će se brzo u dodatnu borbu između postojećih političkih hrvatskih rivala. Dvije poklonstvene delegacije bh. katolika Hrvata putovale su na dva različita "kolosijeka" u Budimpeštu i Beč. Umjesto da naglase narodno i vjersko jedinstvo i da zajednički pođu u Beč, prvenstveno su se potrudili da uzveličaju sami sebe i pokažu svoju-podijeljenost i međusobnu političku i svjetonazorsku netrpeljivost. Članovi Središnjeg odbora HNZ-a dr. Mandić i dr. Ivo Pilar³⁷ zatekli su se u trenutku proglašenja aneksije u Beču na

---

35 SVETOZAR PRIBIČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, Golden marketing - Narodne novine, Zagreb, 2000., str. 227.

36 LIVIA KARDUM, "Aneksiona kriza i Friedjungov proces", u: *Politička misao*, Zagreb, 1/1993., str. 133-147, ovdje str. 137-138; MISLAV GABELICA, "Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1/2014., str. 131-157.

37 Ivo Pilar (Zagreb, 1874. - Zagreb, 1933.), ugledni hrvatski odvjetnik, publicist, povjesničar i političar. Ponajprije se kretao u naprednjačko-liberalnim, kasnije u pravaški orijentiranim političkim krugovima. Djelovao je u Sarajevu, Tuzli i Zagrebu. Bio je suosnivač i član Središnjeg odbora HNZ-a. Dr. Mandić i njegovi istomišljenici postupno će ga marginalizirati. U početku je bio odlučan protivnik Stadlerovih političkih ciljeva, što je na pamfletistički i anonimn način pokazivao. U tijeku Prvoga svjetskog rata prešao je u Stadlerov tabor i postao njegova desna ruka i na kraju čak i urednik *Hrvatskoga dnevnika*. Poslije rata preselio se u Zagreb i zbog političkoga progona posvetio se pretežno svojoj odvjetničkoj djelatnosti. U Zagrebu je umro kao protivnik i progonjenik tadanjega režima u okolnostima koje upućuju na političko umorstvo. Pilar je objavljivao mnogo pod raznim pseudonimima, posebno kada je mislio da se mora eksponirati: ZAJEDNIČAR, *Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica*, Sarajevo, 1910.; DR. JURIČIĆ, *Svjetski rat i Hrvati. Pokus orijentacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, Zagreb, 1915.; L. v. SÜDLAND, *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg*, Wien, 1918.; FLORIAN LICHTTRÄGER, *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde*, Berlin, 1933. Usp. MISLAV MATIJEVIĆ, "Politika i sudbina: Dr. Ivo Pilar i njegova borba za samostojnost hrvatskog naroda", u: JASNA TURKALJ - ZLATKO MATIJEVIĆ - STJEPAN MATKOVIĆ (ur.), *Pravaška misao i politika*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007., str. 213-243; <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=48233>, (17. 5. 2021.).

putu u Budimpeštu na zasjedanje Delegacija.³⁸ Odmah su telegrafski pozvali članove Središnjeg odbora da dođu u Budimpeštu,³⁹ zatraživši istovremeno preko svojih poznanstava audijenciju kod cara.⁴⁰ Franjo Josip I. primio je u audijenciju dvanaestočlanu delegaciju HNZ-a 12. listopada 1908. u Kraljevskom dvorcu u Budimpešti.⁴¹ Dr. Mandić je u ime HNZ-a i hrvatskoga naroda u BiH učtivo zahvalio caru za proglašenu aneksiju i mudro šutio glede budućnosti BiH. U replici car nije čak ni spomenuo hrvatski narod.⁴² U audijenciji kod prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, poslije poklonstvene zahvale, dr. Mandić se odvažio, premda stidljivo, zaželjeti sjedinjenje anektiranih zemalja BiH s Hrvatskom. U svome odgovoru nadvojvoda je naglasio općepoznato političko načelo službenoga Beča i Budimpešte: Austro-Ugarska Monarhija štitiće interes svih vjera u BiH. Mandićeva ideja, koju će on kasnije iznijeti u memorandumu prijestolonasljedniku, bila je: Hrvatsko-muslimanska većina može biti brana velikosrpskom prodoru, omogućiti sjedinjenje BiH s Dalmacijom, Hrvatskom i Slavonijom i pripremiti Monarhiji status velesile na Jadranu.⁴³ Mandić je

---

38 Pilar tvrdi da je vodstvo HNZ-a (Mandić i Pilar) pozvalo Središnji odbor početkom listopada da pođe u Budimpeštu na vijećanje Delegacija i da tamo istakne hrvatska stanovišta. Na putu ih je sustigla vijest o aneksiji te su se odlučili "makar reprezentativno djelovati, što im je i potpuno uspjelo". Usp. ZAJEDNIČAR (Ivo Pilar), *Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica*, str. 17; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 342.

39 L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 275.

40 "Predstojeća audijencija izaslanika H.N.Z. kod Nj. veličanstva", u: *HD*, 3/1908., br. 233, 11. X. 1908., str. 4.

41 Austrijski i hrvatski tisak izvijestio je opširno o audijenciji. "Vizebürgermeister Dr. Mandic über den Empfang beim Kaiser", u: *Reichspost*, 15/1908., Nr. 282, 13. X. 1908., str. 3-4; "Hrvati Bosne i Hercegovine pred kraljem", u: *HP*, br. 2871, 14. X. 1908., str. 2; "Poslije aneksije. Dr. Nikola Mandić o audijenciji hrvatske deputacije kod kralja", u: *HD*, 3/1908., br. 238, 17. X. 1908., str. 1-2; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 353-354.

42 Profesorica Gross, Đaković i brojni drugi tvrde da je audijencija bila upriličena u Beču i ne povezuju je s planiranim zasjedanjem Delegacija u Budimpešti. Usp. MIRJANA GROSS, "Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878-1914", u: *Historijski zbornik*, 19-20, Zagreb, 1966.-1967., str. 9-68, ovdje str. 33; ABiH "Napretkova" kulturno-historijska zbirka, Fascikl XII/2; *HD* od 13. X., 15. X. i 21. X. 1908.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 275-276; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, str. 189.

43 Gross vidi u Mandićevu memorandumu, koji je napisao poslije audijencije, kao i u njegovim planovima, želju okupljanja i sjedinjenja hrvatskih zemalja oko BiH kao centra, a ne oko Hrvatske. M. GROSS, "Hrvatska politika", str. 33.

imao, bez sumnje, velike zasluge za Monarhiju, jer je kao sarajevski donaćelnik potaknuo gradsko vijeće Sarajeva, jedan dio Muslimana i čak jedan dio Srba da isto tako pođu na poklon u Beč, zbog čega je bio od Dvora dostojno odlikovan.⁴⁴

Nadbiskup Stadler u svojim poodmaklim godinama bio je zatečen brzinom političkih događanja u Osmanskom Carstvu i iznenadnom reakcijom Monarhije. Posebno je bio pretečen hitrom reakcijom Središnjeg odbora HNZ-a i njegovom "Blitz" poklonstvenom deputacijom u Budimpešti, a da o tome nije bio obaviješten. Stoga je on, jer se osjećao vjerski i politički vođa katolika Hrvata u BiH, nastojao što hitnije organizirati "pravu" poklonstvenu deputaciju caru i kralju Franji Josipu i zahvaliti mu za provedenu aneksiju zemlje. Delegaciju je najavio u pismu prijestolonasljedniku Franji Ferdinandu od 1. studenoga 1908., premda su ga Zemaljska vlada i HNZ pokušavali spriječiti u toj namjeri. Vodstvo HNZ-a glumilo je uvrijeđenost što je vrhbosanski nadbiskup prije polaska u Beč naglasio kako predvodi izaslanstvo Hrvata-katolika i stoga mu je predlagalo da zadrži samo konfesionalno obilježje, jer je car već bio primio hrvatsku deputaciju.⁴⁵ Stadler, u dogovoru sa svojim sufraganima, provincijalima i Kaptolom, sabrao je brojnu i reprezentativnu delegaciju od 416 članova, u kojoj su bila dva biskupa franjevac, dva franjevačka provincijala, članovi Kaptola, oko 80 svećenika (franjevaca, dijecezanskih svećenika i isusovaca), brojne redovnice, đачki djevojački zbor, brojni svjetovnjaci raznih profesija, od obrtnika i trgovaca do radnika i težača.⁴⁶ Prvi dan, 25. studenoga pohodili su, što je bilo posve logično,

44 "Svečani doček muslimanske deputacije i sarajevskog grds. zastupstva u Beču", u: *HD*, 3/1908., br. 257, 8. XI. 1908., str. 3; M. GROSS, "Hrvatska politika", str. 33; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 256; *Agramer Zeitung*, (skraćeno *AZ*), 85/1910., Nr. 131, 11. VI. 1910., str. 2; *Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1910.*, str. 103.

45 ABiH, Präs. 1873/1908., 11. XI. 1908., 1952/1908., 19. XI. 1908.; "Neke refleksije sa naše poklonstvene deputacije. Hrvati ili katolici?", 1, u: *HD*, 3/1908., br. 281, 8. XII. 1908., str. 1; IVAN TRTANJ, "Bosna i Hercegovina. Našim ujacima - fratrima", u: *HP*, 1910., br. 4090, str. 7; "Čitaj, narode, i sudi, ko je kriv smutnjama u 'Hrv. nar. Zajednici'?", u: *Hrvatska Zajednica* (dalje: *HZ*), 2/1910., br. 3, 13. I. 1910., str. 1-2; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 281; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 392-397.

46 Popis članova Stadlerove deputacije donio je *HD*, 3/1908., br. 273, 27. XI. 1908., str. 2-3; *Vrhbosna*, br. 23, Sarajevo, 5. XII. 1908., str. 416-418, ovdje 416. ABiH, Präs. GFM 1952/1908., 19. XI. 1908. Navodno su se još neki priključili iz Zagreba i Beča. Među njima je bio i Bonaventura Jeglič, ljubljanski biskup i nekoć vrhbo-

zajedničkog ministra financija Buriána, vrhovnog upravitelja BiH. U pozdravnom govoru Stadler je zatražio ujedinjenje BiH "s materom zemljom hrvatskom", zatražio je, da na budućim izborima za bh. Sabor katoličke zastupnike biraju "samo katolici",⁴⁷ istaknuo je zasluge franjevacu na kulturnom i političkom polju i zamolio ministra Buriána da im ubuduće dodjeljuje veću novčanu potporu. Na kraju je odlučno zatražio katoličku autonomiju u BiH, najvjerojatnije pod utjecajem dostignuća pravoslavnih kršćana. Ministar Burián čestitao je katolicima na aneksiji, "jer da su se time približili svojoj braći", koga je on pod braćom smatrao, nije se pobliže izjasnio. Obećao je da će katoličke zastupnike birati samo katolici i da će franjevcima dati izdašniju potporu. Kod uvođenja katoličke autonomije obećao je da će raditi sporazumno s episkopatom.⁴⁸ Navečer istoga dana primio ih je i bečki gradonačelnik Lueger i njegovi austrijski kršćanski socijali. Primanju su nazočili brojni hrvatski i bečki političari i članovi Carevinskoga vijeća te crkveni dostojanstvenici. U svečanom pozdravu gradonačelnik Lueger, hvaleći zajedničku borbu protiv Madžara, nespretno je nazvao Hrvate "treue Diener der Dynastie" (vjerni sluge Dinastije), što su Stadlerovi protivnici kako u Hrvatskoj, Madžar-

---

sanski kanonik. Časopis *Vrhbosna* zaokružuje općenito novinarski: "iz svih slojeva naroda u čisto narodnoj nošnji na broju oko 500". *Isto*, str. 416. L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 281-282; J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, str. 276.

47 Usp. današnje izborno pravo u BiH radi aktualnosti!

48 "Deputacija kod ministra Buriána", u: *HD*, 3/1908., br. 272, 26. XI. 1908., str. 1; *Vrhbosna*, br. 23, Sarajevo, 5. XII. 1908., str. 416. Franjevački povjesničari ne spominju ovo Stadlerovo zauzimanje za franjevce i njihove školske i odgojne institute. Radije spominju Stadlerovo navodno zapostavljanje franjevacu na audijenciji kod cara Franje Josipa i nadvojvode Ferdinanda, kada su navodno bili caru predstavljeni poslije članova vrhbosanskoga kaptola i redovnica. Hercegovački je provincijal Ambroz Miletić, kako piše Stadler Svetoj Stolici, u svome bijesu i povrijeđenosti uzviknuo Stadleru u lice, da on (Stadler) daje prednost suknjama gospođa pred svetim habitom franjevacu ("che io preferisca le gonne delle signore al sacro abito dei francescani"). Sve je kulminiralo nakon audijencije kod nadvojvode Ferdinanda, koji je započeo ophod kod redovnica, djevojaka i gospođa koje su pjevale i završio kod franjevačkih provincijala koji su stajali u prvom redu ali na dugoj strani polukružne dvorane za primanje. Nadvojvoda Ferdinand je sam odlučio gdje će započeti s pojedinačnim susretima. Da se prvo obratio djevojačkom zboru, koji je uzveličao prijem, bilo je normalno kako tada tako i danas. Usp. Predstavku nadbiskupa Stadlera papi Piju X. od 29. travnja 1910., AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 8, fol. 69r; PROSPERUS DALMATA (ANTE CIKOJEVIĆ), *Nadbiskup Stadler i Franjevci*, Spljetska Društvena Tiskara, Spljet, 1909., str. 46-48; I. GAVRAN, *Lucerna lucens?*, str. 84.

skoj ali i u Bosni s prijazirom komentirali.⁴⁹ Sutradan, 26. studenoga 1908., bili su primljeni kako kod cara tako i kod prijestolonasljednika. Pred carem Franjom Josipom nadbiskup Stadler izgovorio je znamenitu rečenicu, državničkog obilježja: "Našu pak otadžbinu vazda time zadužite, jer nama kao katolicima osiguraste slobodu vjere, a kao Hrvatima narodni opstanak, svima pako otvoriste širom vrata k prosvjeti, k napretku, k boljoj budućnosti. Prema tomu, mi katolici Hrvati Bosne i Hercegovine zajedno sa naseljenicima u tim zemljama čestitamo iz dna duše svoje, što Vam je Bog dao što doživjeste šestdesetgodišnjicu Svoga slavnog vladanja, ter Vam se ujedno srdačno zahvaljujemo, što Bosnu i Hercegovinu pripojiste Austro-Ugarskoj Monarhiji."⁵⁰ Sjedinjenje s Hrvatskom nije Stadler pred carem spomenuo. Pred nadvojvodom Franjom Ferdinandom u 14 sati poslijepodne bio je hrabriji te je iznio "vruću molbu Hrvata Bosne i Hercegovine, da se Bosna i Hercegovina što prije sjedine s materom zemljom Kraljevinom Hrvatskom da se majka i kći u svome domu zagrlje u krilu Monarhije".⁵¹ Stadler je ispustio spomenuti ujedinjenje i s Dalmacijom, krunskom zemljom Austrije, kako ne bi doveo u pitanje austrijske državne interese. Stadler je, bez sumnje, mogao biti presretan, što je u punini mogao iskoristiti Bečku pozornicu za dodatno profiliranje kako bi ostao ili postao prvi i jedini predvodnik bh. katolika Hrvata!⁵²

Na povratku iz Beča navratio se s deputacijom u Zagreb, kao što je učinio i na polasku. Stadler i cijela delegacija bili su službeno primljeni kod nadbiskupa Posilovića i gradonačelnika Amruša. Članovi hrvatsko-srpske koalicije u Zagrebu kao i uredništvo *Obzora* bili

49 *Novosti*, Zagreb, 30. XII. 1908.; "Dani slavlja u Beču", u: *HD*, br. 274, 3/1908., 28. XI. 1908., str. 1; "Bečki načelnik dr. K. Lueger i slavosrpska podmetanja", u: *HD*, 4/1909., br. 1, 1. I. 1909., str. 1-2; MÁRTA TÖMÖRY, "Bosznia-Hercegovina anektálásának történetéből - Részletek Thallóczy Lajos naplóból" ("Iz povijesti aneksije Bosne i Hercegovine - Detalji iz dnevnika Lajosa Thallóczyja"), u: *Századok*, 4-6 (1966.), str. 878-923, ovdje str. 905; M. GROSS, "Hrvatska politika", str. 34; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 283; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 396.

50 "Audijencija kod Njeg. Veličanstva", u: *HD*, 3/1908., br. 273, 27. XI. 1908., str. 1-2; *Vrhbosna*, br. 23, Sarajevo, 5. XII. 1908., str. 417; ABO Mostar, *Govor nadbiskupa Stadlera, napisan u Sarajevu 9. studenog 1908., a izgovoren pred carem Franjom Josipom I. u Beču 26. studenog 1908.*; Z. GRUJAK, *Politička djelatnost*, str. 190, 661.

51 *Vrhbosna*, br. 23, 5. XII. 1908., str. 417.

52 "Dani slavlja u Beču", u: *HD*, 3/1908., br. 274, 28. XI. 1908., str. 1.

su neprijateljski raspoloženi prema Stadleru, njegovu poklonstvenu putu u Beču i posjetu Zagrebu.⁵³ Deputacija je posjetila i Josipa Franka, predvodnika Frankovačkih pravaša čiji su se odnosi sa Stadlerom tih mjeseci počeli vidno popravljati, jer su se međusobno trebali.⁵⁴ U vrtu Frankove kuće bio je priređen prijem i dolična svečanost za cijelu deputaciju. Bosanski franjevac Marijan Duić, uvjeravao je dr. Franka u svome pozdravu da su svi bosanski katolici pristaše Čiste stranke prava.⁵⁵ Istovremeno je Frank koristio ovu priliku da prikaže samoga sebe još uvijek jedinim vođom pravaša i hrvatskog naroda, jer su ga tri bosansko-hercegovačka biskupa grlila i nazivala vođom hrvatskoga naroda.⁵⁶ Sve dotada u očima brojnih pravaša, starčevićanaca, milinovaca i frankovaca, Stadler nije uvijek visoko kotirao, jer se po njihovu mišljenju u Bosni ponašao "kao rimski misionar s crncima u Centralnoj Africi", sve zbog politički i vjerski nepotrebnih pojedinačnih krštenja muslimanskih građana. Time je nailazio na pojedinačnu pravašku osudu, kako zbog svoje "intelektualne i kršćanske uskogrudnosti" u pogledu razumijevanja uloge bh. muslimana, tako i crkvenog omalovažavanja i potiskivanja bosanskih franjevaca.⁵⁷ Međutim, u očima velikoaustrijskih krugova u Beču, Stadler je bio onaj koji je zagovarao aneksiju prije aneksije, te je poslije aneksije bio najodlučniji zagovaratelj ujedinjenja BiH s Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom. Car Franjo Josip imenovao ga je pravim tajnim savjetni-

---

53 L. VON SÜDLAND, *Die südslawische Frage*, str. 662.

54 "Nekoliko riječi mojim jednomišljenicima i prijateljima glede Bosne i Hercegovine", u: *Hrvatsko pravo* (dalje: *HP*), 8. X. 1908., str. 1; "Starčevićeva hrvatska stranka prava i nadbiskup dr. Josip Stadler", u: *HD*, 3/1908., br. 256, 7. XI. 1908., str. 3; "Deputacija bosansko-hercegovačkih katolika u Zagrebu", u: *HD*, 3/1908., br. 275, 29. XI. 1908., str. 1. O istovjetnosti i različitosti pravaških vizija kod dr. Stadlera i dr. Franka usp.: STJEPAN MATKOVIĆ, "Dvije vizije modernog pravaštva: Nadbiskup Josip Stadler i Josip Frank", u: *Vrhbosnensia*, Sarajevo, 1/2020., str. 41-57, ovdje str. 48-52.

55 "Die Bosnische Deputation in Agram", u: *Agramer Zeitung* (dalje: *AZ*), 83/1908., Nr. 289, 30. XI. 1908., str. 2. Bila je to prigodna pohvala dr. Franku. Franjevci u BiH bili su privrženci Mile Starčevića, "Milinovci", ni u kojem slučaju "Frankovci"!

56 "Die katholische bosnische Deputation in Agram", u: *Neue Freie Presse Morgenblatt* (dalje: *NFP. Morgenblatt*), Nr. 15904, Wien, 29. XI. 1908., str. 9; STJEPAN MATKOVIĆ - MARKO TROGRLIĆ (prir.), *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2014., dok. 33, str. 214-217.

57 *Hrvatsko pravo* (dalje: *HP*), br. 3043 od 1906. Na to će odgovoriti *Vrhbosna* u prosincu 1906. Usp. "Katolička stranka", u: *Vrhbosna*, 20/1906., br. 23, 5. XII. 1906., str. 391.

kom "Njegovog Veličanstva kralja".⁵⁸ U međuvremenu Stadler se vratio u Sarajevo s poklonstvenom deputacijom iz Beča i bio je dočekan hvalospjevima kao pravi hrvatski junak. Hvalospjevima se priključio *volens-nolens* i dr. Mandić, čestitao je nadbiskupu imenovanje prvim tajnim savjetnikom, na što je Stadler zahvalio i skromno komentirao: On vidi svoje imenovanje kao priznanje ne samo njemu, nego i svim Hrvatima katolicima u BiH. Tom prigodom Stadler je nastupio "državnički", znajući dobro da mora popraviti neke svoje ne uvijek sretne političke izjave zadnjih godina, te je naglasio kako je spreman gledati ne samo na katolike nego i na muslimane s kojima ih vežu zajednički interesi, posebno u agrarnome pitanju.⁵⁹

Proces razdruživanja

Veliki uspjesi i dočeci u Beču, Zagrebu i Sarajevu, naslućivanje novih političkih promjena te "komešanje" u HNZ-u, potaknuli su najvjerojatnije Stadlera da krene u nove, za njegove godine vrlo rizične akcije. Istovremeno su Stadlerova poklonstvena deputacija, audijencije i nastupi kod cara i prijestolonasljednika u Beču, njegovi prijemi po Beču i Zagrebu, brojni novinski prikazi, većinom pozitivni, "usplahirili" političko vodstvo HNZ-a u BiH. Stoga je vodstvo HNZ-a, dok je Stadler još bio u Zagrebu sazvalo treću sjednicu Središnjeg odbora HNZ-a u Travniku 28.-30. studenoga 1908.⁶⁰ Sjednica je, može se pretpostaviti, morala imati važne ciljeve: pokušati dodatnim odugovlačenjem spriječiti predstojeći sukob s nadbiskupom Stadlerom ili ga ublažiti eventualnim prilagođavanjem Pravila njegovim zahtjevima, uspostaviti unutarne jedinstvo stranke nastalo rivalstvom pojedinih članova Središnjeg odbora, posebno između Mandića i Sunarića, te ono najvažnije, izraditi potreban politički program HNZ-a, jer je aneksija otvorila vrata ne samo za gospodarsko-prosvjetnu nego i za buduću političku djelatnost bh. nacionalnih organizacija te even-

---

58 Prijedlog je podnio ministar Burián uza suglasnost Zemaljske vlade u Sarajevu. Usp. ABiH, GFM, Präs. BH, 1998/1908.; "Nadbiskup dr. Stadler pravi tajni savjetnik Nj. Vel. kralja", u: *HD*, 3/1908., br. 272, 26. XI. 1908., str. 1; Ž. GRIJAK, *Politička djelatnost*, str. 194.

59 "Sarajevski katolici Hrvati svome Nadpastiru", u: *HD*, 3/1908., br. 278, 4. XII. 1908., str. 1; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 396-397.

60 "K III. redovitom zasjedanju 'Hrv. Nar. Zajednice'", u: *HD*, 3/1908., br. 272, 26. XI. 1908., str. 3.

tualno traženje prikladnih kandidata za Sabor.⁶¹ Navodno je *Hrvatski dnevnik* dobio na uvid zaključke sjednice Središnjeg odbora, ali ih nije objavio, čekajući prvo Stadlerovu reakciju, odnosno rasplet novonastale situacije.⁶² O svim ovim događajima nemamo dovoljno provjerenih izvora. Puno toga saznajemo kasnije ili iz druge ruke. Naime, naprednjački list *Pokret* donosi krajem veljače 1909. vijesti da je HNZ prošle jeseni pokušala promijeniti svoja pravila i proširiti ih na političku djelatnost, što je Zemaljska vlada u početku spriječila. *Hrvatski dnevnik* se navodno požalio na ovu odluku Vlade ali nije inzistirao jer su se u nadbiskupovu krugu već vršile pripreme za osnivanje "organizacije i mimo 'Zajednice'".⁶³ I Zemaljska vlada je pratila nova zbivanja između HNZ-a i Stadlera, posredno preko uhođa i neposredno preko okružnih vlasti u Travniku, Sarajevu i drugdje, o čemu će zemaljski poglavar, general Anton Winzor, izvijestiti Ministarstvo u Beču 22. prosinca 1908.⁶⁴ O zahtjevima i planovima i nemiru u HNZ-u posebno izvješćuje anonimni izvor od 22. prosinca (izvješće je zemaljski poglavar dao prevesti i u Beč poslati) da su Hrvati održali povjerljiv sastanak (sjednicu Središnjeg stožera!), u kojem su sudjelovali i svećenici. Raspravljalo se o Mandiću, kojega su neki htjeli smijeniti s mjesta predsjednika HNZ-a, jer se nije dovoljno zalagao za narod i da se samo borio za svoju karijeru u Beču, gdje je želio biti imenovan barunom, da je nedavno napao dr. Josipa Franka i što je zastupao kompromis sa Srbima. Izvješće spominje da i Stadler želi voditi politiku u ime Hrvata u BiH i da traži da se ta politika prepusti njemu i svećenstvu.⁶⁵ Zemaljski poglavar u svome popratnom pismu izvješćuje dalje da ima podatke kako je više ozbiljnih ljudi pokušalo utjecati na Stadlera i na Mandića da uklone

---

61 "U oči saborskih izbora za Bosnu i Hercegovinu, (III). Kandidati za bosanski sabor", u: *HD*, 3/1908., br. 291, 20. XII. 1908., str. 1; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 396-397.

62 "'Hrv. dnevnik' proti 'H.N.Z.'. (Odgovor preč. gosp. Msgru Karlu Cankaru od Fra Marijana Duića, predsjednika okružnog odbora Hrv. narodne zajednice u Travniku)", u: *RO*, 2/1909., br. 4, 24. I. 1909., str. 3-4.

63 "Tečaj ustavne ankete u Sarajevu", u: *Pokret*, 6/1909., br. 42, 22. II. 1909., str. 1-2; ABiH, Pras. BH 2225/1908. Izvješće zemaljskog poglavara Winzora od 22. XII. 1908. Ministarstvu u Beču; M. GROSS, "Hrvatska politika", str. 34.

64 ABiH, GFM, Präs. 2225/1908. Pismo generala Winzora ministru Buriánu 22. 12. 1908.

65 ABiH, GFM, Präs. 14/1909. Pismo generala Winzora ministru Buriánu 30. 12. 1908.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 286; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, str. 193-194.

razmirice. U istom izvješću generala Winzora spominju se po prvi put golemi dugovi *Hrvatskoga dnevnika*, koji su se popeli na 30.000 kruna.⁶⁶ Posebnu pažnju svratio je zemaljski poglavar na paragraf 2 novih Pravila koja su predviđala ne samo kulturno i gospodarsko, nego i socijalno, društveno i političko, uzdizanje hrvatskoga naroda u BiH. Premda HNZ nije bila podnijela zahtjev za odobrenje ova- ga dodatka u Pravilima, general Winzor je odmah upozorio Mini- starstvo u Beču na činjenicu da se jedna nepolitička udruga, ukoliko želi proširiti svoju djelatnost i na političko područje, mora podvr- gnuti odredbama Zakona o udrugama od 15. studenoga 1867., dakle iz doba Bachova apsolutizma, koji to zabranjuje.⁶⁷ Vladino izvješće pokazuje da se HNZ nije puno trudila da promjenom Pravila izađe u susret Stadleru, nego više brigom kako osigurati politički mono- pol nad katolicima Hrvatima u BiH, za kojim je istovremeno žudio i Stadler, što uspješno naglašuju, svaki sa svoga stanovišta Đaković, Grijak i Jonjić.⁶⁸

Proces razdruživanja između HNZ-a i nadbiskupa Stadlera, započet već u veljači 1908., postao je posebno intenzivan u studenom i pro- sincu iste godine, kako se gore moglo vidjeti. Većina članova HNZ-a, kako svjetovnjaci, u prvom redu Ivo Pilar, tako i većina njima privr- ženih franjevca nisu smatrali potrebnim, iz obzira prema susjednim muslimanima ili iz osobnog svjetonazora, da vjersko, tj. katoličko obilježje uđe u naslov i program HNZ-a. Drugim riječima, već po- stojećim kroničnim razmiricama između nadbiskupa Stadlera i bo- sanskih franjevaca pridružila se od kasne jeseni 1908. nova, vidno politiziranija i time samim kompleksnija borba između nadbiskupa Stadlera i domaće svjetovne inteligencije, podupirane od franjevaca, za političko predvođenje bosansko-hercegovačkih katolika Hrva-

---

66 *Isto*. Vijesti o lošem poslovanju Stadlerova *Hrvatskog dnevnika* pronio je kao prvi sam list na svojim stranicama. Mnogi su se uključili u akciju spašavanja, pojedinci i organizacije, među njima i Središnji odbor HNZ i Starčevićeva hr- vatska stranka prava. *RO*, 2/1909., br. 4, 24. I. 1909., str. 3-4. Prof. Krešić ne spominje ove podatke u svojoj vrlo vrijednoj knjizi. Usp. MILENKO KREŠIĆ, *Nadbiskup Stadler i financije. Gradnje, nekretnine, poslovi*, Katolički bogo- slovni fakultet - Glas Koncila, Sarajevo - Zagreb, 2021., str. 148-151.

67 ABiH, ZMF, Präs. 2225/1908. Pismo generala Winzora ministru Buriánu, 22. 12. 1908.

68 L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 235-236; Z. GRIJAK, *Politička djelat- nost*, str. 193-194. Cijelu povijest prilagođavanja pravila unutar HNZ isprav- nije prikazuje Jonjić. Usp. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 410-411.

ta. To je najbolje naglasio na zasjedanju Središnjeg odbora HNZ-a, utjecajni i često polemični predsjednik Okružnog odbora Travnik, bosanski franjevac fra Marijan Duić: "Ne treba dozvoliti da se borba koja se vodi u našem narodnom pokretu između Hrvatske narodne zajednice i Crkvene hijerarhije pretvori u borbu protiv narodne inteligencije. Ja sam protivan da se na narodno ime udara vjerski pečat. Protivnik sam veliki i odlučan da crkveni dostojanstvenici kao takvi monopoliziraju narodno vodstvo..."⁶⁹ Riječi franjevca Duića, nakon što je za sebe osigurao vodstvo jednog od brojno najjačih okružnih odbora HNZ-u u BiH, mogle bi se danas parafrazirati s biblijskom zapovijedi: "Nemoj imati drugog uz mene..."!⁷⁰ Otpor franjevaca, koji su počeli izdašno pomagati HNZ i u njoj su vidjeli svoj zaštitni politički štiti, bio je razumljiv, jer bi svaka organizacija, koja bi imala čisto vjersko i katoličko obilježje, bila po kanonskom pravu posredno ili neposredno podvrgnuta jurisdikciji mjesnog ordinarija. Jedna još dodatna kanonska kontrola ili čak monopol vrhbosanskog ili jednog drugog ordinarija nad političkim izborom ili orijentacijom katolika Hrvata u BiH bilo bi u franjevačkim očima ne samo sputavanje osnovnih ljudskih prava bh. svjetovnjaka, nego i sputavanje već stečenih vlastitih političkih navika, svjetonazora, društvenih sloboda i kontrole katoličkog puka, koju su već stoljećima vršili. Istovremeno Stadler nije imao, ili nije mogao imati u ovom trenutku jednu delikatniju širinu političkoga i svjetonazorskoga horizonta, nije znao prihvatiti i pratiti Središnji odbor HNZ-a kao dugo očekivano političko predstavništvo Hrvata BiH. Spomenuti franjevac Duić navješćivat će 24. siječnja 1909. sa stranica *Radničke obrane* u Mostaru i poručivat će Karlu Cankaru, tadanjem glavnom uredniku *Hrvatskoga dnevnika* da Stadler kao nadbiskup ne može donositi odluke bez naroda niti mu ih nametati, jer bi to bilo "samosilje", odnosno kršenje "parlamentarne slobode".⁷¹ Nastaje pitanje kako tada tako i sada, kada "narod" smije biti "svoj narod" a da mu drugi ne propisuju da bude nečiji narod? Smije li se biskup/nadbiskup politički izravno obratiti "narodu" ili mora upitati prije "bosanskoga ujaka" ili dijece-

---

69 L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 236. Đaković nije uvijek pouzdan u datiranju pojedinih dokumenata.

70 Knjiga Izlaska 20,3.

71 "'Hrv. dnevnik' proti 'H.N.Z.'. (Odgovor preč. gosp. Msgru Karlu Cankaru od Fra Marijana Duića, predsjednika okružnog odbora Hrv. narodne zajednice u Travniku)", u: *RO*, 2/1909., br. 4, 24. I. 1909., str. 3-4.

zanskoga svećenika, a da mu se ne prigovori da mu otima narod, koji je navodno "njegov begovat" već desetljećima ili stoljećima?

Nadbiskup Stadler, polazeći od uvjerenja i od obećanja koje mu je dao ministar Burián 25. studenoga 1908. u Beču, da će se političke organizacije stvarati samo na konfesionalnu načelu, pokušao je na svoj način riješiti ovo pitanje. Stoga je sazvao 13. prosinca 1908. mjesno (područno) sarajevsko svećenstvo, svjetovno i redovničko, na vijećanje o novonastaloj političkoj situaciji. Na sastanku je bilo zaključeno da se "svi Hrvati katolici Bosne i Hercegovine treba da nađu jedinstveno pod rukovodstvom svojih crkvenih i svjetovnih predstavnika u svrhu očuvanja vjerskih i narodnih interesa".⁷² Na sjednici je izabran Odbor "sedmorice", od kojega su dvojica bili pravi kanonici (Šarić i Hadrović), trojica nadbiskupijski svećenici (Predmerski, Dujmušić i Jablanović), te dva člana Bosne Srebrene, provincijal Komadanović i fra Nikola Momčinović, koji su ovo imenovanje samo formalno primili na znanje.⁷³ Kako se istovremeno počelo razmišljati i o kandidatima za budući Sabor, Stadler je u tome trenutku imao jedno zanimljivo i za trenutačne crkvene prilike u BiH vrlo koncilijsno i progresivno stajalište. Svoja je razmišljanja podijelio s provincijalom Komadanovićem i zamolio ga da se i on obrati preko Generala Reda na Svetu Stolicu. Sa svoje strane Stadler se obratio nunciju Belmonteu u Beč 17. prosinca 1909. Tu se založio za davanje aktivna i pasivna glasa ne samo svjetovnim svećenicima, nego i franjevcima koji vode župe. On je to opravdavao dvostruko: 1. Katolička inteligencija nije brojna, ukoliko se izuzmu svjetovni svećenici i redovnici.⁷⁴ 2. Budući da franjevci opslužuju brojne župe, potrebno je da i oni imaju aktivno i pasivno pravo glasa na izborima.⁷⁵ Stadler je

72 "Što hoćemo u HNZ", u: *Vrhbosna*, 23/1909., br. 2, Sarajevo, 20. I. 1909., str. 31; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 284. Nigdje ne piše tko je sve bio nazočan na ovom sastanku "područnoga klera".

73 "'Hrv. dnevnik' proti 'Hrv. Narodnoj Zajednici'. (Odgovor preč. gosp. Msgru Karlu Cankaru od Fra Marijana Duića, predsjednika okružnog odbora Hrv. narodne zajednice u Travniku)", u: *RO*, 2/1909., br. 6-7, 19. II. 1909., str. 3; *Vrhbosna*, 23/1909., br. 2, str. 31; M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene*, str. 318, bilj. 24; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 407.

74 "L'intelligenza cattolica non è grande tranne sacerdoti secolari e regolari". Nadbiskup Stadler nunciju Belmonteu, 17. XII. 1909., AAV, *Arch. Nunz. Vienna*, vol. 729, fol. 719v-720r.

75 "e perciò sarà necessario, che anche i francescani, i quali hanno l'amministrazione delle parrocchie, abbiano una voce attiva e passiva nell'elezioni dei deputati per nostro parlamento". *Isto*.

vidio jedino zapreku u redovničkim konstitucijama (pravilima), koji zabranjuju redovnicima da se miješaju u politiku. Stoga je on zamolio nuncija da se zauzme kod Svete Stolice da se i redovnicima udijeli ovlast (*facultas*) da se smiju baviti politikom.⁷⁶ Stadlerova molba nunciju u Beču, koju je on prosljedio 3. siječnja 1909. u Rim,⁷⁷ bila je izričito odbijena od Svete Stolice i od pape Pija X. osobno. Odgovor je bio upućen Franjevačkom generalu Reda, fra Dioniziju Schuleru,⁷⁸ sa zadaćom da izvijesti redovničke poglavare u bh. provincijama, što je ovaj učinio upućivanjem prijepisa odluke Svete Stolice i popratnim pismom od 31. siječnja 1909.⁷⁹ Nuncij Pignatelli di Belmonte,

---

76 "Ma la regola religiosa proibisce ai religiosi occuparsi di politica. Perciò prego umilmente la Vostra Eccellenza di voler della S. Sede impetrare la facoltà ai francescani, i quali anno la cura delle anime, di occuparsi della politica e di poter avere una voce attiva e passiva nell'elezioni dei deputati per nostro parlamento". *Isto*. Vidi Prilog br. 1.

77 "Mgr. Stadler prevede che, per non fare assegnare tutti i mandati del futuro parlamento locale nelle mani dei nemici della nostra religione, sarà necessario di far concorrere a quei posti, anche gli ecclesiastici secolari e regolari, specialmente i francescani. Per i primi non vi è difficoltà; ma ai secondi è vietato per le loro costituzioni di prendere parte attiva nelle elezioni politiche. Mgr. Arcivescovo invoca l'autorità del S. Padre affinché in vista degli interessi, religiosi di quei paesi volesse disporre che il Clero regolare potesse come il secolare dare elementi per il nuovo parlamento nella Bosnia ed Erzegovina; e quindi il diritto di eleggere ed essere eletto". Belmonte državnom tajniku Merry del Valu, 3. I. 1909. AAV, SS, rubr. 247, fasc. 2, 1909, fol. 138r-139r, ovdje fol. 138r-138v.

78 "D'ordine del Santo Padre, mi affretto di comunicare esser volere della medesima Sanità Sua,.....che i Regolari non concorrano in nessun caso come i deputati del futuro Parlamento." Merry del Val franjevačkom generalnom ministru Dioniziju Schuleru, 28. I. 1909. M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene*, str. 298-299; VELMIR BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci i nadbiskup dr. Josip Stadler*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 2000., str. 175; M. KREŠIĆ, "Nadbiskup Stadler i Hrvatska narodna zajednica", str. 486.

79 "La Paternità V.R. ne prenda conoscenza, e faccia scrupolosamente eseguire dai Suoi religiosi gli ordini di Sua Santità espressi in quella lettera". Generalni ministar reda Schuler bh. Provincijalima, 31. siječnja 1909. Usp. V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci i nadbiskup dr. Josip Stadler*, str. 175. Velik je propust da su vrlo vrijedni franjevački povjesničari Karamatić i Blažević, najvjerojatnije zbog nepoznavanja vatikanskih vrela, propustili priliku da se isprave neutemeljeni prigovori i krivnje, upućeni nadbiskupu Stadleru u franjevačkoj historiografiji do današnjih dana po ovom pitanju. Postoje dvije dodatne reakcije. Prva je da je dopis Generala Reda Provincijalatu u Sarajevu završio na stranicama *Obzora* kao prosvjed protiv odluke Svete Stolice i protiv nadbiskupa Stadlera i druga je da je profesor Franjevačke gimnazije u Visokom, Frano Jukić, prosvjedovao kod generala Reda pismom 10. ožujka 1909. Usp. M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene*, str. 319.

pismom od 21. siječnja, izvijestio je nadbiskupa Stadlera kako je papina volja da ni u kojem slučaju redovnici ne trebaju sudjelovati u natjecanju kao zastupnici u Parlamentu.⁸⁰ Netko iz ureda provincijala Komadanovića, nezadovoljan odlukom Svete Stolice, uputio je prijepis spomenutog Generalova pisma poznatom zagrebačkom *Obzoru*, koji je u svojoj odbojnosti prema Stadleru iz toga pisma čitao da se nadbiskup nije zauzeo za franjevce kod Svete Stolice. Pisanje *Obzora* komentirao je glavni urednik *Vrhbosne*, dr. Dujmušić, i završio: "Nemili pojavi sporadični su i naručeni, pa bi bilo nepravedno pripisati ih franjevačkom redu ili većem broju njegovih članova u Bosni. Ako neki u 'zlobnoj farizejskoj raboti' i agitiraju, sve, što je čestito, okupiti će se u zajedničkoj akciji u prvom redu za katoličku stvar našeg naroda, ovaj u saboru onaj izvan sabora, oko svoga Natpastira."⁸¹ Na ove žestoke riječi urednika *Vrhbosne* reagirala su 10. ožujka 1909. još žešće deseterica profesora Franjevačke gimnazije u Visokom "Otvorenim pismom uredniku *Vrhbosne*", čiji je perovođa bio tada 29-godišnji franjevac Josip Markušić, te su pokušali u listu *Radnička obrana* opravdati svoja prijašnja pisanja kao pokušaje onemogućiti "pisanje i rovarenje protiv franjevaca u Bosni i Hercegovini, koji se nažalost vodi pod maskom i naslovom lista 'Katoličkoj prosvjeti'" te su završili neprimjerenim tonom, "da je 'Vrhbosna' tako duboko pala, te se smatrati mora gorjom od najgorih hrv. listova, koji najviše napadaju na Crkvu i vjeru, priljubnicom Pokretu i listom framazon-skim".⁸² Nije se dugo čekalo na odgovor, koji je preuzeo Stadler, kako direktno Upravi provincije 18. ožujka, tako i javno u *Vrhbosni* od 19. ožujka 1909. Posve je očekivan bio Stadlerov prosvjed kod provincijala Komadanovića, ali nije bilo očekivano da se ovaj prosvjed objavi pod njegovim imenom u *Vrhbosni*. To je trebalo prepustiti glavnom

80 "Il Santo Padre... ha formalmente dichiarato essere Sua volontà che in nessun caso i Regolari della Bosnia ed Erzegovina, e ciò per evitare in tempo dubbi ed equivoci su questo argomento tanto delicato". Nuncij Belmonte Stadleru, 21. I. 1909. "Nadbiskup Stadler, franjevci i sabor", u: *Vrhbosna*, 23/1909., br. 5, str. 82. Vidi Prilog br. 2.

81 "Nadbiskup Stadler, franjevci i sabor", u: *Vrhbosna*, 23/1909., br. 5, str. 82.

82 "Otvoreno pismo uredniku *Vrhbosne*", u: *RO*, 1909., Mostar, 13. 3. 1909., br. 10, str. 2; "Izjava nadbiskupskoga ordinarijata vrhbosanskoga u Sarajevu", u: *Vrhbosna*, 23/1909., br. 6, 20. 3. 1909., str. 85; usp. I. GAVRAN, *Lucerna lucens?*, str. 85; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 294; M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene*, str. 299-300; V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci i nadbiskup dr. Josip Stadler*, str. 175-176; M. KREŠIĆ, "Nadbiskup Stadler i Hrvatska narodna zajednica", str. 487.

uredniku Dujmušiću. U *Vrhbosni* se moglo pročitati: "Prema tomu javno iznesena tvrdnja slavnog profesorskog zbora na franjevačkoj gimnaziji u Visokom, da je 'Vrhbosna' tako duboko pala, te se smatra mora gorjom od najgorih hrv. listova, koji najviše napadaju na Crkvu i vjeru, priljubnicom Pokretu i listom framasonskim, jest *temeraria, scandalosa et suspecta de haeresi* (lakoumna, sablažnjiva i sumnjiva na herezu), pa ju nadbiskupska Crkvena oblast kao takovu osugjuje, i poziva velečasne oce, kojih se tiče, da ju opozovu, jer će inače Crkvena oblast sebi na drugi način zadovoljštinu pribaviti."⁸³ Izjava visočkih profesora nije bila sumnjiva na herezu, nego uvrjedljiva i kršćanski neprihvatljiva i na nju je trebalo u javnosti, ako uopće, razborito i očinski reagirati. Uprava provincije Bosne Srebrene dala je sa svoje strane 28. ožujka podršku subraći u Visokom.⁸⁴ Premda je nadbiskup Stadler tražio opoziv do 5. travnja 1909., i kad ga nije dobio, odredio je kanonske sankcije spomenutim profesorima, koji ni dalje nisu htjeli poslušati. Nasuprot, oni su dobivali sve veću podršku od subraće, gvardijana i sa franjevačkih učilišta u Livnu i Mostaru. Provincijal Komadanović, premda se našao u procjepu, izražavao je i dalje solidarnost s optuženom subračom.⁸⁵ Cijeli i u biti nepotrebni spor, koji je bio prerastao u "Visočku aferu", završio je na provincijskom kongresu 28.-29. travnja, na kojemu su se radi željena mira pojavili pomoćni biskup Šarić i urednik Dujmušić. Te večeri 28. travnja visočki su profesori opozvali svoje izjave u blažoj formi, izbjegavajući krucijalnu riječ *suspecta de haeresi*, s čime se i nadbiskup Stadler konačno zadovoljio, izrečene sankcije povukao te sve i u Rim javio.⁸⁶ Ako je uopće uputno komentirati ovaj slučaj međusobnog ophođenja, onda se čovjek može jedino prisjetiti one Horacijeve izreke: *Tresu se brda, a rodit će se smiješan miš*.⁸⁷

Stadlerov prijedlog pasivna prava redovnika-župnika na predstojećim izborima zaslužuje ipak da mu se posveti kratko razmišljanje s nekoliko upita. 1. Ako je točno, što i jest, da je Stadler preko nun-

---

83 "Izjava nadbiskupskoga ordinarijata vrhbosanskoga u Sarajevu", u: *Vrhbosna*, 23/1909., br. 6, 20. 3. 1909., str. 85.

84 V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci i nadbiskup dr. Josip Stadler*, str. 176.

85 *Isto*, str. 176.

86 I. GAVRAN, *Lucerna lucens?*, str. 86; M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene*, str. 300; V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci i nadbiskup dr. Josip Stadler*, str. 176-177; M. KREŠIĆ, "Nadbiskup Stadler i Hrvatska narodna zajednica", str. 487.

87 *Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus.* HORATIUS, *Ars poetica*, 139.

cija pokušao isposlovati da i franjevci-župnici u BiH imaju pasivno pravo na izborima, zašto mu je to uzeto za zlo? Sveta Stolica je to odbila jer nisu dopuštale redovničke konstitucije. Nadbiskup je prihvatio odluku Svete Stolice. Zašto je nisu prihvatili i redovnici? 2. Što bi se dogodilo da se Stadler nije obratio Svetoj Stolici i da su se pojedini franjevci, navodno ne poznajući konstitucije, kandidirali i bili izabrani u Sabor?! Bi li poslije odstupili ili bi sebi uz pomoć Sabora, Vlade, postojećih medija i vjernika zadržali mandat prijeteći shizmom ili slično? 3. Jesu li se pojedini franjevci, premda su poznavali redovnička pravila, poput Buntića, Duića, Franjića i Miletića, bili voljni i protiv pravila kandidirati i postati saborski zastupnici? Kako bi završila ta redovnička neposlušnost i pred kime? Da li bi se sekularizirali, postali dijecezanski svećenici, kako bi mogli zadržati zastupnički mandat? 4. Otkuda opće uvjerenje u franjevaca, kako je to izložio gimnazijski profesor iz Visokog, fra Frano Jukić, u svome pismu generalu Reda od 10. ožujka 1909.⁸⁸ ili kako je u mnogim napisima u novinama moglo stajati da je nadbiskup Stadler kriv za sve, premda se svojom molbom bio založio u korist franjevaca. Nije li to već pitanje kolektivnoga straha u tadanjih dobrih i vrijednih "ujaka" i njihovih podupiratelja? 5. I sam autor ovih redaka zamislio se kada je pročitao da je nuncij Belmonte javio u Rim da se Nadbiskup pokazao beskrajno zadovoljan (*oltremodo sodisfatto*) zbog odluke Rima, jer su redovnici započeli sa suprotnim pokretom, inspirirajući novinske članke vijestima da je Nadbiskup protivnik kandidiranja redovnika u Sabor.⁸⁹ Kako se Stadler mogao pokazati beskrajno zadovoljan ako je Sveta Stolica donijela negativnu odluku, premda je on zagovarao pozitivan odgovor i sada bio još napadan za to? Je li nuncij točno interpretirao Stadlera?

---

88 "Communis persuasio est, quod hoc evenit per agitationem nostri archiepiscopi apud nuntium vindobonensem - Opće je uvjerenje da se ovo dogodilo agitacijom našega nadbiskupa kod bečkoga nuncija". Frano Jukić generalnom delegatu 10. 3. 1909., Curia Generale dei Frati Minori (CGFM), Bosnia SK, fol. 408r; M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene*, str. 319; M. KREŠIĆ, "Nadbiskup Stadler i Hrvatska narodna zajednica", str. 486.

89 "Msgr. Arcivescovo si è mostrato oltremodo sodisfatto di tale decisione, perché dice egli, già i Francescani hanno iniziato un movimento contrario, ispirando articoli di giornali contro lo stesso Arcivescovo, quale oppositore delle candidature dei Regolari", Nuncij Belmonte kardinalu Merry del Valu 23. 1. 1909. AAV, SS anno 1909, rubr. 247, fasc. 2, fol. 143r. M. KREŠIĆ, "Nadbiskup Stadler i Hrvatska narodna zajednica", str. 486.

No, prije cijele ove afere Stadler je održao 22. prosinca još jedan sastanak već spomenuta Odbora "sedmorice", koji Zemaljska vlada zove tajni, i kojemu su nazočili i neki laici, gdje je bilo dodatno zaključeno da se crkvenoj hijerarhiji povjeri vođenje cjelokupne hrvatske politike u BiH i da se iz Središnjeg odbora HNZ-a odstrani dr. Mandić, da se nadbiskupu Stadleru povjeri vođenje Hrvata BiH i da se cijela politika prepusti njemu i svećenstvu.⁹⁰ Samoimenovani Odbor "sedmorice", kako će ga nazvati "Zajedničari", zatražit će 31. prosinca na ultimativan način od vodstva HNZ-a da do 20. siječnja 1909. apsolutno prilagodi svoja Pravila, rad i cijelu organizaciju stranke predodžbama novoosnovanog Odbora. Upućeno pismo potpisali su dr. Stadler i dr. Dujmušić.⁹¹ U međuvremenu Središnji odbor HNZ-a dat će provesti anketu među članstvom, koja će potvrditi dotadašnju politiku stranke i odbaciti preinake Pravila u strogo vjerskom (katoličkom) duhu. Nakon toga je Središnji odbor HNZ-a još u siječnju 1909. odgovorio u žustru tonu i odbacio zahtjeve Odbora "sedmorice": "Kaptol vrhbosanski je pokušao smjelim korakom da preskoči zapreke koje su stavljala po vlasti odobrena, a od naroda prihvaćena pravila HNZ-a i da preko toga kaptolskog odbora sedmorice, koji nema nikakve veze ni sa programom ni sa ciljevima HNZ, vrši vrhovno vodstvo nad čitavom našom organizacijom. Hrvatska narodna zajednica energično odbija ovakve nasrtaje na njeno postojanje."⁹² Istovremeno je *Hrvatski dnevnik* otvorio novu seriju članaka pod naslovom "Budimo iskreni" u kojima je pokušao pojasniti da "nadbiskupovo katolištvo" nije sadržavalo nikakav animozitet prema muslimanima. Naprotiv biti katolik ne znači imati patent na hrvatstvo kao što bi bilo neispravno uvjerenje da samo katolici mogu biti dobri Hrvati.⁹³ Istu temu načet će *Hrvatski dnevnik* još u lipnju i u rujnu 1909. godine.

---

90 ABiH Sarajevo, Präs. 14/1909., Izvješće zemaljskog poglavara Winzora od 30. XII. 1908., L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 286; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, str. 455. Krešić ne spominje ovaj Stadlerov "tajni sastanak", koji jasno opisuje Stadlerove buduće političke planove na konfesionalnom principu. Usp. M. KREŠIĆ, "Nadbiskup Stadler i Hrvatska narodna zajednica", str. 485. Jonjić komentira na svoj način: "Taj ponovni ultimativni zahtjev pokazuje kako s rezervom treba uzeti shvaćanje da je Stadleru bilo samo do ugrađivanja katoličkih načela u Pravila i politiku HNZ-a, a ne i do vodstva u nacionalno-političkom pokretu". Usp. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 411.

91 "Što hoćemo u HNZ", u: *Vrhbosna*, 23/1909., br. 2, Sarajevo, 20. I. 1909., str. 31.

92 ABiH Sarajevo, "Napretkova" kulturno-historijska zbirka, Fascikl IX.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 288.

93 "Budimo iskreni!", u: *HD*, 4/1909., br. 11, 15. I. 1909., str. 1; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 411.

Osim već spomenute "Visočke afere" dogodila se u siječnju 1909. još jedna druga, s kojom je sve započelo. Naime, 24. siječnja objavio je zagrebački *Obzor* Stadlerovo pismo kardinalu Rampolli, državnom tajniku Svete Stolice iz 1898. Premda se u pismu prvenstveno radilo o župama i sekularizaciji, unutra su bile mnoge teške optužbe, koje su se u ono vrijeme odnosile na život i rad bosanskih franjevaca. I ovo je pismo "netko" uzeo iz Arhiva Provincije i uputio ga *Obzoru*. Stadler je sumnjao na tajnika Provincije, ali nije mogao dokazati.⁹⁴ Tko god bio, htio je svakako u nastalim političkim trzavicama naškoditi Stadlerovim aspiracijama i dijecezanskom kleru te svratiti pozitivnu pažnju na franjevce, koji su velikodušno podupirali HNŽ. Stoga je Stadler u svojoj korizmenoj okružnici od 25. veljače, objavljenoj u *Vrhbosni*, predbacio jednoj skupini franjevaca udaljevanje "od Duha Božjeg i redovničkog".⁹⁵ Malo kasnije, iz Stadlerova kruga, krenuli su već dogovoreni koraci da se smijeni dr. Mandić s čela HNŽ-a. Prvi korak bila je svakako afera oko osnivanja Povlaštene (Privilegovane) agrarne i komercijalne banke za BiH u Sarajevu, osnovane isključivo mađarskim kapitalom, u kojoj je dr. Mandić dobio mjesto upravnoga vijećnika.⁹⁶ Njegove višestruke funkcije u politici, bankama i gradskoj upravi *Hrvatski dnevnik* komentirao je zajedljivo: "On je danas upravni vijećnik zemaljske banke - to nosi novaca. On je pravni zastupnik centralne banke - i to nosi novaca. On je postao upravnim vijećnikom i pravnim zastupnikom Mađarske agrarne banke - i to će

94 V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci i nadbiskup dr. Josip Stadler*, str. 173.

95 "I upravo ta ljubav, koju gajim spram Gospodina Isusa i spram cijelog klera redovničkoga i svjetovnoga i spram cijeloga naroda, što nam je Duh sveti povjerio, qui posuit episcopos regere Ecclesiam Dei, nuka me, dà sili me, da nekoliko riječi onoj braći franjevcima na srce stavim, koji se daleko udaljuju od Duha Božjega i redovničkog. Ne ću da spominjem onog nesretnika, koji je samo smrtnim grijehom mogao doći do službenog akta, upravljena na sv. Stolicu, i koji toga akta nije bez smrtnog grijeha mogao objelodaniti, a on ga objelodanio u protukatoličkim novinama, da dokaže, kao da sam ja proti braći franjevcima... Proti svakomu ću ustati bio franjevac ili svjetovni svećenik, koji smrtne grijehe počinja, pa se njima diči u protukatoličkim novinama". *Vrhbosna*, 23/1909., br. 5, Sarajevo, 5. III. 1909., str. 67-73, ovdje str. 72-73; V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci i nadbiskup dr. Josip Stadler*, str. 173.

96 Dr. Nikola Mandić, *politički vođa Hrvata u Bosni Hercegovini, Privilegovana agrarna banka u Sarajevu, Od jednog člana središnjeg odbora "H.N.Z."*, Mostar, 1909.; LUKA ĐAKOVIĆ, "Privilegovana agrarna i komercijalna banka za Bosnu i Hercegovinu", u: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Knjiga VI., Sarajevo, 1966., str. 143-170; ISTI, *Političke organizacije*, str. 295-299.

nositi novaca, ako još ne nosi. On kao predsjednik centralne banke smjestio je svoju kancelariju i centralnu banku u istu kuću i u isti sprat, budući imadu ljudi, koji dolaze u banku, obično posla i s advokatom."⁹⁷ Kao ugledni sarajevski odvjetnik dr. Mandić bio je nekoć Stadlerov prvi odvjetnik i u to vrijeme još uvijek pravni zastupnik *Hrvatskoga dnevnika*.⁹⁸ Pod pritiskom Stadlerova i austrofilskog tiska u Sarajevu i Beču, ali i iz taktičkih razloga, Mandić je dao ostavku na mjesto upravnoga vijećnika i pravnoga zastupnika Povlaštene agrarne banke kao i na predsjedničko mjesto u HNZ-u, jer mu je mandat ionako isticao.⁹⁹ Pirova pobjeda Stadlerova kruga nije polučila željene ciljeve: Mandićevo potpuno političko rušenje. Umjesto rušenja Mandića Stadlerov je krug postigao sve solidnije stapanje Mandićevih i franjevačkih redova i interesa. Tako će Mandić još 7. veljače 1909., u doba Ustavne ankete i prije "Visočke afere", javno izjaviti: "Mi kanimmo sve moguće poduzeti, te sv. Stolici razjasniti, da to traži 'urgens necessitas Ecclesiae' u Bosni i Hercegovini (pasivno pravo glasa za franjevce!), da ovi narodni pioniri hrvatske katoličke prosvjete ostanu uz narod baš sada, kad su mu najpotrebniji... Mi bismo se radije odrekli cijele naše inteligencije, nego da izgubimo naše franjevce u saboru."¹⁰⁰ Ova snažna i lukava izjava donijela je Mandiću dodatnu podršku u brojnoj bh. franjevačkoj zajednici, čak i među onima koji ga dosad nisu slijedili kao i među vjernicima koje su franjevci vodili i kontrolirali. Istovremeno, on je kao vješt politički tribun reagirao i koristio do iscrpljenja trenutačnu franjevačku kampanju protiv Stadlera, upravo kada je Stadler bio onaj koji se založio za pasivno pravo glasa dijecezanskih svećenika i franjevaca župnika za budući Sabor, kako smo to gore mogli vidjeti.¹⁰¹ No, dr. Mandić, uza zalaganje za

---

97 "Mandićeva brošura", u: *HD*, 4/1909., br. 53, 6. III. 1909., str. 1-2; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 424-425.

98 "Dr. N. Mandić na putu obraćenja", u: *HD*, 4/1909., br. 73, 31. III. 1909., str. 1; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 425.

99 "Rücktritt des Dr. Mandic von der bosnischen Agrarbank", Reichspost, 16/1909., Nr. 87, 28. III. 1909., str. 5; "Dr. Mandićev inkompatibilitet", u: *HD*, 4/1909., br. 77, 4. IV. 1909., str. 2; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 426.

100 "Za franjevce", u: *RO*, 2/1909., br. 8-9, 4. III. 1909., str. 2-3; "Sa ustavne ankete. Govor dra Nikole Mandića", u: *HD*, 4/1909., br. 40, 19. II. 1909., str. 1; *Serafinski perivoj*, 23/1909., br. 3, str. 54-55; I. GAVRAN, *Lucerna lucens?*, str. 84, bilj. 32; M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene*, str. 299, 319; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 421-422.

101 *Vrhbosna*, 23/1909., br. 5, Sarajevo, 5. III. 1909., str. 82-83.

franjevce, zalagao se glasnije od drugih hrvatskih političara i za radničke zastupnike i za interese drugih vjera, poglavito bh. muslimana veleposjednika. Njegova je namjera bila da se sve vjere u BiH uvrste u budući ustav i da budu priznate. U Beču i u Pešti zalagao se za priznanje islama u cijeloj Monarhiji poput i drugih priznatih religija i konfesija.¹⁰² Sve su to bili uspješni i vrlo prihvatljivi argumenti koji su mu trebali pomoći da dobije ponovo predsjedničku stolicu u HNZ-u, argumenti koji ne će dopustiti nadbiskupu Stadleru i njegovu krugu da ga politički sruše. Krajem ožujka i početkom travnja 1909., nakon što je unutar HNZ-a došlo do žučnih sučeljavanja između Sunarića,¹⁰³ kojeg je u Sarajevu podržavao Stadler i krug simpatizera oko *Hrvatskoga dnevnika*, predvođen urednikom Boićem, s jedne strane, i Mandića, kojega su podupirali seljaci iz okolnih župa, posebno oni iz Busovače, koje je doveo fra Anđeo Franjić, s druge strane, bili su provedeni okružni izbori u Sarajevskom okrugu. Dr. Mandić je konačno pobijedio Sunarića 6. travnja 1909. u Sarajevu sa 495 glasova

102 Narodna i sveučilišna knjižica Zagreb (skraćeno NSK), R-6626, Memoari Ademage Mešića, 89-96; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 422.

103 Josip (Jozo) Sunarić (Grahovik kod Dolca, Travnik, 1868. - Sarajevo, 1943.), odvjetnik i hrvatski političar. Osnovnu je školu pohađao u Dolcu, gimnaziju kod isusovaca u Travniku, studij prava u Beču. Započeo je raditi kao sudski vježbenik u Travniku te nastavio kao ugledni odvjetnik u Banjoj Luci. Nikola Mandić, Dolačanin kao i on, bio mu je šurjak i uveo ga je u politički život BiH. Prigodom osnivanja HNZ-a u Dolcu kod Travnika 16. kolovoza 1906. bio je izabran u Odbor šestorice kao predstavnik Banjolučkog okruga, kasnije je postao član Središnjeg odbora HNZ-a i od 1910. njegov predsjednik. Primio je 1908. godine, na preporuku nadbiskupa Stadlera, papinsko odličje *Pro Ecclesia et Pontefice*. Bio je zastupnik u bh. Saboru, njegov podpredsjednik od 1914. do raspuštanja 1915. Pod kraj Prvoga svjetskog rata (28. listopada 1919.) biran je za člana Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH i za podpredsjednika vlade i povjerenika za unutrašnje poslove. U Prvoj Jugoslaviji, već 1919., pokazao je odmah svoje liberalno i protuklerikalno držanje i založio se za daljnju podjelu bh. Hrvata i za osnivanje *Hrvatske težačke stranke* na štetu već osnovane *Hrvatske pučke stranke*. Nakon proglašenja NDH-a bio je imenovan doglavnikom Glavnog ustaškog stana, ali je iste godine razriješen dužnosti iz neutvrđenih razloga. Umro je u Sarajevu 23. veljače 1943. U bh. politici, premda je jedno vrijeme bio blizak nadbiskupu Stadleru i njegovu krugu, pokazao se kao jedan od najžešćih njegovih protivnika. Usp. STJEPAN MATKOVIĆ, "Prinosi dr. Nikole Mandića/1869.-1945./ hrvatskoj politici", u: *Politički zatvorenik*, I.-III., Glasilo Hrvatskog društva političkih zatvorenika, Zagreb, 23/2013., br. 251, (ožujak - travanj 2013.), str. 31; VERA KATZ, "Hrvati u Bosni i Hercegovini prema ujedinjenju 1918. godine", u: *Historijska traganja*, Sarajevo, 3/2009., str. 107-119; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 16.

dok je Sunarić za sebe izborio 350 glasova. Nakon ključne pobjede u Sarajevu Mandić je pobijedio i na ostalim okružnim skupštinama, afirmirao se protiv svoga zeta i trenutna rivala Sunarića. Prebrojavanje glasova početkom svibnja potvrdilo je da je Mandić izborio 2697, odnosno 2015, a Sunarić 678 glasova. Središnji odbor HNZ-a potvrdio je izbor 21. svibnja. Jedan dan kasnije donesena je odluka da se pokrene vlastiti list *Hrvatska zajednica* i time prekine duga suradnja s *Hrvatskim dnevnikom*. Time je Mandić postao, bez sumnje, vođa Hrvata katolika u BiH izričito protiv volje nadbiskupa Stadlera. Zbog novonastale međusobne podjele bili su stvoreni uvjeti za konačno razdruživanje i samostalno nastupanje u javnosti na veliku štetu općih hrvatskih i katoličkih interesa u BiH.¹⁰⁴

Osnivanje Hrvatske katoličke udruge

Novonastala situacija smanjila je na minimum svaku daljnju političku suradnju između "pobjednika" Mandića i "gubitnika" Stadlera. To je sada ponukalo Stadlera i krug njegovih istomišljenika, ukoliko su dosad možda još i oklijevali, da ožive stare planove i izvrše hitne pripreme za osnivanje vlastite stranke, koja je morala imati hrvatska i katolička načela, kao protutežu takozvanim "liberalnim, protukatoličkim i interkonfesionalnim" načelima HNZ-a. To su već od siječnja 1909. nagovješćivali Stadlerovi listovi *Hrvatski dnevnik* i *Vrhbosna*, premda je navodno bilo i pokušaja kompromisa poput onoga u svibnju s biskupom Šarićem, u Stadlerovoj odsutnosti.¹⁰⁵ U toj već od prosinca 1908. pripremanoj atmosferi održana je u Vrhbosanskom ordinarijatu 25. srpnja 1909. sjednica užih Stadlerovih pristaša koji su skupa s nadbiskupom zaključili da treba osnovati novo hrvatsko društvo - organizaciju, koju su isti dan navijestili viđenijim Hrvatima u BiH.¹⁰⁶ I doista, 12. kolovoza 1909., razaslao je Vrhbosanski ordinarijat oko 500 pisama, ne uvijek istoga sadržaja, s pravilima buduće Hrvatske katoličke udruge (HKU) na uglednije Hrvate BiH.

---

104 "Rezultat izbora za predsjednika i središnji odbor H.N.Z.", u: *RO*, 2/1909., br. 18, 9. V. 1909., str. 5; "Izbor predsjednika Hrvatske narodne zajednice", u: *Pokret*, 6/1909., br. 108, 12. V. 1909., str. 2; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 306-307; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, str. 457; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 433-437.

105 Tako piše u opširnom izvješću Ordinarijata od 24. kolovoza 1909. AAV, SS, anno 1914, rubr. 247., fasc. 9, fol. 96r-101r.

106 L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 306-307, bilj. 702-703; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, str. 457.

Napadajući Zajednicu, koja se po Stadlerovu mišljenju "faktički raspala", u pismu se nastavlja: "Vrijeme je stoga da se sastanemo i da definitivno zaključimo, kako ćemo se organizirati, da uzmognemo solidarno i sporazumno poraditi za vjeru i domovinu u današnjim sudbonosnim prilikama..."¹⁰⁷ Zagrebački naprednjački list *Pokret*, uočivši manju Stadlerovu poslovnu nekorektnost, jer su pisma bila razasлана kao službena pošta, komentirao je: "Službeno u crkvenom poslu prosto od poštarine", predbacujući Stadleru da se služi "furtimaškim" sredstvima. Premda se u razaslanim dokumentima govori kako je osnivanje HKU motivirano obranom katoličke vjere i potiskivanjem strančarstva, nadbiskup se pojavljuje, po komentaru *Pokreta*, kao najveći strančar, svodeći hrvatstvo na vrlo uske, katoličke okvire. Pisac uvodnih riječi nada se da će bosansko-hercegovački Hrvati shvatiti "gdje im leži - najveći neprijatelj", misleći na Stadlera.¹⁰⁸ Reakcije na nagovještaj osnivanja nove hrvatske i katoličke stranke bile su više nego povoljne po pisanju *Hrvatskoga dnevnika* i *Hrvatskog prava*,¹⁰⁹ kojima se ovdje ne smije puno vjerovati, kao i svim drugim političkim listovima, kada se radi *de causa propria*. Negativne reakcije, kao što se i očekivalo, dolazile su od svih notornih antistadlerovskih listova poput *Obzora*, *Pokreta*, *Hrvatske slobode* i *Pester Lloyd*.¹¹⁰

Ljetna politička najava Stadlerova kruga ipak je uznemirila vodeće ljude iz redova HNŽ-a. Stoga su sazvali sjednicu Središnjeg odbora koji je zasjedao 18.-19. rujna 1909. u Sarajevu i pokušao poduzeti hitno sve nužne protumjere. Prvo i najnužnije bilo je učvrstiti unutarne redove, tj. kooptirati isključenoga dr. Sunarića u Središnji odbor, što je bilo i učinjeno, hvaleći ga kao "čeličnog našeg rodoljuba g. dr. Jozu Sunarića", te, ukoliko je još bilo moguće udovoljiti Stadlerovim

107 L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 307, bilj. 704; Z. GRIJAK, *Politička dje-latnost*, str. 458.

108 "Stadlerova 'Hrvatska katolička udruga'", u: *Pokret*, 6/1909., br. 202, 4. IX. 1909., str. 1; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 449-450.

109 "Hrvatska Katolička Udruga za Bosnu i Hercegovinu", u: *HD*, 4/1909., br. 206, 11. IX. 1909., str. 1; br. 208, 14. IX. 1909., str. 1; br. 209, 15. IX. 1909., str. 1; I. TRTANJ, "Bosna i Hercegovina. Sarajevo, 27. srpnja", u: *HP*, br. 4107, 30. VII. 1909., str. 2; I. TRTANJ, "Bosna i Hercegovina. Sarajevo, 28. srpnja", u: *HP*, br. 4110, 3. VIII. 1909., str. 5-6.

110 "Akcija nadbiskupa dr. Stadlera", u: *Hrvatska sloboda*, br. 202, 2/1909., 4. IX. 1909., str. 2; "Hrvatska Katolička Udruga za Bosnu i Hercegovinu", u: *HD*, 4/1909., br. 206, 11. IX. 1909., str. 1; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 450.

zahtjevima.¹¹¹ *Hrvatski dnevnik* povisio je pritisak podsjećajući HNZ na Stadlerove uvjete i vlastita obećanja iz veljače 1908. godine.¹¹² Koji dan kasnije, 25. rujna 1909., komentirajući u svome oglasu planirano osnivanje HKU-a, Središnji odbor HNZ-a izjavio je da: "u sporazumu sa vigjenijim rodoljubima drži osnutak 'Hrvatske katoličke udruge' opasnim korakom za čiste narodne težnje koje idu za ujedinjenjem svih zemalja, gdje obitavaju Hrvati, bez razlike vjeroispovijesti".¹¹³ Dalje, Središnji odbor pobijao je optužbe Stadlerova kruga da HNZ ne štiti dovoljno vjerske interese katolika, pobijao je pisanje *Hrvatskoga dnevnika* i Stadlerovu politiku, s kojom se ne može identificirati te je nastavio: "Hrvatska je misao po svome bivstvu isključivo narodna, a u vjerskom je pogledu isto tako interkonfesionalna, kako je i katolička vjera u svom bivstvu otvorena svim narodnostima (internacionalna). Kako katolička vjera obuhvaća sve narodnosti, tako se hrvatska narodna misao ne veže uz nikakvu vjeru. Hrvatski interkonfesionalni nacionalizam ne smije se pomiješati sa anacionalom i internacionalnom katoličkom vjerom."¹¹⁴ Na ovo pisanje HNZ-a odgovorit će *Vrhbosna* početkom studenoga pod naslovom: "Internacionalno katolištvo i interkonfesionalno hrvatstvo", poučavajući na svoj način "neupućeno" vodstvo HNZ-a.¹¹⁵ Kao posljedica novih odluka i međusobnoga političkog razdruživanja HNZ je odlučio sprovesti svoju svibanjsku odluku i definitivno pokrenuti vlastiti list *Hrvatska zajednica*, koji je počeo izlaziti 31. listopada 1909., što će još više razbuknati političke strasti kako između dva uredništva tako i između dva hrvatska politička tabora.¹¹⁶ No, usprkos borbenim riječima, na spomenutom zasjedanju bila je predložena i dodatna promjena u Pravilima HNZ-a, koja je bila predložena još u veljači 1908. i

---

111 "Drugo redovito zasjedanje H.N.Z. za Bosnu i Hercegovinu u god. 1909.", u: *RO*, 2/1909., br. 36, 25. IX. 1909., str. 1; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 451.

112 "Hrvatska Katolička Udruga za Bosnu i Hercegovinu", u: *HD*, 4/1909., br. 213, 20. IX. 1909., str. 1.

113 "Communiqué središnjeg odbora 'Hrvat. narodne zajednice' za Bosnu i Hercegovinu", u: *RO*, 2/1909., br. 39, 26. X. 1909., str. 3. Isti je tekst objavljen i u *HZ*, 1/1909., br. 1, 31. X. 1909., str. 2-3; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 451.

114 *Isto*.

115 "Internacionalno katolištvo i interkonfesionalno hrvatstvo", u: *Vrhbosna*, 23/1909., br. 21, 5. XI. 1909., str. 329-331.

116 *HZ*, 1/1909., br. 1, 31. X. 1909., str. 1. List je u početku financiran prilozima vodećih članova Središnjeg odbora te bosanskih franjevaca, ponajprije moćnih gvardijana.

bila je donesena 25. rujna 1909. Ova mala ali bitna promjena Pravila, koja je trebala predstavljati vidan pomak u unutarnjem dozrijevanju HNZ-a u mučnom obostranom "dijalogu" sa Stadlerom, objavljena je istom u *Radničkoj obrani* od 26. listopada 1909. U novom članu 2. Pravila pisalo je: "Svrha HNZ je gospodarsko-prosvjetno-društveno-kršćansko-moralno podizanje hrvatskog-katoličkog naroda u BiH, uslijed čega HNZ, budući da je katoličko društvo, stoji u vjersko-prosvjetnim pitanjima prema svakome na stanovištu katoličke vjere".¹¹⁷ No, ova promjena Pravila, odnosno njihovo objavljivanje, doneseno je prekasno za Stadlerov krug. Naime, Stadler je želio da HNZ ima ne samo jasno narodno, hrvatsko nego i vjersko, katoličko obilježje, što je imao pravo zastupati, ukoliko je mogao postići ili jednu stranku u takvu duhu osnovati. No, njegov zahtjev da HNZ bude potpuno podložna njemu ili Vrhbosanskom kaptolu, kao crkvenom prvaku, kako je to zahtijevao Odbor "sedmorice" 31. prosinca 1908.,¹¹⁸ usprotivio se nazorima vodstva HNZ-a o sudjelovanju crkvenih osoba u politici na početku 20. stoljeća. Čak i Stadlerova uzor stranka u Monarhiji, *Die Christlichsoziale Partei* (Kršćanskosocijalna stranka) u Austriji, premda je bila podupirana poglavito od nižega i samo djelomično od višega klera, bila je predvođena od svjetovnjaka, Karla Luegera, gradonačelnika Beča i predsjedništva stranke. Kako u Austriji nije postojao konfesionalni princip izbora, nijedan biskup i nijedan svećenik

---

117 Usp. gore bilješku 18 i odgovarajući tekst. RO, 2/1909., br. 39, 26. X. 1909., str. 3; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 235; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 451. Stadler u vrlo opširnu izvješću, upućenu Svetoj Stolici 24. kolovoza 1910., sastavljenu u Ordinarijatu i koje nije njegov osobni spis, iznosi verziju uvođenja katoličkoga predikata u Pravila HNZ-a. U ovom slučaju on ubacuje u igru svoga sufragana, banjolučkoga biskupa Markovića, kojega je on tih mjeseci optuživao kod Svete Stolice. Prema Stadlerovu mišljenju, biskup Marković nagovorio je Vodstvo HNZ-a da antedatira član 2. svojih Pravila, u kojem se HNZ deklarira katoličkim društvom. Ova "prijevera" imala je svrhu da se u javnosti proglasi nepotrebnim osnivanje HKU-a. Teško je prihvatiti ovu verziju kada se uspoređi cijela povijest ovoga člana 2. u Pravilima HNZ-a, kako se gore na više mjesta moglo vidjeti. Drugim riječima, biskup Marković potvrđuje HNZ-u katolički i pravovjerni karakter, s kojim će se vodstvo HNZ-a, godinu dana kasnije po Rimu, pred papom, pred kardinalima i franjevačkim poglavarima hvalisati, dok taj katolički karakter HNZ-a nadbiskup Stadler izričito niječe. AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. AA. EE. SS., Austria-Ungheria, Pos. 1028, vol. 439, fol. 30v-32rv. Povjesničar Krešić prihvaća Stadlerovu verziju. Usp. M. KREŠIĆ, "Nadbiskup Stadler i Hrvatska narodna zajednica", str. 488-489, bilj. 55.

118 Usp. gore bilješku 92 te odgovarajući tekst.

u Austriji nije se otimao za neko čelno mjesto u toj stranci. Prema odluci Zemaljske vlade od 23. studenoga 1909., nisu bile usvojene izmjene Pravila HNZ-a u onome dijelu koji bi joj dao pravo na političko djelovanje, na što je *Hrvatska zajednica* vrlo oštro odgovorila.¹¹⁹ Neposredno poslije toga, na burnom zasjedanju u Tuzli 11.-12. prosinca 1909., da bi konačno udovoljio Stadleru, Središnji odbor potrudio se uvrstiti još jednu dodatnu preinaku u članu 2. Pravila: "U vjersko-prosvjetnim pitanjima 'H.N.Z.' stoji na stanovištu katoličke vjere".¹²⁰

Možda su ovi ustupci HNZ-a u Stadlerovim očima mogli biti još dobri i pozitivni, no u očima članova njegova kruga, koji se poput Zajedničarskoga kruga zdušno borio i za vlastiti komad političkoga kolača, koji se trebao podijeliti prigodom budućih izbora, bili su to samo nova taktična igra, kako je to uostalom *Vrhbosna* proglasila.¹²¹ K tomu, na dodatnu napetost poticale su vijesti o spremnosti HNZ-a da surađuje s naprednjacima, s pobornicima hrvatsko-srpske koalicije pa čak i s Mađžarima.¹²² U zadnjim prosinačkim satima 1909. pokušao je Središnji odbor Zajednice preko svojih novina, *Hrvatske zajednice*, nahvaliti nadbiskupa Stadlera kao hrvatskoga rodoljuba i visokoga crkvenog dostojanstvenika, zagovornika kršćanske sloge, čije poglede na odnose s muslimanima i pravoslavnima dijele.¹²³ Međutim, Središnji odbor HNZ-a uputio je istovremeno Stadlerovu tajniku Cankaru oštre kritike, što taktički nije bilo mudro, jer je Cankar uza Šarića bio najmoćniji i najutjecajniji član u Stadlerovu krugu i u cijeloj Nadbiskupiji.¹²⁴ No, sva ova moguća laskanja, premda su sigurno mogla djelovati na Stadlera, nisu zaustavila odlučnije članove njegova kruga, poput Šarića, Dujmušića, Cankara, Tadina, te još k

---

119 "Vladin liberalizam", u: *HZ*, 1/1909., br. 9, 28. XI. 1909., str. 1.

120 "Zaključak središnjeg odbora 'Hrvatske Narodne Zajednice' od 11. prosinca 1909. u Tuzli", u: *HZ*, 2/1910., br. 12, 13. XII. 1909., str. 1; *Hrvatska obrana* (dalje: *HO*), 3/1910., br. 6, 15. II. 1910., str. 2; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 464.

121 "Epohalni sastanak u Sarajevu", u: *Vrhbosna*, 24/1910., br. 2, 20. I. 1910., str. 26; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 464.

122 "'Reichspost' o budućnosti Bosne i Hercegovine", u: *HZ*, 1/1909., br. 12, 9. XII. 1909., str. 2; "Mi i Srbi", u: *HZ*, 1/1909., br. 5, 14. XI. 1909., str. 1; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, str. 459-460; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 459-460.

123 "Važne izjave hrvatskoga biskupa", u: *HZ*, 1/1909., br. 17, 31. XII. 1909., str. 1. Pohvale su se odnosile na Stadlerove izjave date *Sarajevskom listu* (*Sarajevoer Tagblatt*).

124 "G. Cankar o 'Hrv. Narodnoj Zajednici'", u: *HZ*, 1/1909., br. 17, 31. XII. 1909., str. 4.

tomu svjetovnjake Dražića, Boića i Trtnja, koji su bili Frankovi pouzdanici u Stadlerovu krugu. U prosincu je već bio objavljen nacrt Pravila nove stranke, a 6. siječnja 1910. Stadler je pozvao na osnivačku sjednicu HKU-a, koja se trebala održati 18. siječnja. I doista, osnivačka skupština bila je održana 18. siječnja, kojoj Stadler nije nazočio, i izabrala je za predsjednika HKU-a Josipa Vancaša, arhitekta, graditelja i čovjeka smirena i od Stadlerova najvećeg povjerenja, istovremeno, čovjeka vrlo dobro umrežena u redovima Vladinih činovnika, franjevaca i Mandićevih sljedbenika, drugim riječima, čovjeka sarajevske kulturne elite i svima prihvatljiva. Za potpredsjednika, što je u očima franjevaca moglo izgledati kao providan mamac, izabrali su provincijala Alojzija Mišića, koji se dvoumio¹²⁵ i predsjednika HKD-a Napredak prof. Antu Tandarića, koje je izbor odmah otklonio.¹²⁶ No puno važnija bila je odluka o izboru koordinатора i organizatora HKU-a, biskupa Šarića, koji je, bez sumnje, bio pokretačka snaga novoosnovane stranke.¹²⁷ Premda je osnivanje HKU-a bilo kurtoazno

125 Provincijal Mišić poslao je 16. siječnja 1910. vrlo uljudan pozdravni telegram za osnivačku skupštinu HKU-a. Na to mu je Vrhbosanski ordinarijat saopćio 29. siječnja 1910. da je izabran za potpredsjednika HKU-a. Mišić je očitovao svoje držanje u listu HNZ-a, *Hrvatska zajednica*, br. 9 od 3. veljače 1910. Iz toga priloga vidi se da se moglo raditi o članstvu ukoliko Stadler ispuni njegova tri uvjeta: 1. Nadbiskup Stadler treba poraditi zajedno s HKU-om da se osigura primjerna državna subvencija za održavanje franjevačkih odgojnih zavoda u Visokom i Sarajevu, 2. da u dvanaestočlani odbor HKU-a uz dvojicu svjetovnih svećenika budu izabrana i dvojica franjevaca, 3. da se vodstvu i članovima HNZ-a ne stvaraju problemi i da se ne započinju borbe na život i smrt, jer oni predstavljaju ugledno domaće pučanstvo. Izgleda da se Stadler nije potrudio izići Mišiću u susret i spriječiti neželjeni sukob između dviju hrvatskih organizacija. Usp. ABH, Sarajevo, Präs. GFM, 223/1910; Präs. GFM, 493/1910; AFP Sarajevo, XIII., str. 353; M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene*, str. 298; ZORAN GRIJAK, "O počecima djelovanja Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge u parlamentarnim uvjetima", u: *Historijska traganja*, 7(2011.), str. 73-117, ovdje str. 82-84; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 467.

126 "Skupština za osnutak Hrv. Kat. Udruge", u: *HO*, 3/1910., br. 3, 22. I. 1910., str. 2. To je saopćio Vrhbosanski ordinarijat provincijalu Mišiću 29. I. 1910. Usp. AFP Sarajevo, XIII., str. 353; M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene*, str. 298; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 467.

127 "Hrvatska Katolička Udruga", u: *HD*, 5/1910., br. 14-17, 19. I. - 22. 1. 1910.; "Eposalni sastanak u Sarajevu", u: *Vrhbosna*, 24/1910., br. 2, 20. I. 1910., str. 25-29; "Die Katholische-kroatische Vereinigung in Bosnien", u: *Das Vaterland*, Wien, 51/1910., Nr. 33, 22. I. 1910., str. 3; M. GROSS, "Hrvatska politika", str. 37-38; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 325-338; Z. GRIJAK,

pozdravljeno od nekih uglednijih franjevaca,¹²⁸ među franjevcima je prevladalo opće raspoloženje, koje je najbolje izrazio bivši provincijal Anđeo Ćurić: "Pošto nemamo i nemožemo (!) imati povjerenja u presv. Gospodina nadbiskupa nikakav pravi franjevac zato neće stupiti u njegovo društvo."¹²⁹ HKU je bila zamišljena kao "političko, kulturno i socijalno društvo, koje će štititi interese hrvatskog naroda onoga kraja za koji je osnovano".¹³⁰ No, po pisanju *Hrvatskoga dnevnika* od 21. siječnja 1910. članom HKU-a mogao je postati svatko, "tko se priznaje Hrvatom-katolikom, ako je navršio 18 godina, a isto tako i ne-Hrvat katolik, i nekatolik Hrvat, ako ne radi proti hrvatskih i katoličkih interesa".¹³¹ Prijedlog je bio dvoznačan, može se promatrati kao politička otvorenost ali i kao izborni trik. Stoga je za Središnji odbor HNZ-a ovakav prijedlog članstva u Udruzi bio, bez sumnje, veliko iznenađenje i dodatna konkurencija, te ga je podvrgla oštroj kritici, jer je HNZ očekivala osnivanje čiste katoličke stranke.¹³² Posebno je oštro napao HKU mostarski urednik *Hrvatske obrane*, novinar Džamonja, tvrdeći da je nova organizacija s vjerskog stajališta suvišna, za franjevce uvrjedljiva i s narodnog aspekta štetna.¹³³

I Stadler je imao velikih poteškoća s odobrenjem Udruge i njezinih Pravila koje Zemaljska vlada nije htjela odobriti iz političkih, pravnih i taktičkih razloga, kao što na početku nije htjela odobriti ni Pravila HNZ-a. Ona je bez sumnje bila sklonija programu HNZ-a, no HKU je i bez odobrenja Pravila mogao sudjelovati na izborima. Pravila HKU bila su podnesena Zemaljskoj vladi na odobrenje već 6. siječnja 1910. i bila su odobrena istom u srpnju 1911.¹³⁴ Pravila Udruge

---

Politička djelatnost, str. 461-462; M. KREŠIĆ, "Nadbiskup Stadler i Hrvatska narodna zajednica, str. 489; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 467.

128 To su bili: Paškal Buconjić, Marijan Marković, Arkandeo Brković, Andrija Buzuk i Nikola Momčinović. "Eposalni sastanak u Sarajevu", u: *Vrhbosna*, 24/1910., br. 2, 20. I. 1910., str. 26-29; M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene*, str. 298, 319.

129 M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene*, str. 298.

130 L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 327; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 465.

131 "Hrvatska Katolička Udruga", u: *HD*, 5/1910., br. 16, 21. I. 1910., str. 1.

132 "Čemu to vodi?", u: *HZ*, 2/1910., br. 3, 13. I. 1910., str. 1; "Nakon 'velikoga' dogodjaja", u: *HZ*, 2/1910., br. 5, 20. I. 1910., str. 1.

133 "Hrvatska katolička udruga s vjerskog stanovišta", u: *HO*, 3/1910., br. 4, 1. II. 1910., str. 2.

134 "Pitner proti Hrv. Kat. Udrugi", u: *HD*, 6/1911., br. 108, 13. III. 1911., str. 1-2; "Hrvatska Katolička Udruga odobrena", u: *HD*, 6/1911., br. 164, 25. VII. 1911.,

polazila su od centralne Stadlerove zasade, katoličke vjere i kršćanskoga morala. Isključivala su svaku vjersku propagandu među ino- vjercima a u građanskom pogledu pozivala su na snošljivost među svim bh. vjeroispovijestima, naglašavajući posebnu naklonost prema muslimanima, koje s Hrvatima katolicima povezuju zajedničke veze: narodno podrijetlo, tradicija i narodno načelo.¹³⁵ U političko-držav- nopravnom pogledu Pravila HKU-a oslanjala su se na hrvatsko dr- žavno pravo, narodno načelo i na težnju ostvarenja pravaškoga pro- grama iz 1894. godine: ujedinjenje hrvatskih zemalja počevši od BiH do Istre i Međimurja u jedno samostalno državno tijelo u okviru Monarhije, kojem bi se trebale priključiti i slovenske zemlje.¹³⁶

Nadbiskup Stadler, znajući dobro da se, osim svjetovne inteligenci- je, njegovim planovima protive i bh. franjevci, pokušao je presjeći gordijski čvor, koji je stajao pred njim. Pozivajući se na svoju nad- biskupsku ovlast i na socijalnu encikliku Lava XIII. od 18. siječnja 1901., *Graves de communi re*,¹³⁷ zabranio je okružnicom od 20. veljače 1910. dijecezanskom i redovničkom svećenstvu članstvo i djelovanje u HNZ-u: "Imajući sve ovo napameti, poimenice to, kako je Gos- podin Isus sve učinio, da budemo jedno, kako je On jedno s Ocem, prinuđen sam ovo izjaviti: Ja kako svjetovnim svećenicima tako i redovnicima u Nadbiskupiji Vrhbosanskoj zabranjujem pristupiti H.N.Z. kano članovi, a onima, koji su unutra, zapovijedam, da iz nje istupe; ujedno im nalažem, da ne smiju preporučiti narodu, da kano članovi stupe u H.N.Z. Svim veleč. dekanima ovim se nalaže, da ne smiju nikome dati dozvole, da kamo ide prisustvovati kakovoj sjednici H.N.Z."¹³⁸ Istom okružnicom preporučio je zalaganje oko širenja HKU-a među narodom i zabranio da se u crkvama govori bilo o HNZ-u, bilo o HKU.¹³⁹ No, nije to puno vrijedilo u Vrhbosan-

---

str. 1; "Das Programm der 'Udruga' in Bosnien", u: *Agramer Zeitung* (dalje: AZ), 86/1911., Nr. 169, 27. VII. 1911., str. 1-2.

135 "Das Programm der 'Udruga' in Bosnien", u: AZ, 86/1911., Nr. 169, 27. VII. 1911., str. 1-2; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 470.

136 *Isto*; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 307-308; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar*, str. 470.

137 ASS, XXXIII., [1900-1901], str. 306-310.

138 Okružnica od 11. veljače 1910. objavljena u *Vrhbosna*, 24/1910., br. 4, 20. II. 1910., str. 54; I. PILAR, *Nadbiskup Stadler*, str. 104-105.

139 "Što se pak tiče H.K.U., to ju ja svima preporučam, neka bi ju megju narodom što više rasprostrli. Neće li tko positive nastojati, da ju raširi, neka se ne usudi zapriječiti one, koji u njegovu župu dogju, da ju megju narodom šire.

skoj nadbiskupiji. Franjevci su *pro forma* napustili Zajednicu ali su u praksi ostali i dalje njezini gorljivi privrženici i podupiratelji. Dok se sve ovo događalo u Vrhbosanskoj nadbiskupiji, u dvije susjedne i sufraganske biskupije, Mostaru i Banjoj Luci, nije bilo zabrana, jer biskupi franjevci, Buconjić i Marković, nisu vidjeli nikakvo vjersko i moralno zastranjenje u HNZ-u te su ga izdašno pomagali kao katoličku stranku! Biskup Marković, 24. siječnja 1910., neposredno poslije osnivanja Udruge, izjavio je u miroljubivu tonu da ostaje član HNZ-a i da joj daje osobnu podršku.¹⁴⁰ Slično je reagirao i biskup Buconjić, opovrgnuvši glasine da je postao član HKU-a.¹⁴¹ Nadbiskup Stadler bio je jedini biskup ordinarij u BiH koji je vidio, u Pravilima HNZ-a, u pisanju Zajedničarskoga tiska i u držanju Zajedničarskih vođa, načela, mišljenja i izjave koje su se protivile načelima katoličke vjere. On je to mogao misliti i zastupati, no nije to mogao, kako ćemo to kasnije vidjeti, ni pred Svetom Stolicom dokazati.¹⁴²

Većina hrvatskih intelektualaca u BiH mislila je da je Stadler ovom zabranom htio i pogoditi, osim HNZ-a, prvenstveno franjevce, glavne podupirače HNZ-a i time ih indirektno isključiti iz izbornoga procesa. No, franjevci sa svoje strane, puni otpora zbog nadbiskupova "proganjanja", "uklanjanja sa župe, oduzimanja jurisdikcije, ukora i prijatnji", imajući narod iza sebe, tadanje najveće katoličko bogatstvo u BiH, prijanjali su još više uz HNZ i postali su glavni tvorc političkog uspjeha Zajednice i Udrugina izbornog debakla u svibnju 1910.¹⁴³ Kakvo je društveno, političko i vjersko raspoloženje vladalo među katolicima Hrvatima u tim zimskim i proljetnim danima

---

U crkvi ne smije ni o H.N.Z. ni o H.K.U govoriti", u: *Vrhbosna*, 24/1910., br. 4, 20. II. 1910., str. 54.

140 *HZ*, 2/1910., br. 7, 27. I. 1910., str. 1; "Izjava banjalučkoga biskupa", u: *HD*, 5/1905., br. 22, 28. I. 1910., str. 1; Izjava biskupa Markovića od 24. siječnja 1910. AAV, AA, EE, SS. Austria-Ungheria, anno 1910, pos. 1028, fasc. 439, fol. 27rv; Vidi Prilog br. 1.

141 "Biskup Buconjić i Hr. kat. Udruga", u: *HZ*, 2/1910., br. 6, 23. I. 1910., str. 2.

142 Stadler razlaže naširoko ovu temu u svojoj poslanici od 11. veljače 1910. Usp. *Vrhbosna*, 24/1910., br. 4, str. 49-54, ovdje str. 53-54. Ovu svoju poslanicu Stadler je dao prevesti na talijanski te je uputiti s popratnim pismom papi Piju X. 24. travnja 1910. Nije poznata nikakva reakcija Svete Stolice na ovu poslanicu. Usp. AAV, SS. anno 1914, rubr. 247, fasc. 8, fol. 67r-73r i fol. 75r-84v.

143 I. GAVRAN, *Lucerna lucens?*, str. 86.

1910., poslije objavljivanja Stadlerove zabrane, može se pobliže doznati čak iz naslova domaćega hrvatskog tiska.¹⁴⁴

Izborni (ne)uspjesi i obraćanja Beču i Rimu

U ovoj politički usijanoj atmosferi stupio je na snagu 17. veljače 1910. Zemaljski ustav ("Statut") za Bosnu i Hercegovinu (Landesstatut für Bosnien und die Herzegovina).¹⁴⁵ Bio je proglašen tri dana kasnije u velikoj dvorani Zemaljske vlade u Sarajevu. Članom 22 bio je reguliran način izbora za budući Sabor kao i broj zastupnika: dvadeset virilista i 72 birana sabornika.¹⁴⁶ Dok je HNZ mogao staviti na svoju listu brojne poznate kandidate, većinom odvjetnike, liječnike, činovnike, veleposjednike ili posjednike, dotle se HKU morao zadovoljiti s manje poznatim i jedva uspješnim kandidatima, ukoliko se izuzmu arhitekt Josip Vančaš i pomoćni biskup Ivan Šarić.¹⁴⁷ Time su liste kandidata bile već unaprijed ogledalo dviju hrvatskih stranaka, njihove (ne)moći i utjecaja, te su već tada nagovijestile kako tijekom izborne borbe tako i ishod izbornih rezultata.¹⁴⁸ Prema izvješću generala Varešanina, biskup Šarić je u zadnjem trenutku pokušao napraviti kompromis s Mandićem, koji je to odlučno odbio nadajući se svome punom izbornom uspjehu. Pritom se general Varešanin pita hoće li nadbiskup Stadler preuzeti vođenje pregovora i upotrijebiti svoj veliki ugled za osobnu sreću, koja potpuno nedostaje biskupu Šariću.¹⁴⁹

Nadbiskup Stadler razmišljajući u ovom kontekstu, najvjerojatnije predviđajući težak poraz svoje stranke na predstojećim izborima,

---

144 Usp. "Zajednica - leglo pokretaštva", u: *HD*, 5/1910., br. 53, 7. III. 1910., str. 1; "Tko je razdvojio katolički kler u Bosni?", u: *HZ*, 2/1910., br. 19, 10. III. 1910., str. 1; "Politika nadbiskupa dr. Stadlera", u: *HO*, 3/1910., br. 35, 17. IX. 1910., str. 1.

145 *Gesetz-und Verordnungsblatt für Bosnien und die Herzegovina*, Jahrgang 1910 vom 22. Februar, str. 21-73.

146 *Gesetz-und Verordnungsblatt für Bosnien und die Herzegovina*, Jahrgang 1910, str. 25.

147 ABiH Sarajevo, Präs. GFM. 593/1910.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 348-349.

148 ABiH Sarajevo, Präs. GFM. 593/1910.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 348-349.

149 ABiH Sarajevo, Präs. ZMF 593/1910.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 349.

obratio se svome još jedinom vjernom zaštitniku, papi Piju X. Stoga on, u doba najljuće izborne borbe, 9. svibnja 1910., odlazi u Rim,¹⁵⁰ u posjet "ad limina", koji u očima njegovih protivnika nije bio nikakav posjet "ad limina", nego pokušaj, totalnog napada na bosanske franjeve, na njihove pozicije i "privilegije", kao i napad na HNZ. U Stadlerovim priželjkivanim planovima i priloženim dokumentima bio je to pokušaj reorganizacije cijele nadbiskupije i metropolije po njegovim željama, Stadlerova borba jednog protiv svijeta. Istovremeno bio je to pokušaj, koji je i upućenijima kako tada tako i do danas ostao manje poznat, izvući glavu iz jedne druge, vrlo neugodne omče, koju su mu pripremali Povlaštena zemaljska banka, Zemaljska vlada, Zajedničko ministarstvo financija, Nuncijatura u Beču te na kraju gotovo i sama Sveta Stolica, zbog nepreglednih dugova i financijskih transakcija. Naime, pritisnut dugovima od oko 2,5 milijuna kruna, suma koja se 1910. redovito spominje, većinom kredita kod raznih banaka, te nikad poblizje definirana suma kod nepoznatih lihvara, koje on nije nikad otkrio, zatražio je još u siječnju 1910. audijenciju kod staroga poznanika, političkoga protivnika, zajedničkog ministra financija Stjepana Buriána. Kod ministra je dobio audijenciju 28. siječnja 1910. i kod cara Franje Josipa kratko nakon toga.¹⁵¹ To je bio i razlog da nije mogao, ili nije htio, nazočiti osnivanju HKU-a u Sara-

---

150 Grijak nema pravo kada napominje Stadlerovo razočaranje i stavlja njegov odlazak u Rim poslije izbora. Usp. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, str. 462-463.

151 Zanimljive su i teške sudbine dvojice hrvatskih metropolita na početku 20. stoljeća, kada su morali stajati i preznojavati se pred carem Franjom Josipom. Matej Dujam Dvornik, rođeni Splitsanin, zadarski nadbiskup, metropolita dalmatinski, podupirao je glagoljicu, odupirao se talijanstvu. Politički je bio uvjereni hrvatski rodoljub, austrofil, prototalijanaš, teološki umjereno progresivan, nikakav protumodernist. U audijenciji kod cara Franje Josipa, 10. ožujka 1910., stajao je tvrdo poput bračkoga kamena i branio glagoljsku službu u svojoj nadbiskupiji i metropoliji. Car Franjo Josip ga je prisilio da dade ostavku! Josip Stadler, po očevim precima kristijanizirani Židov iz Gornje Austrije, po majci Brođanin, veliki hrvatski rodoljub, austrofil, teološki protumodernist na liniji Pija X., vrhbosanski nadbiskup i metropolita stajao je dva puta pred carem Franjom Josipom i pravdao se zbog dugova, političkih i crkvenih napetosti u svojoj nadbiskupiji, u veljači 1910. i u listopadu 1913. Oba je puta bio pošteđen. Je li sačuvala svoju nadbiskupsku stolicu kao austrofil ili kao protumodernist, *sapienti non satis!* "Rim proti nadbiskupu Dvorniku", u: *Hrvatska riječ*, 5/1909., br. 363, str. 1; "Erzbischof Dvornik beim Kaiser-König", Wien, 10. März, 1910., u: *Agramer Tagblatt*, 26/1910., br. 57, str. 1-2; ADOLPH KOHUT, *Berühmte israelitische Männer und Frauen in der Kulturgeschichte der Menschheit*, II., Leipzig - Reudnitz, 1902., str. 357.

jevu 18. siječnja. Ni sam Stadler nije točno znao kako visok kredit je trebao u tom trenutku, jer nije otkrio pravu visinu zaduženosti. On je svakako znao da mu je potreban jedan vrlo jak bankarski institut kod kojega bi mogao ujediniti sve dotadašnje kredite i dobiti garanciju od Zemaljske vlade da je sposoban vratiti uzeti kredit. Ministar Burián bio je voljan da Povlaštena zemaljska banka u Sarajevu, najjači bankarski institut u zemlji, dade Stadleru traženi kredit, ali bez garancije Zemaljske vlade i pod uvjetom da Stadler izuzme (razvlasti) samoga sebe od vođenja financijskih poslova Nadbiskupije. To je on predložio i nunciju Belmonteu a ovaj Državnom tajništvu u Rimu. Kardinal Merry del Val upoznao je i papu Pija X. s ovom teškom i delikatnom situacijom nadbiskupa Stadlera. Na kraju i sam papa je prihvatio prijedlog da se imenuje prikladna i sigurna osoba, u sporazumu sa Stadlerom, ali i sa Zemaljskom vladom, za upravljanje nadbiskupijskim dobrima, ali ova mjera nije se trebala tumačiti kao kazna za Stadlera.¹⁵² Kada je nuncij svojim pismom od 18. travnja izvijestio Stadlera o ovoj odredbi Svete Stolice, Stadler je to primio teška srca i shvatio kao kaznu, te je tako reagirao u odgovoru, što se može iščitati iz nuncijeva pisma Državnom tajništvu.¹⁵³ No, njegov odlazak u Rim u svibnju 1910., kako god ga je on nazivao, bio je za njega pravo egzistencijalno pitanje. Najprije je dao uputiti 21. travnja 1910. predstavku dijecezanskoga svećenstva, u kojoj je bilo zatraženo uvođenje kongrue.¹⁵⁴ On sam je pripremio i još iz Sarajeva poslao 24. travnja, dakle prije svoga odlaska u Rim, opširno izvješće Svetoj Stolici. To je bio opsežan pregled crkveno-političkih napetosti u Vrhbosanskoj nadbiskupiji, direktne i indirektne pritužbe protiv bosanskohercegovačkih franjevaca, biskupa franjevca Markovića kao i pritužbe protiv HNZ-a i njezinih političkih vođa i franjevačkih pomoćnika.¹⁵⁵ Na kraju je zatražio da se najstrože zabrani agitacija otaca franjevaca za HNZ i njihova agitacija protiv HKU.¹⁵⁶ Stadler je zahtijevao da se opomene biskup Marković zbog njegove izjave i

---

152 Merry del Val nunciju Belmonteu 16. III. 1910., AAV, Arch. Nunz. Vienna, vol. 729, fol. 660r.

153 Belomonte Stadleru 18. IV. 1910. i Belmonte Merry del Valu 4. V. 1910. AAV, Arch. Nunz. Vienna, vol. 729, fol. 661r-662v i 667r. Usp. M. KREŠIĆ, *Nadbiskup Stadler i financije*, str. 155-158.

154 AAV, AA, EE, SS, Austria-Ungheria, anno 1910, pos. 1028, fasc. 439, fol. 65r-67r.

155 Stadler papi Piju X. 24. IV. 1910. AAV, SS, 1914., rub. 247, fasc. 8, fol. 67r-73r; 75r-91r.

156 *Isto*, fol. 70v.

potpore HNZ-u od 24. siječnja 1910. i da je opozove.¹⁵⁷ Zatražio je zaštitu za sebe i za svoje svećenstvo od anonimnih i otvorenih napada i uvrjeda sa strane franjevac.¹⁵⁸ No, ono najopasnije i za bosanske franjevce najbolnije pitanje, bila je zamolba za aktiviranjem suspendiranoga dekreta Kongregacije za izvanredne crkvene poslove od 10. prosinca 1881. kojim je Stadleru kao budućem ordinariju bila dana ovlast podjeljivati župe s izuzetkom onih koje su možda bile u sklopu franjevačkih samostana.¹⁵⁹ U istom dopisu zatražio je imenovanje biskupa koadjutora s pravom nasljedstva u Mostaru, i tu je htio promaknuti svoje kandidate: pomoćnoga biskupa Ivana Šarića, ukoliko on ne prođe kod Zemaljske vlade, onda je predlagao dr. Ivana Dujmušića, urednika *Vrhbosne* kao drugoga kandidata i kao trećeg, ukoliko prvu dvojicu Vlada ne prihvati, začasnoga kanonika i katedralnoga župnika Andriju Predmerskoga.¹⁶⁰ Nastojao je spriječiti imenovanje provincijala Mišića, kojega je Zemaljska vlada, kao čovjeka svoga apsolutnog povjerenja, svim svojim sredstvima favorizirala preko Beča kod Svete Stolice.¹⁶¹ Je li usmeno, u audijenciji kod kardinala Merry del Vala, postavio pitanje imenovanja biskupa koadjutora i u Banjoj Luci, kamo je želio promaknuti svoga kanonika i generalnoga vikara Hadrovića, ne može se iz arhivskoga materijala zaključiti.¹⁶² Osobnu molbu za uvođenje kongrue poslao je naknadno 18. svibnja potkrijepljenu peticijom dijecezanskih svećenika.¹⁶³ U audijenciji kod kardinala Merry del Vala Stadler, uza sve teme koje je morao načeti, istine radi, nije spomenuo i svoj isto tako gorući problem, pitanje

---

157 "Imploro, sia seriamente ammonito il vescovo di Banjaluka, Mons. Mariano Marković, e gli sia ordinato, di revocare l'articolo di fondo 27-gennaio 1910, stampato nel N°7 del "Hrvatska Zajednica", *Isto*.

158 "Imploro, sia preso in difesa il mio clero secolare e la mia dignità arcivescovile contro gli aperti e clandestini attacchi dei francescani". *Isto*.

159 "Imploro finalmente la riattivazione della bolla des Santo Padre Leone XIII, menzionata più sopra, così che i sacerdoti secolari ricevano nelle proprie mani tutte le parrocchie in Bosnia-Erzegovina, eccettuate forse quelle, che sono congiunte con i monasteri". *Isto*.

160 *Isto*, fol. 71v-72v.

161 *Isto*, fol. 72r-72v. Usp. Aide-mémoire für Grafen Szécsen, ABiH. GFM Präs, 841/1910. Ovaj podsjetnik bio je sastavljen u Sarajevu i upućen preko Beča veleposlaniku Szécsenu u Rim.

162 Ovaj se glas pronio među franjevcima, u redovima političara HNZ-a i u krugu Zemaljske vlade.

163 Stadler kardinalu Merry del Valu 18. V. 1910., AAV, AA, EE, SS, Austria-Ungheria, anno 1910, pos. 1028., fasc. 439, fol. 64rv.

prezaduženosti. Premda mu je nuncij savjetovao da ovu stvar iznese Državnom tajniku i Svetome Ocu, Stadler ju je najradije htio prešutjeti. No, kada ga je kardinal Merry del Val, koji je bio dobro obaviješten o njegovim financijskim poteškoćama, ipak priupitao kakav je njegov financijski položaj u zadnjim godinama, odgovorio je da ima nekoliko dugova ali da su dovoljno pokriveni nekretninama koje je on stekao.¹⁶⁴ I u daljnjem razgovoru Stadler se branio i smatrao da bi gubljenje uprave nad nadbiskupijskim dobrima smatrao velikom kaznom. Na to je papa Pio X. u audijenciji dao do znanja da ne želi razalostiti Stadlera i nije se odlučio donijeti nikakvu odluku.¹⁶⁵ Kada je Stadler stigao u Rim, iz učtivosti je odmah posjetio veleposlanika Szécsena. U razgovoru nije spomenuo svoja sporna pitanja koja su ga ponukala da dođe u Rim, nego je samo spomenuo da je u Rim došao da obavi propisan periodični posjet "ad limina".¹⁶⁶ Stadleru je bilo teško razgovarati s austrougarskim veleposlanikom o stvarima o kojima je prije razgovarao s državnim tajnikom i papom Pijom X., ali i o stvarima u kojima se nije slagao s držanjem Zemaljske vlade u Sarajevu i Ministarstva financija u Beču. Premda ga papa nije razvlastio što se tiče uprave nadbiskupijskih dobara, što je za njega bilo najvažnije, Stadler se ipak vratio gotovo praznih ruku u Sarajevo. No, i poslije neuspješne izborne borbe i povijesnoga političkog poraza, on još uvijek nije smalaksavao, nego je 24. lipnja uputio novu zamolbu za aktiviranje dekreta Kongregacije za izvanredne crkvene poslove od 10. prosinca 1881. (*Cum providentia*). U tu svrhu priložio

---

164 Veleposlanik Szécsen, prepričavajući ovaj susret Stadlera s kardinalom Merry del Valom ovako je izvijestio: "Als Mgr. Stadler seine finanziellen Schwierigkeiten nicht selbst erwähnte, frug ihn der Kardinal Staatssekretär, wie sich seine finanzielle Situation in den letzten Jahren gestaltet habe? Der Herr Erzbischof meinte, er habe zwar einige Schulden, doch seien dieselben reichlich durch den Wert der von ihm erworbenen Liegenschaften gedeckt." ABiH Sarajevo, GFM Präs., 841/1910. Prijepis pisma grofa Szécsena ministru Aehrenthalu od 24. V. 1910. poslan dalje na Zemaljsku vladu u Sarajevu. Merry del Val nunciju Belmonte 9. VI. 1910., AAV, Arch. Nunz. Vienna, vol. 729, fol. 678r.

165 Merry del Val nunciju Belmonte 9. VI. 1910., AAV, Arch. Nunz. Vienna, vol. 729, fol. 678r. Usp. M. KREŠIĆ, *Nadbiskup Stadler i financije*, str. 158.

166 "Erzbischof Stadler, der mich bald nach seiner Ankunft aufsuchte, erwähnte mir gegenüber die verschiedenen ihn interessierenden Streitfragen nicht und sagte nur, er sei nach Rom gekommen, um die vorgeschriebene periodische Visite *ad limina* zu machen". Prijepis pisma Grofa Szécsena ministru Aehrenthalu od 22. V. 1910., ABiH Sarajevo, GFM Präs., 841/1910., 16. VI. 1910.

je prijepise dekreta od 10. prosinca 1881. i od 14. ožujka 1883.¹⁶⁷ To su sve dokumenti koji govore o trenutačnim crkveno-političkim napestostima u Vrhbosanskoj nadbiskupiji ali i o presmionoj Stadlerovoj zamisli o preuređenju odnosa u Vrhbosanskoj metropoliji: imenovanje njemu povjerljivih i odanih svećenika na sufraganske biskupske stolice, preuzimanje franjevačkih župa, koje nisu pripadale samostanima te uvođenje kongrua.

Dok je Stadler još boravio u Rimu, stupilo je na scenu vodstvo HNZ-a, predvođeno dr. Mandićem i drugim članovima, upozoreno od franjevaca, uplašeni Stadlerovim naglim odlaskom u Rim. Prvo, vodstvo HNZ-a potrudilo se opširnim pismima od 12.¹⁶⁸ i 16.¹⁶⁹ svibnja, upućenih zajedničkom ministru financija Buriánu, neutralizirati Stadlerov odlazak u Rim, preko Zajedničkoga ministarstva vanjskih poslova u Beču i austrougarskog veleposlanstva u Rimu.¹⁷⁰ Nakon što su bili bolje obaviješteni od franjevca Lulića o Stadlerovoj, za franjevce djelomično opasnoj misiji u Rimu, obratio se dr. Nikola Mandić s još 21 vodećim članom HNZ-a opširnim pismom od 20. svibnja papi Piju X. i zamolio ga, između ostaloga, da ne ispuni Stadlerove želje glede franjevaca i zatražio slanje papinskog istražitelja, inkvizitora (*un inquisitore in queste parti*) protiv Stadlera. Taj apostolski pohoditelj (inkvizitor), koji ne bi smio biti isusovac,¹⁷¹ trebao je po molbi

---

167 Nadbiskup Stadler kardinalu Merry del Valu 24. VI. 1910. AAV, SS, 1914., rubr. 247, fasc. 8, fol. 90r-91r.

168 HHStA, Wien, PA, F26/K3426, Bischöfe-Stadler 2, fol. 27r-28r; M. KREŠIĆ, "Nadbiskup Stadler i Hrvatska narodna zajednica", str. 490. Pogledaj bilješku 150 i odgovarajući tekst.

169 HHStA, Wien, PA, F26/K3426, Bischöfe-Stadler 2, fol. 34r-36v; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, 466-467; M. KREŠIĆ, "Nadbiskup Stadler i Hrvatska narodna zajednica", str. 490. Grijak ne citira pismo od 16. svibnja 1910., kako tvrdi Krešić.

170 Pisma su bila upućena u prijepisu veleposlanstvu kod Svete Stolice u Rimu. Grof Szécsen koristi ih kao izvor za svoja razmišljanja o Stadleru i o stanju u Katoličkoj Crkvi u BiH. "Es wurde offiziell verlautbart, es sei dies die gewöhnliche Fahrt *ad limina Scti Petri*. Dies ist jedoch nicht, oder zumindest nicht ganz richtig. Erzbischof Stadler ist nach Rom gegangen, um gegen die bosnischen Franziskaner Klage zu führen und gegen dieselben beim Heiligen Stuhle strenge Maßregel zu erwirken". HHStA Wien, PA 33966-6/1910.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, str. 466, 723, bilj. 2229.

171 Franjevci su bili posebno osjetljivi na nekontroliranu i često spontanu aktivnost p. Antona Puntigama, koji je na sve moguće načine po Europi sakupljao milostinju za crkvene potrebe (misije) u Bosni. Premda su se pritom okretale

Mandića i drugova, obaviti vrlo rigoroznu istragu protiv nadbiskupa Stadlera i Vrhbosanskoga kaptola i obraniti nevinost HNZ-a, ne-dužnost dobrih franjevaca i dvojice biskupa franjevaca Markovića i Buconjića te izreći stroge i pravedne opomene nadbiskupu Stadleru da prestane, makar i u najboljoj vjeri, sijati šizmu u katoličkom i hrvatskom narodu u BiH, da prestane sa svojim protivnom i pogubnom politikom za katolički živalj u ovim krajevima.¹⁷²

Tek po povratku iz Rima Stadler će shvatiti sve razmjere neuspješne izborne borbe i rezultate izbornoga poraza. Od 16 saborskih mandata predviđenih za Hrvate katolike Stadlerova HKU osvojila je pet a HNZ, stranka njegova političkog protivnika, dr. Mandića, 11 mandata. Sabornici HKU postali su arhitekt Vancaš, pomoćni biskup Šarić,¹⁷³ sekularizirani franjevac don Juraj Veseličić, župnik u Otinovcima na Kupresu, rudar i predsjednik Matice radnika Hrvata

---

zavidne sume, franjevci nisu dobivali ni jednoga hellera od toga. Osim toga, Puntigam se gradnjom Kalvarije, Lourdske špilje i podizanjem križeva po Travničkom kraju, često i protiv volje svojih poglavara, primicao preblizu franjevačkim župama i njihovim vjernicima, što je moralo uznemirivati susjedne franjevačke župnike. I vodstvo HNZ-a bilo je protiv isusovaca jer je bilo uvjerenja da isusovci preko p. Puntigama podupiru HKU. Usp. LEO ASHLEY NICOLL, JR. S.J., *Anton Puntigam S.J. Leben und Wirken eines Jesuiten in Bosnien*, (phil. Diss. Wien), Beč, 1970., str. 48-50, 113-131, 137-142.

172 "ci mandì un Visitatore, speciale, ma che questi non sia un padre dei Gesuiti., affinché faccia una rigorosa inquisizione contro la persona dell'Arcivescovo Stadler e capitolo Vrhbosnense di Sarajevo, e difenda la nostra innocenza come pure quella dei nostri buoni francescani e dei nostri due figli e Vescovi Markovic e Buconjic,... Fatta l'inquisizione, il Visitatore... dovrebbe dare severi e giusti avvertimenti a Sua Eccellenza l'Arcivescovo Stadler, affinché anche in ottima fede lasci di seminare lo scisma nella nazione cattolica e croata della Bosnia ed Herzegovina e lascia la sua politica aversa e fatale all'elemento nativo cattolico in queste parti tenuta fin' ora". Mandić i ostali Piju X. 20. V. 1910. AAV, SS, 1914., rubr. 247, fasc. 8, fol. 24r-26v, ovdje 25v-26r; Prijepis AA. EE. SS. Austria-Ungheria, anno 1910, pos. 1028, fasc. 439, fol. 65r-67r, ovdje 88r; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, str. 469. Vidi Prilog br. 5.

173 Jedan anonimni franjevački izvor (pater Lulić) tvrdi da je biskup Šarić propao u dva prva izborna kruga, 18. i 23. svibnja. Kada su bosanski franjevci primijetili Šarićev debakl, trudili su se nagovarati narod da glasa za njega i da bude ipak izabran, sigurno u prvom krugu 25. svibnja, kada je cijela zemlja birala nekolicinu predloženih kandidata. No nije ni ova dobrota bosanskih ujaka bila slučajna, nego planirana, po onoj narodnoj "zlu ne trebalo", jedan biskup mogao je uvijek biti od pomoći. Stadler je bio već star, a Šarić je mogao postati nadbiskup. Tako je i bilo! Usp. AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 9, fol. 115r.

za Bosnu i Hercegovinu Petar Mrljić iz Vareša, te djelomično kroati-zirani Poljak, dr. Viktor Jankiewicz (Jankiević), odvjetnik u Tuzli.¹⁷⁴ Među katoličkim virilistima iz BiH, bilo ih je pet, sjedili su uza Stad-lera dvojica biskupa franjevac (Buconjić i Marković) i dvojica franje-vačkih provincijala (Mišić i Begić), znači jedan prema četiri, dovoljan znak nadbiskupove političke nemoći i među katoličkim virilistima. Njima se mogao pridružiti, ako je htio, i predsjednik bh. Trgovačko-obrtničke komore Nikola Berković, Hrvat, katolik, Stadlerov bankar, financijer i slobodni zidar. No, nije ostalo pri tome. Biskup Šarić, 19. srpnja 1910., održao je, u očima svojih malobrojnih sumišljenika "ve-likohrvatski", a u očima većine, čak i pojedinih stranačkih prijatelja, politički nedovoljno promišljen govor. Bez sumnje, Šarić je bio ispro-voćiran predsaborskim izjavama vodećih članova HNZ-a o narodnom jedinstvu Srba i Hrvata, o budućoj suradnji u Saboru. Istovremeno je bilo ispravno njegovo razmišljanje kada je zastupao ideju da BiH ne trebaju biti pod tutorstvom Beča i Budimpešte nego autonomne u sa-stavu hrvatske države. Njegov govor bio je istovremeno jedini podi-gnuti glas iz Sabora upućen pravašima u Banskoj Hrvatskoj, koji su simpatizirali sa Stadlerom i bili protivnici Hrvatsko-srpske koalicije u Zagrebu ali i govor uperen protiv Zajedničarskog šurovanja s bh. Srbima u pogledu „narodnog jedinstva između Srba i Hrvata, kako je to u Saboru izlagao Nikola Mandić 21. lipnja 1910.¹⁷⁵ No, negirajući srpsku prisutnost, drugim riječima srpski narod u BiH, nadodajući da "ne može Hrvatska katolička udruga priznati na teritoriju kraljevstva Hrvatske nikoje drugo ime, nikoji drugi narod i nikakve druge am-bleme do li hrvatskih", izazvao je nemir u Saboru, posebno u srpskim redovima, na što su uvrijeđeni srpski sabornici povikali: "Dolje...! Srbe ne smijete vrijeđati u Sarajevu! To je sramota od jednog biskupa!"¹⁷⁶

---

174 "Otvorenje sabora", u: *HD*, 5/1910., br. 135, 16. VI. 1910., str. 1.

175 "Stenografski izvještaj V. sjednice Sabora Bosne i Hercegovine, držane dne 10. VI. 1910 u Sarajevu" (21. VI. po gregorijanskom kalendaru), u: *Stenografski izvještaji bosansko-hercegovačkog Sabora god. 1910.*, I/I., Sarajevo, 1910., str. 39-40.

176 "Stenografski izvještaj XV. sjednice Sabora Bosne i Hercegovine, držane dne 8. VII. 1910 u Sarajevu" (19. VII. 1910.), u: *Stenografski izvještaji*, I/I., Sarajevo, 1910., str. 345-353, ovdje 352-353. "Bosansko-hercegovački sabor", u: *HD*, 5/1910., br. 164, 22. VII. 1910., str. 1-2; "Hrvatstvo Bosne", u: *HD*, 5/1910., br. 166, 25. VII. 1910., str. 1; M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene*, str. 307; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, 490-491; ISTI, "O počecima djelovanja Hrvatske narodne zajednice", str. 93. Pritom Grijak datira Šarićev govor po julijanskom kalendar (10. VI. i 8. VII. 1910).

Na Šarićev govor reagirao je mladi poljsko-hrvatski zastupnik Jankiewicz, koji se nije smatrao ni Hrvatom niti Poljakom, kako će to on jednom drugom prilikom reći, nego jedino Slavenom, te je napustio HKU riječima: "I ja stojim na stanovištu Starčevićeve stranke prava, koja traži spojenje ove zemlje sa majkom Hrvatskom, ali ne izvađam iz njega intolerancije i negacije... bratskog srpskog naroda. Ova razlika u programu mi je povodom, da sam istupio iz Hrvatske katoličke udruge."¹⁷⁷ Jankiewicz će kasnije napustiti i HNZ i biti pristaša "narodnog jedinstva". Predsjednik HKU-a Vancaš distancirao se od biskupa Šarića i njegove izjave u bh. Saboru, ali nije ga osudio.¹⁷⁸ Dakle, broj sabornika Udrugaša, zahvaljujući Šarićevu saborskom govoru, smanjio se na četiri, a broj Zajedničara popeo se na 12. No, najteži poraz doživio je Stadler prigodom izbora članova proračunskog odbora u koji nije bio izabran nijedan član Udruge, jer je ovaj odbor trebao raspravljati i odlučivati o dodjeli novčanih sredstava namijenjenih katoličkim institutima za odgoj klera. Naime, u nacrtu proračuna Zemaljske vlade o financiranju katoličkih zavoda za odgoj svećenika u BiH, bila je predviđena suma od 134.800 kruna, od kojih su nadbiskupski zavodi trebali dobiti 115.015,¹⁷⁹ a zavodi u posjedu bh. franjevaca 19.380 kruna. Na poticaj hrvatskih sabornika iz redova HNZ-a, koji su dobili veliku podršku od franjevaca u doba izborne borbe, bio je revidiran nacrt proračuna Zemaljske vlade i odobren novi, baziran na proporcionalnom ključu: Za katoličke odgojne zavode u posjedu Nadbiskupije godišnja subvencija iznosila je 84.880 kruna, za zavode bosanskih franjevaca 30.000 kruna i za odgojne institucije hercegovačkih franjevaca 20.000 kruna. Karl Pitner, odjelni predstojnik za bogoštovlje u Zemaljskoj vladi, prihvatio je i odobrio proračunsku reviziju, koja je donesena "izričito voljom i željom Sabora".¹⁸⁰ No, to nije bio vrhunac Stadlerova poraza! Za proračunsku reviziju, koju je predložio HNZ, glasovali su svi pravoslavni i muslimanski zastupnici, što je Stadler s pravom doživio

---

177 *Stenografski izvještaji bosansko-hercegovačkog Sabora god. 1910, I/I.*, str. 353.

178 "Nisam držao za onaj mah da je bezuvjetno potrebno. Vancaš demantira i priznaje", u: *HZ*, 2/1910., br. 68, 11. VIII. 1910., str. 1.

179 Iznos od 115.015 kruna plaćala je Zemaljska vlada od početka za nadbiskupske zavode.

180 Usp. Telegram zemaljskoga poglavara, generala Varešanina ministru Buriánu 27. srpnja 1910. ABiH, Sarajevo, GFM, Präs. 4539/1910.

kao dodatnu nepravdu i poniženje.¹⁸¹ Istovremeno je srpsko-muslimanska podrška HNZ-u i indirektno franjevcima, te glasovanje u Saboru, bio svojevrsni danajski dar, koji je za sve hrvatske zastupnike u Saboru morao biti kud i kamo veći politički, narodnosni i moralni gubitak, nego što je Stadlerov imao financijskih gubitaka. Saborska odluka, po Stadlerovu mišljenju, značila je da bi on iz novoga proračuna dobio 30.135 kruna manje nego dosad za svoje zavode i time bi automatski za taj iznos morala porasti godišnje njegova i onako visoka zaduženost u kojoj se gušio. Stoga je 16. kolovoza 1910. posjetio civilnoga doglavnika, baruna Benka, i potužio se na odluku Sabora od 28. srpnja, koji je definitivno potvrdio prijedlog proračunskog odbora. Doglavnik Benko upozorio je Stadlera da Zemaljska vlada ne može promijeniti zakonitu odluku Sabora ali se potrudila utjecati pozitivno na hrvatske članove proračunskog odbora, koji su prvotno predlagali smanjenje pripomoći nadbiskupijskim zavodim za 80.000 kruna te je reducirala njihov prijedlog na 30.620 kruna.¹⁸² Za ovo on ne treba kriviti ni Sabor ni Zemaljsku vladu, saopćio mu je Benko, nego politiku katolika koji su podijeljeni u dvije stranke i tu su politiku donijeli u Sabor, gdje Stadlerova stranka nije uspjela izboriti nijednog zastupnika u proračunskom odboru.¹⁸³ Stadler, videći definitivno da mu Vlada ne može vratiti smanjenu sumu od 30.215 kruna, obratio se 24. kolovoza 1910. papi Piju X. opširnomo predstavkom i zamolio ga da, svojim kanalima, zamoli Vladu u Beču i cara osobno, da spriječi oduzimanje sredstava Nadbiskupskoj gimnaziji u Travniku i da ih ne daju u korist franjevačke gimnazije u Visokom, kako je to bh. Sabor bio odlučio i Zemaljska vlada prihvatila, kasnije navodno i sam car sankcionirao. Stoga, u slučaju da dođe do oduzimanja tih sredstava, da bi spriječio zatvaranje sjemeništa u Travniku, Stadler je molio papu da smije uve-

---

181 Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog sabora god. 1910., 1, Sarajevo, 1910., str. 619-620; I. GAVRAN, *Lucerna lucens?*, str. 61-62; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, str. 471.

182 ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 1268/1910. Dopis generala Varešanina ministru Buriánu 19. kolovoza 1910. Izgleda da nadbiskup Stadler, general Varešanin i barun Benko u svojim dopisima nisu jednodušni i navode dvije različite sume 30.215 kruna, odnosno 30.620 kruna!

183 "doch sei an der gegenwärtigen Situation, wie eben ausgeführt, weder der Landtag noch die Regierung Schuld, sondern eine Politik der Katholiken, welche sie in zwei Parteien in den Landtag brachte, wobei die Partei seiner Exzellenz des Erzbischofs nicht einmal die Wahl eines Ihrer Mitglieder in den Budgetausschuss zur Vertretung der tangierten Interessen zu erreichen vermochte". *Isto*.

sti poseban godišnji prirez (*tassa*) za održanje sjemeništa, ne samo na Kaptol, dijecezanske župe i dijecezanske svećenike. On je molio papu da može iznimno i na prosjački red (franjevce) uvesti prirez, jer franjevci u Bosni nisu "mendicanti" ("prosjački redovnici"), tvrdeći da je sjemenište u Travniku centralno sjemenište cijele metropolije.¹⁸⁴

U cijeloj ovoj od prave istine udaljenoj i previše napuhanoj atmosferi sukobljavanja, treba svratiti pažnju na višestruke ljudske nedosljednosti u ponašanju vodećih bh. katolika Hrvata. Naime, po Konvenciji između Svete Stolice i Carske vlade u Beču, odgoj i uzdržavanje pripravnika katoličkoga klera (svjetovnoga) u budućoj Vrhbosanskoj metropoliji bio je međunarodno potpisan i zagarantiran¹⁸⁵ i Carskom odlukom od 1881. oktobra.¹⁸⁶ Stoga, predviđenu sumu za izdržavanje dvaju institucija, sjemeništa u Travniku i bogoslovije u Sarajevu, nije mogao dokinuti ili preinačiti ni bh. Sabor, ni Zemaljska vlada u Sarajevu ni Zajedničko ministarstvo financija u Beču, nego jedino car. No u tom slučaju on bi morao prekršiti Konvenciju sa Svetom Stolicom, što car Franjo Josip nikada ne bi učinio.¹⁸⁷ Ukoliko

---

184 Stadler papi Piju X. 24. kolovoza 1910. AAV, SS, rubr. 247, fasc. 9, anno 1914, fol. 96r-101r, ovdje 101r. Pismo je popraćeno jednim vrlo opširnim izvješćem (*relazione*) o općem crkvenom i političkom stanju u BiH. Usp. AAV, SS, rubr. 247, fasc. 9, anno 1914, fol. 4r-80r (nepotpisani original); AAV, AA, EE, SS, Austria-Ungheria, anno 1910, pos. 1028, fasc. 439, fol. 27r-51v (prijepis). Izvješće nije Stadlerov autograf, nego je bilo sastavljeno u Vrhbosanskom ordinarijatu. Sudeći po izradi teksta i po misaonom duktusu najmanje dvojica autora sudjelovala su u njegovoj izradi.

185 "Nell'Arcidiocesi di Sarajevo verrà aperto per ora e senza ritardo un Seminario provinciale che soddisfi ai bisogni non solo dell'Arcidiocesi, ma ancora delle altre diocesi suffraganee, affinché per questo mezzo si formino abili soggetti del Clero secolare... Il Governo di Sua Maestà Imperiale e Reale Apostolica fornirà i mezzi occorrenti a tale istituto". ANGELO MERCATI (prir.), *Raccolta di concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili*, I., Città del Vaticano, 1954., str. 1015.

186 ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 1208/1881.

187 Službeni dopis ministra Szlávyá nadbiskupu Stadleru od 19. prosinca 1881. ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 1208/1881. Gdje se nalazi danas original ovoga pisma i da li ga je Stadler uopće pohranio među važnijim spisima Nadbiskupije ili zagubio, nisam išao istraživati, jer sam našao identičan dopis Ministra Szlávyája Zemaljskoj vladi u Arhivu BH u Sarajevu. To će potvrditi odgovornik Nuncijature u Beču već 1. listopada 1910. kako mu je Ministarstvo vanjskih poslova saopćilo da Nadbiskup ne će pretrpjeti nikakvu štetu, jer mu ne će biti oduzeto ništa od godišnje dotacije: "L'Arcivescovo di fatto non subirà nessun danno, perché non gli sarà tolto nulla dall'assegno annuo".

je nadbiskup Stadler sve ovo još znao i kod sebe imao sve dokumente iz 1881., posebno pismo ministra Szlávya od 19. prosinca 1881., nije trebao imati straha pred odlukom bh. Sabora. Istodobno, prvaci HNZ-a, Mandić, Sunarić i Mazzi, promovirani doktori obaju prava, crkvenoga i građanskoga, trebali su unaprijed znati da ne će moći definitivno smanjiti dotaciju od 115.015 kruna za nadbiskupske zavode u Bosni, jer je ona bila utemeljena u potpisanoj Konvenciji i Carskoj odluci iz 1881. To su njih trojica čak i priznala pred otpravnikom poslova Bečke nuncijature, Rossi Stockalperom, i tvrdili da je njihova peticija, odnosno zahtjev u Saboru za povišenje dotacije za odgoj franjevačkoga pomlatka, bio jedino usmjeren u korist franjevac, ne na štetu nadbiskupa, jer su znali da on ne može izgubiti dotaciju, kao što je zapravo nije ni izgubio. Peticija je bila uperena protiv Zemaljske vlade, tako su argumentirali prvaci HNZ-a, jer je po Ustavu država (Monarhija), ne Zemaljska uprava, bila dužna osigurati sredstva za odgoj svećeničkoga pomlatka.¹⁸⁸ Drugim riječima, vodeći Zajedničari odglumili su politički vrlo vješto svoju ulogu u Saboru. Uvjerljivo su se založili za odgoj franjevačkoga pomlatka u BiH i time se odužili

---

Rossi Stockalper kardinalu Merry del Valu 1. listopada 1910. AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 9, fol. 107v. Prema tvrdnji američkoga isusovca Nicolla, koji je konzultirao Arhiv Austrijske isusovačke provincije, posebno njihove interne vijesti: *Nachrichten der österreichisch-ungarischen Provinz*, Nr. 8(1911.), str. 66-67, citira: "Als der Kaiser diesen Passus von der Streichung der 30.000 Kronen (točno je 30.215 kruna!) Subventionen im Landtagsbericht las, soll er mit dem Finger darauf gezeigt und ausgerufen haben: 'OHO!'...Als nun in der Herbstperiode wieder der Landtag zusammentrat, teilte die Regierung die kaiserliche Resolution den Abgeordneten mit und wies auf die Konvention hin, welche internationalen Charakter habe, mit anderen Worten, es wurde dem Landtag bedeutet, dass er gar keine Kompetenz habe, ein zwischen zwei Souveränen geschlossenes Abkommen zu modifizieren. Der Landtag nahm zwar diese Erklärung nicht zur Kenntnis, allein dies änderte an der ganzen Sache nichts". Je li Sabor poslije ove carske odluke proporcionalno povećao i subvencije pravoslavnih i muslimana, treba utvrditi u Saborskim spisima. Usp. L. A. NICOLL, *Anton Puntigam*, str. 140-141; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 726.

- 188 "A tal proposito mi hanno detto che la mozione fatta nello scorso luglio alla Dieta era diretta a favorire i francescani senza nuocere all'Arcivescovo, perché ben sapevano che questo non poteva perdere il sussidio, come di fatto non lo perderà, ed era altresì diretta contro il Governo, poiché in forza della Costituzione non l'Amministrazione provinciale ma lo stato era tenuto a provvedere per i sussidi". Izvješće otpravnika poslova Nuncijature u Beču, mons. Rossi Stockalpera kardinalu Državnom tajniku 13. listopada 1910. AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 10, fol. 141r-142r.

franjevcima za njihovu snažnu izbornu potporu. Prividnim financijskim prijetnjama utjerali su prevelik strah nadbiskupu Stadleru, cijelom njegovu političkom krugu, posebno isusovcima, koje su najradije htjeli potjerati iz Bosne. Pred pravoslavnim i muslimanskim sabornicima predstavili su se vođe HNZ-a kao moderni, sposobni i nadstranački političari, čak i prema vlastitoj konfesiji, na što bi se svi inteligentniji Hrvati i katolici u BiH trebali upitati koga su to oni izabrali u Sabor. Već u jesen 1910., poslije povratka iz Rima, Stadler ne spominje više pitanje dotacije Travničkoga sjemeništa. Car i kralj Franjo Josip I., kada je bio upozoren od svojih pravnih savjetnika ili kada je sam primijetio, čitajući nezakonitu odluku bh. Sabora, kako tvrde *Isusovačke vijesti*, potvrdio je saborsko povećanje dotacije za franjevačke odgojne zavode u BiH. Istovremeno je potvrdio već odobrenu dotaciju za nadbiskupske zavode u duhu Konvencije i njegove odluke iz prosinca 1881. i time stavio izvan snage Saborsku odluku.¹⁸⁹

Stadler, zasigurno izmrcvaren svim ovim starim i novim događajima, neposredno poslije ljetnih ferija, krajem rujna 1910., zaputio se ponovo u Rim u nadi da će uz pomoć Svete Stolice, osobito pape Pija X., moći poništiti odluku Sabora, prisiliti franjevce da napuste župe i progurati svoje kandidate na biskupske stolice u Mostaru i Banjoj Luci.¹⁹⁰ Prije polaska u Rim poslao je 13. rujna još jedno pismo na talijanskom prijevodu, koje je bilo isti dan upućeno Franjevačkom provincijalatu u Sarajevu, kao odgovor na njegovo pismo s provincijske sjednice, održane 7. rujna 1910. Osim sve gorčine i pelina, kojima je odisalo pismo, mogla se između redaka čitati čežnja za izmirenjem.¹⁹¹

---

189 ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 1208/1881. I o ovoj novoj carskoj odluci, koja je sigurno bila saopćena Zajedničkom ministarstvu financija, logično i Zemaljskoj vladi u Sarajevu, mora postojati službeni akt, koji bi i danas trebao biti pohranjen u Arhivu BiH u Sarajevu i u HHStA u Beču. Prema izvješću austrijskih isusovaca Zemaljska je vlada izvijestila Sabor o carskoj odluci. I o ovom saopćenju Zemaljske vlade morao bi biti pohranjen službeni akt u Arhivu BiH u Sarajevu.

190 Kako je već gore spomenuto radilo se o pomoćnom biskupu Šariću kao koadjutoru u Mostaru te generalnom vikaru Hadroviću kao biskupu koadjutoru u Banjoj Luci. ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 95/1910.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 513; ISTI, "Izbori i imenovanja biskupâ u Hercegovini u doba austro-ugarske vladavine (1878.-1918.)", u: *Hercegovina*, 4, Mostar - Zagreb, 2018., str. 262-264.

191 Stadler Franjevačkom provincijalatu u Sarajevu i Državnom tajništvu u Rimu 13. IX. 1913. AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 16, fol. 34r-36v. Vidi Prilog br. 7 i 8.

U Rimu je bio primljen kod kardinala Merry del Vala i kod pape Pija X. U usporedbi s audijencijom u svibnju, Stadlerov položaj se vidno pogoršao u očima Svete Stolice. Ovoga je puta bilo stiglo kudikamo više teških, većinom poluistinitih optužbi protiv njega, orkestriranih od njegovih mnogobrojnih protivnika s više strana. Uhodana višegodišnja podrška i povjerenje pape Pija X. u Stadlera i njegovo djelo bili su ovoga puta vidno poljuljani. No, papa, koji ga je čak dvaput primio i sigurno pažljivo saslušao, pokušao ga je smiriti, savjetovati mu da se vrati u Sarajevo i obećao mu da će Sveta Stolica sve ispitati i na temelju svoje istrage odlučiti. Sigurno ga je i kardinal Merry del Val mogao tješiti da se Sveta Stolica zauzela kako kod Cara tako i kod Carske vlade u Beču da se poštuje konvencija i da se ne smanjuje već desetljećima utvrđena dotacija za Travničko sjemenište. Više ne znamo i ne možemo naslutiti što se sve odigralo u odajama Apostolske palače.¹⁹² Tko poznaje stil Svete Stolice, može u postupku pape i njegova državnoga tajnika otkriti prvu dozu serviranja lako probavljivog nagovještaja budućeg apostolskog pohoda!

Boraveći u penzionu kod Sestara Presvetoga križa na Trgu sv. Petra, Stadler je češće objedovao s mons. Csiszárikom,¹⁹³ kojega nije bliže poznao, a čini se da se nije ni trudio da ga bolje upozna. U povjerenju je otkrio ovom austrijskom diplomatskom sugovorniku sve važnije točke svojih planova, koje je htio ostvariti preko Svete Stolice: poništenje odluke bh. Sabora o smanjenju dotacije za nadbiskupske zavode, izvršiti pritisak na franjevce da prihvate uvođenje kongrua i definitivno postići njihovo povlačenje sa župa u samostane, osim onih župa koje pripadaju samostanima.¹⁹⁴ Csiszárík je odmah pre-

---

192 Za rješenje spora u duhu Konvencije zalagala se uspješno nuncijatura u Beču, koja je stupila u razgovore s Ministarstvom vanjskih poslova i Ministarstvom financija. Kao sugovornici Nuncijature spominju se odjelni pročelnici Edward von Horowitz i Lajos Thallóczy. Otppravnik Nuncijature u Beču Rossi-Stockalper kardinalu Merry del Valu, 1. 10. 1910., AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 9, fol. 106r-108r.

193 Johann (János) Csiszárík (Červený Kláštor/Slovačka, 1860. - Budapest, 1936.) dr. theol., kanonski tajnik (1906.-1909.), kanonski savjetnik Austrougarskog veleposlanstva pri Svetoj Stolicy (1909.-1916.), savjetnik u Zajedničkom ministarstvu vanjskih poslova u Beču (1916.-1918.), visoki činovnik Ugarskoga ministarstva vanjskih poslova (1920.-1932.), naslovni biskup Almisse 1917. https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_C/Csiszarik_Janos_1860_1936.xml (16. 5. 2021.).

194 Otppravnik Moritz Pálffy ministru Aehrenthalu 6. X. 1910. HHStA Wien, F26/K34, 26, Bischöfe-Stadler 2, fol. 109r; Pálffy ministru A. Aehrenthalu

nio vijesti ne samo svome veleposlanstvu, koje ih je prosljedilo u Beč, nego i Franjevačkoj generalnoj kuriji u Rimu.¹⁹⁵ Na povratku iz Rima Stadler se navratio u Zagreb kod svoga suborca i prijatelja, ne uvijek političkog istomišljenika, teško oboljela dr. Franka. Tu je održao 17. listopada zapažen, ali u sebi proturječan govor, koji je prenio domaći tisak a među njima i *Hrvatski dnevnik*. Osvrćući se na sukob s franjevcima, Stadler je tvrdio da sve što je dosad učinio i čini prema ovim redovnicima i njihovim župama, ne poduzima to iz vlastite pobude, nego to čini na temelju savjeta koji su mu bili dani u vrijeme njegova ulaska u Bosnu.¹⁹⁶ Po dolasku u Sarajevo nije mogao slutiti da je u tom trenutku bio na najboljem putu da i kod Svete Stolice izgubi ne samo svoju zadnju veliku bitku protiv franjevac a i HNZ-a nego možda i nadbiskupsku stolicu.

Otpor bosanskih franjevac a, političkih vođa HNZ-a, Zemaljske vlade, austrougarske diplomacije i Franjevačke generalne kurije u Rimu bit će jači od Stadlerovih planova, želja i vrlo skromnih veza. Pone-

---

13. X. 1910. HHStA Wien, PA 63308-6/1910; F26/K34, 26, Bischöfe-Stadler 2, fol. 160r-163r; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, str. 474; M. KREŠIĆ, "Nadbiskup Stadler i Hrvatska narodna zajednica", str. 493.

195 Postoji više verzija kako su bosanski franjevci ili Generalna kurija Reda vrlo rano dolazili do točnih saznanja o Stadlerovim namjerama u Sarajevu i Rimu. Osim ovoga rimskog slučaja, koji smo upravo prikazali, postoji verzija koju je u jednom pismu kasnije dao naslutiti delegat Bastien u Sarajevu i koja je isto tako uvjerljiva. Po njegovu saznanju Stadler je svoje službene dopise Svetoj Stolicu davao prevoditi na talijanski jezik jednoj povjerljivoj osobi u Sarajevu, možda čak i jednom uredu za prevodenje. Preko te osobe ili ureda, koji je stajao i Provincijalatu Bosne Srebrene na raspolaganju, franjevci su uspijevali doći u posjed prijepisa Stadlerovih dopisa Svetoj Stolicu. Nije isključeno da se i Zemaljska vlada, želeći pravovremeno saznati Stadlerove poteze, bila umiješala u nezakonito kontroliranje Stadlerove korespondencije. Predstavnici Zemaljske vlade, isusovci i čak nuncijatura u Beču spominju već općepoznate navike nadbiskupa Stadlera: nekontrolirane izjave, naglo reagiranje i povodljivost.

196 *HD* od 18. 10. 1910. Franjevci, koji su u stopu pratili Stadlerovo kretanje i djelovanje, čitali su svaku njegovu izjavu. Ukoliko je bilo potrebno, prenosili su ih i u Rim. Tako su prenijeli i ovaj Stadlerov diplomatski "promašaj" u Zagrebu koji se mogao odnositi samo na Svetu Stolicu. Stoga su se franjevci slavodobitno pitali, jer su svi u Monarhiji i u zemlji bili "sretni i zadovoljni" s franjevcima - car, Vlada i narod: tko to, dakle, gura Stadlera od njegova ulaska u Bosni, ima već 29 godina, da to sve čini? Nisu odgovorili ali su indirektno prstom pokazali u Svetu Stolicu! *Chi dunque spinge Mons. Stadler, e fin dal suo primo ingresso nella Bosnia, e cioè da ben 29 anni?* AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 9, fol. 115r.

kada se istraživaču nameće misao da je vrhbosanski nadbiskup sebe potpuno precijenio i da onu riječ Gospodinovu iz Lukina Evanđelja nije na sebe primijenio i ispitao je li kadar oduprijeti se tolikim protivnicima.¹⁹⁷ U doba Stadlerova boravka u Rimu požurili su se i njegovi protivnici s protunapadom. Najprije je krenuo provincijal Mišić i posjetio 6. listopada zemaljskoga doglavnika Benka, izjadao mu se i sutradan mu uručio predstavku za ministra Aehrenthala, izražavajući u njoj duboki strah da će Stadler ponovo pokušati postići u Rimu da se franjevci povuku sa župa u samostane i da se župe predaju dijecezanskom kleru. Benko je odmah izvijestio Zajedničko ministarstvo financija u Beču i prenio Mišićeve bojazni te priložio provincijalovo pismo u kojemu on na nedotjeranom njemačkom, redodržavnički i servilno, zaklinje ministra vanjskih poslova da ih zaštiti u Rimu od Stadlerova proganjanja: "Neka se Vaša Ekscelencija svojim velikim i moćnim utjecajem u Rimu kod Svete Stolice za nas zauzme da nas se pusti u miru, da nam se ne oduzimaju župe, kako bismo mogli i dalje razvijati svoju djelatnost u korist zemlje, naroda, u interesu države i Monarhije i na čast naših najboljih mecena (pokrovitelja!) slavnih Habsburga."¹⁹⁸ Negdje u isto vrijeme poslao je Mišić na Franjevačku generalnu kuriju u Rim starog i prekaljenog borca, bivšeg provincijala fra Anđela Ćurića iz Livna, koji se između 1897. i 1900., u doba brojne sekularizacije franjevac, poprilično uspješno sučeljavao s nadbiskupom Stadlerom. Ćurić je bio uvjereni Zajedničar, vješt talijanskom jeziku, dobar poznavatelj franjevačkih povlastica i trebao je poslužiti kao pomoć generalnom definatoru Luliću u obrani redodržavnih prava Bosne Srebrene.¹⁹⁹ Još u ljeto 1910. sastavio je bosanski franjevac Jeronim Vladić vrlo opširan memorandum i uputio ga Zboru za biskupe i redovnike u Rim. U njemu je, naravno s franjevačkoga gledišta, prikazao sve najvažnije sukobe

---

197 Usp. Lk 14,32.

198 "Mögen Euere Exzellenz sich unser durch grossen und mächtigen Eurer Einfluss! in Rom beim hl. Stuhle annehmen, damit man uns in Ruhe lässt, die Pfarreien nicht wegnimmt, auf dass wir weiterhin unsere Tätigkeit zu Gunsten des Landes, des Volkes, der Staats - und Monarchie Interessen und zur Ehre unserer besten Mecenas (Mäzenen!) des glorreichen Habsburger entfalten können". Mišić ministru Aehrenthalu 7. X. 1910., ABH Sarajevo, LR, 6256/1910.; HHStA Wien, PA 63309-6/1910.

199 Pálffy ministru Aehrenthalu 17. X. 1910. HHStA Wien, F26/K34, 26, Bischöfe-Stadler 2, fol. 139vr-140r. Spomenuti bivši provincijal u ovom dopisu mogao je biti jedino fra Anđeo Ćurić.

između Stadlera i franjevaca u proteklih 28 godina.²⁰⁰ Poslije ovih prvih poteza od Redodržave Bosne Srebrene započela je međunarodna, dobro organizirana akcija HNZ-a za spašavanje bosanskih franjevaca i njihovih župa. Nju su predvodili vodeći političari i iskusni pravници iz HNZ-a: Mandić, Sunarić i Mazzi. Najprije su pošli u Beč i posjetili zajedničkoga ministra financija Buriána i predali mu 11. listopada 1910. vrlo oštru predstavku protiv Stadlerovih opasnih crkveno-političkih planova uperenih protiv franjevaca i priprijetili nužnim crkvenim razdorima, ukoliko mu se iziđe u susret.²⁰¹ Potom su posjetili mnoge utjecajne osobe u Beču i posvuda agitirali protiv nadbiskupa Stadlera i prijetili dovodeći u sumnju postojanost katolika u Bosni: "S toga hrvatski poslanici izriču odlučnu bojazan, da će namjere nadbiskupa Stadlera, koje idu da potisnu općenito obljubljenje Franjevce u korist jezuita, ako Sv. Otac na njih pristane, imati za posljedicu pokret megju katolicima Bosne za otpad u pravoslavlje".²⁰² Potom su se navratili u Nuncijaturu i izložili otpravniku poslova svoje optužbe protiv Stadlera u drugačijem svjetlu, jer je Nuncijatura bila bolje upoznata s cijelim slučajem nego bečki ministri.²⁰³ Stigavši u Rim bili su primljeni 16. listopada kod kardinala Merry del Vala i zatražili zaštitu od Stadlerovih postupaka. Sutradan, 17. listopada 1910., bili su i u audijenciji kod pape Pija X. i uručili mu opširniju

200 Arhiv Franjevačkog provincijalata (AFP) u Sarajevu, XV., 1104. Sadrži 61 stranicu. M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene*, str. 198. Grijak navodi 161 rukopisnu stranicu. Usp. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, str. 724, bilješka 2264.

201 "Wenn der Erzbischof Stadler auch mit einem Punkte seiner gegen die Franziskaner in Rom geführten unbegründeten Klage reüssiert, dann werden in unserem Vaterlande unberechenbare Folgen, unbeschreibliche religiöse Bewegungen und Spaltungen unvermeidlich entstehen müssen". Ovaj dokument nije se mogao naći u Bečkom arhivu. Usp. AFS-Gorica/Livno, fasc. "Dopisi duhovnih vlasti"; I. GAVRAN, *Lucerna lucens?*, str. 198-199; M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene*, str. 235, bilj. 114. Vidi Prilog br. 11.

202 Ovu je vijest prenijela *Vrhbosna* iz *Neues Wiener Abendblatt* od 11. listopada 1910. Usp. "Pokret u pravoslavlje", u: *Vrhbosna*, 24/1910., br. 20, 20. X. 1910., str. 325-326, ovdje 325. Ovakve su se prijetnje događale češće od "Barišičeve afere" u prvoj polovici 19. stoljeća do druge polovice 20. stoljeća. I u novije vrijeme poznati su sukobi i s time povezane prijetnje o prelasku na pravoslavlje prilikom podjele, odnosno odstupanja župa: "Hercegovački slučaj" ili sukob prigodom osnivanja župe Haljinići kod Kaknja. *Nihil novi sub sole* - Ničeg novoga pod suncem!

203 Rossi Stockalper kardinalu Merry del Valu 13. listopada 1910., AAV, SS, anno 1914, rubr. 247., fasc. 9., fol. 110r-111v.

predstavku na talijanskom jeziku, izložili usmeno svoje molbe u korist franjevaca i iznijeli poluistinite i vrlo nepovoljne optužbe protiv nadbiskupa Stadlera, njegova klera i isusovaca. Zahtijevali su u šest točaka: zabranu daljnjeg izdavanja *Hrvatskoga dnevnika*, zabranu HKU-a, dokidanje zabrane da franjevci mogu biti članovi HNZ-a, zapovijed da se zadrži *status quo* u pastoralu, zabranu štetnih Stadlerovih špekulacija crkvenim imetkom te zabranu da se Kaptol vrhbosanski može služiti crkvenim ovlastima u profane i političke svrhe.²⁰⁴ Franjevačka generalna kurija, generalni prokurator, p. Bonaventura, generalni definator Lulić i prispjeli fra Anđeo Ćurić bili su vjerni pomagači Zajedničarske delegacije u Rimu. Osim audijencije kod pape, delegacija je bila primljena još i kod kardinala pročelnika Svetoga zbora za širenje vjere i kardinala pročelnika Svetoga zbora za biskupe i redovnike. Imao se dojam kao da je delegacija HNZ-a postala državna delegacija BiH i došla u posjet Svetoj Stolici! Ovakve počasti nisu nikad doživjeli u Rimu niti nadbiskup Stadler niti drugi bh. biskupi u doba austrijske uprave u BiH. Delegacija HNZ-a po povratku u Sarajevo bila je sigurna da je spriječila ono najgore za svoju stranku i za bosanske franjevce, te je bila čvrsto uvjerena da je postavila "mrgin" nadbiskupu Stadleru, koji on ubuduće ne će moći tako olako prelaziti.²⁰⁵ Ostatak posla u Rimu odrađivali su i dalje uzajamno Franjevačka generalna kurija i austrougarsko veleposlanstvo pri Svetoj Stolici. Nastalo je gotovo svakodnevno obostrano "opsjedanje" pape Pija X. i njegova državnog tajnika, dok austrijski veleposlanik, po nalogu ministra Aehrenthala,²⁰⁶ nije konačno iznudio obećanje od

---

204 Spomenica zastupnika HNZ papi Piju X., 16.-17. X. 1910. Original: AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 16., fol. 6r-8v, Prijepis: AAV, AA, EE, SS, Austria-Ungheria, anno 1910, pos. 1028, fasc. 439. fol. 67v-69r. Vidi Prilog br. 12.

205 Trojica članova hrvatske deputacije hvalili su se poslije po BiH da su na poseban način stekli simpatije kapucinskoga (franjevačkog) kardinala Josipa Calsanz Vives y Tutóa, pročelnika Svetoga zbora za biskupe i redovnike. AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 16, fol. 12v.

206 Odmah poslije Mišićeva posjeta barunu Benku, na inzistiranje Zemaljske vlade, sačinjen je u Ministarstvu financija podsjetnik (*Aide.-mémoire*) od četiri točke i prosljeđen preko Ministarstva vanjskih poslova Veleposlanstvu u Rim. Ministar je zahtijevao da četiri Stadlerove točke protiv franjevaca Kurija ne smije riješiti bez suglasnosti carsko-kraljevske vlade ("die gegen die Franziskaner gerichteten Bestrebungen des Erzbischofs Stadler in den in Rede stehenden vier Fragen seitens der Curie nicht mit Außerachtlassung eines Einvernehmens mit der k.u.k. Regierung erledigt werden"). Ministar Aehrenthalu grofu Pálffy, 11. X. 1910. HHStA Wien, F26/K34, 26, Bischöfe-Stadler 2, fol. 115v.

Svete Stolice da ne će ništa poduzimati bez suglasnosti Carsko-kraljevske vlade u Beču. No dodatno ucjenjivanje bilo je još teže, jer je veleposlanik grof Szécsen tražio da se dobro pripazi da ne nastanu neredi protiv isusovaca, ukoliko se poduzmu odluke na štetu franjevac, jer su vrlo popularni. Vrhunac ksenofobskih prijetnji protiv isusovaca pristiglih iz Bosne koristio je i ministar vanjskih poslova i njegov veleposlanik kod Svete Stolice, grof Szécsen.²⁰⁷

Sveta se Stolica odlučuje za apostolski pohod

Državno tajništvo i Zbor za izvanredne crkvene poslove dali su se na proučavanje optužbi nadbiskupa Stadlera, njegova Kaptola, dijecezanskih svećenika i isusovaca protiv franjevaca i HNZ-a te obrnuto i na protuoptužbe franjevaca, dvojice biskupa franjevaca i franjevcima odanih hrvatskih političara iz BiH protiv Stadlera, njegova Kaptola, dijecezanskoga klera i isusovaca. Tek nakon ovoga proučavanja svih prispjelih dokumenata doznali su dubinu i širinu razdora i netrpeljiva ophođenja među bosanskohercegovačkim biskupima, svećenicima, vjernicima i političarima, posebno u trokutu između nadbiskupa Stadlera, njegovih sufragana i bosanskih franjevaca. U tu svrhu Zbor za izvanredne crkvene poslove pripremio je i tiskao podulje izvješće (*relazione*),²⁰⁸ s najvažnijim dokumentima, osamnaest (18) na broju, koji su trebali poslužiti za razumijevanje i produbljivanje cijele problematike i donošenje potrebnih odluka na budućoj sjednici.²⁰⁹ Na kraju izvješća stajala su tri pitanja (*dubbi*), na koja su članovi, većinom kardinali, Zbora za izvanredne crkvene poslove, na svojoj

207 "II Sig. Conte Szécsen ha insistito presso il sullodato Eminentissimo perché nulla dalla S. Sede si decidesse nei varî dissidî in questione, senza la previa intesa con l' I. R. Governo. Inoltre lo stesso Sig. Ambasciatore ha dichiarato esser necessario grande, cautela inquanto ché ormai nell'opinione pubblica di Bosnia si vedono troppo (sia pure ingiustamente) i gesuiti dietro Mons. Stadler; e siccome i francescani sono colà tanto popolari, ci sarebbe da temere che una decisione in loro danno potrebbe urtare il sentimento della grande maggioranza, e dare appiglio ad un movimento (popolare e di stampa) contro i gesuiti, cosa tanto più facile dopo le voci corse e gli esempi eccitanti venuti dal Portogallo in queste ultime settimane". AAV, AA, EE, SS, Austria-Ungheria, anno 1910, pos. 1028, fasc. 439, fol. 19rv.

208 *Bosnia-Erzegovina. Questioni politiche e religiose. Parrocchie e congrua* (Bosna i Hercegovina. Politička i vjerska pitanja, župe i kongrua) AAV, AA, EE, SS, Austria-Ungheria, anno 1910, pos. 1028, fasc. 439, fol. 14r-19v.

209 *Isto*, fol. 20r-82v.

1147. sjednici 8. studenoga 1910. trebali dati odgovore i predočiti ih papi Piju X.:

I. *Da li i koje postupke treba poduzeti u odnosu na dva društva, Hrvatska Narodna Zajednica i Hrvatska Katolička Udruga.*

II. *Na koje postupke treba ukazati:*

a) *da se poboljšaju odnose između redovničkog svećenstva i Nadbiskupa sa svjetovnim svećenstvom Bosne i Hercegovine;*

b) *s obzirom na pitanje župa;*

c) *u vezi s uvođenjem kongruie (svećeničke nadarbine-plaće).²¹⁰*

Po ustaljenoj kanonskoj i diplomatskoj praksi Svete Stolice, kada bi se steklo uvjerenje da su problemi u jednoj mjesnoj Crkvi bili veliki, optužbe i razdori, kao u ovom slučaju, teški i neshvatljivi i kada to nisu mogli riješiti međusobnim dopisivanjem uz eventualno uključivanje dotične nuncijature, Sveta je Stolica slala svoga, apostolskog pohoditelja (vizitatora) u spomenute krajeve.²¹¹ Budući da se unutar svih optužbi i protuoptužbi radilo i o teškim prigovorima protiv jednoga nadbiskupa i metropolite (Stadlera) i jednoga mjesnog ordinarija (Markovića), bilo je odlučeno da se odluka prepusti papi. Papa Pio X., da bi zaštitio ugled Crkve i ugled već više puta napadana i ponižavana, no za Crkvu u BiH veoma zaslužna nadbiskupa Stadlera, dao je pohoditelju naslov apostolskoga delegata - *consilium cepimus mittendi legatum*.²¹² Slanje jednoga svjetovnog svećenika, biskupa, isusovca, franjevca ili nekog drugog redovnika iz susjedne Hrvatske bilo bi u ovom slučaju "pristrano".²¹³ Stoga je izbor pao na neutralnu osobu iz

---

210 I. - *Se e quali procedimenti conviene prendere a riguardo delle due società, Nazionale Croata, e Croata cattolica.*

II.- *quali procedimenti occorra additare:*

a) *per migliorare le relazioni tra il clero regolare e l'Arcivescovo col clero secolare della Bosnia-Erzegovina;*

b) *riguardo alla questione, delle parrocchie;*

c) *riguardo all' introduzione della congrua.*

211 GAETANO MORONI, "Visitatore Apostolico", u: *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica*, vol. CI, Venezia, 1860., str. 134-139.

212 Nacrt vlastoručnog pisma Pija X. nadbiskupu Stadleru, njegovim sufraganima i franjevačkim provincijalima od 28. studenoga 1910. ASV SS anno 1914, rubr. 247, fasc. 10, fol. 4r-5r. Vidi Prilog br. 15.

213 Bosansko-hercegovački franjevci bojali su se i sigurno su znali spriječiti preko generalnoga definitora Lulića, da Sveta Stolica imenuje uzorna i asketski

inozemstva, belgijskoga benediktinca i vrsnoga crkvenog pravniku dom Pierrea Bastiena,²¹⁴ koji će biti delegat Svete Stolice u BiH od 16. prosinca 1910. do 13. listopada 1914.²¹⁵ Druga važna odluka pape Pija X. bila je izričita zabrana voditi ikakve međusobne političke borbe i polemike preko bh. medija koji su stajali pod utjecajem nadbiskupa Stadlera (*Hrvatski dnevnik* i *Vrhbosna*), franjevacu (*Serafinski perivoj*) i pod uplivom HNZ-a i franjevacu (*Hrvatska zajednica*). Nijedna od ove dvije odluke nije išla u prilog nadbiskupu Stadleru, dok su franjevci, imajući bogato višestoljetno iskustvo u ophođenju s apostolskim pohoditeljima i drugim iz inozemstva u BiH upućenim emisarima, dobročiniteljima, diplomatima i političkim agentima, mogli

---

orijentirana dubrovačkoga franjevca, višestrukoga generalnog pohoditelja franjevačkih provincija među Hrvatima, fra Urbana Taliju, dobra poznavatelja franjevačke stvarnosti u BiH, svećenika, profesora i provincijala, bliska socijalno-teološkim nazorima nadbiskupa Stadlera, kao pohoditelja Crkve u BiH.

- 214 Bastien, Dom Pierre (Virton, Belgija, 1866. - Maredsous, Belgija, 1943.), belgijski benediktinac iz poznate opatije Maredsous. Poslije novicijata u svojoj opatiji studirao je filozofiju kod benediktinaca u Sekovi (Seckau) u Štajerskoj, teologiju na Benediktinskom učilištu San Anselmo u Rimu. Za svećenika zaređen je 1890. godine. Po završetku studija u Rimu vratio se u Belgiju 1891. i radio kao nastavnik na školi svoje opatije. Poslije je otišao na Sveučilište u Louvainu, gdje je nastavio studij kanonskoga prava. Radio je kao predavač redovničkoga prava na spomenutom Učilištu San Anselmo u Rimu 1906.-1910. i 1920.-1939. Bio je savjetnik brojnih Rimskih zborova (kongregacija). Osim toga bio jedan od urednika *Acta Apostolicae Sedis*, suizdavač *Collectanea* i suradnik u pripremanju Crkvenoga zakonika (*Codex juris canonici*) objavljena 1917. Slovio je kao vrstan pravnik i povjerljiva osoba tadanjega državnog tajnika, kardinala Merry del Vala i austrougarskoga veleposlanstva pri Svetoj Stolici. Usp. *Annales OSB 1920-1926*, Romae, 1926., str. 142; H. DE MOREAU, "Dom Pierre Bastien (1866-1940)", u: *RLM*, 25 (1939.-1940.), str. 153-157; PIUS ENGELBERT, *Sant' Anselmo in Rom. College and University from the Beginings to the Present Day*, Collegetown, Minnesota, 2015., str. 127-128. Pater Bastien postao je 1905. poznat u kanonističkim krugovima po objavljenoj disertaciji o imovinskom pravu Crkve. Usp. PIERRE BASTIEN, *Des censures qui atteignent la liquidation des biens ecclésiastiques et des congrégations religieuses*, Paris, 1905. S ovom teološkom i kanonističkom izobrazbom bio je jedan od najsposobnijih mladih kanonista koji su Svetoj Stolici stajali na raspolaganju i kao takav preuzeo je službu papinskog delegata u Katoličkoj Crkvi u BiH. P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 501-502.
- 215 Državni tajnik obavijestio je 16. prosinca nadbiskupa Stadlera o imenu i osobi delegata Bastiena te o njegovu skorom dolasku u BiH. Predstavio ga je kao osobu punoga povjerenja Svete Stolice i vrlo sposobna za povjerenu zadaću. Zamolio je nadbiskupa da o tome obavijesti svoje biskupe sufragane i franjevačke provincijale. Pismo kardinala Merry del Valaa nadbiskupu Stadleru od 16. prosinca 1910. ASV, SS, 1914. rubr. 247, fasc. 10, fol. 23r-v. Vidi prilog br. 18.

biti zadovoljni. Stadler, videći da se mora podložiti ritmu nadolazeće vizitacije, privedno se pomirio i pokušao se posvetiti, ovaj put puno ozbiljnije, svome najvećem, gorućem i stalno potiskivanu problemu, previsoke zaduženosti, koja mu je mogla još dodatno ili čak vrlo negativno naškoditi i u očima Svete Stolice.

Instrukcije (upute) za apostolski pohod u BiH bile su napisane 9. prosinca 1910. i uručene delegatu Bastienu.²¹⁶ Sadržavale su 12 točaka i predstavljale su vrlo tešku i gotovo neizvedivu zadaću za svakoga pohoditelja, jednu vrstu *mission impossible*. Ovdje ćemo dati kratak pregled važnijih točaka ovih instrukcija. Svakako vrlo važna bila je 2. točka u kojoj se kaže da tisak u posjedu HNZ-a, franjevac i nadbiskupa Stadlera održava i raspiruje polemike. Delegatova zadaća bila je ne samo da spriječi polemike, nego i da taj tisak ne nastupa kao glasilo nadbiskupa, franjevac i općenito svećenstva te da se svećenstvo ne pojavljuje u prvim redovima političkih borbi.²¹⁷ U 3. točki preporuča se delegatu da sve poduzme, da se biskupi i svećenici ne miješaju previše u političke organizacije i borbe i da izbjegavaju biti prvi umiješani i odgovorni kako u unutarnjim sučeljavanjima Hrvata katolika tako i u borbama sa srpskim i muslimanskim strankama.²¹⁸ Točke 4. i 5. Bastienovih uputstava sadržavale su isto tako tešku zadaću za Apostolskoga delegata. On je trebao utvrditi hoće li narod biti zadovoljan ili barem da ne će biti protivan prelaskom župâ iz redovničkih u ruke svjetovnih svećenika (*se il popolo è contento o almeno non avverso di passare nelle parrocchie del clero regolare al secolare*). Isto tako delegat je imao utvrditi bi li puk bio zadovoljan s uvođenjem kongruje umjesto desetine ili barem da joj ne bi bio pro-

---

216 AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 10, fol. 10r-11v, 13-rv-18r-20v. Vidi Prilog br. 16.

217 "Si informerà su lo stato reale della stampa croata più o meno dipendente sia dai dirigenti della Società Croata Nazionale e dai francescani sia dall'Arcivescovo. Questa stampa mantiene le polemiche e le inasprisce. Veda il P. Bastien non solo di impedirle, ma possibilmente di farsi che la stessa stampa non risulti come portavoce dell'Arcivescovo o dei francescani ed in genere del clero affine di non metter questo in prima fila nelle lotte politiche." *Isto*.

218 "Da questo stesso punto di vista e pur tenuto conto delle speciali condizioni del clero in Bosnia Erzegovina, vegga il P. Bastien di proporre opportune misure per evitare che l'episcopato e (relativamente almeno) il clero immischi troppo in organizzazioni e lotte politiche per evitare ch'esso resti poi il primo implicato e responsabile sia delle eventuali dissensioni interne fra croati (cattolici), sia nella lotta contro il partito serbo (scismatico) e il partito mussulmano." *Isto*.

tivan (*se il popolo sia contento od almeno non avverso all'introduzione della congrua parrocchiale in luogo della decima*). Kud i kamo veći napor predstavljalo je pitanje: utvrditi je li franjevačka praksa utjerivanja desetine (bir) od vjernika u BiH odgovarala metodama koje su malo prikladne dostojanstvu svećeničkom i gotovo - poreznom (*che attualmente da esso si sono stati accusati di riscuotere le decime con metodi poco convenienti alla dignità sacerdotale e quasi fiscale*).²¹⁹ Osim ostalih točaka najzanimljivije su 10. i 11. U desetoj točki, koja u sebi sadrži čistu ksenofobsku crtu onoga vremena kod hrvatskih političara i franjevca u BiH, delegat je trebao ispitati je li istina da javno mnijenje optužuje isusovce kao poticatelje Stadlerovih protufranjevačkih akcija da ih to čini moralno odgovornima.²²⁰ No, vrhunac Delegatova istraživanja, koja je dosadašnjim istraživačima promakla, predstavljat će za Stadlera, ako je on to ikad saznao, 11. točka. U njoj su navedene optužbe upravnoga i financijskoga karaktera u poslovanju vrhbosanskoga nadbiskupa kako u Nadbiskupiji tako i općenito u njegovoj praksi, koje je delegat Bastien bio dužan provjeriti, kontrolirati i o tome Svetu Stolicu izvijestiti. Bastien je imao pravo ispitati, ako bude potrebno, poslovanje i drugih dviju biskupija, Mostara i Banje Luke.²²¹

---

219 *Isto.*

220 *Isto.*

221 "Sono stati segnalati alla S. Sede dei disordini nell'amministrazione dei beni della Mensa Arcivescovile di Sarajevo. Mons. Stadler ha formato, si dice ma non assicurato alla sua Diocesi un patrimonio di cinque milioni di corone, il quale è gravato di debiti per tre milioni di lire pei quali s'afferma che sono pagati interessi usurari. Si accusa l'Arcivescovo di essersi impegnato in speculazioni arbitrarie e rovinose, d'aver speso per le ultime elezioni una fortissima somma. Il P. Bastien controllerà, per tanto, l'amministrazione economica della Mensa di Sarajevo e potrà pure controllare, se ne sarà il caso, anche quelle delle altre diocesi di Bosnia Erzegovina". Istrukcija Državnoga tajništva Svete Stolice p. Bastienu 9. prosinca 1910. ASV, SS, 1914., rubr. 247, fasc. 10, fol. 20r. 20v. Ove su optužbe u očima mnogih bile činjenice i javna tajna. Bile su raširene od vodstva HNZ-a i od bosanskih franjevaca po Sarajevu i Rimu. Zemaljska vlada u Sarajevu izvijestila je Ministarstva financija i vanjskih poslova u Beču. Državno tajništvo Svete Stolice saznalo je od Nuncijature u Beču i od austrougarskoga veleposlanstva u Rimu. Čak i jedan vrijedan i ozbiljan istraživač i povjesničar Zoran Grijak nema pravo kada tvrdi da se Bastien po uputama Svete Stolice nije trebao baviti Stadlerovim dugovima. Usp. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, str. 477. Mogao je to najvjerovatnije tvrditi, jer nije poznao Bastienove instrukcije. Na istoj liniji ostaje još jedan isto tako vrijedan istraživač, M. Krešić, u nedavno objavljenoj knjizi. I on ignorira uputstva koja je delegat Bastien dobio od Svete Stolice da

Delegat Bastien, prije nego je stigao u Sarajevo 28. prosinca 1910. i odsjeo u Zavodu sv. Josipa na Banjskom Brijegu, kod sestara Kćeri Božje ljubavi, imao je brojne kontakte s austrougarskim veleposlanstvom u Rimu i s pojedinim službenicima, posebno s mons. Csi-száríkom, dobrim poznanikom iz Rima. Naravno da je želja Austrijskog veleposlanstva u Rimu i Ministarstva vanjskih poslova u Beču bila goruća, da pohoditelj uspostavi dobre odnose i sa Zemaljskom vladom u Sarajevu, što će on učiniti preko umirovljenog odjelnog pročelnika Hörmanna. Po svom dolasku u Sarajevo Bastien se predstavio, što je bilo posve normalno, ponajprije nadbiskupu Stadleru, njegovu pomoćnom biskupu Šariću, Kaptolu, isusovcima i u Sarajevu prisutnom dijecezanskom svećenstvu. Istovremeno se trudio uspostaviti korektne odnose s biskupom Markovićem, s franjevačkim provincijalima u Sarajevu i u Mostaru te s mjesnim hrvatskim političarima. Od samoga početka odnosi Bastiena sa Stadlerom i njegovim klerom bili su u okviru odgovarajućih mogućnosti i konkretna stanja: formalno korektni, bez pobliže usuglašanih zajedničkih gledišta, obostrano kritički i ispitivački. Bez sumnje, Stadler je morao od početka uvidjeti da mu Sveta Stolica, ne prihativši njegove teške optužbe protiv franjevaca i HNZ-a, nije dala željenu podršku, što ga je sigurno moralo boljeti. Apostolski pohod u njegovoj nadbiskupiji

---

treba "kontrolirati" financijsko poslovanje biskupske trpeze (menze) u Sarajevu i ako je potrebno i one u Mostaru i Banjoj Luci. Autor se prvo pita od koga je Bastien mogao dobiti informaciju u desetak dana da je "nadbiskupova crkvena imovina opterećena dugom 2-3 milijuna". "Sigurno je nije dobio od nadbiskupa". Točan je zaključak da to nije dobio od nadbiskupa. Stadler se u financijskim stvarima nije nikomu povjeravao, ni tajniku, ni Kaptolu, ni isusovcima, ni nunciju u Beču, ni Svetoj Stolici u Rimu, pogotovo ni u kojem slučaju novopripjelu apostolskom delegatu. Pitanje od koga je onda Bastien mogao dobiti informaciju zvuči kao prigovor. Bastienova zadaća bila je tražiti ove informacije i postupati kao pravi istražitelj. Jedini točan zaključak jest da je Bastien mogao dobiti tu informaciju u tako kratko vrijeme od onih osoba koje je susreo tih prvih dana. To su prije svega tri osobe: provincijal Mišić, Stadlerov glavni protivnik i intimus odjelnoga pročelnika baruna Pitnera u Zemaljskoj vladi, čovjeka dobro upućena u Stadlerovo financijsko poslovanje; dr. Mandić, Stadlerov nekadanji odvjetnik i trenutno politički protivnik i tužitelj broj jedan u Rimu; Kosta Hörmann, umirovljeni odjelni pročelnik, dobro umrežen sa svim članovima Vlade, Stadlerovim krugom i s franjevcima. Delegat Bastien je susreo Hörmanna već prvih dana kao prvog poznatog čovjeka iz Vladeine sredine, kako nas informira zemaljski poglavar Varešanin. General Varešanin Ministarstvu financija u Beču, 9. I. 1911., ABiH Sarajevo, GFM Präs. 47/1911. Usp. M. KREŠIĆ, *Nadbiskup Stadler i financije*, str. 161.

bilo je nešto zadnje na što je on mogao misliti i čega se svjesno i podsvjesno mogao bojati. Stoga, dolazak delegata Bastiena, njemu nepoznata redovnika, morao je biti u njegovim očima još jedna dodatna osobna provjera za njega samoga, ali i za njegov uobičajeni sustav, tj. za njegov način vođenja Nadbiskupije, njegov odnos prema franjevcima, sufraganskim biskupima, državnim vlastima, drugim vjerskim zajednicama, te ono najteže: jednostrana politička orijentacija njegova tiska i riskantno financijsko poslovanje.²²² Delegat Bastien, koji nije otkrivao svoje karte (upute), procjenjivao je stanje u Vrhbosanskoj metropoliji i već u travnju 1911. izrazio svoje privatno mišljenje, koje je možda značajnije od mnogih službenih dopisa. U privatnom i povjerljivom pismu priopćio je svome poznaniku, već gore spomenutom mons. Csiszáríku: "Ja sam ostao vrlo objektivan i nepristran između stranaka, tako da svaka (stranka!) vjeruje da sam na njezinoj strani i obje me se boje, posebno nadbiskup Stadler, koji bi me želio udaljiti."²²³ U istom pismu naglašava da vidi mogućnost radikalnog rješenja, u ostavci nadbiskupa Stadlera, što on ne će zastupati.²²⁴

Tijek samog apostolskog pohoda, koji će u svemu potrajati tri godine i jedanaest mjeseci, bio je pun napora oko izmirenja, prebrođivanja nastalih političkih i crkvenih sukoba kao i pitanje financijskoga poslovanja u Vrhbosanskoj nadbiskupiji i u Mostarskoj biskupiji, pitanja o predaji ili cijepanju župa, kongruji, katoličkoj autonomiji, konverzijama, pravednijoj raspodjeli milodara koji su pristizali iz inozemstva, pitanja o disciplini i profilu dijecezanskoga i redovničkoga klera, o crkvenopravnom položaju Travničkoga sjemeništa i

222 Zemaljski poglavar, general Varešanin to primjećuje već 9. siječnja 1911. kada tvrdi da je nadbiskup Stadler nezadovoljan dolaskom jednoga benediktinca a ne isusovca, kako se nadao, kao pohoditelja. ABiH Sarajevo, GFM Präs. 47/1911.

223 "Ich bin objektiv und unparteiisch zwischen den Parteien geblieben, so sehr, dass jede mich auf ihrer Seite glaubt und beide mich fürchten, insbesondere Erzbischof Stadler, der mich forthaten möchte". ABH, GFM Präs. BH, 645/1911. Bastienovo pismo Csiszáríku proslijedio je tadanji veleposlanik princ Schönburg-Hartenstein Ministru vanjskih poslova u Beču a ovaj odmah preko Zajedničkog ministra financija Zemaljskom poglavaru u Sarajevu. Ovdje se može dobro vidjeti da je austrougarska unutarnja služba kontrolirala kako svoje diplomatsko osoblje tako i diplomatsko osoblje Svete Stolice, gdje god je stigla, mogla i trebala. Usp. ABH, GFM Präs. BH, 645/1911; I. GAVRAN, *Lucerna lucens?*, str. 201-203.

224 "Die radikale Lösung bestünde in der Demission des Erzbischofs", ABH, GFM Präs. BH, 645/1911.

Sarajevske bogoslovije, te na kraju najkompleksnije pitanje moguće dobrovoljne ili iznuđene ostavke nadbiskupa Stadlera, o čemu će biti govora u drugom dijelu ovoga istraživanja.

Završne misli

Trogodišnja (1908.-1910.) sučeljavanja, sukobi i borbe među Hrvatima katolicima u BiH nosili su u sebi narodnosna, politička, crkvena i moralna obilježja, tipična za sredinu bh. katolika Hrvata. Glavni akteri bili su bh. franjevci, vrhbosanski nadbiskup Stadler, mladi hrvatski svjetovni intelektualci, okupljeni u novoosnovanoj organizaciji HNZ-u, gladni i žedni političkog i društvenog uspjeha, te od 1910. i članovi Stadlerove organizacije HKU-a, isto tako gladni i žedni političke afirmacije. Višestoljetni glavni crkveni, kulturni i politički čimbenik među katolicima, ukoliko se izuzme Trebinjska biskupija, u granicama današnje BiH, kojega nitko ne bi smio zaobilaziti, bili su franjevci. Poslije definitivna udaljavanja dominikana ca 1330. godine uz pomoć avinjonskoga pape Ivana XXII., franjevci su preuzeli *de facto* pastoralnu skrb za katolike u Banovini Bosni i Bosanskom kraljevstvu, kasnije i u Bosanskom sandžaku, pašaluku odnosno vilajetu. U takvoj ulozi zatekla ih je 1878. nova okupacijska država Austro-Ugarska. Kroza svoje 600-godišnje duhovno služenje, ali istovremeno i duhovnu vladavinu, franjevci su osnovali najprije Bosansku vikariju (*Vicaria Bosnensis*) oko 1340.²²⁵ i 1517. Provinciju Bosne Srebrene (*Provincia Bosnae Argentinae*),²²⁶ koju će oni u svojoj historijskoj svijesti hrvatski nazvati Redodržava Bosna Srebrena. Svoga provincijskog služitelja (ministra) zvat će redodržavnikom, po uzoru na viteške redove po Europi ili na brojne druge crkvene države s nadbiskupima, biskupima i opatima kao svjetovnim i crkvenim knezovima. Zahvaljujući Ahd-nami sultana Mehmeda Osvajača iz 1463. godine, koja je na žalost rijetko bila poštovana kako od lokalnih upravitelja tako i od centralnih osmanskih vlasti, franjevci su izborili pravo na boravak, jamstvo na vršenje pastoralne službe i apsolutni utjecaj na katoličke vjernike u Bosni. U 350 i više godina Redodržava Bosna Srebrena nije imala nikakva jačeg duhovnoga ili svjetovnoga katoličkoga konkurenta u svojoj sredini, osim sebe same, svojih duboko uvriježenih samostanskih distriktizama, politički uvjetova-

---

225 DOMINIK MANDIĆ, *Franjevačka Bosna*, Hrvatski povijesni institut, Rim, 1968., str. 43-53.

226 *Isto*, str. 155.

nih regionalizama, te od 1735. ne uvijek sretna suživota i suradnje s apostolskim vikarima. Dijecezanski svećenici, glagoljaši, koji vuku svoje korijene iz misije svete braće Ćirila i Metoda, koji su djelovali u Hrvatskoj i Bosni stoljećima prije osnivanja i dolaska dominikanaca, franjevaca, prije dolaska Turaka i bili prva katolička, hrvatska i bosanska, narodna i domaća svećenička zajednica, koju će franjevci po svome dolasku većinom ignorirati, marginalizirati i konačno utrnuti početkom druge polovice 19. stoljeća.²²⁷

Dolaskom Austro-Ugarske i preuređenjem političkoga, upravnoga i crkveno-vjerskoga života, bh. franjevci zadržali su i dalje gotovo sve župe i apsolutnu duhovnu kontrolu nad katoličkim pukom. Godine 1881. uspostavljena je redovita biskupska hijerarhija, uz već postojeću Trebinjsku biskupiju, osnovane su biskupije Mostar-Duvno i Banja Luka te Vrhbosanska nadbiskupija (Sarajevo) s metropolitanskim rangom. Na mostarsku biskupsku stolicu postavljen je dotadašnji apostolski vikar, hercegovački franjevac Paškal Buconjić, a na banjolučku, poslije trogodišnjega privremenog rješenja s nadbiskupom Stadlerom, bosanski franjevac Marijan Marković kao administrator. No, najodličnije mjesto u vođenju Katoličke Crkve u BiH, metropolitansku stolicu u Vrhbosni (Sarajevu) franjevci nisu uspjeli dobiti. Na nju je postavljen Josip Stadler iz Slavenskog Broda, dalekim podrijetlom s očinske strane gornjoaustrijski židov, inače stopostotno kroatizirani Austrijanac, ugledni sveučilišni profesor u Zagrebu, plodni filozofsko-teološki pisac, duhovni voditelj, karitativni djelatnik, veliki organizator, poduzetnik, graditelj, financijski genij i *homo politicus*. Krasila su ga višestruka ljudska svojstva: židovska poslovnost, njemačka temeljitost, slavenska osjećajnost i hrvatska pobožnost. Prilikom svoga dolaska u Sarajevo u siječnju 1882. i preuzimanja nadbiskupije, uselio se najprije kao podstanar u muslimansku, nešto kasnije u židovsku kuću, u kojoj će ostati do 1895. U Stadlerovo doba (1882.-1918.) doživjet će "katoličko Sarajevo" razgranat crkveni,

227 LEON PETROVIĆ, "Popovi glagoljaši", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar za 1936.*, Sarajevo, 1935., str. 86-95; VJEKOSLAV ŠTEFANIĆ, *Hrvatska književnost srednjeg vijeka*, I., Matica hrvatska, Zagreb, 1969.; ANDRIJA ZIRDUM, "Svjetovalni svećenici u Bosni i Hercegovini u tursko doba", u: *Nova et vetera*, XXIX./1, Sarajevo, 1979., str. 205-212; JOSIP BRATULIĆ, "Hrvatska glagoljska književnost između istoka i zapada", u: *Croatica Christiana periodica*, 6, Zagreb, 1980., str. 116-123; MILE BOGOVIĆ, "Put glagoljice od redovnika preko seoskih svećenika do biskupskog dvora", u: *Croatica Christiana periodica*, 41, Zagreb, 1998., str. 53-70; RATKO PERIĆ, *Svećenici glagoljaši na području BiH. Trista godina djelovanja (1551.-1851.)*, Mostar, 2016., osobito str. 29-93.

kulturni i politički rast, koji u povijesti grada nije dotada doživjela nijedna druga konfesija. Koliko god je Stadler bio velik, uspješan, čak i nedostižan na mnogim poljima, ne samo u Bosni nego i u cijeloj Monarhiji, bio je istovremeno u očima svojih brojnih protivnika prozelit, klerikalac, simbol netolerantnosti, netaktičnosti, razdora, "kuferaš", financijski špekulant i stranac kako u nadbiskupiji tako i u bh. društvu. Mnogi su ga doživljavali tako u svojoj ljubomori, strahu i ideologiji, a drugi opet kroza svoju djelomično objektivnu ili subjektivnu procjenu njegova života i djela, kao inkompatibilnu osobu za vjersku i političku stvarnost BiH.

Većina bosanskih franjevca percipirala je i doživljavala Stadlera kao trajan izazov, opasnost i poniženje zbog navodna trajnog omalovažavanja njihove prošlosti i sadašnjosti, zbog pokušaja sekularizacije, preuzimanja ili cijepanja njihova najvećeg materijalnog i duhovnog bogatstva, župa i vjernika. Muslimani BiH, uplašeni konstantnom srpskom propagandom da će ih Austrija pokrstiti, promatrali su Stadlera i isusovce ("jezuite") sa strahom kao predstavnike te borbene katoličke Austrije i uvijek, kada bi se dogodila pokoja konverzija, koja je bila većinom privatna odluka u sklopu novonastalih međuljudskih odnosa, dolazilo je do snažnih muslimanskih reakcija i prosvjeda. Pravoslavni Srbi stilizirali su Stadlera i njegovu pravašku ideologiju, trijalizam u širenju starčevićanskog i frankovačkog "političkog programa" o ujedinjenju BiH s hrvatskim zemljama, kao ozbiljnu političku opasnost, uperenu protiv vlastite velikosrpske promidžbe, politike i težnje priključenja BiH Srbiji. Za Zemaljsku vladu Stadler je bio istovremeno važan saveznik i nepredvidljiv protivnik. U zadnjem desetljeću austrougarske uprave Zemaljska ga je vlada doživljavala kao protivnika, pravi "Störenfried" (smutljivac) njezinih "umjetnih", većinom anacionalnih političkih ciljeva, koji su trebali učvrstiti građansku, vjersku i narodnu harmoniju u duhu vladajuće dualne Monarhije. Doslovno, u očima Vlade, Stadler je bio sa svojom trijalističkom politikom i neumjerenim dnevnim tiskom klevetnik i protivnik Vladine politike, nezahvalni i višestruki korisnik brojnih povlastica, usluga, olakšica, financijskih potpora čak i u trenutcima njegovih financijskih transakcija, visoke godišnje apanaže, koju je uživao do smrti.

Pojavom tankoga sloja mlade hrvatske svjetovne inteligencije, odgojene i obrazovane većinom u sveučilišnim sredinama kao što su bili Zagreb, Graz, Beč, Prag i Pariz, zadojene, bez sumnje, duhom tadanjih naprednjačkih, nacionalnih, protucrkvenih, protuklerikalnih, Masarykovih i južnoslavenskih ideja, koje su kolale širom Monarhije, dobrim dijelom i u Banskoj Hrvatskoj, dobio je Stadler u svjetovnim intelektualnim

hrvatskim i "katoličkim" redovima BiH ozbiljne protivnike. On, ili nije znao ili nije htio pravovremeno razumjeti njihove političke i narodnosne ciljeve. Nije se potrudio da ih dobrohotno i očinski prati, povremeno moderira i za sebe pridobije, jer ih je u svojoj političkoj viziji vidio i doživljavao od samoga početka kao vjersku opasnost i političku konkurenciju. Upravo ta ista svjetovna inteligencija naći će u HNZ-u i u franjevcima svoje glavno političko i narodnosno uporište. Ona će na izborima 1910. pobijediti Stadlera statistički i politički, dok će se 1918. pretvoriti u glavnoga hrvatskog nositelja jugoslavenske ideje u BiH i suosnivača prve jugoslavenske države. Stoga sukob Stadlera i hrvatske inteligencije između 1908.-1910. nije bio taktički ili oportunistički, kako su neki mislili,²²⁸ nego politički, svjetonazorski, kulturološki i samo djelomično crkveni, što je Stadler bolje i dublje shvatio nego svi njegovi suvremenici u BiH i u Hrvatskoj. Hrvatska svjetovna inteligencija teško će optuživati Stadlera za navodno izjednačivanje hrvatstva i katolištva, za otuđenje Hrvata katolika u BiH od muslimana i pravoslavnih Srba, za isključiva krivca u dugoročnom i razarajućem sporu s "obljubljenim" bh. franjevcima, za nekanonsko ophođenje s crkvenom imovinom Vrhbosanske nadbiskupije, za destruktivno i protunarodno pisanje njegova tiska i slično.²²⁹ Dobro sročene optužbe iz HNZ-a, zahvaljujući preciznosti i znanju nekadanjeg Stadlerova odvjetnika Mandića bit će jedan od odlučujućih utega na vagi Svete Stolice za odašiljanje apostolskoga pohoditelja u Katoličku Crkvu u BiH, modernim riječima izraženo, za uvođenje crkvenoga *monitoringa* nad sustavom i osobom Josipa Stadlera.

Dolazak apostolskoga pohoditelja Bastiena i njegovo istraživanje prilika u Katoličkoj Crkvi u BiH, pretežno u Vrhbosanskoj nadbiskupiji, zahtijevat će s njegove strane veliku strpljivost, nadprosječno diplomatsko umijeće, nadarenost čitanja između redaka, jer je svaka konfliktna strana servirala "vlastitu istinu", nijedna se nije mogla podičiti većom i objektivnijom istinoljubivošću, kako u moralnom tako i u političkom pogledu. No to je predmet sljedećega priloga i istraživanja na ovu temu.

---

228 M. GROSS, *Hrvatska politika*, str. 27; L. ĐAKOVIĆ, *Političke orijentacije*, str. 275-284; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, str. 176.

229 Predstavka zastupnika Hrvatske narodne zajednice papi Piju X., 16.-17. listopada 1910.; AAV, AA, EE, SS, Austria-Ungheria, anno 1910, pos. 1028; fasc. 439; fol. 69v-73v, Prilog br. 10; I. PILAR, *Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica*, str. 16-39; JURE KRIŠTO, "Ivo Pilar, nadbiskup Josip Stadler i Hrvatska narodna zajednica", u: *Pilar - Časopis za društvene i političke studije*, III., br. 6(2), Zagreb, 2008., str. 47-48.

Prilozi - Annexe

Prilog br. 1.

Iz pisma nadbiskupa Stadlera nunciju Belmonteu u Beču 17. XII. 1909., AAV, Arch Nunz. Vienna, vol. 729, fol. 719v-720v.

Nadbiskup Stadler moli nuncija Belmontea da poradi kod Svete Stolice da se udovolji potrebi da i franjevci koji upravljaju župama u BiH imaju aktivno i pasivno pravo glasa na predstojećim izborima za Sabor. Njemu je dobro poznato da se to protivi redovničkim konstitucijama. No, potreba za sposobnim kandidatima potiče ga na tu molbu.

From a letter od Archbishop Stadler to Nuncio Belmonte from 17. 12. 1908

Archbishop Stadler begs to Nuncio Belmonte to intercede at Holy See to meet the need for the Franciscans who govern the parishes in B-H. to have an active and passive right to vote in the upcoming elections for the Parliament (Sabor). It is well known to him that this is contrary to religious constitutions. But the need for capable candidates prompts him to apply.

Eccellenza,

...**fol. 719v**: Dopo alcuni mesi otterremo noi in Bosnia una specie di parlamento. L'intelligenza cattolica non è grande tranne i sacerdoti secolari e regolari. Una grande parte delle parrocchie nella Bosnia ed Erzegovina

fol. 720r: è nelle mani dei francescani, perciò sarà necessario, che anche i francescani, i quali anno l'amministrazione delle parrocchie, abbiano una voce attiva e passiva nell'elezioni dei deputati per novo parlamento. Altrimenti noi cattolici avremmo un gran danno, siccome i maomettani e scismatici siano in maggioranza, e se i francescani non potranno essere eletti, allora noi appena avremo delle persone, le quali possono essere elette e mandate a Sarajevo. Io penso, che anche il governo farà tutto, acciocché i francescani ricevano una voce attiva e passiva, perché i cattolici sono i più fedeli, sui quali uno può contare. Ma la regola religiosa proibisce ai religiosi occuparsi di politica. Perciò prego umilmente la Vostra Eccellenza di voler dalla S. Sede impetrare la facoltà ai francescani, i quali anno la cura delle anime di occuparsi di politica e di poter avere una voce attiva e passiva nell'elezioni dei deputati per nostro parlamento. Non so se sia buona questa

fol. 720v: facoltà chiedere anche per i gesuiti, perché essi non sono parrochi.

Ripetendo le mie umilissime suppliche rimango con più distinta stima di Vostra Eccellenza umilissimo ed oblig. ...Servo

† Giuseppe Stadler,
arcivescovo

Sarajevo 17/12 1908

Prilog br. 2.

Nuncij Belmonte nadbiskupu Stadleru 21. siječnja 1909., *Vrhbosna*, 5/1909., str. 82.

Nuncij Belmonte saopćuje nadbiskupu Stadleru da je papa Pio X., usprkos njegovoj pozitivnoj preporuci, odlučio da se franjevci ne smiju natjecati kao kandidati za mjesto u budućem Saboru. Stoga ga moli da saopći franjevcima u BiH ovu papinu odluku.

Nuncio Belmonte to Archbishop Stadler 21 January 1909.

He informs Archbishop Stadler that the Pope Pius X., despite his positive recommendation, decided that the Franciscans should not run as candidates for a seat in the future Parliament (Sabor) of B-H. Therefore, he begs him to inform the Franciscans in B-H. about this decision of the Pope.

Eccellenza Revma!

In riscontro alla Sua lettera relativa alle candidature degli ecclesiastici regolari alle urne politiche, qualora nella Bosnia ed Erzegovina si costituisce un (!) speciale Parlamento, debbo significare Le quanto segue.

Il Santo Padre avendo bene esaminato la questione, non ostante le ragioni favorevoli addotte da Vostra Eccellenza e l'interesse che mostrava d'una favorevole decisione, ha formalmente dichiarato essere Sua volontà che in nessun caso i Regolari debbano concorrere come deputati del futuro Parlamento, qualunque sia la forma o nome che si dia a questo nuovo consesso politico locale.

In seguito a tale decisione del Santo Padre, resta ora a cura dell'Eccellenza Vostra di darne subito conoscenza ai Regolari della Bosnia ed Erzegovina, e ciò per evitare in tempo dubbi ed equivoci su questo argomento tanto delicato.

Con rispettosissimi ossequi ho l'onore di dirmi dell'Eccellenza Vostra Rma. Umlmo. servitore

Granito di Belmonte, nunzio Apostolico.

Prilog br. 3.

Izjava biskupa franjevca Markovića od 24. siječnja 1910. u prilog HNZ-a.

Prijevod: AAV, AA, EE, SS, Austria-Ungheria, anno 1910, pos. 1028, fasc. 439, fol. 26rv. Original: *HZ*, 2/1910., br. 7, 27. I. 1910., str. 1; "Izjava banjalučkoga biskupa", u: *HD*, 5/1905., br. 22, 28. I. 1910., str. 1.

U svojoj izjavi od 24. siječnja 1910. biskup Marković zaželio je uspjeh i Božji blagoslov Stadlerovoj HKU ali nije pristupio. Ostao je vjeran HNZ-u. Po njemu HNZ je formalno počivao na načelima katoličke vjere i morala. Stoga je bio mišljenja da nije bilo potrebno osnivanje HKU i poštivao je slobodu onih koji su Udrugu osnovali. Imao je jedinu veliku želju da Bog podari da se razdor ukloni iz naroda i da ga ne uništi!

Statement of Bishop Marković's of January 24, 1910. in support of the HNZ

In his statement of January 24, 1910, bishop Marković wished success and God's blessing to Stadler's HKU but he did not approach it. He remained faithful to the HNZ. According to him, the HNZ was formally based on the principles of the Catholic faith and morals. In his opinion, it was not necessary to establish the HKU and he respected the freedom of those who founded the Association. He had only one great wish: May God remove the discord from the people and not destroy it!

Dichiarazione di Monsignor Markovic, francescano, Vescovo di Banjaluka, in favore dell' "Hrvatska Nar. Zajednica"

fol. 26r: Lo "Hrvatski Dnevnik" dd. 22 gen. a. c. porta lo scambio di telegrammi fra me e il nuovo Vescovo Dr. Saric (Šarić!), quale presidente della recente radunanza a Sarajevo. Acciò qualcuno non mi comprenda male e creda che io, ringraziando per l'invito e per la chiesta benedizione, colle parole: "Buona fortuna e Dio benedica!", abbia avuto l'intenzione di entrare nella Riunione cattolico-croata, - dichiaro che ciò era da parte mia, essendo provocato, più atto di cortesia e gentilezza tra Vescovi, che altro. Giacché la "Hrv. Nar. Zajednica" che relativamente al suo comitato centrale, in estate scorso a Sarajevo e giorni fa, a Tuzla, dichiarò formalmente di essere a base cattolica, di stare a difesa della religione cattolica e della morale in riguardo a tutti e non soltanto rispetto ai propri soci; giacché non è noto che durante la propria esistenza, abbia fatto qualche cosa contro questi principi, io in data 14 m. c. scrissi all'indirizzo competente, che la "Riunione cattolico-croata" ora non era necessaria. Frattanto si volle fondare la Riunione cattolica croata e se la abbiano, io non rimprovero coloro che la fondarono; - sono liberi; soltanto tanto Dio voglia, che si allontani la discordia dal popolo

fol. 26v: e non lo si rovini!

Quando la "H. N. Z." fallasse in qualche cosa contro la religione e la Chiesa cattolica, io la lascerei per il primo e consiglierei gli altri a seguirmi; ma così sono libero, - senza alcuna suggestione, come certi forse credono, - di rimanere anche in appresso in seno alla "H. N. Z.", la quale da principio fu da tutti accettata e la quale prese delle radici profonde nella popolazione, malgrado le profezie di una recente sua rovina.

Banjaluka, 24 gennaio 1910.

Prilog br. 4.

Iz pisma nadbiskupa Stadlera Kardinalu državnom tajniku u vezi s uvođenjem kongruie, 18. svibnja 1910. Prijepis: AAV, AA. EE, SS, Austria-Ungheria, anno 1910, pos. 1028, fasc. 439, fol. 64rv.

U svome pismu, koji je preporuka molbi nadbiskupijskog svećenstva Svetom Ocu Papi, nadbiskup Stadler se obraća kardinalu Merry del Valu moleći uvođenje kongruie, svećeničke nadarbine, u Crkvi u BiH. Želi da se dokine dosadašnje davanje u naravi (in natura) i predlaže godišnju sumu od 2.000 kruna. Ovu sumu bi naplaćivala država direktno od katoličkih vjernika u pokrajini. Navodi dva razloga za ovu promjenu: 1. Nagrađivanje (plaćanje svećenika bilo bi pravednije i uklo-

nilo bi razliku u primanjima u pojedinim župama; 2. Uvođenje kongruie pridoni-jelo bi za zadovoljavajuće izdržavanje sviju svećenika. Dok su svjetovni svećenici zadovoljni ovim prijedlogom, opiru mu se franjevci jer imaju velike župe i veća primanja, koja ne žele izgubiti. Stoga moli da Sveta Stolica primora franjevce da prihvate ovaj projekt.

From Archbishop Stadler's letter to the Cardinal Secretary of State, Merry del Val, regarding the introduction of the congrua. May 18, 1910

In his letter, which is a recommendation of the petitions of the archdiocesan clergy to Holy Father Pope Pius X., Archbishop Stadler recommends Cardinal Merry del Val the introduction of the congrua, a priestly gift, in the Church of the B-H, he wants to abolish the current benefit in kind (in natura) and proposes an annual amount of 2,000 crowns. This amount would be charged by the state directly from Catholic subjects in the province. He cites two reasons for this change: 1 Rewarding (paying) priests would be fairer and eliminating the income gap in individual parishes; 2 The introduction of a congrua would contribute to the satisfactory subsistence of all priests. While the secular priests are satisfied with this proposal, the Franciscans resist it because they have large parishes and higher incomes, which they do not want to lose. Therefore, he prays that the Holy See compels the Franciscans to accept this project.

Da una lettera di Monsignor Stader all'Emmo Card. Segretario di Stato relativa all'introduzione della congrua. 18 Maggio 1910.

...**fol. 64r**: In primo luogo mi pregio di esporre la questione della congrua del clero. Per migliorare le condizioni economiche del nostro Clero si era venuti all'idea di abolire la contribuzione "in natura" dei fedeli in uso finora e di provvedere al sostentamento del clero per mezzo di imposte dirette, legalmente introdotte e riscosse dal Governo stesso dai sudditi cattolici fissando come principio, che il minimo salario fosse di 2000 corone austriache. In tal modo si ottenevano due interessi. 1.° la remunerazione del clero diveniva ad essere più equa, eliminandosi le differenze enormi nei proventi fra diverse parrocchie, e 2. °si provvedeva in modo tal qualmente sufficiente al sostentamento di tutti.

Ora il Governo si dichiara pronto di introdurre in via legale le dette imposte qualora si trovi concorde su questo punto il clero ed il popolo di tutto il paese. Il clero secolare è non solamente contento, ma anzi lieto, mentre i padri francescani si oppongono.

La ragione, per cui i padri francescani sono contrari a tal progetto è chiara, avendo essi le parrocchie più grandi per numero di fedeli, ove quindi le prebende del parroco diverrebbero notabilmente ridotte, mentre il clero secolare, avendo le parrocchie più piccole per numero di fedeli e per conseguenza le meno pingui non potendo certamente poche centinaia di fedeli contribuire tanto, quanto lo possono fare con maggior facilità parrocchie

fol. 64v: di più migliaia di fedeli, ne sarebbe lieto avendosi in tal modo a migliorare le sue condizioni economiche ora veramente miserabili. Siccome dunque l'opposizione dei padri francescani minaccia di render impossibile l'attuazione del detto progetto, il quale garantisce al nostro clero un degno debito e necessario sostentamento, lo scrivente implora un intervento della S. Sede per obbligare i padri francescani a non opporsi al detto progetto.

Prilog br. 5.

Utok dr. Nikole Mandića, predsjednika i još 21 ugledna člana Hrvatske narodne zajednice papi Piju X. protiv sarajevskoga nadbiskupa dr. Stadlera 20. svibnja 1910. Original: AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 8, fol. 24r-26v;

Prijepis: AAV, AA, EE, SS, Austria-Ungheria, anno 1910, pos. 1028, fasc. 439, fol. 54r-55v.

Utok dra. Mandića i njegovih suboraca ima za svrhu prikazati HNZ pred papom i Svetom Stolicom u najboljem svjetlu i kao Stadlerovu žrtvu. Kao dobar i uspješan pravnik i okretan političar ukazuje s pravom na podijeljenost bh. episkopata, franjevaca i svjetovnog klera, panegirično opisuje bosanske franjevce i dvojicu biskupa franjevaca. Istovremeno prikazuje odbojno i negativno nadbiskupa Stadlera, njegovu Hrvatsku katoličku udruhu, dijecezansko svećenstvo, posebno isusovce, s očitim prizvukom da su tuđinci u BiH. Na kraju moli papu da pošalje vizitatora da oslobodi Hrvatsku narodnu zajednicu, biskupe franjevce i same franjevce od Stadlerovih optužbi. Vizitator bi trebao rigorozno istražiti Nadbiskupa kao osobu i njegov Kaptol. Na kraju vizitator mora oštro i pravedno upozoriti Nadbiskupa da ne sije shizmu u hrvatskom i katoličkom narodu u B-H. Vizitator ne smije biti isusovac jer isusovci nisu dobro viđeni u ovim krajevima.

Appeal of Dr. Nikola Mandić, president, and other 21 members of the "Hrvatska Narodna Zajednica" against the Archbishop of Sarajevo. May 20, 1910.

The appeal of Dr. Mandić and his 21 comrades are full of minor intentional mistakes and numerous embellishments that were intended to present the Croatian National Union as Stadler's victim and in the best light in front of the Pope and Holy See. As a good and successful lawyer and agile politician, he rightly highlights the division of the B-H. episcopate, the Franciscans and the secular clergy, and panegyrically describes the Franciscans and the two Franciscan bishops. At the same time, it coldly, repulsively and very negatively portrays Archbishop Stadler, his Croatian Catholic Association, the diocesan clergy, especially the Jesuits, with an obvious overtone of xenophobia. Finally, he begs the Pope to send a visitor to acquit the Croatian National Union, the Franciscan bishops and the Franciscans themselves of Stadler's accusations. The visitor should rigorously investigate the Archbishop as a person and his Chapter. In the end, the visitor must sharply and justly warn the Archbishop not to sow the seeds of schism in the Croatian and Catholic people in B-H. The visitor must not be a Jesuit since the Jesuits in these parts are not well seen.

Ricorso del Dott. Avv. Nicola Mandić, presidente, e di altri 21 soci della "Hrvatska Narodna Zajednica" contro l'Arcivescovo di Sarajevo, 20 Maggio 1910.

fol. 24r: Beatissimo Padre!

Il fiore dell'intelligenza intiera della nazione natia Croata-Cattolica in questa nostra misera patria Bosnia ed Herzegovina, sempre fedele alle tradizioni dei suoi Maggiori, alla S. Sede Apostolica e Religione nostra, viene, gettandosi ai piedi della Santità Vostra e baciando i medesimi con questa umile e filiale preghiera, anzi si può dire con questa fondata accusa contro Sua Eccellenza Monsignore Arcivescovo Stadler e contro l'intiero Capitolo di Sarajevo.

Al principio dell'anno 1908 - con pieno accordo, noi Croati-Cattolici della Bosnia ed Herzegovina abbiamo fondato una organizzazione economica e di cultura sotto il nome: "L'Unione Nazionale Croata" (Hrvatska Narodna Zajednica). Questa nazionale, croata e cattolica organizzazione con tutto l'entusiasmo fu salutata tanto da Sua Eccellenza Monsignor Arcivescovo Stadler quanto pure da tutto il Capitolo Vrhbosnese e dai nostri due amati Vescovi francescani, quello di Mostar, Monsignore Pasquale Buconjic, e quello di Banja-Luka Monsignore Mariano Markovic.

Essendosi questa nazionale organizzazione estesa rapidamente in tutte le parti e presso tutte le classi dei Croati-Cattolici della Bosnia ed Herzegovina, ed avendo perciò acquistata una grande stima ed importanza politica presso il governo austriaco e nazionale, specialmente quando fu promulgata l'annessione della Bosnia ed Herzegovina; per questo motivo nacque una zelotipia, un antagonismo e vendetta infernale contro di essa nella persona dell'Arcivescovo

fol. 24v: Stadler come pure del Capitolo Vrhbosnese di Sarajevo. Vedendo che il terreno loro scappava di sotto ai piedi e che fra poco tempo avrebbero perduto dalle mani la manoduzione politica della nostra nazione, sorsero come vendicatori contro "L'unione nazionale Croata" volendola morta, servendosi di tutti i mezzi permessi e non permessi, specialmente con infamie inaudite nel loro organo politico.

Il giornale Croato "Hrvatski dnevnik", nel quale gridano ancora: muoia L'Unione nazionale Croata. Senza alcun rimorso di coscienza ci hanno denigrati, dicendo che non siamo cattolici, che inganniamo la nostra buona popolazione in riguardo alla Religione. Si sono gittati nella santità del nostro focolare e delle nostre famiglie. Insultarono i nostri buoni padri francescani, i quali secondo le tradizioni dei Maggiori nostri sono stati con noi sempre uniti per la fede e nazionalità nostra per 450 anni come l'ossa e la carne, o per meglio dirsi, come un corpo solo ed una anima sola. La finale conseguenza di questa vendetta del nostro Arcipastore fu questa: che ai 20 del mese di febbraio dell'anno 1910 proibì a tutti i francescani dell'arcidiocesi Vrhbosnese sotto le pene di censure della chiesa d'essere membri dell'Unione nazionale Croata (Hrv. nar. Zajednica). Nello stesso tempo tentarono di fondare una nuova organizzazione sotto il nome L'Unione Croata Cattolica (Hrvatska katolička udruga) d'un carattere meramente politico, servendosi della nostra Santa Religione cattolica per i più bassi fini politici, adoperando personaggi così bassi per le sue macchinazioni politiche e rivoluzionarie che la nostra popolazione cattolica comincia a disperare e scandalizzarsi. Le conseguenze di queste manovre

fol. 25r: di buon pastore saranno fatalissime per la Patria e la Religione nostra Cattolica in queste parti.

Se questa nuova organizzazione avesse un carattere nettamente cattolico senza la mescolanza politica, specialmente se portasse solamente il nome: "L'Unione Cattolica" e non assieme anche Croata e si occupasse dei bisogni puramente cattolici e sociali, sarebbe di certo da noi tutti con entusiasmo abbracciata e nella Unione nazionale Croata), (H. Nar. Zaj.) troverebbe un grandissimo appoggio; e di questo sentimento siamo tutt' ora. Ma l'Arcivescovo Stadler prima ed ora rigetta questa nostra proposta che sarebbe utilissima e per la fede e per la nazione nostra. Egli tenta e vuole sulle ruine dell'Unione nazionale Croata (Hrv. Nar. Zajednica) innalzare la sua nuova fondazione col nome "L'Unione Croata-Cattolica".

L'istoria ci dice che la nostra S. Religione cattolica perdette sempre del rispetto e della stima, quando servi come d'intrigo delle macchinazioni politiche e siamo sicurissimi che questa regola storica anche presso di noi sarà la stessa.

Beatissimo Padre! Le nostre masse sono già ora così addolorate, amareggiate e scandalizzate sul modo indegno di agitazioni dalla parte degli agenti del Capitolo Vrhbosnese di Stadler, che noi non possiamo garantire da conseguenze fatalissime per la fede e Religione nostra.

Urgens necessitas Ecclesiae richiede che la V. Santità quanto prima mandi un inquisitore in queste parti, perché faccia una giusta ed imparziale inquisizione e si assicurerà che le nostre querele e quest'umile preghiera sta fondata sulla verità. Qui non per difenderci, perché non ci sentiamo

fol. 25v: come colpevoli, ma solo per maggiore illustrazione assicuriamo la Santità Vostra che la nostra organizzazione nazionale.

L'Unione nazionale Croata subito nel suo nascimento e nella sua infanzia in tutte le cose sociali di Religione e di Cultura nazionale, per mezzo dei membri del suo centro, nettamente, chiaramente e solennemente promise di stare sempre sui principi della S. Religione e della Morale cattolica. Questa nostra solenne promessa abbiamo eseguito fin' ora, anzi nel paragrafo 2 dei regolamenti della nostra "Unione nazionale Croata" ciò è chiarissimamente espresso.

La manoduzione di questa nostra organizzazione abbiamo affidato ai nostri amati Vescovi Pasquale Buconjic e Mariano Markovic.

Per questo sulle ginocchia, baciando i piedi della S. V. La preghiamo che abbia pietà di noi in questo stato dell' abbattimento generale; ci mandi un Visitatore, speciale, ma che questi non sia un padre dei Gesuiti perché essi in queste parti non sono ben visti e perché un padre Gesuita non sarebbe giudice competente in quest'affare d'importanza; affinché faccia una rigorosa inquisizione contro la persona dell'Arcivescovo Stadler e capitolo Vrhbosnese di Sarajevo, e difenda la nostra innocenza come pure quella dei nostri buoni francescani e dei nostri due figli e Vescovi Markovic e Buconjic, i quali si concordano in tutto coi regolamenti di questa nostra organizzazione perché fondati sui principi della Religione. Fatta l'inquisizione, il Visitatore della Santità Vostra dovrebbe dare severi e giusti avvertimenti a Sua Eccellenza l'Arcivescovo Stadler, affinché anche in ottima fede lasci di seminare lo scisma nella nazione cattolica e croata della Bosnia ed Herze-

fol. 26r: govina e fatale all' elemento nativo cattolico in queste parti tenuta fin ora.

Colla speranza di essere esauditi dalla Santità Vostra come buon Padre di noi tutti senza parzialità personali, baciando i piedi della Santità Vostra siamo fedelissimi figliuoli.

Sarajevo, il giorno di 20 maggio 1910.

J.U. Dr. Nikola Mandic, advocatus praeses societatis nationalis croaticae pro tota Bosnia et Hercegovina. Slijede još 21 svojeručna potpisa najuglednijih članova HNZ.

Prilog br. 6.

Izvjješće jednog isusovca o crkvenim odnosima u BiH u svibnju 1910. Original: AAV, SS, anno 1914, Rubr. 247, fasc. 8, fol. 11r-20r. Prijepis: AAV, AA, EE, SS, Austria-Ungheria, anno 1910, pos. 1028, fasc. 439, fol. 60v-63v.

Predstavka nepoznatog isusovca, najvjerojatnije jednog od profesora na Nadbiskupskoj bogosloviji u Sarajevu, upućuje nas na čovjeka uglađena stila i ophode-nja, austrijske provenijencije, koji je bio u Nadbiskupovoj blizini i poznavao dobro kako crkvene tako i političke prilike u Nadbiskupiji, u franjevačkoj provinciji Bosni Srebrenoj, u Zemaljskoj vladi u Sarajevu ali i na Dvoru u Beču. Predstavka je napisana na zahtjev Nuncijature u Beču i trebala je poslužiti kako Nunciju tako i Svetoj Stolici za rješavanje kompleksnoga spora u Katoličkoj Crkvi u BiH. Izvjješće je pisano kao uvjerljiva apologija Nadbiskupovih odluka, premda pisac ne skriva njegove slabosti. Prikazuje Hrvatsku narodnu zajednicu i njezin rad u dovoljno drugačijem svjetlu nego što bi to ona željela. Istovremeno upire prstom u neke bolne rane bosanskih franjevaca, život u samostanu, želja za vlašću nad povjere-nim pukom, borba za župe, posebno bogatije, otpor prema Nadbiskupu navodeći neka direktna svjedočanstva iz usta samih franjevaca. Opovrgava proširenu priču da je Nadbiskup u Beču ponizio franjevce pred Carem kao i drugu priču, da je Car u Sarajevu 1910. hvalio franjevce. Čista izmišljotina!

A Jesuit's report on ecclesiastical relations in Bosnia, Sarajevo June 1910

This report of an unknown Jesuit, most likely one of the professors at the Archdiocesan Theological Seminary in Sarajevo, points us to a man of refined style and demeanour, of Austrian provenance, who was close to the Archbishop and knew well both ecclesiastical and political circumstances in the Archdiocese, in the Franciscan Province Bosna Argentina, in the Government in Sarajevo and also at the Court in Vienna. The petition was written at the request of the Nunciature in Vienna and was to serve both the Nuncio and the Holy See in resolving a complex dispute in the Catholic Church in B-H. The report is written as a convincing apology to the Archbishop's decisions, although it does not hide his flaws. It presents the Croatian National Community and its work in a sufficiently different light than it would like. At the same time, he points the finger at some painful wounds of the Bosnian Franciscans, life in the monastery, the desire to rule over the entrusted people, the struggle for richer parishes, and resistance to the Archbishop, citing some direct testimonies from the mouths of the Bosnian Franciscans monks. He refutes the extended story that the Archbishop of Vienna humiliated the Franciscans before the Emperor as well as another story, that the Emperor in Sarajevo in 1910 praised the Franciscans. Pure fiction!

La relazione di un gesuita sulle relazioni ecclesiastiche in Bosnia. Sarajevo giugno 1910.¹

1 Ova predstavka jednog nepoznatog austrijskog isusovca iz Sarajeva o crkvenim prilikama u Bosni nalazi se kao prilog izvješću Apostolskoga nuncija iz Beča od 18. lipnja 1910., koji ga je bio naručio. Kako se u tekstu spominje i susret cara Franje Josipa s katoličkim vjerskim predstavnicima u Sarajevu, koji je bio na dnevnom redu 31. svibnja 1910., te navodna pohvala franjevcima, predstavka je morala biti napisana poslije ovoga događaja, a prije 18. lipnja, kada je poslana Svetoj Stolici.

fol. 11r: Le relazioni ecclesiastiche in Bosnia

La lotta fra i cattolici di Bosnia non è - per dir breve - altro in sostanza, che la lotta dei Francescani contro il clero secolare e l'Arcivescovo, e se vogliamo dirlo con maggior precisione: la lotta dei Francescani per le parrocchie. Con sommo dispiacere soltanto hanno ceduto i Francescani, trent' anni fa, una parte delle loro parrocchie, trenta incirca, all' Arcivescovo ed al Vescovo di Banjaluka, dando però le più miserabili. Tutte le parrocchie, nuovamente erette, sono altresì "liberae collationis episcopi". Così sono già settanta parrocchie in Bosnia e nella Erzegovina occupate da preti secolari, mentre i Francescani ne hanno ancor più di 90. Nel Concistoro di Sarajevo vi sono suppliche per l'erezione di altre cinquanta nuove parrocchie. I Francescani temono per questa ragione di perdere sempre più e di essere alla fine respinti totalmente nei loro conventi, il che pare loro il più formidabile disastro, temendo la maggioranza di questi religiosi il convento più della prigione. Esser richiamato nel convento, ciò vuol dire presso loro, essere mandato a Zenica; a Zenica, cioè, vi è la prigione di Bosnia. Tanto sono avvezzi alla vita libera nelle parrocchie! La ragione principale

fol. 12r: pelò è - s' intende la mancanza dello spirito religioso e della disciplina religiosa. Il predecessore del Provinciale attuale diceva diverse volte "Da noi fa da padrona l'anarchia!" La riforma, inaugurata quindici anni fa incirca, non poteva stabilirsi e, ritenute tutte le parrocchie, probabilmente non potrà eseguirsi mai. Inoltre dovrebbe effettuarsi pure per mezzo di Padri delle altre provincie.

La rovina propria dei Francescani bosniaci sono senza dubbio le parrocchie, il che mi disse altresì a Linz il più rinomato Franciscano fra gli slavi Fra Dr. Ivan Markovic con queste precise parole: "Non possiamo esser parroci ed insieme osservare le nostre regole però i Francescani vedono la loro salvezza dipendere interamente dalle parrocchie; questo (cioè il ritenere le parrocchie) reputano per 'questione di esistenza'."

Ciò però non deve intendersi, come se i conventi non potessero mantenersi senza le parrocchie. Niente affatto sono proprio i conventi, che hanno ricchi possedimenti, particolarmente selve. Ma si tratta della loro posizione del loro influsso sul popolo. Per molti secoli essi soli erano i capi, essi soli "l'intelligenza" fra i cattolici. Ora però li sopravanzano altri, particolar-

fol. 13r: mente preti secolari. Per far concorrenza a questi, stabilirono essi un ginnasio a Visoko pei loro giovani, anzi mandarono pure dei giovani a diverse Università. E questi giovani professori, che amano chiamarsi "Dottori" sono, come si dice, proprio coloro, che fanno la guerra la più accanita all'Arcivescovo ed al clero secolare.

Nei tempi passati l'Arcivescovo non faceva difficoltà di accogliere i Francescani secolarizzati, il che però venne disapprovato assai; da qualche anno non ne accoglie più nessuno e adesso è assalito, come si dice, proprio da questi nel modo il più veemente. Per assicurarsi numerosa posteriorità e per mantener così le parrocchie, pretendevano i Francescani, che pagasse il governo pei loro alunni e studenti, nonostante che per questa ragione la quota per il Seminario arcivescovile avrebbe dovuto diminuirsi.

Il Dr. Mandić ed il Dr. Sunarić, ambedue avvocati, abusarono di coteste circostanze, impegnandosi a far tutto il possibile presso il governo ed il Landtag (la dieta) per

la dotazione dei Francescani e generalmente per il loro ordine, e così tirarono quasi tutti i Francescani nel loro partito e guadagnarono, col soccorso di questi

fol. 14r: religiosi, di sedici mandati, undici pel partito del Dr. Mandic contro l'Arcivescovo e la sua organizzazione.

L'organizzazione del Dr. Mandić: Hrvatska Narodna Zajednica (Lega nazionale croata) è stata fondata alcuni anni fa. L'Arcivescovo Stadler fu contrario, gli pareva essa mancare troppo di base cattolica. Si pro dentro il primo forme al desiderio dell'Arcivescovo, ma non si fece niente.

Allora l'Arcivescovo fondò in questo anno la sua organizzazione: Hrvatska katolička udruga (Unione cattolica croata). Allora incominciò la lotta. Mandic fondò un foglio nuovo: Hrvatska Zajednica che, scritto in senso radicale liberale, assaliva l'Arcivescovo, i Gesuiti, l'unione cattolica; che non pochi articoli furono scritti da Francescani, è certo.

Il foglio dell'Arcivescovo Hrvatski dnevnik combatteva pure con veemenza, ma con molta maggior moderazione la Zajednica.

Le cose andarono sì avanti, che l'Arcivescovo nella sua lettera pastorale pel tempo quaresimale

fol. 15r: proibì a tutti i preti secolari e regolari di entrare nel partito del Mandic, imponendo insieme l'obbligo a chi vi era già entrato di lasciarlo.

I Francescani ubbidirono, ma la loro agitazione pel Mandic e contro l'Arcivescovo continua tuttora. Il popolo però perdette la bussola. Un Franciscano a Kreševo si fece sentire pubblicamente: "Che può farmi l'Arcivescovo? Al più può sospendermi. Ebbene! Allora sono io libero dall'ascoltare le confessioni". Egli venne difatti sospeso.

Un altro Franciscano - come corre la voce - maledisse col crocifisso in mano fino alla nona generazione tutti coloro, che voteranno per l'organizzazione dell'Arcivescovo. Di un altro si racconta, che avesse minacciato l'inferno a chi darebbe il voto per l'unione cattolica.

Fra i due partiti c'è un odio terribile, una lotta atrocissima, la quale danneggia enormemente l'autorità dei preti. Così non possono andare avanti le cose.

Ma esse andranno così avanti, finché i Francescani padroneggiano soli le parrocchie, e l'Arcivescovo non ha da dir loro niente. La colpa principale l'hanno senza dubbio i Francescani, che stanno al servizio del liberale Dr. Mandic, unicamente - per interessi privati ed a nessun modo pel bene della causa cattolica.

fol. 16r: Per questo cioè combattono essi l' "Unione cattolica", perché asseriscono col Dr. Mandic, che non debba farsi in Bosnia politica cattolica, ma solamente nazionale. E vero, che ora finalmente, forzati a cambiare i loro Statuti, hanno dato a questi qualche colore cattolico, ciò non ostante la Chiesa cattolica non ha da sperare niente dai loro capi e dai loro deputati eletti.

Stando così le cose, tutti i preti secolari di tutte le tre diocesi di Bosnia e della Erzegovina sono del parere, il quale essi pure manifestarono in una memoria in iscritto, mandata al Santo Padre, essere indispensabilmente necessario, che la determinazione già esistente, ma finora sospesa, cioè che anche tutte le parroc-

chie dei Francescani siano "liberae collationis episcopi", venga eseguita. Allora i Francescani subito si arrenderebbero all'Arcivescovo, essendo essi attaccati alle parrocchie con tutta l'anima. E chiaro, che per mancanza di preti secolari i Francescani dovrebbero rimanere nelle parrocchie, ma l'Arcivescovo sarebbe libero di scegliersi le persone, e sarebbe padrone della situazione. Questo modo di sciogliere la, questione pare anche a tutti i nostri Padri il più atto a condurre le cose al termine desiderato. Egli è del resto quello, nel quale la gerarchia tosto o tardi dovrà svilupparsi.

fol. 17r: Un altro modo di sciogliere la questione sarebbe la secolarizzazione. Concessa questa, in un attimo molti Francescani lascerebbero l'ordine per farsi preti secolari. Ma l'Arcivescovo non vuol accettare i secolarizzati, avendo fatto già tristissime esperienze con quegli ex-Francescani. Il primo oggetto della controversia sono le parrocchie, il secondo la "Congrua". L'introduzione della Congrua è un bisogno che grida. I sacerdoti in queste parti debbono vivere delle limosine del popolo, il quale è lui stesso poverissimo. La vita del sacerdote è non di rado una vita orrenda. Perciò anche pochi dei nostri studenti vogliono farsi i preti. I preti secolari hanno per la maggior parte le parrocchie peggiori; le migliori i Francescani si riservano. Questi dunque non sentono tanto la povertà. Oltre di ciò sanno meglio riscuotere le contribuzioni. In riguardo a queste vi è pure un uso, che appena potrà tollerarsi più innanzi. Ogni famiglia deve pagare al parroco annualmente una certa somma-secondo il numero dei suoi componenti. E questo si fa all'occasione della confessione pasquale. Il padre di famiglia porta il danaro al parroco, da cui riceve per sé stesso, per la moglie e per i figliuoli un biglietto di confessione, cioè un permesso di far la confessione. Questo biglietto deve egli presentare al confessore prima

fol. 18r: di confessarsi. Spesse volte il padre di famiglia non si cura di prendere il biglietto, o perché non vuole o perché non può pagare; e poi la moglie ed i figli debbono cercarsi i mezzi per arrivare alla confessione pasquale. Ieri si confessò da me un contadino che già da otto anni ha negletta la sua confessione. Alla mia domanda: perché? - mi disse: Ho avuto piccoli fanciulli e non poteva pagare, e perciò il curato non mi ha data l'assoluzione. Per mezzo di questa esazione di danari ed in possesso delle migliori parrocchie, i Francescani guadagnano dal popolo più di ciò che porterebbe la Congrua. E perciò è questa una delle ragioni, per le quali si oppongono alla introduzione della Congrua, come uno dei migliori parroci mi confessò: Ora riceviamo più disse egli. Essi pretendono che l'accettazione della Congrua fosse contro la povertà. il che però non è la ragione propria di molti.

Il governo è per la Congrua, ma i Francescani cercano per mezzo del Dr. Mandic di farla andare a vuoto.

Il Sig. Arcivescovo ha i suoi difetti; ma la sua condotta dirimpetto ai Francescani è irreprensibile. Riguardo a queste due questioni egli col suo clero intiero ha certamente ragione ed è da desiderare soltanto che le due questioni

fol. 19r: vengano decise presto ed a suo favore. Il Dr. Mandic s'industria adesso per ottenere l'aiuto del governo bosniaco, e sicuramente farà il suo possibile per-fare comparire per via diplomatica i Francescani da innocenti perseguitati. E come io poteva osservare, i Francescani hanno pure alla Corte dell'Imperatore amici, che preoccupati li favoriscono, e del pari nella stampa tedesca. Faccia il Signore che sia restituita la pace alla Chiesa in Bosnia!

Ho letto questa relazione al Superiore della nostra Casa, che l'approvò come imparziale e alla verità conforme. Al suo desiderio aggiungo ancora i seguenti fatti:

1.° Quando l'anno passato i cattolici bosniani prestarono a Vienna omaggio all'Imperatore, questi diresse il suo discorso prima alle donzelle, che vi stavano in fila, e poi ai Francescani. L'Arcivescovo non ne aveva nessuna colpa. Nondimeno i Francescani a cagione di questa "posposizione", davano tanto nelle furie, che il Provinciale della Erzegovina, Fra Ambro Miletic, cacciò fuori contro l'Arcivescovo l'imprecazione la più oscena, che fin qui si conoscesse, il che doleva fino all'animo del prelato.

fol. 20r: 2.° Anni fa l'Arcivescovo mandò a Roma una informazione sui Francescani. Questa informazione cadde di poi nelle mani dei superiori dei Francescani bosniaci e l'anno passato venne pubblicata da un Franciscano su un foglio liberale croato, la quale pubblicazione cagionò immensa irritazione. Massimamente i Francescani di Visoko si mostrarono ribelli all'Arcivescovo. Anzi un Franciscano - come corre la voce - di Dalmazia scrisse un libello infamatorio assai esecrabile contro l'Arcivescovo.

3.° All' occasione della presenza dell'Imperatore a Sarajevo si compose un panegirico che avrebbe detto l'Imperatore in lode dei suoi "cari Francescani". Pura finzione! nonostante lo divulgarono per la stampa. Il Signor Arcivescovo è stato accolto dall'Imperatore in ogni occasione con squisita benignità; nientedimeno i fogli riferivano il contrario. Pare che si sia cospirato per cattivare la Corte, la pubblicità e la diplomazia contro l'Arcivescovo ed in favore dei Francescani con intenzione di prevenire alle decisioni romane, e di proteggere i Francescani in faccia di Roma. Il che certamente non sarebbe al bene della Chiesa!

P.S. Il trattato italiano seguirà presto!

Prilog br. 7.

Povjerljiva predstavka iz franjevačkih izvora

Original: AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 16, fol. 6r-8v, Prijepis: AAV, AA, EE, SS, Austria-Ungheria, anno 1910, pos. 1028, fasc. 439. fol. 67v-69r.

Predstavka je upućena preko tadanjeg općeg definitora (definitore generale) fra Frane Lulića i uperena je protiv nadbiskupa Stadlera. Pisac bi mogao biti dalmatinski franjevac fra Ante Cikojević, koji se već pamfletistički ogledao pod pseudonimom protiv nadbiskupa Stadlera. Nije isključeno da je tekst pripremio fra Ambro Miletić, koji se još od 1908. anonimno obračunavao sa Stadlerom i bio često na usluzi p. Luliću. U devet točaka prikazuje u najljepšem svjetlu bh. franjevce dok istovremeno nadbiskupa prikazuje u najružnijim crtama. Uspoređuje stanje u BiH s prilikama u Dalmaciji, i misli da ne treba uesti kongruu.

The confidential petition from the Franciscans sources. The petition was sent through the then general definitor (definitore generale) Fr. Frano Lulić and was directed against Archbishop Stadler. The writer is most likely a Dalmatian Franciscan, perhaps Fr. Ante Cikojević, who already wrote pamphleteering under a pseu-

donym against Archbishop Stadler. It is not excluded that the text was prepared by Fr. Ambro Miletić, who had been anonymously settling accounts with Stadler since 1908. In nine points, the anonym writer portrays the Franciscans of Bosnia and Herzegovina in the most beautiful light, while at the same time he describes the Archbishop in the ugliest. He compares the situation in B-H with the situation in Dalmatia, and thinks that a congrua should not be introduced.

fol. 6r: Nota confidenziale di fonte francescana. Settembre 1910.

1.° L'Eccellenza Rmâ Mons. Dr. Stadler, appena nominato l'Arcivescovo della Bosnia intimò la guerra ai Francescani per le parrocchie. La Santa Sede cercò e trovò il modo di accontentare e l'Arcivescovo ed i Francescani. I Francescani figli obbedienti della S. Sede, si accontentarono della decisione della Santa Sede, ma l'Arcivescovo no, ma ritentò tante volte di separare i Francescani dal popolo, che hanno saputo per cinque secoli salvare alla fede, alla chiesa, alla umanità, cacciandoli dalle parrocchie religiose, ai loro conventi incorporate.

2.° Il Molto Rev. Padre Provinciale, dietro le istanze dello stesso Arcivescovo, concedette una volta ai suoi chierici di frequentare gli studi teologici nel Seminario Arcivescovile, i quali furono tutti adescati e si secolarizzarono (si fecero preti), non ostante la solenne promessa fatta in iscritto dalla parte dell'Arcivescovo di non farlo e di non accettarli.¹

3.° Nel 1897 alla occasione della Unione o della Riforma dell'Ordine dei Francescani, quando ci fu dappertutto un po' di scompiglio nell'Ordine, l'Arcivescovo fece il possibile a fare secolarizzare tutti i frati nella Bosnia; anzi l'invitava alla secolarizzazione nei pubblici giornali, e riuscì a tanto, che se ne secolarizzarono oltre 40 sacerdoti e tutti i chierici.²

fol. 6v: La Sacra Congregazione disapprovò una tale condotta dell'Arcivescovo e gli proibì gli ulteriori inviti. L'opinione pubblica lo condannava sotto ogni aspetto.

4.° In questa istessa occasione scrisse una lunga lettera all'Emò Card. Rampolla, dove terribilmente dava addosso ai Francescani, domandando di nuovo le loro parrocchie, ed anche quei pochi beni stabili, che, non potendo altrimenti sussistere, in virtù degli indulti apostolici possiedono. Questa lettera, non si sa come,

---

1 To je bilo u akademskoj god. 1897.-1898. Anonimni pisac pojednostavljuje stvari. Do sekularizacije je došlo prvenstveno u sklopu reforme Reda i papine bule "Felicitate quadam" od 4. listopada 1897. Premda je nadbiskup Stadler vidio svoju šansu i ponudio sekularizaciju, zašto je bio ukoren od Svetoga zbora za biskupe i redovnike, prilagodio je svoju spremnost za primanje franjevača odluci Rimskog zbora. Bogoslovi koji su se izjasnili da žele sekularizaciju, bili su otpušteni iz provincije i reda. Nisu svi bogoslovi i zaređeni franjevci prelazili samo u Vrhbosansku nadbiskupiju. Brojni su bili primljeni u Đakovačku i u Senjsku biskupiju. Usp. VELIMIR BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci i nadbiskup dr. Josip Stadler*, str. 129-136.

2 Anonimni pisac prepričava istu stvar iz točke br. 2.

dopo nove (9) anni, fu pubblicata nei giornali slavi, e suscitò contro l'Arcivescovo una burrasca terribile. I giornali cattolici lo condannavano pure.³

5.° Nel 1908, dopo l'annessione della Bosnia e della Erzegovina se ne partì una grande deputazione con moltissima gente molti preti e moltissimi frati per Vienna ad ossequiare e ringraziarne l'Imperatore, coll'Arcivescovo a capo. L'Arcivescovo fece il possibile di non presentare in nessun luogo i frati col suo clero, ma dopo il clero secolare venivano le maestre, le suore, le ragazze, il Principe ereditario se ne accorse, e dopo essergli stati presentati i preti secolari, disse "dove sono i francescani?". Di questo se ne scandalizzarono i secolari ed i francescani stessi se ne risentirono e non poco.⁴ Tornati a casa, si scatenò contro l'Arcivescovo-

fol. 7r: vo una vera tempesta d'indignazione per tutti i giornali. In questa occasione fecero uno scatto imprudente alcuni frati giovani usando, non contro l'Arcivescovo, ma contro il suo foglio ufficiale delle espressioni indelicate.

6.° Nel 1905 l'Eccellenza Revmâ Mons. Arcivescovo incominciò a pubblicare un giornale politico. Questo giornale dal suo principio non ebbe degli altri redattori, che ex-frati, che dovettero lasciare l'Ordine. Anche l'attuale redattore è uno ex-frate!⁵ A parte la loro condotta religiosa e cristiana, basta dire, che due primi furono tali, che meritavano di essere cacciati dalla Bosnia ed Erzegovina, dal Governo stesso!⁶ Questo giornale, specialmente in questi ultimi tempi, non cessa mai di parlare e calunniare i frati colle frasi brutte ed indecorose. L'Arcivescovo fu pregato acciocché mettesse il rimedio; ma finora non si vede nessun effetto; e bisogna sapere, che questi frati sono pastori delle anime, quindi sono il clero curato, a cui preme tanto di godere una buona opinione.

7.° Nel 1908 si formò per la Bosnia e la Erzegovina una società (lega nazionale) detta: Società (lega) Croata Nazionale.⁷ Dall'Arcivescovo fu approvata e benedetta; al clero raccomandò di propagarla. Dopo un certo tempo ne creò un'altra.

---

3 U pismu od 27. ožujka 1898., upućenu kardinalu Rampolli, tražio je Stadler oduzimanje župa franjevcima i njihovu sekularizaciju. Tom prigodom iznio je Stadler više težih optužbi moralnoga i disciplinskoga karaktera protiv bosanskih franjevaca. Pismo je 1908., deset godina kasnije, bilo objavljeno u zagrebačkom *Obzoru*, 24. siječnja 1909. Samo namjernom indiskrecijom moglo je ovo pismo završiti u tisku. Mogao ga je poslati netko iz ureda provincijala Komadanovića u Sarajevu ili iz Arhiva Generalne kurije u Rimu, koji su bili u posjedu prijepisa pisama. Objavljivanje pisma imalo je jedinu svrhu naškoditi ugledu nadbiskupa Stadlera i pomoći HNZ. No, ono je naškodilo cijeloj Crkvi u BiH, jer je još više produbilo jaz između zavađenih strana. Usp. V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci i Nadbiskup dr. Josip Stadler*, str. 173-174.

4 Anonimni isusovac prikazuje stvar drugačije. Vidi Prilog br. 6.

5 Kalikst Tadin (1877.-1935.), bio je član Provincije sv. Jeronima prije dolaska u Vrhbosansku nadbiskupiju.

6 To su Kerubin Šegvić (1867.-1945.), nekoć franjevac Provincije sv. Jeronima, i Ivan Barbić, bivši franjevac Provincije Presvetoga Otkupitelja.

7 HNZ je bila osnovana 16. kolovoza 1906.

fol. 7v: Creata questa nuova società, l'Arcivescovo proibì al clero e secolare e regolare di appartenere alla prima società. I francescani della diocesi dell'Arcivescovo obbedirono ed abbandonarono la prima società; nelle altre diocesi rimasero coi loro rispettivi Vescovi, i quali si dichiararono per la prima, non trovando per giusto disfare una società senza il motivo - secondo loro.

Ciò non ostante i frati sono ribelli; disobbedienti, irreligiosi, superbi, indifferenti per la religione, ecc., ecc.

8.° L'Arcivescovo tiene il Seminario per il ginnasio ed un altro per la teologia. I francescani nella Bosnia e nella Erzegovina ne hanno due per il ginnasio e due per la teologia. L'Arcivescovo ha 120 studenti insieme ed i Francescani ne hanno 185. Tutti sono i candidati delle parrocchie, e come tali hanno il diritto di domandare delle sovvenzioni governiali; e quando se ne accorda, se ne accorda sempre come *a tali*. Per i suoi studenti l'Arcivescovo otteneva l'annuo sussidio di cento sedici mila corone (116.000).⁸ (corona-franco). I francescani nei primi anni non ne ottenevano quasi niente; negli ultimi anni, arrivarono a percepire fra 15 e 19 (quindici e diciannove) mila corone. Ogni studente del seminario arcivescovile godeva dunque un sussidio di corone 2.65 cent.; e ogni studente francescano aveva al giorno 28 centesimi.⁹

Fol. 8r: Per non ammazzare la gioventù colla fame i francescani domandavano sempre l'aumento del sussidio, ma dal Governo non lo poterono ottenere. Venne aperto il Parlamento, capitò l'occasione, fecero la supplica ed il Parlamento accordò loro invece di 19 mila corone, 50 mila. Questo loro fu giudicato dalla quota, (dalla tangente) spettante ai cattolici, la quale prima, per la combinazione delle cose e per la pura benevolenza del Governo, andava tutta ai Seminari dell'Arcivescovo. Ora contro i frati delle proteste, delle deputazioni, delle minacce, almeno sul giornale dell'Arcivescovo, e ogni ira di Dio!

9.° L'Arcivescovo vuole, che il suo clero curato percepisca la così detta congrua dal Governo, cioè, che venga pagato dal Governo. La somma impiegata e data al clero, sarebbe riscossa per i mezzi governativi dai soli cattolici, che sono in generale molto poveri. I francescani non si mostrano proclivi ad essere impiegati del Governo, specialmente, quando a congrua non sarebbe data da un fondo di religione o dai comuni censi, ma sarebbe data di nuovo dai cattolici medesimi, - soltanto sforzati - coi mezzi del Governo.

Nella Dalmazia viene ventilata la medesima questione

fol. 8v: e più buoni, più calmi, più preveggenti *preti secolari* sono contrari alla paga governiale; sono contrari a non avere del contatto col popolo *per ogni eventualità*. Chi *conosce bene* le condizioni e le intricatissime circostanze quanto politiche tanto religiose nell'Austria-Ungheria, deve dare la ragione a questi preti. Ciò non ostante nella Bosnia e nell'Erzegovina i francescani vengono tenuti e pubblicamente tacciati come nemici dei preti, come gli uomini senza compassione, ecc.; e perciò anche mal veduti. Per questo sono anche accusati presso le Autorità competenti! Di più i francescani non possono essere proclivi in principio, perché la paga fissa in denaro non si confà colla loro Regola: e questo fu detto all'Ecc. Dr. Stadler, dal Revmō P. Ministro Generale stesso.

8 Točna suma bila je 115.015.

9 Ovo je izračunao i izjavio u Saboru dr. Sunarić.

Prilog br. 8.

Predstavka nadbiskupa Stadlera papi Piju X. protiv Hrvatske narodne zajednice i protiv franjevaca, Sarajevo 24. kolovoza 1910.

Original: AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 9, fol. 96r-101r.

Nadbiskup Stadler izvješćuje papu i žali se na Hrvatsku narodnu zajednicu, koju naziva antikatoličkom i nemoralnom. Žali se i na franjevce obiju provincija, koji daju punu podršku Zajednici, i po svojoj naravi su protiv nadbiskupa i protiv svjetovnoga klera. Saborski zastupnici iz Zajednice, zajedno s muslimanskim i pravoslavnim saborskim zastupnicima, tražili su dokidanje jedine Učiteljske škole u zemlji, u vlasništvu sestara Kćeri Božje Ljubavi i predlagali otvaranje Državne Učiteljske škole. Na prijedlog zastupnika Zajednice bh. Sabor je smanjio dotaciju Nadbiskupske gimnazije u Travniku s 80.000 na 50.000 kr. Razlika od 30.000 kr trebala je dobiti Franjevačka gimnazija u Visokom. Ova odluka nije bila samo povreda međunarodne konvencije između Svete Stolice i vlade Austro-Ugarske Monarhije nego i prava opasnost za egzistenciju ovog važnog odgojnog instituta u B-H.

Petition of Archbishop Stadler to Pope Pius X against the Croatian National Union (Hrvatska Narodna Zajednica) and against the Franciscans, Sarajevo, August 24, 1910.

Archbishop Stadler reports to the Pope and complains about the Croatian National Union which he calls anti-Catholic and immoral. He also complains about the Franciscans of both provinces, who give their full support to the Zajednica, and are by their nature against the Archbishop and against the secular clergy. The representatives of the Zajednica, together with the Muslim and Orthodox representatives in Parliament, demanded the abolition of the unique Teachers' School directed by Congregation of the Daughters of Divine Love and proposed the opening of a State Teachers' School. At the suggestion of the representatives of the Zajednica, the Parliament of B-H reduced the grant of the Archbishop's Gymnasium in Travnik from 80,000 to 50,000 crowns. The difference of 30,000 crowns was to be given to the Franciscan Gymnasium in Visoko. This decision was not only a violation of the international Convention between the Holy See and the Government of the Austro-Hungarian Monarchy but also a real danger to the existence of this important educational institute in B-H.

fol. 96r: Beatissimo Padre

Sono già note alla Santità Vostra le condizioni ecclesiastiche specialissime della BOSNIA- ERZEGOVINA, nonché la lotta che divampa ora fra l'Unione cattolica-croata, da me fondata a base strettamente cattolica, e la Società nazionale-croata, che in questioni religiose non solo è apatica, ma per l'azione de' capi, per gli scritti dell'organo officioso "Hrv. Zajednica" e per l'ostinata avversione contro l'arcivescovo e tutto il clero secolare di questi paesi, è anticattolica ed Immorale.

Il clero regolare, cioè, gran parte de' francescani di tutte le due provincie, per astio contro il clero secolare o in onta del mio divieto, è tuttora l'unico sostegno di codesta Società, che senza l'appoggio e la cooperazione de' francescani avrebbe già finito di esistere.

I deputati al Parlamento bosno-erzegovinese, membri della "Zajednica" eletti unicamente in seguito ad incredibili agitazioni da parte dei francescani, prese-

ro di mira i deputati prettamente cattolici, si unirono ai deputati mussulmani e greco-ortodossi, e formando con essi una stragrande maggioranza, fanno tutti il possibile per arrecare danno alle istituzioni diocesane, anzi allo stesso progresso dell'idea cattolica. Così p.e. votarono in parlamento la necessità di togliere dalle mani delle suore cattoliche l'Istituto Magistrale femminile, dove finora studiarono tutte le maestre delle scuole elementari della Bosnia-Erzegovina e senza differenza di religione, proponendo che il governo ne aprisse uno per proprio conto.

Ma non basta. A Travnik esiste un ginnasio con professori gesuiti, dove vengono educati gratuitamente 96 internisti ed altri 200 e più esternasti. La maggior parte della classe intelligente della Bosnia-Erzegovina studiò in Travnik, e quasi tutto il clero secolare compì a Travnik le otto classi ginnasiali, per proseguire gli studi teologici a Sarajevo, dov'è il posto gratuito per 24 teologi. Il ginnasio di Travnik è il migliore di tutto il paese a testimonianza dello stesso governo, che all'epoca degli esami di maturità o licenza, manda colà ogni anno una commissione di professori di stato, avendo quel ginnasio il diritto di pareggiamento e di pubblicità per tutta la monarchia Austro-Ungarica. Il Ginnasio di Travnik, in una parola, insieme al Seminario teologico di

fol. 97v: Sarajevo, è un vero orgoglio di tutti i cattolici del paese, è una vera forza dell'idea cattolica, è la nostra speranza. Il ginnasio venne fondato a tenore di una convenzione bilaterale dell'8/6 1881, stipulata fra la Santa Sede e S.M. l'Imperatore FRANCESCO GIUSEPPE I.

L'Ordinariato Arcivescovile di Sarajevo, in seguito a tale convenzione ebbe l'incarico di fabbricare a proprie spese gli edifici per il ginnasio in Travnik e per le scuole teologiche in Sarajevo; il governo da parte sua si obbligò a contribuire ogni anno per il mantenimento de' 96 allievi gratuiti a Travnik e de' 24 teologi a Sarajevo nonché per gli onorari de' professori ed altre spese, 80000 /ottantamila/ corone per il ginnasio di Travnik, e 35000 /trentacinquemila/ corone per il Seminario teologico di Sarajevo; somme che in causa dell'odierno rincaro de' viveri, oggidi appena bastano a coprire le spese.

Io mantenni la mia parola; con grandi sacrifici e debiti, che si ammortizzano annualmente, ma mi molestano tuttora, eressi i due Seminari, spendendovi complessivamente un milione di corone austriache. Il governo, da quell'epoca diede pure regolarmente la dovuta contribuzione, senz'obbiezione alcuna, come è ben naturale, se si vuol aver riguardo alla serietà e validità della citata convenzione 1881.

I francescani hanno pure a Visoko una scuola ginnasiale con sole 6 classi. Quand'essa fu aperta, i francescani dovettero dare una dichiarazione al governo, di non chiedere mai alcun sussidio per la medesima.

Ciononostante, cominciandosi la lotta politica fra la "Unione cattolica-croata" e la "Società nazionale croata", i capi di quest'ultima, per meglio guadagnarsi i francescani, noti come ostili al clero secolare e all'Arcivescovo, promisero loro di ottenere per il ginnasio di Visoko un sussidio dal governo, sottraendolo, se del caso dalla contribuzione governativa del ginnasio di Travnik. La somma concordata fu di 30000 /trentamila/ corone.

In seguito a questa promessa, i francescani, assicurati che la "Società nazionale croata" ne farebbe subito proposta nella prima sessione del nuovo Parlamento,

usarono una enorme agitazione in tutto il paese perché venissero eletti capi ed i candidati della detta "Società", pur sapendo che

fol. 98r: (dessa!) essa è contraria all'"Unione croato-cattolica", all'Arcivescovo e a tutto il clero secolare, e che, togliendo 30000 corone al ginnasio-seminario dei giovanetti in Travnik, se ne rende impossibile l'esistenza.

Devo ricordare altresì che, già da un anno i rappresentanti dei partiti mussulmano e greco- ortodosso tennero adunanze particolari, nelle quali, come è voce fondata, si stabilì di fare tutto il possibile onde il clero secolare, e soprattutto i gesuiti, siano allontanati dalla Bosnia-Erzegovina, e la cura d'animo dei cattolici sia esclusivamente affidata al "clero nazionale", come usano chiamare in loro gergo i francescani, considerati meno pericolosi alle loro religioni.

Pertanto nella sessione parlamentare dello scorso luglio, fu proposto ed accettato che delle 80000 cor. di sovvenzione che riceve il seminario-ginnasio di Travnik, vengano prelevate e date al ginnasio francescano di Visoko 30000 cor. sapendo bene che le rimanenti 50000 non possono bastare al ginnasio di Travnik, e per conseguenza verrebbe chiuso ad enorme danno e vergogna dell'elemento cattolico in tutto il paese.

Naturalmente, in Parlamento, tosto io protestai contro questa ingiustizia. Citai la convenzione del 1881 che ci assicura per Travnik 80000 cor. dissi che io non son contrario ad una valida sovvenzione del ginnasio francescano di Visoko, ma che pretendo non sia ciò a danno di quello di Travnik o con violazione della convenzione sovrana del 1881. Dichiarai che se il Parlamento ed il governo vogliono aiutare il Seminario- ginnasio francescano di Visoko, lo facciano pure, ma con qualche altro fondo, non con quello che appartiene a noi.

Santissimo Padre: Spero che la legge votata in Parlamento non potrà mai essere sancita né dal governo bosno-erzegovinese, né da quello austriaco, e meno ancora da S.M. l'Imperatore Francesco Giuseppe firmatario della convenzione.

Ma per ogni buon riguardo, visto il mal d'animo de' nostri avversari acattolici e cattolici-liberali, oso pregare la Santità Vostra che, mediante la propria altissima influenza, presso il Governo di Vienna, o presso S.M. l'Imperatore, queste norme ingiustizia e violazione della convenzione 1881 non sia commessa a danno della Chiesa e dei Cattolici della Bosnia-Erzegovina, e sia conservata la dotazione primiera.

fol. 101r: Spero in Dio e nell'aiuto di V.S. - Ma se per caso il ginnasio di Travnik fosse condannato alla perdita annua di 30 mila corone, io sarei messo al bivio, o di chiuderlo, o di cercare questa somma dalla generosità del mio clero.

Servendomi della legge ecclesiastica, io tasserei me stesso, il Capitolo ed i parroci secolari per un adeguato contributo annuo.

Ma siccome ciò non basterebbe, umilmente imploro da V. Santità il permesso di poter in tal caso tassare anche - eccezionalmente - l'Ordo mendicantium dei nostri francescani, non essendo essi mendicanti davvero, ma possidenti di terreni ragguardevoli in tutto il paese, e molto più benestanti de' poveri parroci secolari.

Le parrocchie de' francescani, come le più antiche, sono altresì senza confronto le migliori e più ricche; ed i loro monasteri, con minimo personale, hanno dei beni coi quali possono facilmente contribuire qualche somma.

Tale tassazione dovrebbe comprendere tutti i conventi francescani e tutte le parrocchie francescane e secolari di tutta la Bosnia ed Erzegovina, essendo il Seminario di Travnik un istituto centrale per tutte le diocesi bosno-erzegovinesi, come il Seminario teologico in Sarajevo è pure un istituto centrale di ambe le provincie, ben inteso per l'educazione del clero secolare.

Devo notare anche questo: chiudendo il ginnasio di Travnik, di conseguenza ne verrebbe anche la chiusura del Seminario teologico in Sarajevo, poiché nei quasi trent'anni che esistono i due istituti, tutti i candidati di teologia vengono da Travnik, tranne due soli che vennero dal ginnasio di Sarajevo. Con altre parole, il clero secolare non avrebbe più successori.

La più triste cosa si è chi in fine finali si deve dire: la causa vera di tanta iattura sono i francescani. Noi abbiamo due provincie francescane: una in Bosnia, con ginnasio francescano in Visoko e istituto teologico in Sarajevo; l'altro in Erzegovina, con ginnasio francescano in Široki Brig ed istituto Teologico in Mostar.

I deputati cattolico-liberali, che vennero in Parlamento mercè l'esclusiva enorme agitazione dei francescani, (aveano!) avevano senz'altro proposto che si togliesse al ginnasio di Travnik tutto, tranne 16 mila corone, cosicché subito si sarebbe dovuto chiuderlo. Volle Iddio che l'immediato intervento d'un capo del governo locale, non avvenisse tanta enormità. -Tosto poi che il Parlamento ebbe deliberato si togliessero 30 mila corone al ginnasio di Travnik per devolverlo ai francescani, il loro provinciale di Mostar si affrettò a spedire al Parlamento una lettera di ringraziamento per il concesso favore, ed un telegramma dello stesso tenore fu mandato dai francescani di Visoko. I due documenti furono pubblicamente letti, seduta stante, me presente.

fol. 99r: Con altre parole, appare evidente che essi ringraziavano e si professavano riconoscenti della somma che si tolse a noi per darla a loro, come era dimostrato dalla discussione pubblica in merito, avvenuta nell'aula parlamentare.

BEATISSIMO PADRE

Chiudo questa relazione-ricorso nella piena fiducia del pronto ed efficientissimo intervento della Santità Vostra a favore delle provvide istituzioni che oggi sono tanta parte della vita religiosa delle mie provincie, dei progressi del cattolicesimo, come fonte copiosa per la creazione di sempre nuove parrocchie.

In questa dolce speranza mi prostro umilmente ai piedi della Santità Vostra, e baciandoli, imploro per me e per tutta La Bosnia-Erzegovina l'apostolica benedizione segnandomi

Umilmo (sic!) ed indegno figlio

Sarajevo/ Bosnia/ li 24 agosto 1910

Giuseppe Stadler arcivescovo, (vlastoručni potpis)

Prilog br. 9.

Popratno pismo nadbiskupa Stadlera kardinalu državnom tajniku Merry del Valu 13. rujna 1910.

Prijepis: AAV, AA, EE, SS, Austria-Ungheria, anno 1910, pos. 1028, fasc. 439, fol. 75rv.

U kratkom pismu kardinalu Merry del Valu nadbiskup Stadler tuži se na franjevce da su na zadnjoj provincijskoj sjednici, održanoj 7. rujna 1910., pod krinkom da se obustavi borba između dva klera, ponovo optužili *Hrvatski dnevnik* na uvredljiv način, samo zato što je branio katoličku stvar.

Cover letter of Archbishop Stadler to Cardinal Merry del Val. He complained to the Franciscans that at the last session in September 1910, under the guise of ending the struggle between the two clergy, they again accused the Croatian daily (Hrvatski dnevnik) in an insulting way, just because it defended the Catholic cause.

fol. 75r: Eminenza illustrissima!

Parecchie volte ebbi già motivo di importunare Vostra Eminenza colle mie lagnanze sul comportamento dei reverendi padri francescani in Bosnia. Siccome questi non soltanto non cessano colle loro ostinate agitazioni contro la mia persona e tutto il clero secolare in questi paesi, ma bensì vanno sempre più oltre e nella lotta danno la mano ai più accaniti nemici della nostra santa chiesa, non mi resta altro rifugio, che la Santa Sede, dalla quale, a mezzo di Vostra Eminenza, imploro un pronto aiuto.

Un mese addietro circa alcuni dei più ragguardevoli francescani ebbero qui una radunanza, a scopo di un argine - come dicono - allo scandalo, alla discordia e aperta lotta fra i due cleri in questi paesi. Per ottenere questo accordo non fecero altro che indirizzare una nota all'ordinariato vrhbosnese, piena di ingiurie contro il giornale Hrv. Dnevnik, il quale ha soltanto il torto di aver avuto sempre troppa pazienza e di aver preso in difesa, quando gli attacchi già sorpassavano ogni misura, la idea cattolica ed i suoi rappresentanti. Includo a Vostra Eminenza la copia della risposta a quella nota.

Fiducioso di vedere esaudite le mie preghiere e vittoriosa la santa causa cattolica, per la quale lotto e lotterò, prego

fol. 75v: Vostra Eminenza a voler consegnare a Sua Santità anche questo documento.

Baciando la sacra porpora di Vostra Eminenza, mi segno

† Giuseppe Stadler, Arcivescovo.

Prilog br. 10.

Prijevod pisma koje je uputio nadbiskup Stadler Franjevačkom provincijalatu u Sarajevu 13. rujna 1910. Original: AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 16, fol. 34r-36v. Prijepis: AAV, AA, EE, SS, Austria-Ungheria, anno 1910, pos. 1028, fasc. 439, fol. 75v-77v.

Pismo je prevedeno na talijanski i bilo je upućeno istog dana kardinalu državnom tajniku Merry del Valu u Rim. U njemu odgovara ražalošćeni nadbiskup Provincijalatu Bosne Srebrene da nije bilo dovoljno razumijevanja u otaca franjevac za dokidanje nečuvenog skandala u zemlji. Istovremeno izlaže da on vidi uzroke za to žalosno stanje, u neposlušnosti franjevaca vlastitom nadbiskupu i zaključuje: Ukoliko Provincijalat ne prihvati poziv na izmirenje i nastavi s borbom, ne može računati s Božjim blagoslovom.

Translation of a letter sent by Archbishop Stadler to the Franciscan Provincial in Sarajevo on September 13, 1910. The letter was sent in Italian translation the same day and to Cardinal Secretary of State Merry del Val in Rome. In it, the Archbishop reports with regret that there was not enough understanding among the Franciscan Fathers to end the unheard scandal in the country. At the same time, he states that he sees the causes for this sad situation, in the disobedience of the Franciscans to their archbishop and concludes: If the Provinciate does not accept the call for reconciliation and continues to fight, it cannot count on God's blessing.

fol. 34r: Allo spettabile provincialato francescano a Sarajevo.

L'ordinariato arcivescovile vrhbosnese si rallegrò sinceramente, quando seppe, che ragguardevoli padri della provincia francescana bosnese ebbero un'adunanza a scopo d'intendersi con l'autorità ecclesiastica e di fare il possibile, onde una volta termini l'inaudito scandalo che sussiste nel nostro paese. Ma quanto grande era la sua gioia, tanto maggiore fu la sua disillusione, quando dalla nota di cotesto spettabile provincialato d. d. 7 Settembre, N. 796 ebbe a convincersi, che i reverendi padri non comprendono o non vogliono comprendere la giusta situazione della nostra scandalosa discordia e scissura.

Nella nota si adduce quale unico motivo della sussistente discordia le supposte aggressioni del giornale Hrvatski Dnevnik contro i francescani. Veramente ci addolorò una simile poco seria e superficiale cognizione delle circostanze. Qui si confonde una conseguenza, relativamente un effetto esteriore, col vero motivo!

È vero, lo Hrvatski Dnevnik negli ultimi tempi reagisce più energicamente agli attacchi contro questo giornale, contro l'autorità ecclesiastica, l'Arcivescovo ed il clero se-

fol. 34v: colare. Lo Hrvatski Dnevnik fa ciò in difesa di una giusta causa. Cominciò a scrivere apertamente contro l'indegna condotta dei francescani appena allora, quando lo scandalo da parte di alcuni francescani sorpassò ogni misura. Non è difficile dare un'occhiata a tutti i numeri 120 di questo giornale, e vi convincerete, che i francescani mandavano corrispondenze ed articoli contro l'Arcivescovo all'Obzor ed altri giornali anticattolici; che si pubblicavano sui giornali atti ufficiosi riservati; che il corpo di professori francescani dava nei giornali il nome di framassone all'organo diocesano; che i francescani pubblicavano libelli in forma di opuscoli contro l'Arcivescovo, ecc. ecc. Tutto ciò accadeva a grande gioia dei nemici della nostra santa chiesa, e lo Hrvatski Dnevnik tutte queste provocazioni restava muto, appunto in seguito alle raccomandazioni di questo ordinariato, e la redazione del giornale con pieno diritto sperava, che l'indegna agitazione terminerebbe, giacché si poteva supporre, che i superiori del clero regolare avrebbero tanta influenza sui membri del proprio ordine, da poterli richiamare alla ragione. Frattanto ciò disgraziatamente non accade. Lo stesso ex-provinciale, il molto rev.

padre Komadanović ebbe a confessare all'Arcivescovo ed al suo segretario: che nella sua provincia regna l'anarchia e che nessuno più vuole obbedire. Vedendo dunque che questa anarchia non cessa, è

fol. 35r: da stupirsi se lo Hrvatski Dnevnik non volle più essere (*canis mutus*), ma cominciò a reagire agli insulti? Concediamo, che è deplorabile, assai deplorabile il fatto, che un giornale cattolico debba levarsi a difesa della causa cattolica, di un Arcivescovo cattolico e dell'autorità ecclesiastica - contro un ordine ecclesiastico, i membri del quale andarono tanto oltre, da rifiutare l'obbedienza alla preposta autorità ecclesiastica!

Se i molto reverendi padri avessero ponderato più seriamente la questione, per la quale ebbero a radunarsi, avrebbero dovuto concludere, che l'unico motivo della sussistente discordia sia il fatto, che i francescani rifiutarono l'obbedienza all'autorità ecclesiastica, al proprio Arcivescovo e metropolita, delegato della Santa Sede in questi paesi, che anzi si unirono ai nemici dell'idea cattolica, onde assieme ad essi rendere impossibili le nobili intenzioni, che l'Arcivescovo, a norma delle istruzioni di Leone XIII e Pio X, vorrebbe effettuare.

In ciò consiste il vero motivo della discordia e dello scandalo. Giornali anticattolici come l'Obzor, il Pokret, il R. Novi List, la Hrv. Zajednica, la Hrv. Obrana, il Glas sobode, la Slobodna riječ ed altri applaudiscono ai francescani e li incoraggiano ad ulteriore resistenza. Sanno bene quanto valga e dove conduca una tale resistenza e di disobbedienza.

Questa disobbedienza si manifesta negli ultimi due anni in primo luogo nel fatto, che i francescani impunemente scrivono in gior-

fol. 35v: nali anticattolici contro il proprio Arcivescovo, contro il capitolo vrhbosnese, i gesuiti ed il clero secolare. La disobbedienza fu il movente, che suggerì ai francescani di opporsi con tutte le forze al desiderio dell'Arcivescovo, che la Zajednica accettasse il carattere cattolico, come ciò pretende il Santo Padre dalle organizzazioni popolari. La disobbedienza dimostrarono i Francescani quando alla nota enciclica dell'Arcivescovo, colla quale proibiva al clero di farsi socio della Zajednica, risposero con viva agitazione in favore di questa e, o non uscirono semplicemente da questa organizzazione, o lo fecero soltanto apparentemente, nel mentre dall'altra parte entusiasmavano i credenti per la Zajednica e li aizzavano contro la Hrv. Katolička Udruga. Attestarono la propria disobbedienza i francescani in quasi tutte le parrocchie francescane con spinta agitazione al tempo delle elezioni per i candidati di una organizzazione contraria all'autorità ecclesiastica e condannata dall'Arcivescovo, come pure con vera persecuzione dei candidati sacerdoti e di quei candidati laici, che avevano spiegato un programma cattolico. Documentò la propria disobbedienza il medesimo molto rev. padre provinciale apertamente in Parlamento, quando arbitrariamente a scopo di dimostrazione dichiarò, che i deputati di quella organizzazione, che fu condannata e proibita dall'Arcivescovo e che lotta contro l'autorità ecclesiastica, siano buoni cattolici. Non fu altro che disobbedienza

fol. 36v: il fallo commesso dallo stesso molto rev. padre provinciale, quando entrò in un club parlamentare, i membri del quale sono deputati eletti in lotta contro l'Arcivescovo, e del quale club non si emancipò nemmeno allora, quando lo stesso club decise di partecipare nel comitato budgetario all'attentato contro i nostri

istituti cattolici, in seguito al quale sarebbe messa in pericolo l'esistenza dei detti istituti. Avvenne anzi in questa circostanza una cosa veramente inaudita, che - cioè - dopo che in Parlamento fu accettata quella triste ed ingiusta proposta, il molto reverendo padre provinciale ringraziava i deputati liberali cattolici e quelli appartenenti ad altre religioni, per la bontà che ebbero, di votare per gli istituti francescani quella somma, che fu tolta agli istituti diocesani a scopo di annientarli. Raggiante di gioia, che una simile mostruosità sia riuscita, il corpo dei professori francescani di Visoko notificò al Parlamento la propria riconoscenza. Questi sono in vero classici esempi di disobbedienza all'autorità ecclesiastica e di conferma del sempre poco citato motto: sentire cum Ecclesia! Non havvi nella chiesa cattolica né Vescovo, né buon sacerdote secolare o regolare e nemmeno perspicace cattolico-laico, che non disapprovasse tale scandalosa condotta.

Da tutto ciò si potrebbero citare ancora altri casi, cotesto spettabile provincialato dovrebbe convincersi, dove sia la radice del male, che dovrebbe essere estirpata ad ogni costo.

fol. 37v: I francescani prestino obbedienza al proprio Arcivescovo. Se cotesto spettabile provincialato ha in verità il desiderio di venire ad un accordo e di allontanare lo scandalo, faccia tutto il possibile, onde nei nostri francescani scenda lo spirito divino e regni lo spirito ecclesiastico, onde si ravvivi in essi lo spirito dell'ordine, il vero spirito di S. Francesco! Quando ciò accadrà, tutto si ordinerà da sé stesso, ed essi stessi si convinceranno della necessità di correggere lo scandalo, da essi causato. Lo scandalo era pubblico, perciò anche la soddisfazione deve essere pubblica. Dinanzi a Dio e dinanzi agli uomini cotesto spettabile provincialato ha l'obbligo di deplorare pubblicamente l'imprudente e scandaloso comportamento dei francescani, la loro avversità e disobbedienza all'autorità ecclesiastica. Nel caso che cotesto spettabile provincialato non volesse accettare l'invito, e continuasse nella avversa ed evidente lotta contro l'ordinariato e la gerarchia, può essere certo, che l'ordine francescano in Bosnia non potrà sperare la divina benedizione.

Sarajevo, 13 Settembre 1910. L'ordinariato arcivescovile.

Prilog br. 11.

Predstavka zastupnika iz HNZ ministru Buriánu 11. listopada 1910. Kopija: Ovaj dokument nije se mogao dosad pronaći u Bečkom arhivu. Sačuvan je AFS-Gorica/Livno, fasc. "Dopisi duhovnih vlasti"; I. GAVRAN, *Lucerna lucens?*, str. 198-199; M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene*, str. 235, bilj. 114.

Predstavku su potpisali dr. Nikola Mandić, dr. Jozo Sunarić i dr. Dominik Mazzi i uručili zajedničkom ministru Buriánu 11. listopada 1910. za vrijeme audijencije. U njoj najodlučnije traže da se spriječe Stadlerovi planovi u BiH: 1. oduzimanje sviju župa u posjedu franjevacu, 2. sprječavanje imenovanja biskupa Šarića u Mostaru i Hadrovića u Banjoj Luci, 3. zabranu dokidanja per decretum u Saboru izglasane subvencije. Ukoliko nadbiskup Stadler u bilo kojoj točki u Rimu uspije, doći će u Bosni do nekontroliranih posljedica, neopisivih pokreta i razdora.

Petition of Croatian deputies of the Croatian National Union to the Joint Minister Burián on October 11, 1910.

The petition was signed by Dr. Nikola Mandić, Dr. Jozo Sunarić and Dr. Dominik Mazzi and presented to Minister Burián on October 11, 1910 during an audience. In it, they most resolutely demand to prevent Stadler's plans in B-H: 1 confiscation of all parishes in the possession of the Franciscans, 2 preventing the appointment of Bishop Šarić in Mostar and Hadrović in Banja Luka, 3 a ban on the abolition per decretum of the subsidy voted per parliament. If Archbishop Stadler succeeds at any point in Rome, there will be uncontrolled consequences, indescribable movements and divisions in religious life in Bosnia.

Euere Excellenz!

Das unbegreifliche aggressive Vorgehen Seiner Excellenz des Erzbischofs Dr. Stadler aus Sarajevo gegen unsere bosnisch-herzegowinischen Franziskaner, welche mit unserem kroatisch-katholischen Volke durch mehr-hundertjährigen Bande der Liebe, des gegenseitigen Vertrauens, der gegenseitigen Leiden, mit Leib und Seele auf das innigste und freundlichste verknüpft sind, hat uns unterzeichnete Delegierte des kroatischen Landtags-klubs von Sarajevo veranlasst, an Euere Excellenz mit einer untertänigsten Bitte herantreten zu dürfen.

Excell. Dr. Stadler weilt derzeit in Rom, um beim Vatikan seine peremptorischen Pläne durchzusetzen, nämlich, dass der Vatikan

- a) die Exposedierung der Franziskaner von allen Pfarreien und die Einschließung derselben in den Klöstern;
- b) die Nominierung der Bischöfe Dr. Šarić in Mostar und Hadrović in Banjaluka;
- c) das Verbot der Annahme der seitens des Landtages einhellig votierten Subvention, decretieren soll.

In den Plänen des Erzbischofs Dr. Stadler liegt unzweifelhaft die Tendenz der Vernichtung derjenigen Franziskaner, die um Occupation und Annexion von Bosnien u. Herzegovina die größten Verdienste erworben haben.

Wenn der Erzbischof Stadler auch mit einem Punkte seiner gegen die Franziskaner in Rom geführten unbegründeten Klage reüssiert, dann werden in unserem Vaterlande unberechenbare Folgen, unbeschreibliche religiöse Bewegungen und Spaltungen unvermeidlich entstehen müssen.

Wir stellen daher die untertänigste Bitte: das k. u. k. geruhe unverzüglich, weil Gefahr im Verzuge ist, die geeigneten Schritte einzuleiten, um seitens des Vatikans die oben verzeichneten Klagepunkte des Erzbischofs Dr. Stadler als unbegründet und ungerecht abzuweisen und um Status quo der Franziskaner in Bosnien und Herzegovina aufrecht zu erhalten.

Dr. Mandic, m.p.

Dr. Sunaric, m.p.

Dr. Mazzi, m.p.

Prilog br. 12.

Predstavka hrvatskih zastupnika iz Hrvatske narodne zajednice i Hrvatskoga kluba bh. Sabora: dr. Mandić i dr. Sunarić, papi Piju X. (17. listopada 1910.)

Original: AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 16, fol. 46r-55v, Prijepis: AAV, AA, EE, SS, Austria-Ungheria, anno 1910, pos. 1028, fasc. 439, fol. 69v-73r.

U predstavi se prikazuje, uz ostalo, političko djelovanje i ekonomsko poslovanje nadbiskupa Stadlera. Prikaz Stadlerova političkog djelovanja je jednostrano negativno kao što je istovremeno jednostrano pozitivno prikazan rad i uloga franjevac u cijelom sporu. Ozbiljniji i kudikamo važniji je kratki opis financijskog poslovanja nadbiskupa Stadlera. Dr. Mandić je bio Stadlerov dugogodišnji odvjetnik i bio je upućen od početka u njegovo financijsko stanje, za koje je djelomično, do 1908., mogao biti i sam odgovoran. Zanimljivo je da dvojica potpisnika predstavke koncentriraju na Stadlerovo gubitničko poslovanje s *Hrvatskim Dnevnikom* i s dvojicom židovskih poslovnih partnera, premda je bilo i mnoštvo drugih. Nije ovdje jasno da li trojica hrvatskih zastupnika žele ocrniti nadbiskupa pred papom zbog neuspjelog poslovanja ili zbog poslovanja i suradnje s dvojicom Židova. To isto vrijedi i za kratko i negativno spominjanje konvertiranog hrvatsko-židovskog političara iz Zagreba, Josipa Franka, Stadlerova političkog saveznika, s kojim su jednodobno surađivali i franjevci i HNZ. Radi li se možda ovdje više o jednom (pod) svjesnom protužidovskom refleksu koji je bio prisutan u Sarajevskom miljeu i u HNZ-u u to doba? Zašto dr. Mazzi nije potpisao predstavku, koju je on najvjerojatnije napisao na talijanskom, nije jasno.¹

Petition of two Croatian deputies of the Croatian National Union, Dr. Mandić and Dr. Sunarić, to Pope Pius X (October 17, 1910).

The petition presents, among other things, the political activities and economic operations of Archbishop Stadler. The presentation of Stadler's political activity is very one-sided, as is the one-sided presentation of the work and the role of the Franciscans in the whole dispute. More serious and far more important is a brief description of Archbishop Stadler's financial business. Dr. Mandić was Stadler's lawyer for many years and was informed from the beginning about his financial situation, for which he could be partly responsible until 1908. It is interesting that the two signatories of the petition concentrate on Stadler's losing business with *Hrvatski Dnevnik* and with two Jewish business partners, although there were many others. At same time it is not clear here whether the two Croatian representatives want to denigrate the Archbishop in front of the Pope because of the failed business or because of the business and cooperation with the two Jews. The same goes for the brief and negative mention of Croatian Jewish politician in Zagreb Josip Frank, Stadler's political ally. Or it is more a (sub) conscious anti-Jewish reflex, which was present in the Sarajevo milieu and in the HNZ at that time? Why Dr. Mazzi did not sign the petition he most likely wrote in Italian, is not clear.

---

1 Dr. Dominik Mazzi (Domenico Luigi Giuseppe Mazzi 1861.-1931.), treći član deputacije HNZ-a i hrvatskoga kluba bh. Sabora, bio je rodom iz Imotskog, nije potpisao predstavku premda ju je najvjerojatnije sastavio na talijanskom, njegovu materinskom jeziku.

fol. 46r: SANTITÀ

Incoraggiati da S.E. il Segretario di Stato di S.S. a cui abbiamo l'alto onore di presentarci il giorno 15 corr. mese, ci prendiamo la libertà di far noti a S.S. dei fatti che riguardano l'agire politico nonché economico di S.E. l'Arcivescovo Dott. Stadler di Sarajevo.

Due anni or sono ebbe ad organizzarsi dietro iniziativa delle più spiccate notabilità cattoliche una lega nazionale croata, avente per iscopo (lo scopo!) il benessere economico e sociale dell'elemento croato cattolico della Bosnia Erzegovina.

Questa lega è stata approvata, da S.E. l'Arc. Dott. Stadler e anzi egli ebbe a raccomandarla a mezzo del suo giornale diocesano - Vrhbosna - a tutto il suo clero secolare e regolare nonché ai vescovi suffraganei Monsignori Buconjic e Markovic.

Questa lega sebbene non porti il titolo di cattolica pure lo è di fatto che il paragrafo 2 del rispettivo statuto suona: l'unione nazionale croata è una società che ha per (iscopo!) il benessere sociale, economico ed educativo del popolo croato cattolico in Bosnia ed Erzegovina. Essendo la lega croata una società cattolica la stessa professa nelle questioni tanto religiose quanto morali sociali ed educative i principi cattolici.

Tanto è ciò vero che dopo la fondazione di questa lega la quale ha avuto luogo il primo del primo 1908 essa venne abbrac-

fol. 47r: -ciata tanto dal clero indistintamente tanto dal popolo cattolico. S.E. l'Arcivescovo, la raccomandava caldamente e l'elemento cattolico si trovava finalmente forte ed uno pronto ad affrontare le eminenti riorganizzazioni politiche promosso da S.M. l'Imperatore d'Austria.

Senonché quando l'elemento cattolico aveva il maggiore bisogno di essere compatto S.E. Dott. Stadler senza il più piccolo plausibile motivo, adonta delle preghiere dei più visibili capi cattolici tentò di fondare un'altra organizzazione, eminentemente politica e ciò allo scopo di distruggere la prima; ordinando ai francescani di cancellare i loro nomi dalla A.N.Z. e ciò che essi fecero. SE a mezzo del suo giornale ebbe a dichiarare che la nostra lega è contraria alla fede cattolica esprimendosi con disprezzo intorno ai vescovi Buconjic e Markovic i quali nonostante rimasero fedeli alla nostra lega.

Di questo procedere di S.E. il popolo rimase stupito non potendo comprendere perché S.E. ora abbia cominciato a biasimare ciò che prima aveva raccomandato e benedetto.

Il popolo non volle saperne della nuova lega proposta dal l'Arcivescovo, il Governo per ben tre volte rifiutò la conferma degli statuti proposti dal Dott. Stadler per modo che questa lega di legge non esista ancora né lo potrà perché contraria alle leggi del paese giusta le quali non permesso società politiche di tal genere.

Anzi anche S.M. il nostro amatissimo Sovrano per ben due

fol. 48r: volte biasimò il contegno politico di S. E. il Dott. Stadler mentre al contrario nell'occasione della sua venuta nei nostri paesi, pubblicamente e con parole veramente lusinghiere ebbe ad esprimersi dei nostri francescani, i quali venivano tacciati dal giornale dal Dott. Stadler nientemeno che d'illegalità.

La politica intransigente del nostro Arcivescovo con cui si immedesima quella del vescovo Dott. Saric fa ch'egli siano oggetto di dilleggio presso l'elemento mussu-

manno (mussulmano!) o servo di questi paesi e noi cattolici ci vergogniamo quando dobbiamo leggere ciò che si scrive dei nostri dignitari ecclesiastici. Esiste anzi un certo opuscolo scritto da (Lesic!) Lesić una volta amministratore di S.E. l'Arcivescovo Dott. Stadler ed ora proprietario di una casa innominabile a Trieste dove si parla di S.E. con assai poco rispetto: Quest'opuscolo noi siamo pronti di presentare a V.S. tradotto in italiano qualora abbia il desiderio di conoscere il contenuto.

S.E. Dott. Stadler, Mons. il Vescovo Dott. Saric nonché tutto il relativo Capitolo appellano ognuno che la pensi diversamente in politica infedele, e framassone identificando la nostra santa religione coi loro principi politici, ciò che è assolutamente dannoso per la nostra (S. S.!) S. Fede e contrario alla dottrina ecclesiastica.

Noi rispettiamo i nostri vescovi ed i nostri sacerdoti confessiamo, apertamente la nostra S. fede cattolica la difendiamo e siamo pronti a sacrificare per la stessa anche la no-

fol. 49v: -stra vita; ma ad onta di ciò siamo politicamente contrari all'azione politica di S.E., azione che gli viene suggerita di certo Dott. Giuseppe Frank fu ebreo (o ebreo) di Zagabria, da che quest'azione ha per conseguenza l'annientamento economico e sociale di noi cattolici, che purtroppo in questi paesi per numero e per censo e per cultura ne siamo il più debole elemento. Ciò è tanto vero che i cattolici non hanno che 16 deputati alla dieta mentre gli altri elementi ne hanno ben 56 di numero. È naturale quindi che l'ideale politico del Dott. Stadler, giusta il quale si nega l'esistenza nazionale ed ai servi ed ai mussulmani e si vuole fare degli stessi tanti croati non è raggiungibile ed ancor meno sostenibile da un uomo politico che la pensi realmente la lotta per un tale ideale può solo inimicare l'elemento cattolico cogli altri due e condurlo perché in minoranza ad un'evidente rovina economica e sociale.

L'Arc. Dott. Stadler fondò con ingenti sacrifici a tutto danno, del patrimonio ecclesiastico, un giornale che si appella *Hrvatski dnevnik* e che si annovera pel suo stile fra i più forti ribelli a revolver della monarchia Austro-Ungarica.

Questo giornale che pone in spregio il vescovo Markovic nonché l'ordine dei francescani, che attacca senza alcun riguardo le notabilità laiche dell'elemento cattolico ha per soprappiù un annuo deficit di 40.000 lire che potrebbero essere spese per altri scopi.

fol. 50r: Per illustrare questa nostra asserzione uniamo alcuni frammenti che vennero prelevati dal giornale in parola e siamo pronti di documentarla ancora, con numeri originari dello stesso giornale rispettivamente con le relative traduzioni in italiano; e con ciò sarà evidente che a questo giornale nulla è sacro né la persona dei vescovi e né quella dei sacerdoti regolari e secolari in quanto non siano del suo partito e molto l'onore personale e di famigliari quelli che rappresentano l'elemento cattolico della dieta bosnese. S.E. l'ambasciatore dell'Impero astro ungherese, potrà a mezzo del Ministero degli Esteri nonché di quello di Bosnia-Erzegovina, confermare la verità di queste nostre asserzioni.

Da quello che possiamo apprendere dai giornali appartenenti agli altri due elementi di Bosnia Erzegovina sembraci che S.E. l'Arc. Dott. Stadler, ritenendo che la causa del suo mal' esito politico siano stati francescani li abbia denunciati alla Santa Sede, a ciò venga tolto ad essi la cura d'animo e siano relegati nei monasteri.

Ci permettiamo di far nota a V.S. che il nostro elemento cattolico è attaccatissimo ai padri francescani, dai quali da ben seicent'anni viene retto e condotto nella via della nostra santa religione. Il nostro popolo considera il francescano perché altruista semplice paziente e nazionale come l'ideale del sacerdote, lo tiene e venera più che il proprio padre.

I francescani come niun altro conoscono la psiche del nostro popolo e siccome non hanno quasi nessun bisogno così non

fol. 51r: sono di peso alla popolazione, che povera offre al proprio pastore ciò che può e questi mai chiede alla stessa qualsiasi azione ma si accontenta di ciò che gli vien dato.

È naturale quindi che i francescani per l'esiguità dei loro bisogni e per la mancanza di qualsiasi pretesa siano, in vista alle miserabili condizioni economiche del nostro popolo, del quale più della metà sono dei miserabili coloni e per ben 98% analfabeti, i più adatti curatori d'animo.

Il clero secolare che viene educato in ambienti molto più omogenei e che per conseguenza ha maggiori bisogni, non può almeno per ora adeguatamente sostituire i francescani, e molto meno, se i rispettivi sacerdoti vengano da paesi che non siano questi; giacché in qualunque altro luogo di Europa le condizioni economiche dei sacerdoti sono migliori di quelle degli indigeni. Togliere ai francescani le loro parrocchie rispettivamente limitarli nella loro odierna giurisdizione ecclesiastica sarebbe per l'animo del nostro popolo una sanguinosa ferita. Il nostro popolo si identifica col francescano e per conseguenza il suo sentimento religioso sarebbe potentemente scosso ove questi gli venisse a mancare; il popolo vede nel francescano l'uomo di Dio per eccellenza ed un cambiamento repentino del suo pastore può avere delle conseguenze fatali per la nostra Santa Fede in Bosnia ed Erzegovina.

Tanto in riguardo all'azione politica di S.E. ora alcune parole in riguardo alla sua azione economica

fol. 52r: S.E. l'Arc. Dott. Stadler negli ultimi anni si diede purtroppo con tutto l'animo a speculazioni arrischiate e ciò con grave detrimento del patrimonio ecclesiastico il quale a quest'ora è aggravato da ipoteche nell'ammontare quasi di tre milioni di lire e ciò che è il peggio non è atto coi propri redditi a coprire gl'interessi dei rispettivi capitali.

S.E. l'Arc. ad onta che gli suoi amici personali gli abbiano consigliato e fatto presente, come non è decoroso di accompagnarsi a certo Isacco (Blaser!) Glaser ebreo e uomo (i dubbia!) di dubbia fama e sprovvisto di mezzi si unì di stretta amicizia con questi fondò con lui in compagnia nella località Mladice di Budimir presso Sarajevo una fabbrica di spirito ed ebbe la disgrazia di perdere nel frattempo di un anno più di 100.000 lire. Tanto è vero che S.E. fu forzato a rendere tutte le pertinenze e macchine di questa fabbrica cose per ferro vecchio e ciò ad altra Compagnia nella quale veniva ad essere per compagna la diocesi arcivescovile S.E. stessa ad un altro fu ebreo Alberto Miller col quale anzi stipulò un contratto dannosissimo per nientemeno che 20 anni. Questa nuova società, che ha tutto il carattere della società Leonina perché il Miller non ha nulla da perdere (giacché la sostanza di questi è scritta a nome della moglie) mentre S. E. dovette dare tutti i capitali è stata ancor più fa-

fol. 53r: -tale per S.E. Il Miller approfittando della per niente giustificata buona fede di S. E. rispettivamente i beni ecclesiastici d'ipoteca per più di 200.000 lire a

ciò che è peggio fece bersaglio S.E. di diversi processi civili che ancora pendono. Il male peggiore però si è che S.E. col contratto che ebbe a stipulare, con l'astuto Miller, talmente si imbrogliò che per molti e molti anni ancora dovrà subirne le conseguenze e Dio non voglia rovinarsi completamente il patrimonio ecclesiastico che egli nel principio della sua carriera ebbe a radunare.

Non basta che S.E. si abbia gettato in speculazioni così rovinose, egli ebbe ancora l'infelice idea di prendere a prestito con interessi usuratici nientemeno che la somma di 120.000 lire e ciò per coprire il deficit del suo disgraziato giornale. Per questa somma obbligò sé stesso, il suo capitolo ed ancor alcuni sacerdoti di sua diocesi con vincoli cambiari (i).

La sola ultima lotta politica per l'elezioni della dieta gli costò più di 50.000 corone (abbenchè!) benché lo scopo di questa lotta non possa dirsi né giusta né cattolica e molto meno possono classificarsi come cattolici o morali quelli di cui si servì per agitatori (Dott. (Draxe!) Dražić, Ivan (TorTanj!) Trtanj, Kalist Tadin, Rodolfo (Gaic!) Boić etc, etc) i quali si comportarono in modo così scandaloso che non si adatta menomamente alla dignità ed autorità ecclesiastica del loro mecenate perché si servirono della stessa per i loro privati scopi ed in una al noto giornale Hrvatski Dnevnik di cui essi sono i protagonisti fecero sì che il nostro

fol. 54r: buon popolo cattolico si scinda e vada incontro alla sua rovina materiale e morale.

In questo terribile frangente l'elemento cattolico che si vede depresso e annichilito a risolto a mezzo del Club croato cattolico di nostra dieta di inviare a V.S. noi tre deputati che V.S. voglia benignamente accettare e far luogo alle seguenti preghiere.

1° - Che S.S. nel modo e la maniera che troverà la più opportuna di ordinare a S.E. Dott. Stadler di far cessare quanto prima il suo giornale politico chiamato Hrvatski Dnevnik perché questo giornale oltreché a costare al patrimonio ecclesiastico più di 40.00 lire l'anno menoma il prestigio di nostra Santa Chiesa scindendo e servendo di scandalo al nostro popolo cattolico.

2° - Di ordinare a S.E. di cessare con l'organizzazione della per niente necessaria e riconosciuta dall'autorità organizzazione politica così detta Hrvatska Cattolica Udruga la quale non ha altro scopo che di scindere il nostro elemento cattolico per sé così debole; in pari tempo raccomandando a S.E. la fondazione di un'organizzazione soltanto cattolica non avendo nessun carattere politico e nella quale sarà membri tutti i cattolici di questi paesi senza riguardo alla loro nazionalità.

3° - Di revocare l'ordine col quale di S.E. ha proibito ai francescani di essere membri della A.N.Z. tanto più che questo decreto noi laici cattolici presso il popolo

fol. 55r: perché impedendo al clero regolare di essere di essere soci di questa lega ne menoma il valore morale ed in pari tempo ci offende nel nostro sentimento religioso cattolico.

4° - Di conservare lo status quo nella cura delle anime permettendo ai padri francescani di educare la loro gioventù a termini della convenzione di luglio 1881 stipulata fra la S.S. ed il Governo Austro-Ungarico giacché con questa viene in

armonia la fondazione della gerarchia ecclesiastica secolare coll'esistente benemerito ordine dei francescani.

5° - Di proibire a S.E. la speculazione dannosa col patrimonio ecclesiastico ed in ispecie in compagnia di ebrei nonché l'uso del patrimonio ecclesiastico per scopi profani.

6° - Di proibire a S.E. ed al suo capitolo di servirsi dell'autorità ecclesiastica per scopi profani e politici.

Fiduciosi nell'alta sapienza e giustizia di V.S. nel mentre noi sottoscritti dichiariamo che solo il benessere della nostra santa religione e del nostro popolo ci spinge a venire ai limiti del Vostro Santo Trono baciando il piede di V.S. ed implorando la Vostra santa Benedizione siamo di Vostra Santità devotissimi ed umilissimi figli

Dr. Nicola Mandić

Vicepresidente della Dieta Bosnese (vlastoručni potpis)

Dr. Josephus Sunarić

Advocatus et deputatus ad comitia (vlastoručni potpis)

Prilog br. 13.

Izvjješće otpravnika poslova u nuncijaturi u Beču, mons. Rossi Stockalpera kardinalu državnom tajniku 13. listopada 1910.

Original: AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 9, fol. 110r-111v. Prijepis: AAV, AA, EE, SS, Austria-Ungheria, anno 1910, pos. 1028, fasc. 439, fol. 82rv.

Izvjješćuju prije svega o posjetu delegacije bh. Sabora Zajedničkom ministru vanjskih poslova i Predsjedavajućem Ministarskog vijeća te Zajedničkom ministru financija i Nuncijaturi u Beču. U razgovoru su spomenuli dotaciju sjemeništa u Bosni, negativnu ulogu *Hrvatskog Dnevnika* u bh. politici i na kraju su održali pravi hvalospjev o franjevcima koji uživaju veliki ugled u narodu. Otpravnik poslova odgovorio je da on vidi stvari drugačije i dodao: Franjevci imaju krivo kada koriste svoj ugled u narodu i neprekinuto potiču vjernike protiv svoga pastira. Franjevci žive više kao svjetovni nego kao crkveni ljudi, imaju veliko bogatstvo i potporu Vlade. Nadbiskup Stadler, iako je imao premalo sretnu ruku u upravi, također je osoba koja vrijedi svako poštovanje za svoj požrtvovni život, za svoj žar i za velike usluge učinjene zemlji. Prema mišljenju isusovaca, koje je on saslušao, spor između Nadbiskupa i franjevaca sve se više širi. Nadbiskup je sa svoje strane loše savjetovan od onih koji ga okružuju, na prvom mjestu od njegova pomoćnog biskupa mons. Šarića, Nadbiskup čini nepromišljenosti govoreći previše otvoreno protiv Vlade, objavljuje nasilne članke u svojim novinama.

Report of the Chargé d' affaires of the Nunciature in Vienna, Msgr. Rossi Stockalper to the Cardinal Secretary of State on October 13, 1910.

He reports primarily on the visit of a delegation of the B-H Parliament to the Joint Minister of Foreign Affairs and the Chairman of the Council of Ministers and the Joint Minister of Finance and Nunciature in Vienna. In the conversation the delegates mentioned the grant of a seminary in Bosnia, the negative role of Hrvatski Dnevnik in B-H politics, and in the end, they held a real hymn about the Francis-

cans who enjoy a great reputation among the people. The Charge d' affaires replied that he that he saw things differently and added: The Franciscans are wrong when they use their reputation with the people and continually incite the faithful against their pastor. The Franciscans live more as secular than ecclesiastical people, they have great wealth and the support of the Government. Archbishop Stadler, though he had too little a lucky hand in administration, is also a person worthy of all respect for his sacrificial life, for his zeal, and for the great services rendered to the country. According to the Jesuits, whom he heard, the dispute between the Archbishop and the Franciscans was spreading. The Archbishop, for his part, was badly advised by those around him, in the first place by his Auxiliary Bishop Msgr. Šarić, he commits imprudence by speaking too openly even against the Government, and by having violent articles published in his newspaper.

Rapporto di Monsignor Incaricato d'Affari della S. Sede a Vienna all'Emo Segretario di Stato - Vienna 13 Ottobre 1910

fol. 110r: Da alcuni giorni trovasi a Vienna una deputazione della Dieta di Bosnia venuta espressamente per interessare il governo circa gli affari del proprio paese e principalmente circa il conflitto che diviene ogni giorno di più grande tra l'arcivescovo di Sarajevo Mons. Stadler e i francescani.

I signori che compongono questa Deputazione con a capo il Dr. Mandic, vice presidente della Dieta di Bosnia. Si sono recati dal Ministro degli Esteri dal Presidente dei Ministri e dal Ministero delle Finanze comuni: e ieri sono venuti anche in Nunziatura a fare una lunga esposizione della incresciosa vertenza tra Mons. Arcivescovo ed il clero regolare.

Mi hanno parlato in primo luogo dello stato poco florido

fol. 110v: dell'Amministrazione dell'Arcivescovo, poi della questione del sussidio per i seminari di Travnik e di Sarajevo. A tal proposito mi hanno detto che la mozione fatta nello scorso luglio alla Dieta era diretta a favorire i francescani senza nuocere all'Arcivescovo, perché ben sapevano che questo non poteva perdere il sussidio, come di fatto non lo perderà, ed era altresì diretta contro il Governo, poiché in forza della Costituzione non l'Amministrazione provinciale ma lo stato era tenuto a provvedere per i sussidi.

Hanno poi insistito contro il giornale Hrvatski Dnevnik redatto per cura di Monsignor Arcivescovo e contro l'opposizione fatta da Mons. Stadler alla formazione della "lega nazionale croata".

E finalmente hanno fatto i più grandi elogi dei francescani come quelli che godono la più grande fiducia e simpatia nel popolo, che si adoperano in tutti i modi per giovare ad esso e che hanno il merito di aver portata la religione cattolica in Bosnia. Hanno poi aggiunto che si recheranno al più presto in Roma per deporre ai piedi del S. Padre un *memorandum* su tale questione.

Ho risposto a loro in termini generali che, se è da deplorarsi il fatto di questa spiacevole vertenza fra Mons. Arcivescovo

fol. 111r: ed i francescani, non può negarsi che il torto è degli stessi francescani, i quali sono arrivati a gravi eccessi di ribellione contro Mons. Stadler e continuamente, giovandosi del prestigio che hanno nel popolo, aizzano i fedeli e cercano di

sottrarli al rispetto ed all'obbedienza dovuta al loro Pastore. Ed ho aggiunto che Mons. Stadler quantunque abbia avuta la mano poco felice nell'Amministrazione, è per altro una persona degna di tutta la venerazione per la sua vita di sacrificio, per il suo zelo e per i grandi servigi resi al paese.

Devo però informare l'Eminenza Vostra Reverendissima che dai PP. Gesuiti di Sarajevo mi è stato assicurato che il conflitto prende sempre maggiori proporzioni; e che l'Arcivescovo, mal consigliato alle volte da quelli che lo circondano, fra cui anche Mons. (Saric!) Šarić, suo Ausiliare, commette delle imprudenze parlando troppo apertamente anche contro il Governo, e facendo pubblicare articoli violenti nel suo giornale.

Quanto ai francescani è noto come essi vivono più da secolari che da ecclesiastici, hanno molte ricchezze, godono di grande popolarità e sono sostenuti dalle Autorità.

Inchinato, ecc.

Prilog br. 14.

Nacrt popratnog pisma kardinala državnog tajnika Merry del Vala nadbiskupu Stadleru od 3. prosinca 1910. Original: AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 10, fol. 3.

Kardinal državni tajnik Merry del Val izvješćuje nadbiskupa Stadlera da šalje njemu i njegovim sufraganima i bosansko-hercegovačkim franjevačkim provincijalima, vlastoručno pismo pape Pija X.

Draft letter of Cardinal Secretary of State Merry del Val informs Archbishop Stadler in a cover letter on December 3 1910 that he is sending him and his suffragans and the Franciscan Provincials of Bosnia and Herzegovina a handwritten letter from Pope Pius X.

fol. 3r: Mons. Giuseppe Stadler Arcivescovo di Sarajevo, con inserto

3 Dicembre 1910

Mi reco a gradita premura di trasmettere, qui compiegata, alla S.V. Illmâ e Revmâ, una lettera autografa di Sua Santità relativa alla Bosnia ed Erzegovina. La S. V. vorrà dare comunicazione del sullodato Pontificio Documento ai suoi Suffraganei, non che ai PP. Provinciali Francescani di Bosnia ed Erzegovina ai quali il detto autografo è altresì indirizzato. Con sensi...

Prilog br. 15.

Nacrt pisma pape Pija X. nadbiskupu Stadleru, njegovim sufraganima i bosanskohercegovačkim franjevačkim provincijalima od 28. studenog 1910. Original: AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 10, fol. 4r-5r.

Papa piše da je razalošćen zbog nesloge koja je nastala među katolicima u BiH, nalaže biskupima, svećenstvu i političarima strogu šutnju u njihovim glasilima, u slučaju neposluha prijeti kanonskim sankcijama i navješćuje da im šalje svoga delegata kao apostolskog pohoditelja. Podsjeća ih na njihovu dužnost da ne samo

prime uljudno njegova delegata nego i da ga podupiru u uspješnom vršenju njegove zadaće.

Draft of handwritten letter from Pope Pius X to Archbishop Stadler, his suffragans and the Franciscan Provincials of Bosnia and Herzegovina dated November 28, 1910. The Pope writes that he is saddened by the discord among the Catholics in B.H. He orders bishops, clergy and politicians to remain strictly silent in their media, threatens canonical sanctions in case of disobedience and announces that he is sending them his delegate as an apostolic visitor. He reminds them of their duty not only to receive his delegate politely but also to support him in the successful performance of his task.

fol. 4r: Venerabilibus Fratribus

Josepho Stadler ArchiepōSeraiensi

Eiusque Suffraganeis

Ac dilectis Filiis Praepositis Bosniae

Erzegovinae provinciis Franciscalibus

Pius PP X

Venerabiles Fratres ac dilecti Filii salutem et apostolicam benedictionem!

Excitata inter Bosniae Erzegovinae Fidelis discordia, causa socialis actionis, et quotidianæ contentiones, quibus, magno cum rei catholicæ detrimento, utriusque factionis agitantur animi, Nos graviter commoverunt. Multo autem accidit molestius, quod clerus uterque a studio partium non absteat; quin etiam in medio opinionum æstu animorumque dissensu, veterem questionem instauraverit de cura parœciarum, novamque excitarit de inducenda congrua parœciali præbenda.

Harum conflictationum, unde tam gravia clero populoque damna proveniunt, ut causa tollatur omnis, Nos, pro supremi Patris ac Pastoris quo fungimur munere ac pro singulari amore, quo clerum et fideles

(fol. 4v) Bosniae Erzegovinae complectimur, instantibus etiam plurimis ex iis regionibus, ut presentis offensionis occurratur, quæstiones istas omnes Ipsi Nobis cognoscendas dirimendasque recipimus imposito super iisdem utriusque clero silentio, edicto que ut in posterum Ecclesiae viri a controversia quavis abstineant, neve ab aliquo stare ulla ratione videantur, sed potius componendarum litium auctores esse contendant. Volumus etiam sacros antistites vigilare sedulo ut, quae severe praecipimus, fideliter exsequantur mandentur, adhibitis etiam, si opus fuerit, coercendi modis a iure canonico constitutis.

Interim, ut causa omnis æqua iudicii lance perpendatur, consilium cepimus mittendi legatum, qui loca adeat videatque, quibus maxima modis res possint ad concordiam adduci. Nihil autem dubitantes, quin destinatum a Nobis Virum, non solum quo par est obsequio sint excepturi, sed etiam omni ope adiuturi episcopi, antistites ac singuli sacerdotes, ut suo fungi munere valeat cum fructu, vobis, Venerabiles Fratres ac dilecti Filii caelestis auspici gratiae ac paternae Nostrae caritatis testem

fol. 5r: apostolicam benedictionem peramanter impertimus.

Datum Romae apud Sanctum Petrum die XXVIII mensis Novembris anno MDCCCCX Pontificatus Nostri octavo.

Prilog br. 16.

Nacrt uputa patru Pierre Bastienu, benediktincu, za apostolski pohod Crkvi u Bosni i Hercegovini od 9. prosinca 1910.

Original: AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 10, fol. 10r-11v, 13-rv-18r-20v

Kardinal Državni tajnik ukratko informira P. Bastiena kratko o sporu koji je nastao između dvaju katoličkih političkih frakcija: Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge i vidi njegove uzroke u socijalnoj, upravnoj i političkoj akciji koja je nastala na štetu katoličkih interesa: To su podijeljenost u episkopatu, kleru, saborskim zastupnicima i među vjernicima. U dvanaest točaka izlaže mu plan što sve mora proučiti, izvidjeti, spriječiti i poduzeti te o svemu poslati detaljno izvješće Svetom Ocu u Rim, budući da je on prizvao na sebe sve odluke u spornim pitanjima. Prioritet bi trebao biti izmirenje i ujedinjenje u redovima dvaju hrvatskih stranaka, izmirenje i jedinstvo u episkopatu i kleru. Tu su crkvenopravna pitanja kao uvođenje kongrua, osnivanje novih župa, moralno vladanje klera. Posebnu točku predstavljalo je preispitivanje financijskih poslovanja nadbiskupa Stadlera, nadbiskupijske menze i, ako bi bilo potrebno, i onih u drugim biskupijama u BiH.

Draft of Instructions to Benedictine pater Pierre Bastien, for his apostolic visit to the Church in Bosnia and Herzegovina on December 9, 1910.

Cardinal Secretary of State briefly informs Fr. Bastien about the dispute between two Catholic political fractions: the Croatian National Union and the Croatian Catholic Union and sees its causes in the social, administrative and political action that arose to the detriment of Catholic interests: These are divisions in the episcopate, the clergy, the members of parliament and among the Catholic believers. In twelve points, he presents a plan of what he has to study, inquire into, prevent and undertake, and at the end to send a detailed report of everything to the Pope in Rome, since he appealed to himself all decisions in contentious matters. The priority should be reconciliation and unification in the ranks of the two Croatian parties, reconciliation and unity in the episcopate and the clergy. There are church-legal issues such as the introduction of congrua sustentatio (yearly income of the clergy), the establishment of new parishes, the public and moral conduct of the both clergies. A special task constituted the review of Archbishop Stadler's financial operations and, if necessary, also those of the other dioceses of Bosnia-Herzegovina.

Traccia delle Istruzioni pel P. Don Pietro Bastien O.S.B. inviato dalla S. Sede nella Bosnia - Erzegovina del 9 dicembre 1910.

fol. 10r: Com'è già noto al R. P. Bastien, esiste tra i fedeli della Bosnia- Erzegovina un dissidio a proposito di azione sociale, amministrativa e politica che li tiene divisi con detrimento degl'interessi Cattolici.

Il dissidio ha portato alla fondazione di due associazioni rivali "la Nazionale Croata" (Hrvatska narodna zajednica) e la "Cattolica Croata" (Hrvatska katolička udruga) le quali si combattono a vicenda con grande acrimonia nei comizi, sui giornali, nella stessa Dieta. In questa i Deputati eletti coi suffragi(i) dell'uno o dell'altro partito hanno formato gruppi

fol. 10v: a parte distinti ed ostili fra di loro.

Tale divisione, oltre gl'inconvenienti morali che deve produrre, riduce pressoché a nulla l'influenza che i cattolici potrebbero esercitare sul governo della cosa pubblica e rende sempre più sensibile e manifesta la loro inferiorità di fronte agli altri due partiti confessionali dei Serbi (Greci ortodossi) e dei Turchi già di per sé numericamente tanto più forti.

Al dissidio non è, disgraziatamente, estraneo il clero sia secolare che regolare. Questo (francescani) usa di tutta l'influenza e l'ascendente che quattro secoli di apostolato

fol. 11r: gli hanno assicurato in quelle popolazioni in favore dell'associazione croato-nazionale; l'altro sostiene a tutto suo potere la società "croato-cattolica". L'episcopato medesimo è diviso: l'Arcivescovo di Sarajevo ha sconfessato pubblicamente la società Nazionale Croata: il Vescovo di Banjaluka invece aderisce a questa e le resta fedele.

La diversità di vedute che, in fatto di azione sociale e politica, esiste fra i due cleri acuisce il dissidio per la questione delle parrocchie, che il clero secolare vorrebbe sottrarre alla cura dei francescani ed il nuovo su la introduzione della congrua

fol. 11v: parrocchiale, invocata dal clero secolare come un sollievo alle sue misere condizioni economiche e combattuta dai francescani.

A tali lotte si appassionavano i fedeli con ardore ed intemperanza; le polemiche tra l'una e l'altra parte diventano ogni giorno più vive, personali ed offensive con grande scapito della vita cristiana.

Sua Santità, a Cui hanno ricorso ambedue le parti, ha avvocato a sé l'esame e la decisione delle diverse questioni. Ha inviato, pertanto, all'episcopato ed ai due provinciali francescani una lettera in data 28 nov. cor. anno, con la

fol. 13r: quale ha imposto silenzio al clero sia secolare che regolare su le anzidette questioni ed ha annunciato l'invio di un Suo Delegato con l'incarico di studiare sopra luogo i provvedimenti che dovranno adottarsi per far cessare i dissidi così funesti alla salute delle anime ed alla causa cattolica.

Il P. Bastien scelto dal S. Padre per tale missione,

1° studierà quali siano i provvedimenti più opportuni ed efficaci, che possano condurre alla pacificazione delle due "associazioni croate rivali" sarebbe assai desiderabile che esse si fondessero in una sola, in modo, peraltro che nessuna in particolare potesse sembrare d'essere la vincitrice o la vinta. Se l'unione non fosse possibile, il P. Bastien procurerà di indicare se e quali altri mezzi vi siano per stabilire un accordo dura-

fol. 13v: -turo tra le Associazioni medesime.

2° Si informerà su lo stato reale della stampa croata più o meno dipendente sia dai dirigenti della Società Croata Nazionale e dai francescani sia dall'Arcivescovo. Questa stampa mantiene le polemiche e le inasprisce. Veda il P. Bastien non solo di impedirle, ma possibilmente di farsi che la stessa stampa non risulti come portavoce dell'Arcivescovo o dei francescani ed in genere del clero affine di non metter questo in prima fila nelle lotte politiche.

3° Da questo stesso punto di vista e pur tenuto conto delle speciali condizioni del clero in Bosnia Erzegovina, vegga il P. Bastien di proporre opportune misure per evitare che l'episcopato e (relativamente almeno) il clero immischi

fol. 18r: troppo in organizzazioni e lotte politiche per evitare ch'esso resti poi il primo implicato e responsabile sia delle eventuali dissensioni interne fra croati (cattolici), sia nella lotta contro il partito serbo (scismatico) e il partito mussulmano.

4° Si dia premura il P. Bastien di constatare se il popolo è contento o almeno non avverso di passare nelle parrocchie del clero regolare al secolare.

5° Uguale premura usi nell'investigare se il popolo sia contento od almeno non avverso all'introduzione della congrua parrocchiale in luogo della decima, che attualmente da esso si prestano.

I curati francescani sono stati accusati di riscuotere la decima

fol. 18v: con metodi poco convenienti alla dignità sacerdotale e quasi fiscale. È stato anzi segnalato, in particolar modo un abuso che sarebbe veramente deplorabilissimo. Ciascuna famiglia deve pagare secondo il numero dei suoi componenti, una somma al parroco, che la riscuote all'epoca della confessione pasquale e rilascia allora al padre di famiglia un biglietto o permesso di confessione per lui e per gli altri di casa. E se accade che il padre non può o non vuole pagare, la moglie ed i figli debbono da sé cercare i mezzi per poter giungere a confessarsi.

Veda, pertanto, il P. Bastien se realmente si verificano nella riscossione delle decime gli abusi segnalati.

fol. 19r: 6° Il clero secolare invoca l'introduzione della congrua come un sollievo alle sue condizioni economiche, le quali sono così misere, a quanto afferma da costringere i curati a fare - non di rado - una vita orrenda. Veda il P. Bastien se queste affermazioni rispondono alla verità e se la condizione media delle parrocchie secolari è realmente così misera da doversi rimediare con l'introduzione della congrua, oppure si possa ridurre il rimedio a chiedere al Governo un sussidio suppletivo per le parrocchie più povere.

7° È assolutamente necessario che il clero non sia vincolato al servizio politico del governo, come pare accada in Albania.

Il P. Bastien, dovrà ben considerare se, non c'è un serio pericolo, che l'introduzione della congrua porti

fol. 19v: seco come conseguenza, anche solo probabile, l'asservimento del clero al Governo. In generale, però, il P. Bastien si darà molta premura di misurare tutto quanto riguarda il progetto della congrua di modo che, se si adottasse, non generasse inconvenienti seri.

8° L'Arcivescovo di Sarajevo ha eretto molte nuove parrocchie smembrando quelle affidate ai francescani. Il P. Bastien veda

- a) se tale smembramento era necessario e se è stato fatto secondo le regole canoniche;
- b) se la parte restata alla parrocchia francescana è realmente sufficiente;
- c) se è il caso di fare nuovi smembramenti.

9° Il P. Bastien controllerà accuratamente se è vero che la condotta pubblica dei francescani lascia a

fol. 20r: desiderare e se è vero che essi non obbediscono all'Arcivescovo in ciò, in cui debbono obbedirgli. Gli si raccomanda poi di non trascurare d'informarsi della condotta del clero secolare.

10° S'informerà pure con pari premura se è vero che l'opinione pubblica accusa i PP. Gesuiti di

essere gl'ispiratori dell'azione antifrancescana dell'Arcivescovo sì da renderli moralmente responsabili.

11° Sono stati segnalati alla S. Sede dei disordini nell'amministrazione dei beni della Mensa Arcivescovile di Sarajevo.

Mgr. Stadler ha formato, si dice, ma non assicurato alla sua Diocesi un patrimonio di cinque milioni di corone, il quale però è gravato di debiti per tre milioni di lire pei quali si afferma che son pagati interessi usurari.

Si accusa l'Arcivescovo

fol. 20v: di essersi impegnato in speculazioni arbitrarie e rovinose, d'avere speso per le ultime elezioni una fortissima somma.

Il P. Bastien controllerà, pertanto, l'amministrazione economica della Mensa di Sarajevo e potrà pure controllare, se ne sarà il caso, anche quelle delle altre diocesi di Bosnia -Erzegovina.

12° Il P. Bastien farà esatta ed ampia relazione alla S. Sede con le relative proposte per le parrocchie e le congrue; su quanto egli avrà operato per la pacificazione politica delle due associazioni, della stampa ecc.; riferirà pure esattamente quante notizie avrà potuto procurarsi su tutti gli altri punti enunziati nelle presenti istruzioni.

Prilog br. 17.

Nacrt pisma kardinala državnog tajnika Merry del Vala P. Pierre Bastienu 16. prosinca 1910.

Original: AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 10, fol. 21r-22r.

Kardinal državni tajnik saopćuje P. Pierre Bastienu da ga je Papa osobno imenovao za svoga delegata u Crkvi Bosne i Hercegovine te mu ukratko sažima njegovu zadaću.

Draft letter of Cardinal Secretary of State Merry del Val informs P. Pierre Bastien that the Pope has personally appointed him as his delegate in the Church of Bosnia and Herzegovina and briefly summarizes his task.

fol. 21r: Admodum Reverendo Patri Petro Bastien, O.SB.

die 16 Decembris 1910

Admodum Reverende Pater!

Cum Beatissimus Pater, Pius Papa X, inter fideles Bosniae- Erzegovinae, nec non inter earundem Regionum Clerum utrumque Saecularem et Regularem, qui,

actionis socialis causa iam diu inter se disputant, pacem et concordiam instaurari summopere cupiat, omnibus rite matureque perpensis in illud consilium venit ut Paternitatem Tuam ad supradictas Regiones mittant cum munere amplissimas atque opportunas notitias de rerum

fol. 21v: circumstantiarumque adiunctis ibidem diligenter sumendi et easdem, postea, renunciandi ac referendi Eidem Sanctitati Suae, Quae Sibimet Ipsi reservatum vult decernere ac statuere quae ad easdem quaestiones dirimendas necessaria erunt.

Summus autem Pontifex pro certo habet quod, non solum Bosniae-Erzegovinae Episcopi sed etiam uterque clerus et ceteri omnes quibus tibi opus erit Paternitatem tuam libenti animo excepturi sint

fol. 22r: omnique ratione adiuturi, ita ut tanto munere tibi commisso, eo cum fructu fungi possis, qui Beatissimo Patri in animo est pro pace et bono animarum.

Dum Augusti Pontificis nomine et mandato Paternitati Tuae haec omnia libenter significare profero, sensus existimationis magnae in Te meae confirmo, et permanere gaudeo Paternitati Tuae addictissimus

Prilog br. 18.

Nacrt pisma kardinala državnog tajnika Merry del Vala nadbiskupu Stadleru 16. prosinca 1910. Original: AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 10, fol. 23rv.

Javlja mu da će benediktinac P. Pierre Bastien, biti papinski pohoditelj Crkve u Bosni i Hercegovini, da je vrlo sposoban redovnik i da će se sljedećih dana zaputiti u BiH.

Cardinal Secretary of State Merry del Val informed Archbishop Stadler on December 16, 1910 that the Benedictine P. Pierre Bastien would be a papal visitor to the Church in Bosnia and Herzegovina, that he was a very capable monk and that he would leave for B-H in the following days.

fol. 23r: Monsignor Giuseppe Stadler Arcivescovo di Sarajevo

16 dicembre 1910

L'ecclésiastico che il Santo Padre ha scelto per inviare in Bosnia- Erzegovina per lo scopo indicato nel Suo venerato autografo diretto alla S.V. Illmâ e Revmâ e ai di Lei suffraganei non che a cotesti Provinciali Francescani, in data 28 novembre a. c., è il M.R. P. Pietro Bastien, O.S.B., Religioso di piena fiducia della Santa Sede, il quale oltre ad essere dotato di scienza, prudenza e di esperienza, riunisce in sé tutte le qualità necessarie per compiere con frutto la missione che gli viene

fol. 23v: affidata.

Il prelodato Religioso partirà nei prossimi giorni per cotesti luoghi; e nel rendere di tutto ciò informata la S.V. La prego in pari tempo di renderne consapevoli anche i suoi Suffraganei ed i summenzionati Provinciali Francescani.

Profitto poi dell'incontro...

Prilog br. 19.

Nacrt pisma kardinala državnog tajnika Merry del Vala mons. Rossiju Stockalperu, otpravniku poslova nunciature u Beču, 16. prosinca 1910. Original: AAV, SS, anno 1914, rubr. 247, fasc. 10, fol. 24rv.

Izvješćuje ga o imenovanju P. Pierre Bastiena za pohoditelja Crkve u BiH te da će se ovaj sljedećih dana zaputiti na povjerenu misiju.

Draft letter Cardinal Secretary of State Merry del Val reports on December 16 to Mons. Rossi Stockalper, Chargé d' affaires at the Nunciature in Vienna, on the appointment of P. Pierre Bastien as a visitor to the Church in B-H and that he will go on his mission in the coming days.

fol. 24r: Mons. Rossi Stockalper incaricato di affari interim della S. Sede. 16. dicembre 1910

Sua Santità desiderando ricondurre la concordia tra i fedeli della Bosnia-Erzegovina, specialmente tra quel clero Secolare e Regolare che da qualche tempo, come è ben noto alla S.V., e è in discordia a cagione dell'azione sociale. La medesima Santità Sua è venuta nella determinazione d'avviare in quelle Regioni il M.R. P. Pietro Bastien, O.S.B., religioso sperimentato, istruito e prudente, e di affidargli la missione di assumere nel luogo le più ampie ed opportune informazioni, per

fol. 24v: riferirle poi alla Santa Sede, la quale si riserva di prendere in seguito quelle disposizioni e decisioni che saranno del caso. Il P. Bastien partirà nei prossimi giorni da Roma per recarsi direttamente in Bosnia-Erzegovina. Nel partecipare tutto ciò alla S.V. per Sua intelligenza e norma, profitto dell'incontro...

Nastojanja nadbiskupa Stadlera oko uvođenja kongruie za katolički kler u Bosni i Hercegovini od 1882. do 1910. godine

MILENKO KREŠIĆ

Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu
Catholic Theological Faculty of Sarajevo
E-mail: milenkokresic1@gmail.com

UDK: 272-789.32/33(497.6)(091)“1882/1910“

272-726.2 Stadler J.

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 8. prosinca 2020.

Prihvaćeno: 29. lipnja 2021.

Sažetak

U radu se obrađuje nastojanje vrhbosanskoga nadbiskupa Josipa Stadlera oko uvođenja i uređenja kongruie (prikladnog uzdržavanja svećenika) u Vrhbosanskoj nadbiskupiji, odnosno Bosni i Hercegovini u vremenu od 1882. do 1910. po uzoru na ostale zemlje Monarhije, tj. uz dogovor s državnim vlastima. U prvom poglavlju obrađeni su Stadlerovi pokušaji oko uvođenja kongruie od 1882. do 1901. U drugom poglavlju obrađeni su pokušaji rješenja ovoga pitanja u sklopu rješavanja tzv. "katoličke autonomije". U trećem poglavlju opisan je pokušaj rješenja u dogovoru sa Zemaljskom vladom te u četvrtom pokušaj rješenja preko Svete Stolice. Usprkos svim Stadlerovim pokušajima, koji su trajali gotovo neprestano, u različitom intenzitetu, kongruia na kraju nije uvedena zbog protivljenja franjevac koji su procijenili da bi njezinim uvođenjem više izgubili nego dobili.

Ključne riječi: kongruia; nadbiskup Stadler; franjevci; Zemaljska vlada; Bosna i Hercegovina, Sveta Stolica.

Archbishop Stadler's efforts regarding the introduction of congrua for the Catholic clergy in Bosnia and Herzegovina from 1882 to 1910

Original scientific article
Received: 8 December 2020
Accepted: 29 June 2021

Summary

The paper deals with Archbishop Stadler's efforts regarding the introduction and regulation of congrua (adequate support for priests), first in the Roman Catholic Archdiocese of Vrhbosna (and Banja Luka till 1884) and later in the entire Ecclesiastical Province of Vrhbosna in the period from 1882 to 1910 following the example of other Monarchy countries, i.e. in the agreement with the state authorities. The first chapter deals with Stadler's attempts to introduce congrua from 1882 to 1901. Throughout this period, he tried to solve the problem in agreement with the Bosnian Franciscans, who almost exclusively, especially at the beginning, comprised the pastoral clergy of the mentioned Dioceses, as well as with the suffragan bishops. He had acceptable support from the bishop, but the problem was not solved because Bosnian Franciscans were not interested for its solving. The second chapter deals with the attempts to solve this issue in the framework of addressing the so called "Catholic autonomy". They lasted from 1905 to 1909. Joint minister of finances, I. Burián was at his disposal then, as well as the agreement of the suffragan bishops, but he did not have the consent of the Franciscan Province of Bosnia administration that requested "parity" in relation to bishops regarding making decisions for introduction and distribution of congrua. As that was contrary to canon law for Stadler, it was unacceptable for Bishop Marković. Stadler then suggested to the government a draft of the congrua arrangement that was very close to the Franciscan attitude, but since the government did not accept the entire autonomy project, they also did not accept the proposal of the congrua arrangement. In June 1909 Stadler had a new proposal for the government regarding the congrua arrangement. He had a consent of Bishop Marković, but not of Bishop Buconjić and Bosnian Franciscans. At that moment it was clear why Franciscans were rejecting congrua. They thought that their incomes would be decreased with the intro-

duction of congrua, which could endanger the existence of their monasteries and educational institutes. The third chapter deals with Stadler's attempt to make the agreement with the Land Government regarding the congrua introduction. When it was seen that the congrua could not be introduced for all the clergy due to oppositions of the Franciscans and Bishop Buconjić, the Government, who thought this issue should be solved, suggested Stadler to limit introduction of congrua only on secular clergy. Although Stadler made some steps in that sense (sent to the government reports of diocesan parishes as the confirmation that the faithful wanted congrua instead of parish-priest fees) conditions set by the government or ministries from Vienna were not eventually acceptable for Stadler. Namely, the minister required that the lay faithful, who should be taxed, have a decisive role in the congrua arrangement, as it was the case with the Serbian Orthodox and Muslims. According to Stadler that was against canonical norms. The fourth and the last chapter deals with Stadler's efforts to make pressures on Franciscans through the Holy See and that they ask for the introduction of congrua. The Holy See estimated that this issue caused division among the clergy in Bosnia and Herzegovina and decided to examine it before making final decision. He entrusted the issue to Apostolic Delegate P. Bastien, whom he sent to Sarajevo at the end of 1910.

Keywords: congrua; Archbishop Stadler; Franciscans; Land Government; Bosnia and Herzegovina; Holy See.

Uvod

Kongrua dolazi od latinskoga *congrua sustentatio* - prikladno uzdržavanje ili *portio congrua* - prikladan dio, što konkretno predstavlja dostatno primanje za pristojno uzdržavanje svećenika. Radi se o srednjovjekovnoj praksi koja se odnosila na "vikare" koju je Tridentiski koncil (1545.-1563.) proširio na biskupe i župnike te pravo nadzora nad pitanjem kongruje povjerio biskupima.¹ Odredbe Tridenta preuzeo je *Zakonik kanonskog prava* iz 1917. Ante Crnica u *Priručniku kanonskog prava Katoličke Crkve* iz 1945. kongruu definira ovako: "Župnik ima pravo na pristojno uzdržavanje (*congrua sustentatio*) kao nagradu za svoj rad. Tu nagradu daje mu u prvom redu nadarje (*beneficium*), koje

---

1 HERBERT KALB, "Kongrua", u: *Lexikon für Theologie und Kirche*, VI., Herder, Freiburg im Breisgau, 2006., str. 252-253.

je spojeno sa župničkom službom i koje dobiva pri preuzimanju službe. Gdje nema nadarja ili je nedovoljno, nadoknađuje ga doprinos iz državnog vjerskog pologa (fonda), podavanja sa strane vjernika (redovina, lukno, bir, poreština) koja se daju bilo u naravi bilo u gotovini."²

Krajem 19. stoljeća, tj. u Stadlerovo vrijeme, u većini europskih zemalja (Landes) prikladno uzdržavanje svećenika bilo je uređeno ili kroza zakon o kongruui ili kroz neki drugi zakonski akt. U Austriji je postojao zakon o kongruui koji je konačan oblik dobio 1898. U Ugarskoj nije postojao zakon o kongruui ali su svećenička primanja bila uređena zakonskim člankom XIV. iz 1898. U Hrvatskoj također nije postojao zajednički zakon o kongruui ali su svećenička primanja bila uređena različitim zakonskim aktima za pojedine dijelove zemlje: bivšu Vojnu krajinu, civilnu Hrvatsku i Senjsko-modrušku biskupiju.³

U Bosni i Hercegovini, koje su bile pod osmanskom vlašću, župnici su se uzdržavali od priloga vjernika. Od vremena do vremena crkvene bi vlasti propisivale koliko su vjernici bili dužni davati svojim župnicima, ali kako nije postojao jasan zakonski okvir, ovakav je način pružao priliku za mnoge zloporabe bilo od vjernika koji nisu propisano davali svojim župnicima ili od župnika koji bi na neprikladan način utjerivali od svojih vjernika ono što su im oni trebali ili što su župnici mislili da bi im oni trebali dati.

Postavši vrhbosanskim nadbiskupom 1881. godine Josip Stadler, tadašnji profesor na zagrebačkom Bogoslovnom fakultetu, nastojao je ovo pitanje urediti kako bi se gore navedene zloporabe izbjegle i kako bi župnici, tamo gdje to nije bilo moguće od primanja vjernika, ipak pristojno živjeli.

Pitanjem kongruue za katolički kler u Bosni i Hercegovini do sada su se, koliko je poznato autoru, izravno bavili prof. don Petar Vrankić i prof. fra Velimir Blažević te djelomično, samo kada je riječ o pitanju autonomije, Luka Đaković. Prof. Vrankić u svojoj knjizi na njemačkom jeziku *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina (1878-1918)*, koristeći razne izvore, vatikanske i sarajevske: nadbiskupijske i franjevačke, posvetio je ovom pitanju jedno poglavlje kao i fra Velimir Blažević u svojoj studiji *Bosanski franjevci i nadbiskup dr.*

---

2 ANTE CRNICA, *Priručnik kanonskog prava Katoličke Crkve*, Franjevačka visoka bogoslovna škola Makarska, Zagreb, 1945., str. 97.

3 Kongruafrage in BOSNIEN und HERCEGOVINA - Studie, ARHIV BOSNE I HERCEGOVINE (ABiH), ZEMALJSKA VLADA U SARAJEVU (ZVS), *Präsidium (Präs.)*, 4151/1912., str. 4-10.

Josip Stadler koji je, za razliku od Vrankića, koristio uglavnom arhiv Franjevačke provincije Bosne Srebre. Kao što je već rečeno Luka Đaković ove se teme dotiče u onom opsegu u kojem je ona bila prisutna u Stadlerovim prijedlozima o katoličkoj autonomiji u Bosni i Hercegovini, poglavito u svom radu "Nastojanje nadbiskupa Stadlera oko stjecanja crkvene autonomije u Bosni i Hercegovini".

Ovaj rad na temelju nekorištenih izvora te korištenih, u gore navedenoj literaturi dajući im opširniju interpretaciju, kao i na temelju gore navedene literature nastoji dati temeljitiji uvid u tematiku te jasnije osvijetliti ulogu svih aktera u slučaju, na osobit način djelovanje nadbiskupa Stadlera koji je bio glavni inicijator i promotor uvođenja kongrua. Rad se ograničava na razdoblje od 1882. do 1910. jer, prema autorovu mišljenju, nakon što je Sveta Stolica sebi pridržala ovo pitanje, uloga nadbiskupa Stadlera u smislu i opsegu kakva je do tada bila, tim je jednostavno prestala.

1. Prvi Stadlerovi pokušaji oko uređenja kongrua

Prvi pokušaj nadbiskupa Stadlera da se uredi kongrua, odnosno doлично uzdržavanje župnika, dogodio se neposredno nakon njegova ustoličenja krajem siječnja 1882., a drugi godinu dana poslije, krajem siječnja 1883. Namjera mu je bila doznati od župnika količinu i vrstu župnih prihoda kako bi o tome mogao obavijestiti Zemaljsku vladu i poduzeti potrebne korake da se uredi prikladno uzdržavanje župnika. U dopisu od 30. siječnja 1883. kojega je uputio franjevačkoj upravi u Sarajevu naveo je da je ovo pitanje potrebno urediti kako se vjernici ne bi mogli tužiti "da svećenstvo traži ono što mu po pravu ne ide, a niti da se svećenstvo ne tuži, da mu se ne daje dovoljno za pristojno uzdržavanje".⁴ Ni od jednoga ni od drugoga pokušaja nije bilo ništa, jer župnici franjevci nisu reagirali na njegove molbe.⁵

Ponovni pokušaj uslijedio je u rujnu 1885. Nadbiskup je preko dekana pozvao župnike da na ordinarijat "upute molbe Zemaljskoj vladi u Sarajevu da zatraži od carske i kraljevske vlade da ona propiše koliko bi svaki vjernik trebao prinositi godišnje svome župniku".⁶ Na

4 VELIMIR BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci i nadbiskup dr. Josip Stadler*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 2000., str. 99.

5 PETAR VRANKIĆ, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina (1878-1918)*, Schöningh, Paderborn - München - Wien - Zürich, 1998., str. 689-690; V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci*, str. 98-99.

6 P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 690; V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci*, str. 100.

nadbiskupovu okružnicu reagirao je provincijal bosanske franjevačke provincije fra Antun Čurić. On je 1. studenoga 1885. dekanima i župnicima franjevcima zabranio da odgovore nadbiskupu. Pohvalio je nadbiskupovu namjeru da se pobrine za dolično uzdržavanje dušobrižnika ali im je napomenuo da su oni franjevci i da su u svemu osim "in cura animarum" - "u skrbi za duše" podložni redovničkim poglavarima te da je samo redovnička uprava nadležna o toj stvari raspravljati s mjerodavnom crkvenom vlašću. Provincijal je također dao do znanja franjevcima koji su se nalazili na župama da bez obzira, ako ordinarijat ili vlada odrede što su vjernici dužni davati svojim župnicima, oni se time ne namjeravaju služiti nego će se držati stare prakse. Prema provincijalovu mišljenju oni se tim načinom ne će služiti jer će to ne samo umanjiti "časť, poštenje i povjerenje puka prema redovnicima" nego i posve oboriti.⁷

Stadler je pitanje kongruie ponovo pokrenuo 1891. godine. Nadbiskup je pisao župnicima da dostave "izvješća o prihodima koje dobivaju i koliko bi trebalo da dobivaju na svojoj župi".⁸ Nadbiskupovo pismo razmatrano je na provincijskom kapitolu Bosne Srebrene 15. travnja 1891. na kojem je zaključeno da se o zavođenju obvezatnih prihoda vjernika s nadbiskupom ne može razgovarati bez pristanka generala reda.⁹ Provincijal fra Andrija Buzuk obavijestio je 20. siječnja 1892. dekane da mogu poslati ordinarijatu izvješća o prihodima na župama ali da ne mogu davati prijedloge za uvođenje kongruie, napominjući im da pravila reda zahtijevaju da se mora živjeti od dobrovoljnih priloga vjernika i da će tako ostati, i ako bi se uvela župna kongruia.¹⁰

Nadbiskup Stadler ponovo se uključio u pitanje kongruie 1893. godine, kada se pokrenulo pitanje patronata vlade nad župama u Bosni i Hercegovini. Državni tajnik Svete Stolice kardinal Mariano Rampolla tražio je o tome mišljenje nadbiskupa Stadlera i biskupâ sufraganâ Buconjića i Markovića. Kako se vidi iz Stadlerova pisma Buconjiću i Markoviću, on je bio mišljenja da bi umjesto patronata bilo prikladnije riješiti pitanje kongruie. Patronat je za Stadlera bio neprihvatljiv jer bi

---

7 P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 690; V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci*, str. 100-101. Dio provincijalova pisma donosi Blažević na spomenutim stranicama u bilješki 353.

8 V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci*, str. 102.

9 V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci*, str. 102.

10 P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 692; V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci*, str. 102-103.

se vlada, kao što se vidi na primjeru Hrvatske, u namještanju župnika vodila isključivo političkim interesima, zanemarujući one crkvene. Predlagao je biskupima sufraganima da se kongrua uredi tako da župnici dobivaju i dalje "u naravi" od naroda ono što inače dobivaju i da im se to zajamči te da povrh toga dobivaju "stalnu potporu" od vlade za uzdržavanje, veću ili manju, ovisno o mjestu i troškovima.¹¹ Biskup Buconjić mu je odgovorio da je on što se tiče kongruie istoga mišljenja. Što se tiče patronata generalno je bio protiv. Međutim, u slučajevima "u kojima se primanja svećenika ne mogu drugačije providiti", kao što su mjesta gdje su rijetki katolici raspršeni među nekatolicima, moglo bi se dopustiti.¹² Biskup Marković bio je i protiv patronata i kongruie. Što se tiče kongruie, odnosno uzdržavanja župnika, smatrao je da treba ostati način kakav je do tada bio u uporabi.¹³ Dobivši odgovore biskupa Buconjića i Markovića nije odmah odgovarao kard. Rampolli nego je najprije, bez obzira na negativan odgovor biskupa Markovića, pokušao stupiti u doticaj s vladom kako bi ona pomogla oko uvođenja i uređenja kongruie.¹⁴ Stadlerovo pismo u pregledanim arhivskim fondovima Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva financija nije pronađeno, ali u jednom kasnijem pismu kard. Rampolli Stadler piše da je vladi predložio kako bi trebalo odrediti "neki dio" bez kojega svećenik u dotičnoj župi ne može pristojno živjeti. Župe bi, prema Stadlerovu prijedlogu, trebalo podijeliti u tri razreda tako da župnici župa iz prvoga razreda primaju 1200 for.(inti), iz drugoga 800 for. i iz trećega

---

11 Stadler Markoviću, 14. 10. 1893., Arhiv Banjolučke biskupije (ABB), VI., 1884.-1918., 354/1893; Stadler Buconjiću, 16. 10. 1893., Arhiv Mostarsko-duvanjske biskupije (AMDB), 324/1893.

12 Buconjić Stadleru, 16. 12. 1893., ARCHIVIO APOSTOLICO VATICANO (AAV), *Archivio della Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinarii* (AA. EE. SS.), Austria, Pos. 660, Fasc. 299, f. 25rv. "Interim, fateor me idem opinari ac Exell. Vestram circa congruam nostris parochis providendam independenter a jure patronatus Gubernii", f. 25r.

13 Marković Stadleru, 29. 10. 1893., AAV, AA. EE. SS., Austria, Pos. 660, Fasc. 299, f. 23r-24r. "Quod spectat ad institutionem et coordinationem congrua cleri curati in Bosnia Hercegovina qua Illustritas V. in supra fata epistola meminit et observat, intime sum persuasionis istius: nihil innovandum, nihil recedendum a consuetudine et praxi hodierna plusquam integro saecolo, nec sine sufficientis decentis sustentationis cleri ejusque utilitate confirmata", f. 23v.

14 "Quae responsa nolui statim ad Eminentiam Vestram mittere, eo quod ad gubernium nostrum litteras supplices misi, ut juvaret nos in disponenda et ordinanda congrua". Stadler Rampolli, 27. 11. 1894., AAV, AA. EE. SS., Austria, Pos. 660, Fasc. 299, f. 20r.

600 for.¹⁵ Župnik, koji u svojoj župi prima manje nego što je određeno prema pojedinom razredu, trebao bi ostatak do određene količine primati od vlade.¹⁶ Vlada na njegov dopis uopće nije reagirala, iako je, kako piše, više puta od nje tražio odgovor. Ne dobivši odgovor vlade odlučio je odgovoriti kard. Rampolli na njegov upit iz rujna 1893. o prikladnosti patronata. Kako se vidi iz odgovora, Stadler je bio protiv patronata kakav je u Austro-Ugarskoj Monarhiji, međutim u krajnjoj liniji ipak bi na nj pristao ali da ga Sveta Stolica dogovori s carem jer, kako piše, "ovako ne može dalje opstati, jer mnogi župnici jedva mogu živjeti".¹⁷ Prikladnijim rješenjem smatrao je uređenje kongruue te je zamolio kardinala državnoga tajnika da se preko apostolskog nuncija u Beču sve pokuša kako bi se uredila kongruua prema njegovu prijedlogu Zemaljskoj vladi u Sarajevu.¹⁸

Stadler je pitanje kongruue ponovo postavio na "pozornicu" 1901. godine. Najavljujući kard. Rampolli 8. studenog 1901. da bi se njih trojica biskupa trebala sastati na jedan provincijalni koncil u Banjoj Luci, "ako Sveta Stolica to dopusti", zamolio ga je da se zauzme da Sveta Stolica potakne sklapanje konkordata s Monarhijom za Bosnu i Hercegovinu kojim bi se riješila mnoga goruća pitanja Crkve u Bosni. Jedno od tih gorućih pitanja bila je i kongruua. Stadler je ponovo predložio da se župe podijele u tri razreda te da župnici, ovisno o razredu kojem pripadaju, dobivaju plaću: 1000 kr.(una), 1600 kr. i 2000 kr. jer, kako piše, zbog siromaštva naroda župnici žive oskudno.¹⁹

---

15 Kao ilustracija može poslužiti podatak: Stadler je 1890. kupio za ubožnicu u Medenici ulici tri krave koje je platio 300 for. ARHIV SLUŽAVKI MALOG ISUSA, ZAGREBAČKA PROVINCIJA, Knjiga računa: 1890.-1899., *Izdatak 1890.*, br. 42 i 43. Dakle, iz ovoga je razvidno kako je župnik na maloj župi, prema Stadlerovu prijedlogu, za svoja godišnja primanja mogao kupiti šest krava.

16 Stadler Rampolli, 27. 11. 1894., AAV, AA. EE. SS., Austria, Pos. 660, Fasc. 299, f. 20v.

17 Stadler Rampolli, 27. 11. 1894., AAV, AA. EE. SS., Austria, Pos. 660, Fasc. 299, f. 21r. "Certum enim est, sic non posse diu permanere, quum multi parochi vix vivere possint", f. 21r.

18 "Omnia facere mediante Nuntio Apostolico Vienensi, quatenus congruam juxta meam propositionem factam gubernio Bosnensi regulatur." Stadler Rampolli, 27. 11. 1894., AAV, AA. EE. SS., Austria, Pos. 660, Fasc. 299, f. 21r.

19 "Biosognerebbe pure determinare una congrua ai paroci dividendo li in tre parti, quanto al salario: di 1.000 corone, di 1.600 cor. e di 2.000 cor. poichè la popolazione è povera e i paroci vivono a stento." Stadler Rampolli, 8. 11. 1901., AAV, AA. EE. SS., Austria, Pos. 880, Fasc. 392, f. 71v. Citat se također nalazi u: P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 692, bilješka 5.

2. Pokušaj rješenja u kontekstu "katoličke autonomije"

Nakon što su bosanskohercegovački pravoslavci kroz prosvjetno-školsku autonomiju uredili položaj Pravoslavne crkve u BiH, te ujedno time i pitanje uzdržavanja klera, nadbiskup Stadler je ponovo pokrenuo ovo pitanje s katoličke strane u kontekstu rješavanja cjelokupna položaja Katoličke Crkve u BiH.²⁰ Jedan od glavnih razloga koji je potaknuo Stadlera na ovaj korak, osim navedene zgodne prilike, sigurno je bio i taj što je s vremenom sve više i više svjetovnih svećenika preuzimalo župe koje su redovito imale manji broj vjernika od župa koje su opsluživali franjevci pa tako i manja primanja s kojima su se jedva mogli uzdržavati.

Prijedlog kako bi trebalo urediti kongruu zajedno s pravoslavnim statutom poslao je početkom listopada 1905. biskupima Markoviću i Buconjiću, bosanskom franjevačkom provincijalu te dekanima u Vrhbosanskoj nadbiskupiji i župniku sarajevskom.²¹ Kako se vidi iz pisma biskupu Markoviću, Stadler je neposredno prije pisanja ovog pisma razgovarao sa zajedničkim ministrom financija Istvánom Buriánom. Jedna od glavnih tema njihova razgovora bila je kongrua. Stadler je predložio ministru da bi župnici na manjim župama primali godišnje 800 for., srednjim 1000 for., a na većim 1200 for. Ministar se tomu, kako piše, nije protivio pa su se složili da se prouči statut srpsko-pravoslavne autonomije te mu se potom podnese prijedlog.²² Kao što je već rečeno, Stadler je sačinio prijedlog te ga poslao na navedene adrese. Što se tiče kongruie predložio je da se, ako bi se sav *bir* (davanja u naturi) dokinuo osim štolarine (prihoda koji svećenici dobivaju od župljana prilikom podjele sakramenata ili sakramentalna), župnicima na manjim župama daje godišnje 800 (900) for., na srednjim župama 1100 (1200) for., na najvećim župama 1200

20 O glavnim odredbama srpsko-pravoslavnog statuta o autonomiji pogledati: P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 291-295.

21 ARHIV VRHBOSANSKE NADBISKUPIJE (AVN), prot., 1027/1905. Pismo biskupu Markoviću iz kojega će se crpiti sadržaj Stadlerova pisma. Stadler Markoviću, 3. 10. 1905., ABB, VI., 1884.-1918., 647/1905.

22 "Glavna točka našeg razgovora bješe uredjenje svećeničke kongruie. Ja sam naime predložio, neka bi župnici na najmanji župah godimice dobivali po 800 for., na srednjih po 1.000 for., a na najvećih po 1.200 for. On se tomu predlogu nije otimao. No budući da bi trebalo još puno toga urediti, onda se o tom složismo, da bi najbolje bilo, da proučimo statut izdan za hrišćane, pa da mu načinimo predlog." Stadler Markoviću, 3. 10. 1905., ABB, VI., 1884.-1918., 647/1905.

(1500) for. te kapelanima 600 for.²³ Biskup Buconjić odgovorio je 4. studenoga 1905. da je prijedlog dao konzistorijalcima "na pretres" te da se s prijedlogom uglavnom slaže.²⁴ Uprava franjevačke provincije Bosne Srebrene, odnosno Definitorij o nadbiskupovu prijedlogu raspravljao je 14. prosinca 1905. i načelno s tri glasa za i dva protiv pristao da se s nadbiskupom uđe u razgovor o uvođenju kongruue ali pod sljedećim uvjetima: 1. da biskupi metropolije prihvate načelan prijedlog da se franjevački kandidati uzdržavaju sredstvima koja su na raspolaganju i svjetovnim kandidatima; 2. da u pregovorima o kongruui sa Zemaljskom vladom sudjeluje i provincijal; 3. da u uređenju i provođenju kongruue provincija sudjeluje ravnopravno s ordinarijatom prema broju svojih članova.²⁵ Odgovor biskupa Markovića na Stadlerovo pismo s početka listopada u protokolima Vrhbosanske i Banjolučke biskupije nije zabilježen. Međutim, može se pretpostaviti da je postojao nekakav usmeni odgovor što bi se moglo zaključiti iz daljnjih koraka biskupa Markovića iz kojih se vidi da je bio za uvođenje kongruue. Naime, kada je Stadler dobio odgovor franjevačke uprave, prosljedio ga je biskupima Markoviću i Buconjiću zatraživši od njih mišljenje. On je smatrao da se dvije posljednje točke protivne kanonskom pravu.²⁶ Biskup Marković mu je odgovorio, što se tiče prve točke, da je konvencijom između Austro-Ugarske Monarhije i Svete Stolice i papinom bulom određeno kako će se uzdržavati kandidati svjetovnoga klera te da biskupi Bosne i Hercegovine ne mogu "po sebi u tome što mienjati i prikrajati" te da se nitko "ne protivi da i redovnička franjevačka mladež u Bosni i Hercegovini isto zadobije; te stoga dotičnom franjevačkom starješinstvu nitko ne bi zamjerao, kada bi to na vrhovnom odlučujućem mjestu i postigao, pače bi se svatko i radovao".²⁷ U odnosu na dvije posljednje točke i Marković je bio mišljenja da "se načelno ta tražbina ne može prihvatiti, jer se ne

---

23 Stadler Markoviću, 3. 10. 1905., ABB, VI., 1884.-1918., 647/1905. Podatak se također nalazi u: P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 693.

24 "Vaše predloge dao sam bio na pretres mojim konsistorijalcima, kao i 'Statut' za hrišćane uredjen pak smo stoga malo zakasnili. S Vašim predlozima slažemo se i mi uglavnom." Buconjić Stadleru, 4. 11. 1905., AVN, 1124/1905.

25 Prijedlog franjevačke uprave Stadler je poslao biskupu Markoviću, 4. 1. 1906., ABB, VI., 1884.-1918., 9/1905.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 693, osobito bilješka 2; V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci*, str. 103-104.

26 AVN, prot., 8/1906.; Stadler Markoviću, 4. 1. 1906., ABB, VI., 1884.-1918., 9/1906.

27 Marković Stadleru, 14. 1. 1906., ABB, VI., 1884.-1918., 35/1906.

podudara s crkvenim pravom niti s crkvenom tradicijom".²⁸ Odgovor biskupa Buconjića u protokolu Vrhbosanske nadbiskupije nije pronađen. Odbijanje franjevačkoga prijedloga vjerojatno je bio razlog pa je Definitorij Provincije na predkapitularnoj sjednici 2. travnja 1906. odlučio da se pitanje kongruie ne stavlja na dnevni red.²⁹

Nakon spomenute korespondencije i događanja, nadbiskup Stadler je 20. siječnja 1907. podnio Zemaljskoj vladi prijedlog za "katoličku autonomiju" po uzoru na srpsko-pravoslavnu. Prijedlog je, kako piše nadbiskup, podnesen ne samo u ime Vrhbosanske nadbiskupije, nego i u ime ostalih biskupa i u sporazumu s franjevačkim provincijalima.³⁰ Suglasje s biskupima sufraganima, kao što je već izneseno, postojalo je, međutim ostaje upitno je li postojalo suglasje s franjevačkim provincijalima. U pisanoj korespondenciji nema mu nikakva traga.³¹

Jedna od točaka u prijedlogu o autonomiji koji je Stadler podastro vladi bilo je uređenje kongruie. Naime, nadbiskup je predložio da bi bilo najbolje da se zadrži *bir* "uobičajen prošlošću i narodnim običajem", s tim da bi vlada preko svojih službenika bila na pripomoć župnicima u ubiranju bira u slučajevima kada netko ne želi dobrovoljno dati svoj prilog. Osim toga, piše nadbiskup, kako ima "slabih župa, kakvih je ve-

28 Marković Stadleru, 14. 1. 1906., ABB, VI., 1884.-1918., 35/1906.

29 V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci*, str. 104.

30 "[...], to se smjerno potpisani kako u ime nadbiskupije Vrhbosanske, tako i u ime svih ostalih biskupija, mostarske, banjalučke i trebinjske, sporazumno s obadva franjevačka provincijala obraća na tu visoku Vladu". Stadler Vladi, 20. 1. 1907., ABiH, ZAJEDNIČKO MINISTARSTVO FINACIJA (ZMF), *Præsidium (Präs.)*, 160/1907. Tekst prijedloga objavljen je s komentarima autora u: LUKA ĐAKOVIĆ, "Nastojanje nadbiskupa Stadlera oko stjecanja crkvene autonomije u Bosni i Hercegovini", (ćir.), u: *Prilozi instituta za istoriju*, 18, Sarajevo, 1981., str. 235-236. Pogledati također: LUKA ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata (I. dio: Do otvaranja Sabora 1910.)*, Globus, Zagreb, 1985., str. 126; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 693-694; MARKO KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878.-1914.*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 1992., str. 171-172; V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci*, str. 104-105.

31 Blažević i Vrankić mišljena su da dogovora nije bilo. "Nadbiskupski ordinarijat nije nastavio pregovaranje s upravom Provincije o kongruui, ali je 1907. nastupio kod Zemaljske vlade samostalno i s modificiranim prijedlogom." V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci*, str. 104. Sličnog je stajališta i Vrankić: "Stadler war durch da zögernde Verhalten der Franziskaneroberen tief gekränkt und versuchte in direkten Verhandlungen über die katholische Autonomie mit der Landesregierung auch die allgemeine Frage der Dotierung des Seelsorgeklerus in Bosnien und Herzegowina zu klären." P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 693.

ćina po Bosni-Hercegovini", bilo bi potrebno da se župnicima na tim župama povrh bira daje pripomoć od 1000 do 2000 kruna. Kako bi se i onim svećenicima koji nemaju nikakva bira, osobito kapelanima, osiguralo dolično uzdržavanje, predložio je da se "katoličkom dušobrižništvu dade 10% od poreza i ta svota da se među biskupije podijeli prema broju pučanstva".³² Zemaljska vlada, koja je također smatrala potrebnim urediti ovo pitanje, Stadlerov prijedlog nije mogla prihvatiti ponajviše iz razloga jer se smatralo da bi to bilo preveliko opterećenje za katoličko pučanstvo. Prema njezinu mišljenju najprikladnije bi bilo kada bi se katolički episkopat mogao složiti da se umjesto sadašnjega bira uvede 10% kulturni prirez, s tim da se to može provesti i u župama koje pripadaju franjevcima.³³ Kako vlada nije prihvatila nadbiskupov prijedlog o uređenju autonomnog položaja Katoličke Crkve, tako nije prihvatila ni prijedlog o uređenju kongrue.

Ponovo se o uređenju kongrue počelo govoriti u lipnju 1909. Kako su muslimani bili na pragu rješenja svojega statusa kroz vakufsko-mearifijsku autonomiju, nadbiskup je ponovo počeo raditi na rješavanju statusa Katoličke Crkve. Što se tiče kongrue, izradio je detaljan prijedlog koji se trebao uputiti Zajedničkom ministarstvu financija. Prijedlog je osim svećenika u pastoralu uključivao također i svećenike koji bi zbog bolesti, privremeno ili trajno, bili onesposobljeni za pastoralnu službu. Prema nadbiskupovu prijedlogu s uvođenjem kongrue prestalo bi ubiranje bira. Župe bi bile podijeljene u četiri razreda prema broju vjernika. Župnici bi, ovisno o razredu župe kojom upravljaju, dobivali godišnju plaću od 1200 do 3600 kr., s time da bi im se šest puta kroz petogodišnju službu plaća povećavala za po 200 kr. Kapelani bi dobivali godišnju plaću po 1200 kr., a bolesni svećenici nesposobni za pastoralnu službu, ovisno o godinama provedenim u pastoralu, 800, odnosno 1200 kr. pa naviše. Kako bi Ministarstvo znalo koliko će podići prirez na svaku župu, dotični bi župnici trebali "točno i vjerno" dostaviti koliko godišnje primaju od svojih župljana i od zemljišnih prihoda ako ih župa posjeduje.³⁴ Prije upućivanja

---

32 Stadler Zemaljskoj vladi, 20. 1. 1907., ABiH, ZMF, Präs., 160/1907.; ABiH, ZVS, *Reservierte (Res.)*, 5352/1907.; L. ĐAKOVIĆ, "Nastojanje nadbiskupa Stadlera", str. 235-236; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 694.

33 Winzor Ministarstvu financija, 27. 9. 1907., ABiH, ZMF, Präs., 1123/1907.; L. ĐAKOVIĆ, "Nastojanje nadbiskupa Stadlera", str. 240; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 694.

34 Stadler Markoviću, 18. 6. 1909., ABB, VI., 1884.-1918., 389/1909.; Stadler Buconjiću, 18. 6. 1909., AMDB, 389/1909. Stadlerov prijedlog se također nalazi

Ministarstvu, Stadler je prijedlog poslao 18. lipnja 1909. biskupima u Mostaru i Banjoj Luci, te upravi bosanske franjevačke provincije.³⁵

Biskup Marković odobrio je njegov projekt. Zahvalio mu je što se odlučio na uređenje kongrue "neka bi jednoc tužaljke prestale od strane župnika, a i župljani nemarni prisilili se i obavezali na svoju dužnost, za uzdržavanje svoga župnika".³⁶ Biskup Buconjić je bio protiv. Smatrao je da prijedlog nije povoljan za svećenike jer prema njegovu mišljenju postaju "državni službenici što je vrlo opasno za nas". Smatrao je također da kategorizacija župa, saslušavši "neke svećenike osobito svjetovne" nije dobra, nego da bi se primanja trebala rasporediti "prema službi kako koji služi i teškoći službe".³⁷ Bosanski franjevački provincijal fra Franjo Komandanović odgovorio je na Stadlerov upit 20. srpnja 1909. da ne može ništa odgovoriti "bez kongresa sve provincije" koji se trebao održati prvih dana kolovoza 1909.³⁸ Kroz ovo vrijeme, od 18. lipnja do 20. srpnja 1909., dogodile su se dvije bitne stvari. Provincijal Komandanović dobivši Stadlerov upit od 18. lipnja pisao je 3. srpnja generalu reda, iznijevši mu poteškoće koje bi zadesile franjevce uvođenjem kongrue i pitao ga za savjet kako postupati u ovim okolnostima. Naime, kako provincijal piše, uvođenjem kongrue došla bi u opasnost opstojnost njihovih samostana i odgojnih zavoda kao i redovnička disciplina, poslušnost župnika koji bi uvođenjem kongrue uvelike ovisili o nadbiskupu.³⁹ General mu je odgovorio 12. srpnja da kongrua nije u skladu s "Regulom" te se izja-

---

u talijanskom prijevodu u: AAV, AA. EE. SS., Austria, Pos. 1036, Fasc. 442, f. 38r-40r. O njemu također: P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 695.

35 Stadler Markoviću, 18. 6. 1909., ABB, VI., 1884.-1918., 389/1909.; Stadler Buconjiću, 18. 6. 1908., AMDB, 198/1909.; Upravi bosanske franjevačke provincije, AVN, 720/1909.

36 Marković Stadleru, 24. 6. 1909., AVN, 738/1909.

37 Buconjić Stadleru, 6. 7. 1909., AVN, 796/1909.

38 Komandanović Ordinarijatu, 20. 7. 1909., AVN, 880/1909. O Komandanovićevu odgovoru također: P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 695; V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci*, str. 105.

39 "Si vero congrua instituetur, tunc proventus parochorum certi reddentur,... ut parochi absolute nulla superflua habituri sint, quia etiam ipsi parochi, si modice vixerint, vix honestam sustentationem ex provendibus congruae, habere poterunt, atque ita convectus nostri et consequenter etiam studia nostra privabuntur primariis suis proventibus et necessario interibunt. Praetera, non parum pertimescenda est, relaxatio disciplinae et insubordinatio religiosorum in parochiis viventium, quia omnis autonomia et tota res congrae in manibus Archiepiscopi erit, ab eiusdemque arbitrio etiam poenae et mulctae

snio za stari običaj da se franjevci na župama uzdržavaju dobrovoljnim priložima vjernika.⁴⁰ Negdje u isto vrijeme, nadbiskup Stadler je uz odobrenje biskupa Markovića zatražio od župnika da ordinarijatu dostave točno koliko primaju od župljana ili župe obavijestivši o tome također i upravu provincije.⁴¹ Poslije toga je do ordinarijata došla vijest da je uprava provincije izdala "tajnu naredbu" franjevcima župnicima da ordinarijatu ne dostavljaju zatražene podatke. Ordinarijat je od uprave provincije zatražio da "dotičnu tajnu naredbu opozove" kako se ne bi "morao poslužiti pravom svoje jurisdikcije, te je dotične dušobrižnike sub poena suspensionis" ponovo pozvao da dostave tražene podatke.⁴² Na dopis ordinarijata odgovorio je provincijal fra Franjo Komandanović spočitavajući ordinarijatu da je "nasjeo", jer provincijalat nikakvu tajnu naredbu nije izdao, nego je izdao službeni dopis samostanima a preko samostana župnicima da se franjevci ne smiju izjašnjavati za kongru do "kongresa provincije".⁴³ Je li postojala kakva "tajna naredba"? Vrankić i Blažević pišu da jest. Vrankić se oslanja na sažetak Komandanovićeve pisma u *Protokolu* Arhiva franjevačke provincije Bosne Srebrene a Blažević na dopis ordinarijata.⁴⁴ Pregledani arhivski spisi, kako oni u ordinarijatu, tako i u provinciji, odnosno u Protokolu, nude jedno te isto Kotromanovićevo pismo.⁴⁵ Je li ova "Kotromanovićeve naredba" slovila kao tajna ili nije, nije moguće utvrditi. Na spomenuti dopis provincijala Komandanovića u pregledanim arhivskim spisima od ordinarijata nema nikakve reakcije. Međutim, ono što je vidljivo iz pregledanih arhivskih spisa, nisu svi franjevački župnici postupili po naredbi provincijalata. Tako je npr. župnik iz Fojnice fra Ivan Vujičić obavijestio vrhbosanski ordinarijat

---

parochorum pendebunt." Komandanović Schuleru, 3. 7. 1909., CURIA GENERALE DEI FRATI MINORI (CGFM), Roma, *Bosnia SK 161*, f. 422r-423v.

40 Schuler Kotromanoviću, 12. 7. 1909., Arhiv franjevačke provincije u Sarajevu (AFPS), *Protocollum VII*, str. 197; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 695-696; V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci*, str. 105-106.

41 Stadler Provincijalatu, 23. 7. 1909., AVN, 880/1909.

42 Stadler Provincijalatu, 23. 7. 1909., AVN, 880/1909.

43 Komandanović Ordinarijatu, 25. 7. 1909., AVN, 905/1909.

44 P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 695, bilješka 6. Blažević piše da je provincijal fra Alojzije Mišić u međuvremenu izdao spomenutu tajnu naredbu oslanjajući se na dopis ordinarijata od 23. srpnja 1909. Činjenično stanje je da tada nije bio provincijal fra Alojzije Mišić nego fra Franjo Komandanović tako da Mišić spomenutu naredbu nije mogao izdati. V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci*, str. 106.

45 Komandanović Ordinarijatu, 25. 7. 1909., AVN, 905/1909.; Sažetak Komandanovićeve pisma: AFPS, *Protocollum VII*, str. 197.

da na prijedlog "toga i banjalučkoga ordinarijata" ne može odgovoriti jer je njima kao redovnicima strogo zabranjeno "da o tomu što radimo, jer je to stvar starešinstva našega". Za razliku od njega upravitelj župe plehanske fra Ante Stanić izvijestio je ordinarijat da župnik plehanski što u novcu što u naravi računajući također i štolarinu od župljana godišnje prima oko 5000 kr.⁴⁶

O kongru se raspravljalo na predkapitularnom zasjedanju provincijalne uprave 8. kolovoza 1909. u Gučkoj Gori. Na sjednici je pročitano generalovo pismo u kojem se izjasnio protiv uvođenja kongru na župama koje opslužuju franjevci. Većina sudionika također se izjasnila protiv. O donesenoj odluci novi provincijal fra Alojzije Mišić obavijestio je nadbiskupa Stadlera 19. kolovoza 1909. Najprije ga je upoznao s generalovim stajalištem te mu priopćio odluku provincije: "Kongrua kakva se predlaže nije za Bosnu shodna" i to iz sljedećih razloga: 1. papa Pio X. preporučio je u sličnom slučaju biskupima u Francuskoj da bi najbolje bilo da se svećenici uzdržavaju od milostinje i milodara; 2. direktnim davanjima vjernika najbolje se osigurava sloboda svećeničkog djelovanja; 3. s dosadašnjim načinom davanja osigurava se prisnost između svećenika i vjernika dok bi drugim načinom, odnosno kako piše "u obliku namire" izgledali kao najamnici i 4. "Dušmani bi katoličke vjere i crkve" to iskoristili te bi bunili narod govoreći mu da plaća poreze za "popove i fratre": "Fratr i popovi hoće za sebe, briga njih što ti nemaš ovo ili ono".⁴⁷ Sabrana braća su ipak bila mišljenja da se ne može ostate pri starom te su "u ime poboljšanja sadašnjeg stanja i davanja od strane naroda predložili" sljedeće: 1. neka svaki župnik popiše što prema starom običaju "svaka kuća ili familija mora davati", da se taj popis potvrdi od ordinarijata i vlade te da niže oblasti poput kotarskih budu "na ruku" župniku "za bir nemarna davaoca silom, kad nije htjeo milom, upiti: 'moraš dati'"; 2. da se dogovorom ordinarijata i vlade odredi da svećenici koji oskudno žive dobiju iz "zemaljskih sredstava" povećanu potporu kako bi pristojno živjeli i 3. da se naseljenicima i onima koji su s njima jednaki te iz raznih razloga ništa ne daju za uzdržavanje svećenika a ipak traže svećeničke usluge nametne porez od 10% u ime kongru.⁴⁸

46 Vujičić Ordinarijatu, 20. 7. 1909., AVN, 900/1909.; Stanić Ordinarijatu, 1. 8. 1909., AVN, 994/1909.

47 Mišić Stadleru, 19. 8. 1909., AFPS, *Protocollum VII*, str. 221-222. Vidi također: V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci*, str. 106-107.

48 Mišić Stadleru, 19. 8. 1909., AFPS, *Protocollum VII*, str. 222. Vidi također: V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci*, str. 107.

3. Pokušaj u dogovoru sa Zemaljskom vladom

Na dopis provincijala Mišića nadbiskup Stadler nije odgovarao. Odlučio se obratiti Zemaljskoj vladi i od nje zatražiti mišljenje o svojem prijedlogu. Zajedno s pomoćnim biskupom Ivanom Šarićem posjetio je civilnog adlatusa Isidora Benka 5. listopada 1909. Prema Benkovu izvješću ministru financija Istvánu Buriánu Stadler je predložio da se problem kongruie riješi slično kao što je riješen kod pravoslavnih Srba, tj. da se umjesto bira uvede 10% prirez svim vjernicima čiji bi se iznos, s onim što je vlada do sada davala za održavanje katoličkoga kulta, predao crkvenoj upravi u svrhu plaćanja svećenika. Stadler je računao da bi taj iznos mogao iznositi oko 400.000 kr. (300.000 od vjerskog prireza i 100.000 iz proračuna) i da bi mogao biti dovoljan za održavanje župnika. Bilo bi potrebno, prema njegovu mišljenju, još 100.000 kr. za održavanje kapelana te je pitao civilnog adlatusa Benka bi li se mogao nadati da će vlada tu svotu posebno odobriti.⁴⁹ Na Stadlerove riječi Benko je odgovorio da je vlada spremna poduzeti rješenje ovoga pitanja ali samo na istim osnovama kao što je dotični problem riješen s pravoslavnima i muslimanima, odnosno da će proračunski novac izdvajati proporcionalno prema brojnosti pojedine vjerske zajednice te da je za državno odobrenje 10%-og vjerskog prireza potrebno da "svi uključeni čimbenici" to traže ili da su barem s tim suglasni.⁵⁰ Govoreći o svim čimbenicima, Benko je mislio na katoličke vjernike jer je potom, kako piše, dao do znanja nadbiskupu da za zakonsko uvođenje kongruie ne će biti dovoljan samo zahtjev biskupa i klera nego da će vladi trebati dokaz da je katoličko stanovništvo spremno na sebe preuzeti ovo opterećenje. Dao je također do znanja nadbiskupu da ne može računati iz proračuna na dodatnu svotu koju je tražio za kapelane, odnosno da se može računati samo na svotu proporcionalnu broju katoličkih vjernika.⁵¹ U nastavku razgovora o mogućem *modus-u procedendi* oko uređenja kongruie pokazali su se sljedeći problemi koje je i Stadler, premda nevoljko, morao priznati: 1. da su franjevci protiv namjeravana uređenja kongruie jer s postojećim načinom bolje prolaze; 2. da se ne može računati

---

49 Benkovo izvješće o susretu sa Stadlerom i Šarićem, 6. 10. 1909., ABiH, ZMF, *Präs.*, 1973/1909.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 696-697.

50 Benkovo izvješće o susretu sa Stadlerom i Šarićem, 6. 10. 1909., ABiH, ZMF, *Präs.*, 1973/1909.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 697.

51 Benkovo izvješće o susretu sa Stadlerom i Šarićem, 6. 10. 1909., ABiH, ZMF, *Präs.*, 1973/1909.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 697.

s jednoglasjem biskupa jer biskup Buconjić nema odvažnosti glasovati protiv mišljenja franjevac a i 3. da bi uprave obiju franjevačkih provincija glasovale protiv ovoga projekta.⁵² Što se tiče posljednjega problema, Stadler je napomenuo da redovnička uprava uopće nije kompetentna o tome raspravljati.⁵³

Kako Benko prenosi, Stadler je bio uvjeren da će narod s radošću prihvatiti njegov prijedlog jer će, barem u franjevačkim župama, plaćati manje nego što je do sada plaćao.⁵⁴ Na to mu je Benko ponudio da učini provjeru, odnosno da preko biskupa i svećenika ispita jedan broj uglednijih župljana po župama "što bi bilo vrlo pogodno za podršku" njegovim nastojanjima. Međutim, kako navodi Benko, Stadler se, premda je i dalje bio uvjeren da narod tako misli, bojao da bi izvješća s franjevačkih župa mogla biti lažirana.⁵⁵ Nakon ovoga Benko je zaključio da vlada ne će moći bez jednoglasne odluke biskupa, pristanka franjevac a i župljana kojih se to tiče nametnuti takav zakon.⁵⁶ Predložio je nadbiskupu drugi način, da u saboru, u kojem sjede predstavnici katoličkoga klera i naroda, te muslimanski i srpsko-pravoslavni zastupnici, predloži jedan takav prijedlog zakona. Benko je bio uvjeren da će srpsko-pravoslavni i muslimanski zastupnici, kada čuju da nadbiskup traži nešto što su oni već dobili, zbog osjećaja pravednosti glasovati za taj zakon. Stadler je ovaj prijedlog odbio jer je smatrao neprihvatljivim da o katoličkoj stvari odlučuju predstavnici drugih vjera.⁵⁷

---

52 Benkovo izvješće o susretu sa Stadlerom i Šarićem, 6. 10. 1909., ABiH, ZMF, *Präs.*, 1973/1909.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 697.

53 Benkovo izvješće o susretu sa Stadlerom i Šarićem, 6. 10. 1909., ABiH, ZMF, *Präs.*, 1973/1909.

54 Benkovo izvješće o susretu sa Stadlerom i Šarićem, 6. 10. 1909., ABiH, ZMF, *Präs.*, 1973/1909.

55 "Darauf meinte dr. Stalder, mit einiger Verlegenheit, er wisse ganz bestimmt, dass das Volk so denke, indessen sei dasselbe leicht zu betören und er fürchte mit Grund, dass in den Franziskanerpfarren - selbst wenn er besondere Exmissen in dieselben sende - die wahrhafte Volksmeinung nicht zum Vorschein kommen, sondern durch die Pfarrer gefälscht werden wird." Benkovo izvješće o susretu sa Stadlerom i Šarićem, 6. 10. 1909., ABiH, ZMF, *Präs.*, 1973/1909.

56 Benkovo izvješće o susretu sa Stadlerom i Šarićem, 6. 10. 1909., ABiH, ZMF, *Präs.*, 1973/1909.

57 Benkovo izvješće o susretu sa Stadlerom i Šarićem, 6. 10. 1909., ABiH, ZMF, *Präs.*, 1973/1909.

Shvativši da za sada nema načina da se kongrua uvede za sve župe, Benko je biskupima predložio da se ona ograniči na župe dijecezanskoga klera. Biskupi su, kako piše barun, ostali iznenađeni ovim prijedlogom te su ga odmah prihvatili.⁵⁸

Negdje u to vrijeme biskup Marković povukao je svoj pristanak na Stadlerov prijedlog o kongruui.⁵⁹ Bez pristanaka biskupa sufragana i franjevačkih provincijala, potaknut riječima baruna Benka, Stadler se u ovom trenutku odlučio uređenje kongruie ograničiti samo na svjetovne svećenike Vrhbosanske nadbiskupije. Uputio je 22. listopada 1909. okružnicu dijecezanskom kleru svoje nadbiskupije da prigodom nadolazeće svetkovine Svih Svetih "od boljih župljana i kućnih starješina" koji su do sada redovito obavljali svoju dužnost prema župniku dobiju suglasnost da se dotadašnji bir zamjeni 10%-nim vjerskim prirezom. U okružnici je, kako je navedeno u vladinu dopisu, bilo izričito naglašeno da se na sastanke ne pozivaju oni koji do sada nisu davali ništa za uzdržavanje župnika, a to su bili uglavnom doseljenici, ali da će i oni, jednom kad se prirez uvede, biti dužni plaćati kao i ostali.⁶⁰ Dobivene odgovore sa župa Stadler je proslijedio Zemaljskoj vladi 21. studenoga 1909. kao dokaz da vjernici u dijecezanskim župama žele zamjenu dotadašnjeg bira s 10%-nim prirezom. U popratnom pismu naveo je da je poziv bio poslan svim župama u kojima djeluje svjetovni kler te da je odgovore dobio sa svih župa osim onih u Sarajevu, Novom Sarajevu i Goraždu gdje, kako piše, "nema katoličkih seljaka ter se do sada nije davao nikakav pobir". U svim ostalim župama seljaci su "drage volje pristali na taj prijedlog i s veseljem ga pozdravili", osim u Travniku odakle je stigao negativan odgovor. Stadler je u istom ovom popratnom pismu naznačio Zemaljskoj vladi, da u ostale biskupije nije slan poziv, ali da su i tamo dijecezanski svećenici, saznajući za ovaj plan, "pitali svoj narod, te je tako i iz banjalučke i trebinjske biskupije stiglo više pisa-

---

58 "Die beide Bischöfe schienen frappirt durch meine Ausführungen und waren sofort für das vorgeschlagene Auskunftsmittel gewonnen." Benkovo izvješće o susretu sa Stadlerom i Šarićem, 6. 10. 1909., ABiH, ZMF, *Präs.*, 1973/1909.

59 "Essendo in quel tempo scoppiato l'altro dissidio, sopra ricordato, su la questione politica tra i francescani e Monsignor Stadler, questi, prima di fare ulteriori passi presso i detti religiosi, volle conoscere il pensiero del Governo [...]. A questo punto, avendo anche Mons. Markovic ritirata la sua adesione al progetto in parola." AAV, AA. EE. SS., Austria, Pos. 1036, Fasc. 442, f. 8v-9r.

60 Vlada Ministarstvu, 29. 1. 1910., ABiH, ZMF, *Präs.*, 150/1910.; također: P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 697.

nih izjava u gornjem smislu". Na kraju je zamolio vladu da poduzme shodne korake i požuri "ovo goruće pitanje".⁶¹

U međuvremenu, svakako između Svih Svetih, tj. 1. i 12. studenoga 1909., sastali su se nadbiskup Stadler i bosanski provincijal Mišić. Kako piše provincijal Mišić u pismu upućenu braći franjevcima 12. studenoga 1909. nadbiskup ga je tom prilikom upoznao s rezultatom "ankete" provedene na svjetovnim župama, tj. "narod povjeren njihovoj pastvi mjesto bira prihvatio je listom kongruu", te ga je pitao što o tome misle franjevci?⁶² Provincijal je također braći dao do znanja da je ordinarijat uputio upit vladi: "Bi li htjela Vlada, u župama koje služe svećenici sekul. klera, pobirati od župljana 10% namet, isplaćivati ga dotičnim svećenicima, a č. oo. franjevcima ostaviti bir?", na što je vlada odgovorila "da će drage volje pobirati od naroda, što se izjavi za kongruu 10% namet."⁶³ Potom im je iznio financijsko stanje provincije, osobito što se tiče samostana i s njima povezanih "uzgojnih zavoda" koji su se do tada uzdržavali od prihoda sa župa te ih pitao hoće li i dalje župe, u slučaju uvođenja kongruue, moći nastaviti doprinostiti uzdržavanju samostana i odgojnih zavoda.⁶⁴ Većina pitane braće, zapravo svi osim njih pet, izjasnila se protiv uvođenja kongruue. Ova petorica, kako je zapisao fra Petar Ćorković, tajnik i kronolog provincije, izjasnila su se za uvođenje kongruue "ali pod takovim uslovima koji su neispunivi, jer ih nitko - ne nudi".⁶⁵ Zanimljiv je također i osobni fra Petrov komentar koji na vrlo plastičan način ocrtava stajalište franjevačke uprave u odnosu na kongruu: "Moje je mnijenje da se ne bi nitko strašio kongruue, kad bi nam vlada obezbijedila učilišta sa većom subvencijom bar od jedno 50 - 60 hiljada Kruna."⁶⁶

Odgovore sa župa i Stadlerovu molbu od 21. studenoga 1909. službenici Zemaljske vlade pomno su analizirali. Mišljenje vlade o ovom pitanju, s potpisom zemaljskoga poglavara generala Varešanina, po-

61 Stadler Vladi, 21. 11. 1909., ABiH, ZVS, *Präs.*, 2161/1910.

62 Mišić braći franjevcima, 12. 11. 1909., AFPS, *Protocollum VII*, str. 223.

63 Mišić braći franjevcima, 12. 11. 1909., AFPS, *Protocollum VII*, str. 223.

64 Mišić braći franjevcima, 12. 11. 1909., AFPS, *Protocollum VII*, str. 224. Blažević, obrađujući ovo Mišićevo pismo, piše da je provincijal pitao: "Što braća misle ako bi se silom pokušalo uvesti kongruu i na franjevačke župe?" U Mišićevu pismu nema nikakva spomena sili niti se ovakav zaključak iz njega može izvesti. V. BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci*, str. 107.

65 Komentar tajnika i kronologa fra Petra Ćorkovića, AFPS, *Protocollum VII*, str. 224.

66 Komentar tajnika i kronologa fra Petra Ćorkovića, AFPS, *Protocollum VII*, str. 224.

slano je Zajedničkom ministarstvu financija u Beč 29. siječnja 1910.⁶⁷ Prema vladinoj analizi od 40 župa u Vrhbosanskoj nadbiskupiji, uključujući i Zvornik, 22 seoske župe dale su bezrezervnu podršku zamjeni bira 10%-nim prirezom, u mješovito gradsko-seoskim župama seosko stanovništvo bilo je također *za* dok je gradsko stanovništvo uglavnom bilo *protiv*. U čisto gradskim župama ispitano je samo stanovništvo župe Travnik koje je bilo *protiv* a u ostalim gradskim župama: Sarajevo, Novo Sarajevo, Zvornik i Goražde, "koji do sada nisu davali ništa" očito uopće nije pitano.⁶⁸ Na osnovi ove analize vlada je zaključila da za sada ne postoje potrebni preduvjeti za uvođenje kongruue ali, isto tako, da Katolička Crkva ne može dugoročno u ovom pitanju zaostajati za pravoslavnim i muslimanima te da Stadlerov prijedlog, čak ako bi se za sada morao ograničiti samo na dijecezanske župe Vrhbosanske nadbiskupije, zaslužuju njihovu punu podršku.⁶⁹ Naime, što se tiče seoskoga stanovništva vlada je smatrala da se pisane izjave u najboljem slučaju mogu smatrati dostatnim, ali problem je bilo stanovništvo po gradskim župama. Vlada je bila mišljenja da bi bilo "ispravno i pošteno" da i ono poput seoskoga stanovništva preuzme na sebe obveze plaćanja vjerskog doprinosa što bi mogao biti dobar povod da se i franjevci u dogledno vrijeme pridobiju za kongruu.⁷⁰ Međutim, vlada nije mogla vjerski prirez nametnuti bez neke osnove. Kako za to nije postojao ni državni zakon, ni od države odobren crkveni statut, ni običajno pravo koje bi vezalo gradsko uglavnom doseljeno stanovništvo na plaćanje vjerskoga doprinosa, vlada je bila mišljenja da bi to bilo moguće jedino kad bi se u gradskim i mješovitim župama ustanovio odbor *ad hoc* koji bi predstavljao sve župljane, koji bi potom donio odluku da se uvede obvezatni vjerski doprinos.⁷¹ Prije zaključenja ovoga izvješća dijecezanski svećenici Vrhbosanske nadbiskupije podnijeli su vladi neposrednu

---

67 Varešanin Ministarstvu, 29. 1. 1910., ABiH, ZMF, *Präs.*, 150/1910.; P. VRAN-
KIĆ, *Religion und Politik*, str. 698.

68 Varešanin Ministarstvu, 29. 1. 1910., ABiH, ZMF, *Präs.*, 150/1910.; P. VRAN-
KIĆ, *Religion und Politik*, str. 697-698.

69 Varešanin Ministarstvu, 29. 1. 1910., ABiH, ZMF, *Präs.*, 150/1910.; P. VRAN-
KIĆ, *Religion und Politik*, str. 698.

70 Varešanin Ministarstvu, 29. 1. 1910., ABiH, ZMF, *Präs.*, 150/1910.

71 Varešanin Ministarstvu, 29. 1. 1910., ABiH, ZMF, *Präs.*, 150/1910.; P. VRAN-
KIĆ, *Religion und Politik*, str. 698.

molbu u kojoj su tražili državno jamstvo da će minimalni prihod svakoga svećenika biti 2000 kr.⁷²

Nedugo potom, 10. ožujka 1910., Stadler je vladi "kao nadopunjak" dopisu Vrhbosanskog ordinarijata od 19. studenoga 1910. poslao izjave katolika iz dijecezanskih župa Banjolučke i Trebinjske biskupije koji su se također očitovali za uvođenje kongruie uz napomenu "da su banjalučki i mostarski ordinarijat odobrili misao, da se bar u svjetovnim župama svećenička kongruia zavede".⁷³ O ovome je civilni adlatus I. Benko, uz analizu koje su župe bile *za* a koje *protiv*, izvijestio Zajedničko ministarstvo financija 30. ožujka 1910. Kako se vidi iz Benkova dopisa gradsko stanovništvo i u ovim biskupijama bilo je protiv uvođenja kongruie.⁷⁴

Dobivši vladine dopise, ministar Burián odgovorio je 29. travnja 1910. Istaknuo je kako predloženi vladin postupak, da se u pojedinim dijecezanskim župama osnuju odbori koji bi odlučivali o propisanom doprinosu pojedinih župa za vjerske potrebe, čiji bi zaključci pod određenim uvjetima od vlade mogli imati egzekutivni karakter, po sebi nije neprovediv. Ovlastio je vladu da u tom smislu nastavi pregovore s nadbiskupom Stadlerom napomenuvši da bi se odbori, ne samo u gradskim i mješovitim, nego i u seoskim župama, trebali postaviti jer se pisane izjave koje su došle sa seoskih župa, koje su, kako piše ministar, nastale pod izravnim utjecajem svećenstva, ne mogu smatrati dovoljnom obveznom osnovom odobrenju državne potpore. Ministar je zaključio da bi jedinstveno reguliranje kongruie moglo slijediti samo preko zemaljskoga zakona ili na temelju, odnosno preko inicijative od Stadlera zasnovane katoličke vjerske autonomije.⁷⁵ Dobivši odgovor ministra Buriána vlada je o njemu obavijestila Vrhbosanski nadbiskupski ordinarijat 6. svibnja 1910.⁷⁶

U međuvremenu se dogodilo još nešto važno. Stadler je 18. listopada 1909. predao Zemaljskoj vladi novi prijedlog statuta o *katoličkoj autonomiji*. Članak 19. govori o uređenju kongruie. Prema iznesenu

72 Varešanin Ministarstvu, 29. 1. 1910., ABiH, ZMF, *Präs.*, 150/1910.

73 Stadler Vladi, 10. 3. 1910., ABiH, ZVS, *Präs.*, 2161/1910.

74 Benko Ministarstvu, 30. 3. 1910., ABiH, ZMF, *Präs.*, 431/1910.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 699.

75 Burián Vladi, 18. 4. 1910., ABiH, ZVS, *Präs.*, 2161/1910.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 699.

76 Vlada Ordinarijatu, 6. 5. 1910., ABiH, ZVS, *Präs.*, 2161/1910.; AVN, 591/1910.

prijedlogu fond za "uzdržavanje župnika i kapelana u Bosni i Hercegovini" trebao bi se sastojati: a) od poreza bosanskohercegovačkih katolika u iznosi od 10%; b) od novca koji je do sada dostavljan kao potpora za uzdržavanje župnika i c) od novca koji se davao župnicima za katehizaciju u školama.⁷⁷ Nadbiskup se 28. siječnja 1910. sastao u Beču s ministrom Buriánom te razgovarao o statutu. Nadbiskupu je tom prilikom jasno rečeno da statut od njega predstavljen nije prikladan za pregovore ni po sadržaju ni po formi jer mu nedostaje ono bitno a to je sudjelovanje laičkog elementa. Savjetovano mu je da s pomoću pravnih stručnjaka izradi novi prijedlog statuta koji će uzeti u obzir stajališta do kojih se došlo tijekom razgovora te ono što je već utvrđeno u srpsko-pravoslavnom i muslimanskom statutu a primjenjivo je na Katoličku Crkvu.⁷⁸ "Istom, kad se ovo dogodi i na autentičan način stavi na papir, tako da mjerodavni faktori domaćeg dijecezanskog i redovničkog klera, kao i zato izabrani zastupnici katoličkog stanovništva i inteligencije u čitavoj zemlji izjave se sporazumno sa nacrtom statuta, vlada će pobliže razmotriti taj nacrt i ući u pojedinačnu raspravu te utvrditi nacrt statuta o autonomiji."⁷⁹ Što se tiče članka o kongruui, on je vladi u predloženoj formi bio neprihvatljiv, te je predložila da bi ga trebalo preraditi "u smislu analognih odredaba pravoslavnog i muslimanskog statuta".⁸⁰

Na spomenute prijedloge austrougarske uprave nadbiskup Stadler nije odgovarao niti je više poduzimao ikakve korake oko autonomije.⁸¹ Također nije odgovorio ni na vladin prijedlog od 6. svibnja 1910., odnosno na uvjete koje je bio postavio ministar Burián za daljnje pregovore oko kongruue. Kako piše sastavljač studije *Kongruafrage in BOSNIEN und HERCEGOVINA*, nadbiskup Stadler je bio protiv ovoga vladina prijedloga jer je smatrao protivno kanonskom pravu

---

77 L. ĐAKOVIĆ, "Nastojanje nadbiskupa Stadlera", str. 252-253; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 698.

78 *Kongruafrage in BOSNIEN und HERCEGOVINA*. - Studie, ABiH, ZVS, *Präs.*, 4151/1912., str. 18-19; L. ĐAKOVIĆ, "Nastojanje nadbiskupa Stadlera", str. 244-245.

79 Burián Vladi, 10. 2. 1910., ABiH, 339 - od 20. II. 1910. - citirano prema: L. ĐAKOVIĆ, "Nastojanje nadbiskupa Stadlera", str. 245.

80 L. ĐAKOVIĆ, "Nastojanje nadbiskupa Stadlera", str. 253.

81 *Kongruafrage in BOSNIEN und HERCEGOVINA*. - Studie, ABiH, ZVS, *Präs.*, 4151/1912., str. 19.

uvođenje laika u upravu župa pa tako i izbor odbora u župama koji bi raspravljali i odlučivali o uvođenju kongruie.⁸²

4. Pokušaj posredstvom Svete Stolice 1910. godine

Kako se može razabrati iz daljnjih koraka, Stadler je odustao od gore navedenih prijedloga, odnosno mogućnosti uređenja kongruie samo za župe svjetovnoga klera te je nastavio inzistirati da se kongruia uvede za sav kler. Budući da je bio svjestan da franjevci na to ne će rado pristati, pokušao je intervenirati kod Svete Stolice da se na njih učini pritisak da od Zemaljske vlade zatraže uvođenje kongruie. Takvu mogućnost Stadler je spomenuo još u razgovoru s civilnim doglavnikom I. Benkom početkom listopada 1909., ali ju je tada još držao u pričuvi.⁸³ Razlog Stadlerova obrata vjerojatno je bio nedovoljna dostatnost sredstava za dolično uzdržavanje klera koja bi se prikupila samo na svjetovnim župama i različitost prakse koja bi među klerom i narodom mogla stvarati probleme. Ovakav zaključak može se izvući iz njegova pisma državnom tajniku Svete Stolice kardinalu Merry del Valu od 18. svibnja 1910. Naime, pišući kardinalu kako se, da bi se poboljšalo materijalno stanje klera, došlo na ideju da se primanja u "naturi" zamijene izravnim porezom i, moleći ga da Sveta Stolica obveže franjevce da se ne opiru uvođenju kongruie, navodi da bi se ovim riješilo dvoje: 1. ujednačila bi se primanja klera dokidanjem velikih razlika u prihodima među različitim župama i 2. osiguralo bi se dovoljno sredstava za uzdržavanje svih.⁸⁴ Prije ovoga Stadle-

---

82 "Erzbischof dr. STADER ist nämlich, weil dies dem kanonischen Rechte widerspricht, gegen die Institution der Pfarrgemeinden mit Zuziehung des Laielementes and er Teilnahme der Pfarrverwaltung und gegen Alles was einer solchen Institution ähnlich wäre, infolge dessen auch gegen die Wahl der angeregten Komitees in den Pfarren." Kongruafrage in BOSNIEN und HERCEGOVINA. - Studie, ABiH, ZVS, *Präs.*, 4151/1912., str. 19.

83 "Eher scheint er zu dem, vorläufig allerdings nur in Reserve gehaltenen Mittel greifen zu wollen, auf die Franziskaner durch Rom einen Druck ausüben zu lassen." Benkovo izvješće o susretu sa Stadlerom i Šarićem, 6. 10. 1909., ABiH, ZMF, *Präs.*, 1973/1909.

84 "In primo luogo mi pregio di esporre la questione della congrua del clero. Per migliorare le condizioni economiche del nostro clero si era venuti all'idea di abolire la contribuzione 'in natura' dei fedeli in uso finora e di provvedere al sostentamento del clero per mezzo di imposte dirette, legalmente introdotte e riscosse dal Governo stesso dai sudditi cattolici fissando come principio, che il minimo salario fosse di 2000 corone austriache. In tal modo si ottene-

rova interventa intervenirali su također 21. travnja 1910. i svjetovni svećenici, njih 22. Uputili su molbu Svetome Ocu, obavijestivši ga o svom lošem materijalnom stanju koje bi se moglo riješiti uvođenjem kongruue, da svojom apostolskom vlašću prisili redovnički kler u Bosni i Hercegovini da i on od vlade zatraži njezino uvođenje. U molbi su istaknuli da je Zemaljska vlada, uvažavajući teške prilike u kojima se nalazi dijecezanski kler, izrazila spremnost riješiti pitanje kongruue samo za svjetovne svećenike kao što je to riješila za pravoslavce i muslimane ali, koliko je njima poznato, jedina prepreka koja stoji vladi na putu jest žestoko opiranje redovničkoga klera. U molbi su također naveli i razloge zbog kojih svjetovni kler želi kongruu a redovnički ne. Svjetovni kler želi kongruu jer živi bijedno iz razloga što je diobom župa dobio župe s manjim brojem vjernika ili gradske župe gdje su prihodi manji a redovnički kler ne želi jer je istom diobom dobio župe s većim brojem vjernika i to domaćih i s većim prihodima. Osim toga, redovnički kler u svojim župama ima razne crkvene posjede koji mu donose prihode te bi uvođenjem kongruue dobivali manje nego što su do sada dobivali.⁸⁵ Iste razloge, zbog čega se franjevci opiru uvođenju kongruue, naveo je i nadbiskup Stadler kard. Merry del Valu u spomenutom pismu od 18. svibnja 1910.⁸⁶

Nadbiskup Stadler se, u svibnju 1910., nalazio u Rimu *ad limina apostolorum*. Kako je u to vrijeme već postojao velik razdor između njega i političara iz *Hrvatske narodne zajednice* kojima su se priklonili franjevci, njegove susrete u Rimu pomno je pratilo austrougarsko veleposlanstvo pri Svetoj Stolici jer je austrougarska uprava bila živo zainteresirana da se ovaj slučaj ne rješava bez njezina utjecaja. Austrougarski veleposlanik pri Svetoj Stolici grof Nikola Széczen tražio je 12. svibnja 1910. upute svoga ministarstva kako se postaviti prema nadbiskupu, znajući da je Zemaljska vlada u Sarajevu s njim već

---

vano due interessi: 1. la remunerazione del clero diveniva ad essere più equa, eliminandosi le differenze enormi nei proventi fra diverse parrocchie, e 2. si provvedeva in modo talquamente sufficiente al sostentamento di tutti." Stadler Merry del Valu, 18. 5. 1910., AAV, AA. EE. SS., Austria, Pos. 1028, Fasc. 439, f. 64r.

85 Supplica diretta al S. Padre da 22 parroci (secolari) della Bosnia Erzegovina, nella quale chiedono l'introduzione della congrua parrocchiale. - 21 Aprile 1910., AAV, AA. EE. SS. Austria, Pos 1028, Fasc. 439, f. 65r-67r. Nacrt pisma na hrvatskom nalazi su u: AVN, b.b./1910. - 21. 4. 1910.

86 Stadler Merry del Valu, 18. 5. 1910., AAV, AA. EE. SS., Austria, Pos. 1028, Fasc. 439, f. 64rv.

imala problema.⁸⁷ Iz Beča mu je odgovoreno da je želja zajedničkoga ministra financija baruna Buriána da se postavi prema željama Zemaljske vlade iz Sarajeva. Što se tiče uvođenja kongruie napomenuto mu je da ona ne smije biti uređena protiv volje franjevaca, jer bez njihova pristanka to izgleda neprovedivo iz razloga što oni čine većinu pastoralnoga klera u Bosni. Dalje se navodi da su franjevci u ovome pitanju oporba nadbiskupu jer od namjeravana uvođenja kongruie ne očekuju nikakvu materijalnu korist. Također mu je napomenuto da vlada iz političkih razloga smatra da nije prikladno da se na franjevce čini pritisak preko Rima.⁸⁸

Veleposlanik nije uspio od nadbiskupa Stadlera za vrijeme njegova boravka u Rimu izvući nikakve informacije pa se obratio kardinalu državnom tajniku Merry del Valu. Što se tiče kongruie kardinal mu je rekao da je nadbiskup Stadler tvrdio da je to želja vlade protiv koje on nema prigovora. Osim toga, da vlada želi urediti kongruu samo ako se ona odnosi na sve župe te da će protivljenje franjevaca njezinu uređenju nanijeti štetu svjetovnim svećenicima. Veleposlanik nije propustio, na temelju dobivenih podataka, kardinala "ispravno" informirati.⁸⁹

Kardinal Merry del Val obratio se potom nunciju Belmonteu u Beču tražeći od njega da povjerljivo zamoli bivšeg ili sadašnjeg isusovačkog provincijala, za kojeg mu je nuncij već pisao da dobro poznaje prilike u Bosni, informacije o "postojećim pitanjima" između franje-

---

87 Széczen Aeherenthalu, 12. 5. 1910., *HAUS-, HOF UND STAATSARCHIV* (HHStA), Wien, F 26/K34 26, *Bischöfe-Stadler* 2, f. 3r; ZORAN GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Hrvatski institut za povijest - Dom i svijet - Vrhbosanska nadbiskupija, Zagreb, 2001., str. 463.

88 "Congrua Frage soll nicht gegen den Willen der Franziskaner geregelt werden." Aeherenthal Széczen, 17. 5. 1910., HHStA, F 26/K34 26, *Bischöfe-Stadler* 2, f. 1v. "Speziell in der Kongrua-Frage machen die Franziskaner dem Erzbischof Stadler Opposition, weil sie sich von der intendierten Kongruaregulierung keine materiellen Vorteile erhoffen. Diesbezüglich steht die Regierung auf dem Standpunkte, daß gegen den Willen der Franziskaner, die unter der Seelsorgegeistlichkeit im Lande überwiegen, eine allgemeine Kongruaregulierung untunlich erscheint und diese daher vorläufig auf die weltlichen Pfarren zu beschränken wäre. Eine Vergewaltigung der Franziskaner in dieser Beziehung auf dem Wege über Rom hält die Regierung aus politischen Gründen nicht für opportun." Aeherenthal Széczen, 18. 5. 1910., HHStA, F 26/K34 26, *Bischöfe-Stadler* 2, f. 9v-10r; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, str. 643-644.

89 Széczen Aeherenthalu, 24. 5. 1910., HHStA, F 26/K34 26, *Bischöfe-Stadler* 2, f. 14rv. "Ich habe selbstverständlich Anlass genommen auf Basis der mir mitgetheilten Daten den Sachverhalt richtig zu stellen," f. 14v.

vaca i svjetovnoga klera i nadbiskupa Stadlera.⁹⁰ Provincijal je zamolio jednog od svojih redovnika koji se nalazio u Bosni da sačini izvješće. Redovnik je izvješće napisao i pročitao svome superioru koji ga je odobrio kao nepristrano i odgovarajuće istini.⁹¹ Izvješće je došlo do nuncija koji ga je zajedno sa svojim pismom poslao državnom tajniku 18. lipnja 1910. Jedno od "postojećih pitanja" na koje se osvrnuo isusovac izvjestitelj bilo je pitanje kongruue, čije je uvođenje smatrao vapijućom potrebom (*un bisogno che grida*). Izvjestitelj dalje nastavlja da svećenici u ovim krajevima žive od prihoda naroda koji je veoma siromašan te da je njihov život nerijetko užasan zbog čega i "rijetki od njihovih studenata" žele postati svećenici. Franjevci koji su zadržali bolje župe ne osjećaju toliko siromaštvo kao svjetovni svećenici. Osim toga, kako piše izvjestitelj, franjevci bolje prikupljaju prihode od vjernika ali se u prikupljanju služe jednim običajem koji se jedva može tolerirati. Taj običaj je bio da svaka obitelj mora godišnje platiti svome župniku određenu svotu prema broju članova obitelji i to se čini o uskršnjim ispovijedima. Kada otac obitelji plati što je dužan, dobije ispovjednu ceduljicu, odnosno dopuštenje da se može ispovjediti. Tu ceduljicu mora pokazati ispovjedniku prije ispovijedi. Često se događa da otac obitelji ne uzme ceduljicu ili što ne će ili što ne može platiti. Navodi primjer da je "jučer" ispovjedio jednog seljaka koji se nije ispovijedao osam godina. Na njegovo pitanje zašto, odgovorio mu je da je imao malu djecu i da nije mogao platiti župniku koji mu je zbog toga uskratio odrješenje. Prikupljajući prihode na ovaj način i držeći bolje župe, franjevci dobivaju od naroda više nego što bi dobivali uvođenjem kongruue i zato joj se protive.⁹²

Državno je tajništvo očito sadržaj ovog izvješća poslalo generalnoj upravi franjevačkoga reda u Rimu koja je potom o predmetnoj stvari tražila mišljenje provincijala Mišića. Pišući generalnom delegatu reda 22. srpnja 1910. Mišić je za nadbiskupovo "loše držanje" prema franjevcima okrivio isusovce koji su kivni na franjevce zbog nekih njihovih povijesnih razmirica.⁹³ Što se tiče kongruue piše da franjevci

---

90 Merry del Val Belmonteu, 28. 5. 1910., AAV, *Arch. Nunz. Vienna*, Vol. 729, f. 670rv.

91 Allegato al Rapporto ad dei 18. Giugno 1910. Belmonte Merry del Valu, 18. 6. 1910., AAV, *Arch. Nunz. Vienna*, Vol. 729, f. 690rv.

92 Allegato al Rapporto ad dei 18. Giugno 1910., Belmonte Merry del Valu, 18. 6. 1910., AAV, *Arch. Nunz. Vienna*, Vol. 729, f. 689r-690r.

93 Mišić generalnom delegatu, 22. 7. 1910., CGFM, Roma, *Bosnia SK 161*, f. 472.

nisu za nametanje poreza narodu nego su da i dalje daje u naturi jer je narodu tako lakše, a osim toga svećenik na taj način ostaje bliži narodu, odnosno više će se brinuti za narod.⁹⁴ Na pritužbe o uskrsnim ceduljicama odgovara da su one uvedene od davnine zbog brige oca franjevacca da vjernici ne zanemare i umru bez uskrsne ispovijedi i pričesti. Ceduljica bi se davala ocu obitelji, koji bi se na osnovi nje upisivao da je ispovjeđen. One koji nisu bili ispovjeđeni župnik bi s ambona pozvao da izvan uskrsnoga vremena dođu i ispune svoju obvezu. Takvi bi se zbog svoje nemarnosti izvrgli sramoti naroda te su na taj način gotovo svi bili prisiljeni na uskrsnu ispovijed i pričest. Osim za oca obitelji ceduljice bi se tražile i za ostale članove obitelji kako bi ih se ispitalo u vjerskom znanju i tako dobro poučene u vjeri pripuštalo bi ih se ispovjedi i pričesti.⁹⁵ Provincijal navodi da je istina da za tu ceduljicu, dodajući da takva praksa postoji i u drugim biskupijama koje graniče s Bosnom i Hercegovinom, otac obitelji treba

---

94 Mišić generalnom delegatu, 22. 7. 1910., CGFM, Roma, *Bosnia SK 161*, f. 474r-475r.

95 "Ultimario insurgunt ex oblateralant, franciscanos cum schedulis com. paschalis facere malversationes. Esti summa et effrons injuria nec non calumnia. Quid veritatis? Patres nostri ab antiquitate summe curarunt ut fideles quotquot sunt, speciatim autem patres familias confes. et communion. paschalem non negligent. Sic multum tenebatur de commun. et confes. paschali, ut illam non perageres mortui sepeliebentur extra numerum bonorum vis angulo separato. Et ista vigilantia firma et durans permaneat, erant introductae schedulae primo patrum familiarum, qui advenerant suo parochio, dein ante vel post confessionem protocollo inscribentur qua confessi. Sic inscripti habebantur pro confessis, e contra non inscripti pro non confessis. Exemte tempore Paschali ex ambona admonnita pastor. non confessi accedant proxime s. tribunali, satisfaciant obligationi, consulent saluti animae. Audientes vocem veniebant et satisfaciebant, negligentes statu dominica pro incutiendo pudore et timore publice denunciebantur, sic iudicio ex opprobrio populi tradebantur, quod regulam habuerat uti etiam. Maxime negligentes quasi coacti erant accedere confes. et communioni pasch. Reliquum populi praeter patres familias etiam obtinebant schedulas, ista ex ratione, ut tantummodo examinati e doctrina, bene in religione instructi permittebantur ad confes. et com. Sine schedula, ejusmodi habebantur ut sufficienter non instructi, remittebanturque ut edocti melius tenuo accedant. Ergo uti videt, schedulae optimum finem habebant, non vero uti infamans auctor torturae aut malversatione habet. Est quidem verum pro esjusmodi schedulis uti in aliis diocesibus confinibus Bosnae Ercegovina, contribuit Pater familias 8. aut 20. hell. secundum loca, ast sic, qui non valent aut non possunt nec istud conferre debent. Non habentibus gratis conceditas schedula." Mišić generalnom delegatu, 22. 7. 1910., CGFM, Roma, *Bosnia SK 161*, f. 475r-476r.

dati 8 ili 20 helera ovisno o mjestu, ali oni koji nisu mogli ili nisu htjeli, nisu ni morali platiti.⁹⁶

Što se tiče ceduljica, izvješća o. isusovaca i o. provincijala ne podudaraju se, odnosno bolje reći proturječe jedno drugom. Genezu i prvotni smisao cedulje nije bilo moguće utvrditi, ali ostaje činjenica, koju mogu potvrditi i živi svjedoci, da su ceduljice postojale sve do u novije vrijeme i da su se plaćale. Je li zbog njih bilo uskraćivanja ispovijedi i u kojoj mjeri na osnovi raspoložive arhivske građe, nije bilo moguće točno utvrditi. Bez obzira na sve, optužbe su postojale.

Zbog problema s politikom i franjevcima, Stadler se ponovo zaputio u Rim u listopadu 1910. kako bi tražio podršku od Svete Stolice. I tada je jedna od tema njegovih razgovora bila kongrua. Nadbiskup je, kako piše otpravnik poslova austrougarskoga veleposlanstva pri Svetoj Stolici grof Eduard Pálffy, opetovano zatražio od Svete Stolice da učini pritisak na franjevce kako bi popustili uvođenju kongruue.⁹⁷ Sveta je Stolica rješenje ovoga pitanja, kao i ostalih zbog kojih je nadbiskup boravio u Rimu, odlučila pridržati sebi. O tome je papa Pio X. 28. studenoga 1910. obavijestio nadbiskupa Stadlera, biskupe sufragane i dvojicu franjevačkih provincijala.⁹⁸ Sveta je Stolica kasnije slučaj povjerila apostolskom delegatu Pierreu Bastienu koji će se ovom problematikom baviti od 1911. do 1914. godine.

---

96 Mišić generalnom delegatu, 22. 7. 1910., CGFM, Roma, *Bosnia SK 161*, f. 476r.

97 Pálffy Aeherntalu, 13. 10. 1910., HHStA, F 26/K34 26, *Bischöfe-Stadler 2*, f. 161rv.

98 "Excitata inter Bosniae Erzegovinae fideles discordia, causa socialis actionis, [...]. Multo autem accidit molestiis, quod clerus uterque a studiis partium non abstineat; quin etiam in medio opinionum aestu animorumque discusse, veterem quaestionem instauraverit de cura paroeciarum, novamque excitarit de inducenda congrua paroeciali praebenda. Itarum conflictationum, unde tam gravia clero populoque demna proveniunt, at causa tollatur omnis, Nos pro supremi Patris ac Pastoris quo fungimur munere, ac pro singulari amore, quo clerum et fideles Bosniae Erzegovinae complectimur, instantibus etiam plurimis ex iis regionibus, ut praesenti offensionibus occurratur, quaestiones istas omnes Ipsi Nobis cognoscendas dirimendasque recipimus, imposito super iisdem utrique clero silentio." Pio X. Stadleru i ostalima, 28. 11. 1910., AAV, *Segr. Stato*, Rubrica 247, Fasc. 10, 1914., f. 4r-5r.

Zaključak

Postavši vrhbosanskim nadbiskupom Josip Stadler pokušao je odmah na početku svoje službe urediti pitanje kongruie, odnosno dostojnog uzdržavanja svećenika na način kako je to bilo uređeno u ostalom dijelu Monarhije, tj. u dogovoru s državnim vlastima. Prvi njegov pokušaj u tome smislu zabilježen je početkom 1882. a zadnji, prije nego što je ovo pitanje Sveta Stolica pridržala sebi, 1910., s tim da je najintenzivnije na njemu radio između 1905. i 1910. predloživši vladi dva projekta o "katoličkoj autonomiji" u kojima je jedno od temeljnih pitanja bilo rješavanje problema kongruie. Iz jačine Stadlerova inzistiranja na ovom pitanju vidi se da je za njega kao nadbiskupa ono bilo veoma bitno. S njim, ne samo da bi se riješilo pitanje doličnog uzdržavanja župnika, nego i "loša praksa" koja se događala po župama, nastala, s jedne strane, zbog nemarnosti naroda da daje župniku ono što je dužan, a s druge strane zbog preuzetnosti župnika da traži od naroda ono što mu ne pripada i da ono što mu pripada ne traži na nedoličan način. Osim toga, ne manje bitno za Stadlera kao ordinarija, rješanjem kongruie poboljšao bi se materijalni položaj dijecezanskoga klera koji je, redovito živeći na malim župama, jer takve su mu dopale raspodjelom, živio vrlo bijedno. Glavni kočničari Stadlerovih nastojanja bili su franjevci. Zbog njih na kraju kongruie nije ni uvedena. I oni su imali svoje razloge. Raspodjelom župa dobili su bolje župe i imali su veća primanja ali i obveze prema samostanima i odgojnim zavodima koji su se uglavnom uzdržavali od prihoda sa župa. Procijenili su da bi se uvođenjem kongruie njihova primanja umanjila te bi došla u pitanje opstojnost samostana i odgojnih zavoda, na kraju opstojnost i same provincije te su se cijelo vrijeme uspješno, navodeći u javnosti druge razloge a u svojoj internoj komunikaciji navedene, opirali uvođenju kongruie. Austrougarska vlast koja je bila neizostavan čimbenik u rješavanju ovoga problema ponašala se politički pragmatično. S jedne strane i ona je smatrala da bi ovaj problem trebalo riješiti a s druge strane bila je svjesna da se on ne može zadovoljavajuće riješiti bez volje franjevac koji su činili većinu svećenstva u Bosni i Hercegovini i pastorizirali (kontrolirali) većinu katoličkoga stanovništva. K tome još morala je voditi računa o pravoslavnima i muslimanima koji su problem uzdržavanja svojih vjerskih službenika riješili kroza status o autonomiji te primijeniti ista načela i u odnosu na katolike. Ipak, svjesna teška položaja dijecezanskoga klera, ponudila je Stadleru mogućnost da se pitanje kongruie riješi samo za dijecezanski kler ali pod istim uvjetima kako su to riješili pravoslavci i muslimani, tj. da vjernici koji će biti oporezivani

dobiju odlučujuću ulogu preko odbora u župama u pitanju uvođenja i uređenja kongruie. Za Stadlera je ovo bilo neprihvatljivo jer je bilo protivno kanonskim propisima. Shvativši da se stvar ne može riješiti s vlastima, ali i da bez franjevaca nema kompletna rješenja, odlučio je zatražiti pomoć od Svete Stolice u smislu da ona učini pritisak na franjevce da i oni zatraže od vlade uvođenje kongruie. Sveta Stolica, shvativši da ovaj problem stvara razdor u bosanskohercegovačkom kleru, rješenje pitanja kongruie pridržala je sebi. Njime će se kasnije baviti apostolski delegat P. Bastien koji je boravio u Bosni od kraja 1910. do početka Prvoga svjetskog rata, tj. do kraja lipnja 1914.

I na kraju, Stadlerov je pokušaj bio hvale vrijedan, franjevački razumljiv. Zbog nedostatka međusobna povjerenja i razumijevanja te uskogrudnosti franjevaca, koji su na prvo mjesto stavljali svoj interes, najviše su izgubili najslabiji, dijecezanski svećenici na malim župama, umirovljenici i svećenici nesposobni za službu.

Borbe za Livno u travnju 1992. godine - prilog istraživanju

DAVOR MARIJAN
Hrvatski institut za povijest, Zagreb
Croatian Institute of History, Zagreb
E-mail: dmarijan66@gmail.com

UDK: 355.4(497.15 Livno)"1992"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 1. ožujka 2021.
Prihvaćeno: 29. lipnja 2021.

Sažetak

Tema rada jesu borbe za općinu Livno u travnju 1992., odnosno neuspješan napad Kninskoga korpusa Jugoslavenske narodne armije i srpske Teritorijalne obrane na hrvatsku obranu. Riječ je o zbivanju od stratezijskoga značenja, jednom od nekoliko sličnih iz toga mjeseca koji su omogućili teritorijalni i politički opstanak Bosne i Hercegovine. Republici Hrvatskoj ta je obrana osigurala zaleđe u srednjoj Dalmaciji i bila osnova za operacijski niz 1994. i 1995. koji je doveo do oslobađanja okupirana teritorija sjeverne Dalmacije. Usprkos značenju, arhivski izvori za ove borbe vrlo su skromni i fragmentarni pa je oko borbi niz nepoznanica. Ovo je pokušaj da unesemo više svjetla u tu problematiku.

Ključne riječi: Livno; Bosna i Hercegovina; rat; Hrvatsko vijeće obrane; Kninski korpus.

Fights for Livno in April 1992 - contribution to the research

Original scientific article

Received: 1 March 2021

Accepted: 29 June 2021

Summary

The subject of this paper is the attack of the Yugoslav National Army Knin corpus and Serbian Territorial defence on the municipality of Livno in April 1992. Those were in fact two attacks, the first on 13 April 1992 in direction Glamoč - Livno and the second on 23 April in direction Bosansko Grahovo - Livno. Both attacks were successfully repelled by the crucial help of smaller reinforcements from Croatia. This event was also of strategic importance, because it was one of three successful defences from April 1992 that enabled territorial and political survival of Bosnia and Herzegovina. Despite its significance, archive sources for these fights are very modest and fragmented, because of what there are many unknowns regarding the fights. Thus, this paper is written with the intention to shed light on the event crucial for the course of war in Bosnia and Herzegovina and end of war in Croatia in 1994 and 1995.

Keywords: Livno; Bosnia and Herzegovina; war; Croatian Defence Council; Knin corpus.

Istraživački problem

Borbe za općinu Livno u travnju 1992., odnosno hrvatska obrana od napada Kninskoga korpusa Jugoslavenske narodne armije (JNA) i srpske Teritorijalne obrane (TO) iz Glamoča i Bosanskoga Grahova jedna su od nekoliko borbi iz travnja 1992. koje su presudno utjecale na tijek rata u Bosni i Hercegovini. Izvori koje sam prikupio u dvadeset godina istraživanja Domovinskoga rata tek dijelom rasvjetljavaju te borbe pa valja istaknuti da nema zbivanja kao ovo koje je toliko značajno, a za koje postoji tako malo izvornih dokumenata sukobljenih snaga. U Hrvatskom memorijalno-dokumentacijskom centru Domovinskoga rata nalazi se tek poneki dokument Kninskoga kor-

pusa o napadu na Livno u travnju 1992. Poneki podatak o djelovanju JNA može se naći i na službenoj web stranici Međunarodnoga kaznenog suda u Haagu.¹ Nekoliko dokumenata JNA godinama je bilo dostupno na nekadašnjoj web stranici generala Slobodana Praljka.² Stanje s izvorima hrvatske strane još je lošije, tek nekoliko fragmentarnih izvješća u arhivskim fondovima postrojbi Hrvatske vojske (HV). Hrvatsko vijeće obrane (HVO) tek se stvaralo što je utjecalo na manjak dokumenata. Nekoliko sam dokumenata dobio od sudionika i osobnih arhiva i to su oni kojima u napomenama nisam naveo mjesto pohrane. Borbe su raščlanjene sukladno dostupnim izvorima, objavljenom literaturom i izjavama nekoliko sudionika pa smatram da je ovo solidna osnova za daljnja istraživanja. Na kraju sam problematizirao i činjenicu zašto se obrana Livna ignorira u bošnjačkim i srpskim prikazima rata u Bosni i Hercegovini.

Kontekst borbi

Svaki temeljiti osvrt na rat u Republici Hrvatskoj uključuje i ulogu Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (SR BiH) u njemu. Njezin je teritorij koristila JNA za operacije protiv Hrvatske i logističko osiguranje rata, a velik broj vojno sposobnih građana sudjelovao je u ratu u svojstvu pričuvnika JNA ili Teritorijalne obrane. Početkom listopada 1991. u sklopu napada na Dubrovnik i šire zaleđe stradala su hercegovačka sela s hrvatskim stanovništvom u Popovu polju što je prošlo bez adekvatnih reakcija političkoga vodstva SR BiH. To se vrijeme pamti po izjavi muslimanskoga čelnika i predsjednika Predsjedništva SR BiH Alije Izetbegovića da to nije njihov rat, što, unatoč svim naknadnim reinterpetacijama, ne znači ništa drugo nego da to nije muslimanski rat nego rat Hrvata i Srba.³ Početkom siječnja 1992. potpisano je primirje između JNA i Republike Hrvatske i u nekoliko sljedećih mjeseci JNA je s okupiranoga teritorija Hrvatske izvukla

1 Sudski spisi Međunarodnoga kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju (dalje: MKSJ), <http://icr.MKSJ.org/bcs/mainb.aspx?e=viu0cc45y4xdzf55asuydkm0>.

2 Nekoliko izvješća Kninskoga korpusa JNA nalazilo se u četiri oveća "fajla" dokumenata, raznoolikih po sadržaju i stvarateljima i koji su snimljeni bez velike koncentracije. Dokumenti Kninskoga korpusa su u formi strogo povjerljivih brzojavki koji su slani nadređenoj Komandi 2. vojne oblasti u Sarajevu. Za dio tih dokumenata pronašao sam izvornike u arhivskom fondu 9. korpusa u Hrvatskom memorijalno-dokumentacijskom centru Domovinskoga rata (dalje: HMDCDR).

3 IVICA (Ivo) LUČIĆ, *Uzroci rata. Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine*, Despot infinitus, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2013., str. 329-332.

dio svojih efektivna u BiH i pripremila se za novi rat koji je eskalirao početkom travnja 1992. U travnju su ozbiljan otpor u BiH srpskim snagama pružili pretežno Hrvati uz pomoć iz Hrvatske. Težište toga otpora bilo je u Bosanskoj Posavini, zapadnoj Hercegovini i jugozapadnoj Bosni. U Bosanskoj Posavini pobjedom kod sela Gornje Kolibe 16. travnja hrvatske su snage spriječile izlazak srpskim snagama na rijeku Savu i zauzimanje Bosanskoga Broda. To je srpskim snagama uspjelo tek početkom listopada, gotovo pola godine kasnije. U zapadnoj Hercegovini postrojbe Hrvatske vojske (HV) iz Operativne zone Split u borbama od 11. do 16. travnja spriječile su izlazak srpskih snaga u cjelini na rijeku Neretvu pobjedom na prijevoju Stolovi između Stoca i Neuma. U jugozapadnoj Bosni hrvatske su snage od 3. do 10. travnja poražene u borbama za Kupres, da bi potom uspješnom obranom Livna od 13. do 23. travnja stabilizirale spomenuto bojište, što je tema ovoga članka. S ta tri uspjeha, dok je istovremeno muslimansko političko rukovodstvo, bez znanja i sudjelovanja Hrvata, pregovaralo i pokušavalo postići dogovor s JNA da se ona transformira u bosanskohercegovačku vojsku u kojoj bi nekoliko muslimanskih generala bili komandanti, stvorena je osnova za opstanak BiH kao zemljopisnoga i političkoga pojma. Republika Hrvatska je istovremeno osigurala svoje zaleđe na dijelu od Sinja do Metkovića i stvorila osnovicu za kasnije oslobađanje sjeverne Dalmacije.⁴

Rat u jugozapadnoj Bosni 1992. godine obilježile su borbe u općinama Kupres, Tomislavgrad i Livno. Livno je značajno prometno čvorište prema Dalmaciji, zapadnoj Hercegovini, te zapadnoj i središnjoj Bosni, a bilo je i najveća općina u SR BiH u kojoj je većinsko stanovništvo bilo hrvatske nacionalnosti. U jugozapadnoj Bosni granica između područja naseljenih većinskim Hrvatima i Srbima prolazila je kroz općine Livno i Kupres. Ujesen i zimu 1991. tijekom rata u Hrvatskoj sela Donji Rujani i Čelebić prema Bosanskom Grahovu postali su etnička granica i crta dosega jurisdikcije općinskih tijela vlasti u Livnu. Međunacionalna crta prema Glamoču poklapala se s općinskim granicama. Sjeverozapadno i sjeverno od međunacionalne crte bila su naselja sa srpskim stanovništvom u Bosanskom Grahovu i Glamoču, a južno, istočno i jugoistočno područje s izrazitom hrvatskom većinom u Livnu, Tomislavgradu i Prozoru, kao i dalje prema jugoistoku u zapadnoj Hercegovini.

4 ALIJA IZETBEGOVIĆ, *Sjećanja. Autobiografski zapis*, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2001., str. 114-115; DAVOR MARIJAN, *Rat Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1994.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2018., str. 85-97, 103-104.

U jugozapadnoj Bosni nije bilo mirnodopskih snaga JNA. U prosincu 1991. iz Šibenika je u Bosanski Petrovac, a potom u Drvar premješteno naoružanje i oprema 11. brigade mornaričkoga pješastva koja je početkom 1992. preustrojena u 11. motoriziranu brigadu 9. korpusa iz Knina.⁵ Tako je nastao novi garnizon JNA uz one postojeće mirnodopske u Kninu, Bihaću, Prijedoru, Banjoj Luci i Travniku.⁶

Po odredbama Vanceova mirovnog plana od 23. studenoga 1991. JNA je imala obvezu povući se iz Hrvatske, a teritorij pod njezinim nadzorom preuzeti zaštitne snage Ujedinjenih naroda. To je uključivalo i crtu razdvajanja prema hrvatskim snagama.⁷ U svezi te obveze general-major Ratko Mladić, komandant Kninskoga korpusa potkraj veljače i u ožujku 1992. napisao je nekoliko naredbi čija je svrha bila pronaći adekvatna mjesta za smještaj postrojbi Kninskoga korpusa u jugozapadnoj i zapadnoj Bosni. Velik dio tih snaga planirao se premjestiti u šire područje Bosanskoga Grahova i Glamoča. Samo je manji dio tih planova realiziran i najkasnije od 3. travnja u Glamoču je bio inženjerijski bataljun 11. motorizirane brigade.⁸ Najave izvlačenja Kninskoga korpusa u jugozapadnu Bosnu bile su poznate i nisu s odobravanjem primljene kod nesrpskoga stanovništva na tom području.⁹ Prema izvješću Okružnoga štaba TO Bihać,

---

5 Hrvatska (dalje: HR) - HMDCDR - fond 7, 9. korpus JNA (dalje: 7), kutija (dalje: k.): 8: Komanda 9. korpusa, Redovni borbene izveštaj, str. pov. br. 4-227 od 20. 1. 1992.; IVAN BRIGOVIĆ, "Odlazak Jugoslavenske narodne armije s područja Zadra, Šibenika i Splita krajem 1991. i početkom 1992. godine", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 43, Zagreb, 2/2011., str. 440-441.

6 MKSJ: Komanda 2. vojne oblasti, Referat o stanju borbene gotovosti, str. pov. br. 09/63-26 od 23. 1. 1992.

7 DAVOR MARIJAN, *Slom Titove armije. JNA i raspad Jugoslavije 1987.-1992.*, Golden marketing - Tehnička knjiga - Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., str. 329-338.

8 HR-HMDCDR-7, k. 11: Komanda 9. korpusa, Predlog angažovanja snaga, zahtev, str. pov. br. 24-29 od 24. 2. 1992.; MKSJ: Komanda 9. korpusa, Referat komandantu 2. vojne oblasti o izvršenju priprema za prihvat Mirovnih snaga UN, str. pov. br. 23-47 od 2. 3. 1992.; HR-HMDCDR-7, k. 11: Komanda 9. korpusa, Izviđanje rejona razmeštaja jedinica 9. korpusa, naređenje, str. pov. br. 275-6 od 14. 3. 1992.; HR-HMDCDR-7, k. 1: Komanda 9. korpusa, Zapovest za primopredaju fronta, izvlačenje i razmeštaj na novim lokacijama 9. korpusa, DT br. 275-10 od 18. 3. 1992.; HR-HMDCDR-7, k. 11: Komanda 9. korpusa, str. pov. br. 23-55 od 3. 4. 1992.

9 Sektor SDB (Službe državne bezbjednosti) Centra službi bezbjednosti Livno, Aktualna sigurnosna saznanja, br. 02-11 od 11. 2. 1992.

srpsko stanovništvo u Glamoču i Bosanskom Grahovu prihvaćalo je "razmještaj i smještaj jedinica JNA", kao i da su "opredjeljeni da pod jednom zajedničkom komandom" vode "borbu protiv najezde fašizma i ustaštva".¹⁰ Zamisao da se gotovo cijeli Kninski korpus preseli iz sjeverne Dalmacije u jugozapadnu Bosnu ukazuje da bi Livno na taj način bilo ozbiljno ugroženo. Međutim, eskalacija rata u BiH i protivljenje pobunjenih Srba iz Hrvatske da se izvuče glavnina naoružanja i oprema JNA značajno su utjecali na provedbu planova.¹¹

Paralelno s organizacijskim i ustrojbenim pripremama za preseljenje Komanda Kninskoga korpusa vodila je računa i o budućem protivniku, o čemu govori neutemeljena procjena da na teritoriju BiH, između ostaloga i na širem području Livna "locira deo snaga" Zbora narodne garde (ZNG) i Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske (MUP RH), "koji je planski predislociran i podržan od strane najekstremnijih pripadnika" Hrvatske demokratske zajednice (HDZ), Hrvatskih obrambenih snaga (HOS) i Stranke demokratske akcije (SDA). "U cilju sprečavanja mogućeg iznenađenja i gotovosti za efikasno izvođenje dejstava", general Mladić je 24. veljače 1992. komandantu 11. motorizirane brigade naredio da nakon uvida u stanje na terenu predloži angažiranje dijelova brigade na zatvaranju smjerova koji vode prema njezinoj zoni odgovornosti.¹²

Organiziranje obrane Livna

U vrijeme pisanja Mladićeve naredbe iz Livna nije prijetila nikakva ugroza općinama Bosansko Grahovo i Glamoč. Na izborima u jesen 1990. Hrvatska demokratska zajednica odnijela je uvjerljivu pobjedu u Livnu. Općina je od 18. studenoga 1991. bila u sastavu Hrvatske zajednice Herceg-Bosna (HZ HB) čija se obrana sporo realizirala bez ikakve namjere napada na Bosansko Grahovo i Glamoč. U veljači 1992. u Grudama, gradiću u zapadnoj Hercegovini blizu granice s Hrvatskom u kojem je bila moguća sigurna dostava oružja, osnovan je Stožer Herceg-Bosne koji je nastojao uvezati male, slabo naoružane i neorganizirane hrvatske postrojbe od Livna do Stoca i po dubini BiH do Žepča. Stožer se raspao početkom travnja 1992. tijekom

---

10 MKSJ: Okružni štab TO Bihać, Zahtjev za NVO, str. pov. br. 06/1-1/92 od 18. 2. 1992.

11 D. MARIJAN, *Slom Titove armije*, str. 397-400.

12 HR-HMDCDR-7, k. 11: Komanda 9. korpusa, Predlog angažovanja snaga, zahtev, str. pov. br. 24-29 od 24. 2. 1992.

borbi za Kupres, a zapovjedna konfuzija počela se popravljati kada je zapovijedanje hrvatskim snagama na Južnom bojištu preuzeo general zbora Janko Bobetko na temelju naredbe hrvatskoga predsjednika Franje Tuđmana od 10. travnja 1992. Bobetko je u Grudama od 15. travnja imao svoje izdvojeno zapovjedništvo (IZM) što je bio početak ozbiljnog i organiziranog ustroja HVO-a u jugozapadnoj i središnjoj Bosni i zapadnoj Hercegovini.¹³ Premda su od jeseni 1991. dijelovi naoružanoga hrvatskog stanovništva u BiH od Livna do Mostara bili u funkciji obrane Hrvatske, s njima je iz Dalmacije postojala slaba koordinacija. Potkraj godine učinjen je dogovor o navodnom zajedničkom zapovjedništvu za koji, za sada, nema dokaza da se uopće pokušao realizirati.¹⁴ Vjerojatno stoga, jer je u dijelu hrvatskih zapovjedništava prevladavala opcija obrane isključivo na republičkim granicama. Zapovjedništva HV-a u Dalmaciji i prije proljetne eskalacije rata u BiH računala su na mogućnost ugroze iz smjera Livna. Prema jednom podatku Glavnoga stožera HV-a od 17. veljače 1992. u srednjoj Dalmaciji, iz smjerova "koji izvode sa Dinare, Livna, Imotskog i Muća" bile su pripremljene dionice puta za rušenje i određene snage da to realiziraju, kao i da se dionice "patroliranjem kontroliraju".¹⁵

Oružje Teritorijalne obrane Livna, uključujući naoružanje i opremu livanjskih poduzeća, oduzeto je 1990. i spremljeno u skladište JNA u Donjem Vakufu. Nedostatak oružja bitno je utjecao na organizaciju obrane koja se dijelom ustroja oslanjala na prostornu strukturu TO-a. U Livnu je bilo i sjedište Okružnoga štaba (jednog od devet te razine u BiH) i Komande 13. hercegovačke partizanske brigade TO-a. Oružje je nabavljano uglavnom po privatnim i stranačkim kanalima i plaćalo se velikim iznosima novca.¹⁶ Prva bitnica minobacača 120 mm za obranu Livna pribavljena je 1. ožujka, a nakon izobrazbe od 7. do 11. ožujka s posadama su zaposjednuti vatreni položaji na crti dugoj oko 80 km. Polovicom ožujka stigao je prvi protuoklopni top 76 mm, a do

---

13 JANKO BOBETKO, *Sve moje bitke*, Vlastita naklada, Zagreb, 1996., str. 202, 206, 208; DAVOR MARIJAN, *Domovinski rat*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2016., str. 40, 58, 213.

14 MARTIN ŠPEGELJ, *Sjećanje vojnika*, Znanje, Zagreb, 2001., str. 328.

15 HR - Središnji vojni arhiv (dalje: SVA) - Kabinet ministra obrane RH (dalje: KMO): GSHV, Izvješće o obilasku postrojba u OZ Split, kl. 81-92-01/05, ur. br. 5120-04/6-92-11 od 17. 2. 1992.

16 Sektor SDB Centra službi bezbjednosti Livno, Aktualna sigurnosna saznanja, br. 02-11 od 11. 2. 1992.

13. travnja pribavljen je lansirani pult protuoklopnih raketa *Maljutka* i nekoliko novih minobacača 120 mm i obalskih topova.¹⁷

Kao i u drugim dijelovima HZ HB obrana Livna počela je s naoružanim seoskim stražama, a zbog upada snaga Titogradskog i Užičkog korpusa u Hercegovinu 20. rujna 1991. mobiliziran je pričuvni sastav od oko 400 policajaca. Naoružane skupine početkom 1992. združene su u satnije i bojne Teritorijalne obrane Livna, odnosno od 8. travnja HVO-a.¹⁸ Prema izvješću zapovjednika Stožera Herceg-Bosne pukovnika Ante Mikulića od 4. ožujka 1992. u Livnu je bila organizirana brigada TO-a, što je tada bila jedina postrojba te razine u sustavu obrane HZ HB.¹⁹

Početkom 1992. na područje zapadne Hercegovine i jugozapadne Bosne počeli su dolaziti pojedinci iz Specijalnih postrojbi Glavnoga stožera HV-a kojima je zapovijedao general Ante Roso. Njihova nazočnost pojačana je početkom ožujka 1992. kada je u Posušju počelo organiziranje bojne "Knez Branimir" koja je u lipnju postala prva profesionalna postrojba HVO-a Pukovnja "Bruno Bušić". Pukovnik Mikulić žalio se hrvatskom ministru obrane Gojku Šušku što ti pojedinci i skupine ignoriraju njegov Stožer, kao i da negativno utječu na plan i obrambene pripreme.²⁰ U veljači 1992. na područje Livna stigao je i jedan vod od 25 pripadnika IX. bojne HOS-a iz Splita koji je bio organiziran od Hrvatske stranke prava.²¹

---

17 TOPNICI, "Uzdaju se u Boga i topnike", u: *Livanjski vidici*, 14. 10. 1992., str. 2-3.

18 PETAR BARUN, "Na fronti dugoj 80 kilometara", u: *Livanjski vidici*, 28. 9. 1992., str. 2-3; STJEPAN ŠIBER, *Prevare, zablude, istina: ratni dnevnik 1992.*, Rabić, Sarajevo, 2000., str. 29; MESUD ŠADINLIJA, *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine 1986.-1992.*, Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2013., str. 149-150, 275, 278.

19 Web stranica Slobodana Praljka (dalje: SP): Izvješće pukovnika Ante Mikulića od 4. 3. 1992. o dosadašnjem radu i problemima. Prema jednom novinskom članku iz rujna 1992. brigada je odlukom Ratnoga Predsjedništva livanjske općine osnovana 22. travnja uz napomenu da je "praktično egzistirala još u veljači". P. BARUN, "Na fronti dugoj 80 kilometara", str. 2-3. Glavni stožer HVO-a je zapovijed o osnivanju brigade donio 6. srpnja 1992. Glavni stožer HVO-a, Formiranje brigade "Krešimir 4", zapovijed, str. pov. br. 01-591/92 od 6. 7. 1992.

20 SP: Izvješće pukovnika Ante Mikulića [od 10. 3. 1992.] o aktivnostima u Herceg-Bosni.

21 Snimak razgovora Jurice Jukića zapovjednika IX. bojne HOS-a Tomislavu Šulju dana 15. 1. 2021. Zahvaljujem T. Šulju na ustupljenu snimku.

Paralelno s organiziranjem postrojbi u Livnu je od 10. ožujka 1992. rađeno na inženjerijskom uređivanju crte obrane, težišno na četiri otporne točke: u selima Donji Rujani i Čelebić i na širem području prijevoja Korićina i Borova Glava. Do 7. travnja u Livnu je izrađeno 81 sklonište, 108 bunkera, 2940 metara rovova i 1460 metara spojnih rovova. U jednom izvješću iz lipnja 1992. napisano je da su inženjeri Livna radili i po 16 sati, "te su na dan napada bili prilično spremni. Mnogobrojna skloništa i bunkereri u prva dva dana borbi, te u dugotrajnom djelovanju neprijateljskog topništva, koje je trajalo neprekidno 11 sati su uspješno zaštitili naše borce, te nije bilo ranjenih ni poginulih, iako je bilo mnogo direktnih pogodaka po samim bunkerima i skloništa". U izvješću je zaključeno da je to doprinijelo "da livanjska fronta bude jedna od najstabilnijih, iako smo se tog bojišta najviše pribojavali".²² U inženjerijskim radovima uglavnom je bila angažirana mehanizacija općinskih poduzeća: *Livno-putevi*, *Komunalno* i *Bosna-Livno*.²³ U dnevnom izvješću Komande Kninskoga korpusa od 4. travnja 1992. hrvatske snage na dijelu crte prema Bosanskom Grahovu i Glamoču procijenjene su na "oko 2 bataljona pripadnika 'TO', HOS-a i MUP-a". Konkretno: kod Čelebića na predjelu Barjak uočene su dvije linije protutenkovskih prepreka, jedan minobacač i pet strojničkih gnijezda; u selima Strupnić i Ljubunčić po 60 naoružanih mještana, a u selima Prisap, Priluka, Kablići oko 100 pripadnika ZNG; južno za dva km od prijevoja Korićina oko 60 pripadnika MUP-a i ZNG-a; na Kruškom polju i prijevoju prema selu Dragnjić (odnosno predjelu Strmica) uočen je jedan vod; u Rujanima četa TO-a s vodom protuzračnih topova 20 mm i vodom topova 76 mm; u selima Čaić i Lištani po oko 50 naoružanih ljudi.²⁴

Veliki sigurnosni problem obrani Livna bila je srpska manjina u gradu Livnu i selu Veliki Guber koja je u ožujku 1992. brojala oko 2500 osoba.²⁵ Prema hrvatskim podatcima Srpska demokratska stranka

---

22 HR-SVA - fond 4. gardijske brigade HV (dalje: 4. gbrHV): Izvješće [pukovnika Darka Budimira] za inženjerijsko utvrđivanje na teritoriji HVO od 10. 2. 1992. do 10. 6. 1992.

23 MLADEN KONTA, "Neprobajni bedem za četnike", u: *Livanjski vidici*, 14. 10. 1992., str. 3.

24 HR-HMDCDR-7, k. 11: Komanda 9. korpusa, Raspored snaga, str. pov. br. 42-51/1 od 4. 4. 1992.

25 MKSJ: Opštinski odbor Srpske demokratske stranke Livno, Informacije iz Livna, br. L-026/92 od 21. 3. 1992.

(SDS) je 4. studenoga 1991. u Livnu organizirala svoj ratni štab.²⁶ U prosincu 1991. i siječnju 1992. slijedilo je naoružavanje u koje je uključeno "više od 90% vojno sposobnih Srba". Potom je 10. siječnja 1992. u Livnu osnovana Srpska skupština općine koja je proglasila svoje pripajanje Autonomnoj regiji Bosanska Krajina. Općinska tijela Livna odluku su odbacila 14. siječnja.²⁷ Početkom travnja hrvatski su obavještajci procjenjivali da u Livnu ima oko 600 naoružanih Srba, a da u selu Guber dežuraju s oružjem.²⁸ Komanda 2. vojne oblasti JNA iz Sarajeva je u prvoj polovici travnja 1992. nekoliko puta u priopćenjima isticala da su Srbi u Livnu taoci i da su osnovani logori za njih. Također je tvrđeno da se u Livnu nalaze tisuće ustaških vojnika što je hrvatska strana smatrala opravdanjem JNA za predstojeći napad na općinu.²⁹

Stanje uoči napada Kninskoga korpusa

Po jednoj reportaži iz *Slobodne Dalmacije* u središtu sela Čelebić u prosincu 1991. postavljen je nadzorni punkt koji su nadzirale uniformirane osobe s obrazloženjem sprječavanja međunacionalnih sukoba.³⁰ Vjerojatno se radilo o postrojbi TO-a, kao i da je tada postavljen punkt i u selu Čaprazlijama na drugoj strani Livanjskoga polja. Postavljanjem nadzornih punktova u Čelebiću i Čaprazlijama zapadni dio općine je, kako je to primijećeno u jednom članku, "praktično izdvojen ispod kontrole legalnih organa vlasti". Kao protumjera postavljani su hrvatski punktovi prema Bosanskom Grahovu i Glamo-

---

26 P. BARUN, "Na fronti dugoj 80 kilometara", str. 2-3.

27 MATE FRANJIČEVIĆ, "Pripremanje genocida", u: *Livanjski vidici*, 28. 9. 1992., str. 2-3.

28 SP: Komanda brigade [Livno] od 4. 4. 1992. u 11,00 sati Stožeru za Hercegovinu; SP: Obavještajna informacija s područja općine Livno od 7. 4. 1992. Izvješće je napisano u Imotskom od strane Ante Gudelja.

29 ŽELJKO MAGANJIĆ, "Orkanom po Livnu", u: *Slobodna Dalmacija*, 13. 4. 1992., str. 4; Ž. MAGANJIĆ, "Granate padaju u blizini Livna", u: *Slobodna Dalmacija*, 14. 4. 1992., str. 3; Ž. MAGANJIĆ, "Srbe ugrožava 'JA'", u: *Slobodna Dalmacija*, 21. 4. 1992., str. 3.

30 BORIS DEŽULOVIĆ - ŽELJKO MAGANJIĆ, "Smrt u Čelebiću", u: *Slobodna Dalmacija*, 28. 4. 1992., str. 16-17. Prema popisu stanovništva iz 1991. u Čelebiću je bilo 448 stanovnika od kojih 316 Hrvata i 131 Srbin. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1995., str. 168-169.

ču u Rujanima, zapadnom dijelu Čelebića i južno od prijevoja Korićina. Livanjski su se Srbi žalili da im je ograničeno kretanje pa su najavljivali kolektivno iseljavanje. U noći 30./31. ožujka 1992. u Livnu je minirana kavana *Duga*, "inače neformalno mjesto livanjskih SDS-ovaca", što je potkrijepilo naširoko plasiranu tvrdnju o ugroženosti livanjskih Srba. Prema podacima iz rujna 1992. u "istražnom postupku, vlasnik objekta" priznao je da se radi o prijeveri, odnosno insceniranoj eksploziji.³¹

Livno je tada već bilo na korak od rata jer je u sklopu priprema JNA za zauzimanje Kupreške visoravni, general Mladić 30. ožujka 1992. naredio 11. motoriziranoj brigadi da osigura smjer od Livna prema Bosanskom Grahovu.³² Trećega travnja počele su borbe za Kupres što je utjecalo i na stanje u susjednim općinama. Predvečer 3. travnja u području Radetine košare na granici s općinom Glamoč izvidnička ophodnja 1. bojne livanjskoga TO-a susrela je tri manje srpske skupine. "Isti su oko 19,00 sati otvorili vatru na našu patrolu, a kada im je uzvraćeno neprijatelj se povukao."³³

Borbe za Kupres najavile su i mogućnost napada JNA na Livno zbog čega je Skupština općine 4. travnja 1992. uvela izvanredno stanje na području općine.³⁴ Time je civilna vlast u Livnu prešla na "svoju ratnu shemu". Ovlasti Skupštine općine preuzelo je Predsjedništvo Skupštine, a "Izvršni odbor, bez značajnijih promjena u ustroju, pronalazi modalitete za svoju veću djelotvornost u ratnim prilikama". Političko čelništvo općine obrazložilo je da je taj čin bio nužan jer je cijeli "državni sustav" doživio rasap, pa je u mnogim segmentima života i funkcioniranja vlasti, "općinska vlast, htjela to ili ne", morala "preuzeti ovlasti države, jer bi u protivnom došlo do potpunog kolapsa civilnog života".³⁵ Krizni štab Livna je 5. travnja 1992. zbog "izuzetno pogoršane sigurnosno političke situacije na teritoriju općine Livno" od Zapovjedništva OZ Split zatražio slanje jedne desetine opremlje-

---

31 M. FRANJIČEVIĆ, "Pripremanje genocida", tr. 2-3.

32 HR-HMDCDR-7, k. 11: Komanda 9. korpusa, Naređenje za angažovanje dela 11. mtbr, str. pov. br. 308-1 od 30. 3. 1992.

33 SP: Komanda brigade [Livno] od 4. 4. 1992. u 11,00 sati Stožeru za Hercegovinu.

34 MKSJ: Skupština općine Livno, Odluka, br. 01-023-86/92 od 4. 4. 1992.

35 S. D. T., "Do uspostave redovite vlasti", u: *Livanjski vidici*, 28. 9. 1992., str. 4.

nih izvidnika.³⁶ Glavni stožer HV-a je iz Splita 6. travnja obavješten da je od prislušnog centra "uhvaćena poruka" da "Kupres i Livno u naredna dva dana moraju biti naši", te da se radi o razgovoru vođenu u zoni odgovornosti Kninskoga korpusa s nekim u Beogradu.³⁷ Zapovjedništvo OZ Split je 8. travnja obavijestilo institucije u Zagrebu da su "posljednjih 5 dana pružili braniocima Livna i Kupresa znatnu pomoć u puškama M 48, streljivu", ručnim raketnim bacačima, "protutenkovskim minama, ručnim protuoklopnim bombama i drugim sredstvima".³⁸ Iz OZ Split pomogli su i konkretnije. S obrazloženjem da uvažava interese "dijela ljudstva 4. brigade rodom iz zapadne Hercegovine", Ivo Jelić, zapovjednik 4. brigade ZNG-a iz Splita 4. travnja zapovjedio je zapovjedniku Samostalne hrvatske udarne satnije da se sljedećega dana javi Stožeru Herceg-Bosne "radi prijema zadatka uključivanja u sustav obrane težišno na pravcu Bosansko Grahovo - Livno".³⁹ Satnija se u dokumentima vodila kao 1. svehrvatska udarna bojna (ili 5. bojna) i s oko 200 vojnika angažirana je u zoni selo Priluka - prijevoj Korićina. Bojna je organizirala nekoliko skupina za dubinsko izviđanje i diverzije u zaleđu srpskih snaga. Zapovjedništvo te satnije, odnosno bojne, organiziralo je dubinsko izviđanje tijekom kojega je u gradu Glamoču 15. travnja poginuo jedan gardista.⁴⁰

Iz Zagreba je 8. travnja 1992. u Livno stigla skupina od 44 studenta koja je razmještena na Korićini i organizirana u dva voda, pješački i protuoklopni.⁴¹ Desetoga travnja u Livno je stiglo i sedam pripadnika postrojbe Specijalne policije MUP RH-a Policijske uprave Zagreb *Alfa* koji su dobili status interventne postrojbe.⁴²

---

36 HR-SVA - fond Operativne zone Split: Zamolba Kriznog štaba Hrvatske vojske Livno od 5. 4. 1992. Izvješće je potpisao predsjednik Stipe Barać, a netko je na njemu napisao napomenu da su "traženi Livnjaci iz svih postrojbii".

37 HR-SVA - fond Glavnog stožera HV (dalje: GSHV): Vojna pošta 3041-11 Split, kl. SP 833-02/92-06/01, ur. br. 3041-11-01-92-3 od 6. 4. 1992.

38 HR-SVA-GSHV: ZOZ Split, kl. 81/92-02/55, ur. br. 1080-01-92-2 od 8. 4. 1992.

39 HR-SVA-4. gbrHV: 4. brigada ZNG, Zapovjed, SP kl. 8/92-01/95, ur. br. 5124-01-01-92-1 od 4. 4. 1992.

40 *4. gardijska brigada Hrvatske vojske - Pauci*, Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, Glavni stožer Oružanih snaga RH, Zagreb, 2011., str. 196-198.

41 ANTE ČOLAK - ŠIRAN, "Travanjsko jutro", u: *Livanjski vidici*, 25. 4. 1993., str. 2. Uz ovaj novinski članak prilažem i podatak iz svoga sjećanja.

42 HR-HMDCDR: Transkript razgovora djelatnika HMDCDR s pukovnikom HVO-a i instruktorom specijalne policije MUP RH-a Željkom Mihaljevićem od 11. 2. 2011.; STJEPAN MILKOVIĆ, *Alfe žive vječno!*, Hrvatski memorijalno-

Preimenovanjem u HVO, Općinski štab TO postao je Općinski stožer čiji je zapovjednik bio Sreten Bego, pomorski časnik iz Splita. Obranu Livna preuzeo je uoči srpskog napada zapovjednik Specijalnih postrojbi GS HV, general bojnik Ante Roso s kojim je stigla skupina pripadnika postrojbe. Dvojica od njih, rodom iz Livna, Jure Granić i Ferdo Sučić postavljeni su za zapovjednike obrane Donjih Rujana i Čelebića. Roso je stigao vjerojatno 12. travnja 1992. jer je istoga dana poslao izvješće koje nije konkretno adresirano, premda se može pretpostaviti da je pisano za Matu Bobana, predsjednika HZ HB. Po njegovu izvješću logističko stanje u Livnu bilo je katastrofalno, dominantno oružje bila je puška M-48, a automatskog oružja bilo je u malim količinama. Protuzračna obrana imala je dva prijenosna raketna sustava S-M2 sa šest raketa. Topništva i protuoklopnih sredstava nije uopće bilo, a potpora se sastojala od šest minobacača 120 mm i osam minobacača 82 mm. Roso je tražio žurnu pomoć zbog procjene da u neposrednom okruženju JNA raspolaže sa 64 tenka i s drugim oklopnim vozilima.⁴³ Roso je istoga dana pozvao iz Zagreba pukovnika Antu Gotovinu iz Specijalnih postrojbi GS HV, da sa sobom dovede koliko može vojnika s opremom i oružjem "koji su već bili u borbama (ako je moguće)". Također je tražio topništvo za potporu, protuzračne topove i sredstva veze.⁴⁴ Roso je iz Tomislavgrada 12. travnja povukao bojnu *Knez Tomislav* i prebacio je u selo Ljubunčić. Bojna je bila u sastavu Specijalnih postrojbi GS HV, domicilno iz Zadra i imala je oko 120 vojnika.⁴⁵ Istoga su dana po Rosinoj zapovijedi dijelovi bojne u osnivanju *Knez Branimir* iz Posušja, Širokog Brijega i Ljubuškog dovedeni i smješteni u selu Priluka na raskrižju prometnica od Livna prema Glamoču i Bosanskom Grahovu.⁴⁶ Pre-

---

dokumentacijski centar Domovinskog rata - Udruga veterana specijalne policije "Alfa", Zagreb, 2013., str. 233-234.

- 43 SP: General - bojnik Ante Roso od 12. 4. 1992., Izvještaj, Livno. Izvješće je supotpisao i Ćiro Grubišić koji je angažiran za organizaciju obrane Hrvatske zajednice Herceg-Bosne; *1. hrvatski gardijski zdruk*, Zagreb, Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, Glavni stožer Oružanih snaga RH, 2011., str. 373; Izjava bojnika Jure Granića u emisiji HRT-a *Veterani mira* od 13. travnja 2019. Dostupna na www.hrti; Izjava J. J. časnika u Zapovjedništvu 3. bojne HVO-a od 24. 2. 2021.
- 44 SP: General - bojnik Ante Roso od 12. 4. 1992. za pukovnika Antu Gotovinu.
- 45 HR-SVA-KMO: Bojna "Kralj Tomislav" Zadar, Izvješće, br. 157-1HB/92 od 24. 5. 1992.
- 46 Izjava bojnika Mladena Galića, zapovjednika bojne "fra Didak Buntić" dana 14. 3. 2012.

ma izvješću koje je general Roso 13. travnja poslao Mati Bobanu, u Livnu je bilo oko 1000 vojnika raspoređenih u sedam "nekakvih autonomnih malih jedinica koje je nemoguće uvezati". Za stabiliziranje crte tražio je pomoć jedne kompletne operativne brigade HV-a. Njegovo izvješće Boban je prosljedio generalu Bobetku koji je nekoliko dana ranije imenovan za zapovjednika snaga na Južnom bojištu.⁴⁷

Stanje je pogoršao priliv izbjeglica iz Glamoča, a samo u noći 10. travnja stiglo je stotinjak Muslimana iz glamočkih sela. Zapadni su dijelovi livanjske općine 11. travnja raketirani, po procijeni samohodnim višecijevnim lanserom raketa *Orkan*, a zračne su uzbune postale dio svakodnevnog života. Zbog toga je prekinuta nastava u osnovnim i srednjim školama, a dio za borbu nesposobna stanovništva sklonjen je u Hrvatsku.⁴⁸

Hrvatske mjere predostrožnosti bile su posve utemeljene zbog mobilizacije srpskih snaga u Bosanskom Grahovu i Glamoču radi dovođenja 11. motorizirane brigade JNA na razinu propisanu ratnim ustrojem. Jedna četa iz bataljuna TO Bosansko Grahovo je 4. travnja 1992. bila u Čaprazlijama, a vod i desetina vojne policije u sjeverozapadnom dijelu sela Čelebić. U Glamoču je bio inženjerijski bataljun 11. motorizirane brigade, a 5. travnja je od vojnih obveznika odreda TO i Diverzantskog odreda TO Glamoč počela mobilizacija 3. bataljuna iste brigade. Bataljun je nakon mobilizacije imao 437 vojnika i angažiran je na zatvaranju smjera Livno - Glamoč. Prema naredbi generala Mladića od 4. travnja iz 9. bataljuna vojne policije i 9. bataljuna veze iz Knina na prijevoj Korićinu poslana je desetina vojne policije s oklopnim vozilom i desetina veze radi nadzora prometnice Livno - Glamoč.⁴⁹ Za taj je zadatak 6. travnja određen i jedan vod

---

47 SP: General - boжник Ante Roso od 13. 4. 1992. za M. Bobana.

48 Ž. MAGANJIĆ, "Livno: zračne uzbune", u: *Slobodna Dalmacija*, 11. 4. 1992., str. 4; Ž. MAGANJIĆ, "Jutro uzbuna", u: *Slobodna Dalmacija*, 12. 4. 1992., str. 3; Ž. MAGANJIĆ, "'Orkanom' po Livnu", str. 4.

49 HR-HMDCDR-7, k. 11: Komanda 9. korpusa, Naređenje, str. pov. br. 42-50 od 4. 4. 1992.; HR-HMDCDR-7, k. 11: Komanda 9. korpusa, Raspored snaga, str. pov. br. 42-51/1 od 4. 4. 1992.; HR-HMDCDR-7, k. 11: Komanda 9. korpusa, Naređenje, str. pov. br. 24-59 od 5. 4. 1992.; HR-HMDCDR-7, k. 11: Komanda 9. korpusa, Naređenje, str. pov. br. 24-60 od 5. 4. 1992.; MKSJ: Komanda 9. korpusa, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 4-1824 od 5. 4. 1992.; MKSJ: Komanda 9. korpusa, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 4-1849 od 6. 4. 1992.; HR-HMDCDR-7, k. 10: Komanda 9. korpusa, Dopuna redovnog borbenog izveštaja, str. pov. br. 4-1909 od 9. 4. 1992.

TO-a. U planovima Kninskoga korpusa bilo je bitno prijevoj Korićinu i sela Čaprazlije i Čelebić držati "po svaku cenu".⁵⁰ Temeljem pretpostavke da je moguć napad hrvatskih snaga na smjeru Livno - Crni Lug - Bosansko Grahovo i Livno - Vrba - Glamoč 11. motorizirana brigada je smjer prema B. Grahovu zatvorila s 1. motoriziranim bataljunom. Glavne snage bataljuna bile su na smjeru selo Sajković - selo Gubin - selo Čaprazlije, a pomoćne na smjeru selo Čelebić - selo Bojmunte - selo Vrbica. Na oba smjera crte bila je po jedna motorizirana četa koje su kao potporu imale minobacače 82 i 120 mm. U selu Gubin bio je vatreni položaj baterije haubica 105 mm. U području zaselka Poparići u selu Provo bio je vod protuoklopnih topova 76 mm namijenjenih za borbu protiv "ustaških oklopnih sredstava" što pokazuje koliko je ozbiljno shvaćen netočan podatak o nazočnosti tenkova u Livnu. Isti zadatak imala je i baterija protuoklopnih vođenih raketa u području Počivala. Sjeverno od sela Radanovci bila je baterija samohodnih topova 76 mm namijenjenih za potporu snaga na prednjem kraju obrane i granatiranju dubine hrvatskih snaga. U području sela Bojmunte smještena je baterija protuzračne obrane čiji je zadatak bila obrana snaga od "eventualnih napada ustaške avijacije iz pravca Splita i Livna".⁵¹

Pojačavanje srpskih snaga u području Sajkovića i Čaprazlija uočio je Odjel sigurnosti 126. brigade HV iz Sinja koji je 9. travnja 1992. predvidio mogućnost napada srpskih snaga na Livno sinkronizirano s djelovanjem na Kupreškoj visoravni.⁵² Podatci prikupljeni elektronskim izviđanjem, što je uključivalo i presretanje razgovora generala Mladića, ukazivali su da se sprema napad na Livno što se i dogodilo 12. travnja kada je napadnuto dalekometnim topništvom.⁵³

---

50 HR-HMDCDR-7, k. 11: Komanda 9. korpusa, Naređenje, str. pov. br. 42-54 od 6. 4. 1992.

51 HR-HMDCDR-7: Zapovjest za odbranu Komande 1. mtb od 8. 4. 1992. Op. br. 1.

52 HR-SVA-OZS: Odjel sigurnosti 126. brHV od 9. 4. 1992., Stanje na teritoriju BiH.

53 HR-SVA-GSHV: Vojna pošta 1065-3 Split, Redovno izvješće, SP kl. 804-01/92-01/01, ur. br. 1065-3/01-92-255 od 11. 4. 1992.; HR-SVA-GSHV: Vojna pošta 1065-3 Split, Redovno izvješće, SP kl. 804-01/92-01/01, ur. br. 1065-3/01-92-256 od 12. 4. 1992.

Napad na Livno 13. travnja 1992.

Nakon zauzimanja Kupresa Komanda Kninskoga korpusa planirala je zauzimanje Šuice i nastavak napada prema Tomislavgradu i Livnu. Nakon neuspješna napada na Šuicu, najkasnije 12. travnja donesena je odluka za napad na Livno iz smjera Glamoča.⁵⁴ Komanda Kninskoga korpusa je 12. travnja imala obavještajni podatak da su hrvatske snage u Livnu u "rasulu" i da nemaju dovoljno oružja i streljiva. Posebice je naglašeno da nemaju topništva za potporu i protuoklopnih sredstava. Predviđano je da će u sljedećih tri do četiri dana u Livno doći top 130 mm, te nešto sredstava PZO i mina za minobacače 120 mm.⁵⁵ Procjena je bila utemeljena jer je tih dana obrana Livna bila bez ozbiljne topničke potpore pa je trenutak za napad JNA bio izrazito povoljan.

Prema sjećanju generala Vojske Republike Srpske, a u travnju 1992. pukovnika JNA Slavka Lisice, za napad je bila zadužena Komanda 11. motorizirane brigade. Lisica je za napad s Kupresa doveo oklopništvo 9. oklopnog bataljuna (inače ustrojbenog dijela 10. motorizirane brigade iz Mostara) i čete 51. mehanizirane brigade (ustrojbeno iz Pančeva, a koja se od svibnja 1991. nalazila u sastavu jednog oklopnog bataljuna na Banovini). Te su postrojbe uglavnom bile popunjene ročnim vojnicima. U Glamoču je bio i načelnik Štaba Kninskoga korpusa, pukovnik Savo Kovačević kojeg je Lisica rijetko spominjao, uglavnom po dužnosti što ukazuje na postojanje izdvojena dijela Komande korpusa u gradu s kojega je vođen napad na Livno. Lisica tvrdi i da je općinsko rukovodstvo Glamoča bilo protiv toga napada.⁵⁶ General Mladić se 12. travnja odlučio za napad na smjeru Glamoč - Livno i Šuica - Livno s ciljem "preseći komunikacije koje od Livna vode ka Grahovu i Duvnu, deblokirati srpsko stanovništvo u Livnu i pod udar artiljerije staviti komunikacije koje iz Dalmacije izvode ka Livnu i Duvnu i time sprečiti dovođenje pojačanja ustaškim snaga-

---

54 U dnevnom izvješću 9. korpusa za 11. travnja i dalje se inzistira na napadajnom smjeru Malovan - Šujica - Livno. HR-HMDCDR-7, k. 10: Komanda 9. korpusa, Redovni borbeni izvještaj, str. pov. br. 4-1961 od 11. 4. 1992.

55 HR-HMDCDR-7, k. 11: Komanda 9. korpusa, Dostavljanje podataka, str. pov. br. 42-58 od 12. 4. 1992.

56 SLAVKO LISICA, *Komandant po potrebi*, MIGP "Vojvodina", Sombor, 1995., str. 105-107.

ma. Na pravcu: s. Čelebić - s. Vrbica i s. Čaprazlije - Donji Kazanci izvoditi odsudnu odbranu".⁵⁷

Prema sjećanjima pukovnika Lisice glavne su snage bile angažirane na smjeru Glamoč - Korićina - Livno, a pomoćne na smjeru selo Dolac - Korićina.⁵⁸ Tvrdnja o napadu smjerom Dolac - Korićina je upitna. Naime, Dolac je selo u jugoistočnom dijelu Glamočkoga polja podno planine Cincar, koje je od prijevoja Korićina, koji se nalazi sjeverozapadno, udaljeno oko osam km zračne linije. Lisica je, čini se zamijenio prijevoj Korićinu s Krug planinom na koju se planiralo izići preko predjela Strmica. Ta mi se pretpostavka čini vjerojatnijom od plana bočnog napada na smjeru Dolac - Strmica - Korićina po planinskom terenu koji nije pogodan za uporabu oklopnitstva.

Na smjeru Glamoč - Korićina - Livno hrvatska crta obrane bila je blizu prijevoja Korićine u predjelu Vučjak samo na dva solidno urađena položaja lijevo i desno od prometnice Livno - Glamoč. Napad u zahvatu prometnice izveden je kada su na položajima bila dva voda 1. bojne HVO-a Livno, pješački i vod minobacača 82 mm 4. brigade ZNG, te desetina IX. bojne HOS-a.⁵⁹ Napad je počeo jakom topničkom pripremom koja je s manjim prekidom trajala nekoliko sati. U napadu su sudjelovale snage 9. oklopnog bataljuna i pješništvo TO Glamoč. Prema izvješću bojne 4. brigade od 20. travnja u pitanju je bilo osam tenkova i oko 200 pješaka. Zapovjedništvo bojne napad je opisalo s nekoliko rečenica:

"Za vrijeme artiljerijskog napada većina pridruženih postrojbi je pobjegla sa položaja, a sa nama je ostalo 30 vojnika iz obrambenih snaga Livna. Mi smo uništili 2 tenka i ubili oko 30 četnika, te nepoznat broj ranili. Napad je odbijen i do danas (20. travnja) nije ponovljen."⁶⁰

Istovremeno su napadnuti položaji na Strmici koje je branilo oko 70-80 pješaka s bitnicom minobacača i protuoklopnom desetinom

57 SP: Komanda 9. korpusa, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 4-2040 od 15. 4. 1992. Kod ovog izvješća je vjerojatno grješkom učinjen spoj dva izvješća, pri čemu je prva stranica iz izvješća od 15. travnja, a druga od 12. travnja. Ta, druga stranica je u formi strogo povjerljiva brzjava primljena u Komandi 2. vojne oblasti i zavedena 12. travnja u 19.10 sati pod brojem 2862. Na toj se stranici nalazi odluka o napadu na Livno.

58 S. LISICA, *Komandant po potrebi*, str. 105-106.

59 Snimak razgovora Jurice Jukića zapovjednika IX. bojne HOS-a Tomislavu Šulju od 15. 1. 2021.; *4. gardijska brigada Hrvatske vojske - Pauci*, str. 198-200.

60 HR-SVA-4. gbrHV: Izvješće I. SHUB-a od 20. 4. 1992.

6. bojne HVO-a. Težište hrvatske obrane bilo je na povoljnim i visokim položajima iznad Glamočkoga polja. Napad je izvela skupina JNA koja se sastojala od voda tenkova 51. mehanizirane brigade, čete pješaka 11. motorizirane brigade i skupine za raščišćavanje prepreka iz putno-mostnog bataljuna 594. inženjerijskoga puka. Skupina je nakon jake topničke pripreme pokušala buldožerom ili rovokopačem (izvješća i očevidci se ne slažu oko vrste inženjerijskoga stroja) zatrpati prekopani put kod Strmice kako bi tenkovi mogli nastaviti napad. Prema izvješću 594. inženjerijskoga puka skupina je zaustavljena zbog kvara tenka, nakon čega je slijedio jak napad hrvatskih snaga i uništenje inženjerijskoga stroja koji je pokušao popraviti put. Prema hrvatskim izvorima i očevidcima, napad je zaustavljen dolaskom pojačanja iz dubine, prvo manje skupine pripadnika specijalne policije "Alfa" iz Livna, a potom protuoklopne skupine bojne "Kralj Tomislav" iz sela Ljubunčića. U višesatnoj borbi uništen je jedan tenk M-84 koji je ostao na bojištu, a drugi oštećeni tenk srpske su snage uspjele izvući u selo Dolac.⁶¹

Neuspjeh napada izazvao je paniku u Glamoču i pripreme stanovništva za iseljavanje što je dobar pokazatelj kako se na lokalnoj razini shvaćao ishod i posljedice napada. Oko smirivanja preplašena stanovništva angažirao se načelnik Štaba Komande 9. korpusa, pukovnik Kovačević i pukovnik Lisica.⁶²

Prema srpskim izvorima u napadu 13. travnja 1992. poginula su četiri vojnika, jedan na prijevoju Korićina, tri na Strmici, a deset vojnika je ranjeno.⁶³ Hrvatske su snage imale jednoga poginulog na Korićini iz 4. brigade ZNG-a, a na Strmici jednoga teže ranjena i jednoga lakše ranjena vojnika.⁶⁴ Za neuspjeh napada pukovnik je Lisica okrivio neimenovana potporučnika, komandira čete 51. mehanizirane bri-

---

61 HR-HMDCDR-7, k. 57: Vojna pošta br. 4630 Knin, Pogibija vojnika Gostović Radomira Zoran, izvještaj o vanrednom događaju, str. pov. br. 900-1 od 15. 4. 1992.; HR-SVA-KMO: Bojna "Kralj Tomislav" Zadar, Izvješće, br. 157-1HB/92 od 24. 5. 1992.; MARINKO GOTOVAC, "Nismo se uplašili tenkova", u: *Livanjski vidici*, 25. 4. 1993., str. 2; HR-HMDCDR: Transkript razgovora djelatnika HMDCDR s pukovnikom HVO-a i instruktorom specijalne policije MUP RH-a Željkom Mihaljevićem od 11. 2. 2011.

62 S. LISICA, *Komandant po potrebi*, str. 106-107.

63 ĐURO JOSIPOVIĆ, "Kontinuitet koji se nesmije prekinuti", u: *Glamočki borac*, list 5. lake pješađijske brigade, 1994., str. 2-3.

64 HR-SVA- 4. gbrHV: Izvješće I. SHUB-a od 20. 4. 1992.; HR-SVA-KMO: Bojna "Kralj Tomislav" Zadar, Izvješće, br. 157-1HB/92 od 24. 5. 1992.

gade koji je nakon što su njegovi tenkovi ostali bez zaštite pješaka, povukao postrojbu s crte i iz Glamoča. Iz Lisičina iskaza nije jasno je li to bilo na smjeru Korićine ili Strmice jer on u svojim sjećanjima miješa ta dva mjesta.⁶⁵ U izvješću Komande Kninskoga korpusa poslanu oko 18 sati 13. travnja Komandi 2. vojne oblasti u Sarajevo kratko je konstatirano da su napadali na smjeru Korićina - Priluka i Korićina - Strmac, a da je na grahovskom dijelu bojišta bilo razmjerne vatre u području sela Čelebić, Čaprazlije i D. Rujani. Neuspjeh nije pokolebao generala Mladića koji je odlučio nastaviti napade od Kupresa prema Šuici, a na smjerovima Glamoč - Korićina - Livno i Bosansko Grahovo - Livno "izbiti na zadatu liniju po odluci".⁶⁶ Dan kasnije Mladić je izvijestio Komandu 2. vojne oblasti u Sarajevu da je odlučio nastaviti pritisak iz Glamoča na Korićinu i preko Šuice prema Livnu uz bolju organizaciju, prestrojavanje snaga i pravilniju preraspodjelu sredstava potpore.⁶⁷

Prvi napad Kninskoga korpusa JNA na Livno hrvatske su snage odbile pješačkim i protuoklopnim naoružanjem s malo streljiva samo uz pomoć minobacača, na Korićini s dva 82 mm. Tek navečer, nakon što su borbe prestale, ispaljeno je preko Korićine nekoliko granata iz topa 130 mm koji je tada dovezen u Livno. Prema podacima Službe državne sigurnosti Livno koji su pribavljeni prisluškivanjem telefona u području glamočkih sela Skucani i Zajaruge palo je 11 granata.⁶⁸ Tijekom napada 13. travnja "Livanjski krizni štab je naredio otvaranje i propuštanje vode iz jezera u Livanjsko polje što je i učinjeno" s ciljem plavljenja ravnice do sela Pržine i ograničavanja uporabe oklopne tehnike na ceste s tvrdom podlogom, s čim je olakšana obrana bokova hrvatskih snaga u Rujanima i Čelebiću.⁶⁹

Osim na crti prema Glamoču i Bosanskom Grahovu, obrana Livna imala je problem s naoružanim Srbima u selu Veliki Guber i selu

65 S. LISICA, *Komandant po potrebi*, str. 106, 108-109.

66 HR-HMDCDR-7, k. 10: Komanda 9. korpusa, Redovni borbeni izvještaj, str. pov. br. 4-1998 od 13. 4. 1992.

67 HR-HMDCDR-7, k. 10: Komanda 9. korpusa, Redovni borbeni izvještaj, str. pov. br. 4-2016 od 14. 4. 1992.

68 Službena zabilješka Sektora SDB Centra službi bezbjednosti Livno od 15. 4. 1992.; TOPNICI, "Uzdaju se u Boga i topnike", str. 2-3; Izjava pripadnika bojne "Zrinski" Tomislava Sablje dana autoru 15. 1. 2021.

69 HR-SVA-GSHV: Sigurnosno informativna služba MORH, Informacija, br. 512-04-2602/92 od 14. 4. 1992.

Zastinje koje je zapravo bilo zapadno predgrađe Livna. Razoružanje koje je slijedilo pokazalo je da su procjene o njihovu naoružanju bile preoptimistične, Srbi su imali osjetno više oružja. Razoružanje je izvršeno tako da "Srbi u Livnu" nisu "uspjeli ispaliti ni jedan jedini metak". Prema podacima Službe državne sigurnosti iz Livna, za koje je tvrđeno da su utemeljeni na dokumentima, srpskom stanovništvu je bilo podijeljeno oko 1100 cijevi od čega je većina nađena i oduzeta. Za manji dio oružja pretpostavljalo se da je u strahu odbačeno i u "tom smislu se poduzimaju operativne mjere i radnje" na njegovu pronalaznju. Prema izvješću Sektora službe državne sigurnosti Livno prilikom razoružanja bilo je slučajeva paljenja kuća "pretežno ekstremista koji su prebjegli na neprijateljsku stranu kao i jedan broj ubojstava koji su se dogodili pod zasada nerazjašnjenim okolnostima".⁷⁰

Pripreme za novi napad

Nekoliko dana nakon neuspješna napada Komanda Kninskoga korpusa odustala je od njegova ponavljanja na smjeru Glamoč - Livno i odabrala smjer napada od Bosanskoga Grahova prema Livnu. Ne navodeći konkretan nadnevak, pukovnik Lisica piše da je po naredbi generala Mladića i Komande Kninskoga korpusa upućen u Bosansko Grahovo, "odnosno Crni Lug" u kojem je postavljen za komandanta TG-1, i da su sve postrojbe na tom smjeru stavljene pod njegovu komandu. Lisica dalje piše da je s velikim entuzijazmom pristupio "reorganizaciji tih jedinica i priprema za napad prema Livnu".⁷¹

Odluka za napad donesena je ranije, ili najkasnije 17. travnja 1992., jer se toga dana u dostupnim dokumentima prvi put spominje izdvojeni dio Komande 9. korpusa u selu Crni Lug. S obzirom da je na njoj bio pukovnik Savo Kovačević, načelnik Štaba Komande 9. korpusa, logično je zaključiti da je upravo on bio komandant snaga JNA i srpske TO na tom području.⁷² Kao i u prethodnom slučaju, Lisica izbjegava precizirati hijerarhijsko stanje na tom području. Iz njegovih sjećanja očito je da se na tom području konstantno nalazi

---

70 Sektor Službe DS Livno od 17. 9. 1992., Presjek sigurnosnih saznanja vezanih za područje Sektora i u svezi s tim prijedlog daljnjih mjera i radnji.

71 S. LISICA, *Komandant po potrebi*, str. 109.

72 HR-HMDCDR-7, k. 11: Komanda 9. korpusa, Redovni borbeni izvještaj, str. pov. br. 7-1 od 21. 4. 1992.; HR-HMDCDR-7, k. 11: Komanda 9. korpusa, Redovni borbeni izvještaj, str. pov. br. 9-1 od 22. 4. 1992.; HR-HMDCDR-7, k. 11: Komanda 9. korpusa, Zahtev, str. pov. br. 10-1 od 22. 4. 1992.

načelnik Štaba korpusa i u jednom trenutku doista priznaje da mu je on nadređeni, odnosno "pretpostavljeni".⁷³

Tijekom priprema za napad 21. travnja 1992. stigla su dva tenka M-84 (vjerojatno iz Glamoča), a iz Benkovca tenk s uređajem za razminiranje, nesumnjivo tipa T-34. Istog su dana pripremane snage i sredstva za napad, a u Crnom Lugu uređen je i helidrom. U dnevnom izvješću zabilježeno je da su čete dobrovoljaca dobile konkretne zadaće i pridodane komandantima 1. i 5. bataljuna TO. Tražena je suha hrana i isporuka dvopeka za 2000 suhih obroka što je vjerojatno i broj angažiranih vojnika u napadu. Rečeno je da je "pripremljenost jedinica za izvršenje ofanzivnih dejstava na potrebnom nivou".⁷⁴ Pukovnik Lisica u sjećanjima tvrdi da dio pričuvnih vojnika nije bio raspoložen za napad na Livno i da je upozoravao nadređene da pothvat ne će biti uspješan.⁷⁵

Završne su pripreme obavljene 22. travnja 1992. kada je za potporu napada od Komande 2. vojne oblasti zatražena zrakoplovna potpora od 20 aviopoletanja.⁷⁶ Za pričuvu korpusa tražena je 9. izvidnička četa "za realizaciju operacije 'Proleće'".⁷⁷ To je za sada jedini dostupan dokument koji sadrži naziv operacije. Nije isključeno da se radi o korpusnom planu jer su i neki drugi korpusi, poput Banjalučkog i Tuzlanskog u tom razdoblju imali svoje planove, *Krajina-92* i *Drina*.⁷⁸

Uoči napada na smjeru Čelebić - Livno bio je 5. bataljun TO, a na smjeru Čaprazlije - prijevaj Vaganj 1. motorizirani bataljun 11. brigade. U tom je bataljunu bilo problema jer je komandant, kapetan I. klase Darko Rakočević smijenjen, a zamijenio ga je potpukovnik Sretko Lakić, načelnik štaba 11. motorizirane brigade. Uz dva navedena bataljuna u sastavu TG-1 bili su još: 9. oklopni bataljun, tenkovska četa 51. mehanizirane brigade bez jednoga voda, haubička baterija 105 mm, 11. mješoviti protuoklopni artiljerijski divizion bez jedne baterije, dijelovi 1. bataljuna 594. inženjerijskoga puka, tri čete

---

73 S. LISICA, *Komandant po potrebi*, str. 112.

74 HR-HMDCDR-7, k. 11: Komanda 9. korpusa, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 7-1 od 21. 4. 1992.

75 S. LISICA, *Komandant po potrebi*, str. 109-111.

76 HR-HMDCDR-7, k. 11: IKM 9. korpusa, str. pov. br. 3-3 od 22. 4. 1992.

77 HR-HMDCDR-7, k. 11: IKM Komande 9. korpusa, Angažovanje 9. izv. čete, zahtev, str. pov. br. 10-1 od 22. 4. 1992.

78 D. MARIJAN, *Slom Titove armije*, str. 375-378.

dobrovoljaca, odred za protuterorističko djelovanje TO i vod ratne milicije iz Bosanskoga Grahova.⁷⁹

Ni hrvatska strana nije nespremno dočekala novi napad. U odnosu na prvi u drugom je bolje stajala s vojnicima i naoružanjem. S nekoliko pripadnika specijalne bojne "Alpha" iz Zagreba je stigao pukovnik Gotovina.⁸⁰ Vrlo jako pojačanje, borbena skupina 2. brigade ZNG jačine 220 vojnika iz Dugoga Sela pod vodstvom Borisa Jacovića 17. travnja stigla je u Livno i smještena u selu Zastinje. Dio skupine određen je za obranu planine Cincar od srpskih napada iz smjera Glamoča, a dio za interventne zadatke po nalogu zapovjedništva obrane Livna.⁸¹ Istoga dana u organizaciji Livanjske zajednice iz Zagreba stigla je skupina od 515 dragovoljaca i 37 pripadnika 145. brigade HV-a iz Zagreba (Dubrava). Ta skupina je 19. travnja razmještena na sektoru obrane Borova Glava prema Kupresu.⁸² U Livnu je 21. travnja skupina pripadnika 55. lakog topničkog divizionara PZO iz Siska započela organiziranje jedne lake protuzračne bitnice s 12 trocijevnih topova 20 mm.⁸³ U Livno je s područja Vinkovaca 21. travnja stigao i protuoklopni vod s 24 vojnika 83. samostalnog zagrebačkog bataljuna. S njima je u istom autobusu došla deseterina vojnika iz Varaždina. Obje su skupine poslone u Čelebić u kojem su ojačale obranu 3. bojne HVO-a kao pješaci i Prateći vod.⁸⁴

Uz pojačanja u ljudstvu obrana Livna počela je dobivati i oruđa za potporu. General Bobetko je 16. travnja 1992. zapovjedio Općinskom stožeru Široki Brijeg slanje višecijevnoga lansera raketa (VLR) 128 mm *Plamen* s posadom u Livno, a dva dana kasnije i dva protuoklopna topa 100 mm T-12 iz Šibenika u Livno. Ta su oruđa stigla

---

79 HR-HMDCDR-7, k. 11: IKM Komande 9. korpusa, Redovni borbeni izvještaj, str. pov. br. 9-1 od 22. 4. 1992.; HR-HMDCDR-7, k. 11: Komanda 9. korpusa, Dopuna zapovesti, str. pov. br. 14-1 od 25. 4. 1992.

80 Izjava pripadnika bojne "Zrinski" Tomislava Sablje dana autoru 15. 1. 2021.

81 *2. gardijska brigada Hrvatske vojske - Gromovi*, Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, Glavni stožer Oružanih snaga RH, Zagreb, 2011., str. 204-206.

82 *145. brigada Hrvatske vojske*, Repro-Color d.o.o, Zagreb, 2011., str. 81-84.

83 HR-SVA - fond Operativne grupe za Sisak i Banovinu (dalje: OGSiB): Izvješće Zapovjedništva 55. lad PZO od 2. 5. 1992. o borbenom zadatku u rajonu SZ Hercegovine.

84 Općinski stožer HVO Livno, Obavijest, str. pov. br. 01/03-53 od 21. 4. 1992.; Prateći vod Treće bojne od 25. 4. 1992., Izvještaj o događajima u Čelebiću 23. 4. 1992.; Izjava Ante Damjanovića od 13. 1. 2021.

prije napada 23. travnja. Top 130 mm je raspoređen u selu Bila, dva topa T-12 na Borovoj Glavi, VLR 128 mm u Ljubunčiću, minobacačka bitnica 120 mm po vodovima u Strupniću, Rujanima i na Strmici, top 76 mm ZIS u Strupniću i vod maljutki po desetinama u Suhači i Rujanima.⁸⁵ Bobetko je 19. travnja zapovjedništvima obrane Livna i Tomislavgrada zapovjedio da odmah počnu s pripremama i organizacijom presudne obrane i da u nju uključe sve vojne i civilne strukture. Naveden je niz mjera kojima je trebalo ojačati crtu i obranu općine, kao i zabranu povlačenja iz gradova koji su planirani za pružanje odlučujućeg otpora protivniku. Dva dana kasnije, 21. travnja Bobetko je generala Rosu formalno uveo u sustav hrvatskih snaga na Južnom bojištu s obvezom slanja izvješća i zahtjeva na izdvojeno zapovjedništvo u Grudama.⁸⁶

Napad na Livno 13. travnja 1992. primljen je kao ozbiljno upozorenje i u Zapovjedništvu Hrvatske ratne mornarice (HRM) čiji je zapovjednik admiral Sveto Letica tada bio nadređen i Zapovjedništvu OZ Split. Snage HV-a u Sinju i Imotskom zaposjele su nekoliko položaja radi zatvaranja smjerova iz Hercegovine. Na sinjskom području jedna je satnija zaposjela dio položaja prema Livnu: predjel Vrdovo, prijevaj Vaganj i selo Kamensko.⁸⁷ Admiral Letica je 16. travnja tražio da OZ Split ubrza rad na inženjerijskom uređenju i utvrđivanju obrane na smjerovima od Livna i Tomislavgrada prema Sinju i Imotskom. Za taj je zadatak težišno angažirana 158. brigada HV-a, dok je za zatvaranje smjera od Livna i Tomislavgrada prema Sinju i Aržanu predviđena 115. brigada HV-a i po jedan bataljun 126. i 142. brigade HV-a iz Sinja i Drniša.⁸⁸ Interes u Livnu imala je i *Hrvatska elektroprivreda* čiji je generalni direktor 17. travnja tražio od Glavnoga stožera HV-a da se po mogućnosti osigura hidroelektrana Buško

---

85 Glavni stožer HVO, Hitan uput oruđa VBR, str. pov. br. 01-192/92 od 16. 4. 1992.; HR-SVA-OZS: Zapovjedništvo Južnog vojišta, Osiguranje topničke podrške na livanjskom operativnom pravcu, kl. 8/92-01/31, ur. br. 6030-01/92-1 od 18. 4. 1992.; TOPNICI, "Uzdaju se u Boga i topnike", str. 2-3; Izjava Stipe Kovača, načelnika topništva brigade HVO "Petar Krešimir IV" od 16. 2. 2021.

86 J. BOBETKO, *Sve moje bitke*, str. 211-213, 215.

87 HR-SVA - fond Južnog bojišta (dalje: JB): IZM Ploče OZ Split, raspored snaga, 035-01/92-01/15, ur. br. 6030-03/92-01 od 14. 4. 1992.

88 HR-SVA-OZS: Zapovjedništvo Hrvatske ratne mornarice, Zapovijed, kl. 8/92-01/145, ur. br. 6030-11/92-1 od 16. 4. 1992.; HR-SVA-JV: IZM Ploče OZ Split, 8/92-02/97, ur. br. 6030-03/92-21/1 od 16. 4. 1992.

blato, posebice ulazni uređaj u selu Lipa jer bi njegovo oštećenje bitno oštetilo i poremetilo "rad svih hidroelektrana na Cetini", i onemogućilo "snabdjevanje potrošača u čitavoj Dalmaciji". Glavni stožer HV-a je dopis *Hrvatske elektroprivrede* proslijedilo Zapovjedništvu HRM-a s molbom da razmotre "mogućnost angažiranja naših snaga za osiguranje potrebnih objekata, te da nas izvjestite o poduzetim mjerama".⁸⁹

Intermezzo između dva napada ima i jednu političku dionicu. Promatračka misija Europske zajednice iz Splita je u selu Žitnić kod Drniša 18. travnja 1992. organizirala sastanak predsjednika općina Livno i Tomislavgrad, uz predstavnika Hrvata s Kupresa, a s druge strane bili su predstavnici Komande Kninskoga korpusa i predsjednik općine Bosansko Grahovo koji je tom prigodom predstavljao i općinu Glamoč. Konkretna učinka od toga sastanka nije bilo. Prema informaciji JNA tema razgovora "trebalo je biti poštovanje primirja i poštovanje prava manjinskog naroda na teritoriji spomenutih opština". Obje su strane imale svoje zahtjeve na čijoj su provedbi ustrajale, a održivom se čini ocjena JNA da je sastanak hrvatska strana inicirala kako bi dobila vremena za obrambene pripreme i utvrdila stanje zarobljenih Hrvata s Kupresa u zatvorima JNA. Srpska je strana optužila hrvatsku da se Srbi u Livnu, kao i u Tomislavgradu drže u svojstvu zarobljenika. Taoci su "svi preostali Srbi u Livnu posebno u predjelu sela Veliki Guber".⁹⁰ Općinske vlasti Livna 20. travnja održale su sastanak s predstavnicima Srba koji su za medije izjavili da to nije istina.⁹¹ Taj sastanak je generalu Mladiću vjerojatno bio potvrda da je u osjetno boljem položaju pa je nastavio s pripremanjima za napad na Livno iz smjera Bosanskoga Grahova.

Napad na Livno 23. travnja 1992.

Detalji plana srpskoga napada 23. travnja 1992. za sada su nepoznati. Najgorljiviji sudionik, pukovnik Lisica je i u ovom slučaju vrlo štur i "izgubljen" u veličanju srpskoga "antifašizma" i sprječavanju ponavljanja "genocida na srpskim narodom i antifašistima" čime je pravdao

---

89 HR-SVA-GSHV, Dopis, SP kl. 8/92-03/02, ur. br. 5120-05-92-05 od 18. 4. 1992.

90 HR-HMDCDR-7, k. 14: Komanda 9. korpusa, Izvještaj o razgovorima u s. Žitnić, pov. br. 41-45 od 19. 4. 1992.

91 Ž. MAGANJIĆ, "Srbe ugrožava 'JA'", str. 3.

ničim izazvan napad na Livno.⁹² Bez vrjednijih detalja tek piše da "jedinice kreću u napad" prema njegovoj "borbenoj zapovjesti. Pomoćne snage su, prema" njegovoj "zamisli, krenule u napad preko Čaprazlija. Te snage su u određenom momentu trebale da 'prerastu' u glavne snage. Iz drugog pravca, od Čelebića, prema Livnu krenula je glavna snaga". Lisica je bio sa snagama "koje su izvršile napad na glavnom pravcu", a potpukovnik Mile Aćimov je "komandovao na pomoćnom pravcu. Načelnik Štaba Korpusa ostao je u Crnom Lugu i odatle je trebao da koordinira sa artiljerijom i drugim sredstvima".⁹³

Za razliku od napada 13. travnja 1992. za zbivanja 23. travnja postoji izvješće zapovjednika Općinskoga stožera HVO-a Livno. Izvješće je pisano tijekom borbi za Zapovjedništvo u Grudama i male je vrijednosti. Prema tom izvješću u 10 sati i 50 minuta počeo je "tenkovski proboj na rajon naše obrane u D. Rujani i Čelebić sa tenkovima T-55 i T-84 jačine jedne tenkovske čete. Uz jak otpor naših obrambenih snaga u D. Rujanima napad je odbijen uz pomoć naših snaga sa pravca Čelebića". Tijekom "sastavljanja ovog izvještaja neprijatelj se u rejonu D. Rujani dijelom povlači, a u Čelebiću se vodi frontalna" borba "pretežno sa pješadijom". Prijavljeno je uništenje tri i zarobljavanje jednog tenka. Zaključeno je da trenutni "raspored nije vidno narušen, u odnosu na prvobitne položaje. Javljali su se problemi u protivoklopnim sredstvima koje smo rješavali angažirajući sa manje ugroženih pravaca, kao i pomoći od susjednih općina". Tijekom napada srpske su snage topništvom gađale hrvatske položaje na Strmici, kao i središte Livna i okolicu grada. Na Korićini su pokušale napad koji je odbijen.⁹⁴

Na smjeru Čaprazlije - Rujani - Livno napale su pomoćne snage TG-1 pod komandom potpukovnika Aćimova. Donje Rujane je branila satnija, protuoklopni vod i vod izvidnika 2. bojne HVO-a uz jednu skupinu vojnika Samostalne vinkovačke satnije. Srpsko oklopništvo probilo je crtu obrane i za oko 300 metara ušlo u selo do seoskoga groblja gdje je zaustavljeno dovođenjem pješačkih pojačanja iz Livna i protuoklopnog pojačanja iz Tomislavgrada.⁹⁵ Napad oklopništva za-

92 S. LISICA, *Komandant po potrebi*, str. 110.

93 *Isto*, str. 112.

94 HR-SVA-JB: Općinski stožer HVO Livno, Redovno izvješće, SP br. 01/03-70 od 23. 4. 1992.

95 Izjava bojnika Jure Granića u emisiji HRT *Veterani mira* od 13. travnja 2019. Dostupna na www.hrti.

ustavio je protuoklopnim vođenim raketama *maljutka* pripadnik 3. brigade ZNG-a, Mario Nađ. Pogodio je i uništio tenk M-84, a potom i oklopni transporter M-60.⁹⁶ U međuvremenu iz Livna su pristigle interventne snage 2. brigade ZNG, te skupina pripadnika specijalne policije "Alfa", a kasnije i bojne "Zrinski" i bojne "Knez Branimir" koje su donijele prevagu u borbama za selo u hrvatsku korist, uslijed čega su do večeri vraćeni izgubljeni položaji i zarobljen tenk T-55.⁹⁷

U području Čelebića crtu su branila dva voda pješaka 3. bojne HVO-a, od kojih je jedan bio na položajima u polju ispod ceste sa sedam pripadnika bojne "Zrinski" i specijalne bojne "Alpha", a na uzvisini iznad Čelebića bio je drugi vod. U selu Čelebić bio je raspoređen Prateći (protuoklopni) vod bojne. Na položajima na Goliji na osiguranju desnoga boka bio je jedan vod pješaka. Ukupno je na crti bilo oko 180 vojnika. Najveći problem obrane bila je mala količina mina za minobacače 120 mm u Strupniću kojih je bilo 40, dok je za netrzajni top 82 mm u Čelebiću bilo svega šest granata.⁹⁸

Napad srpskih snaga iz smjera Bosanskoga Grahova prema Čelebiću započeo je oko 9 sati. S položaja na uzvisini iznad Čelebića izbrojana su 32 tenka i druga oklopna vozila tijekom njihova dolaska u koloni iz smjera Crnoga Luga preko Pustoga polja prema selu. Napadu je prethodila snažna topnička priprema po slabo utvrđenim hrvatskim položajima i po dubini rasporeda, nakon čega je u napad uvedena postrojba jačine oklopne čete. Četa je napredovala u koloni bez razvoja tenkova, a na čelu je bio tenk T-34 s uređajem za čišćenje mina. U pratnji je bio oklopni transporter, dok je dio pješaka napredovao

---

96 Mario Nađ je bio u skupini dragovoljaca HV-a koji su u Osijeku organizirani za pojačanje obrane Kupresa. Stigli su nakon hrvatskoga poraza u Kupresu pa su ostali u Tomislavgradu u sastavu Kupreške bojne HVO-a. Napad na Livno Maria Nađa je zatekao u Tomislavgradu iz kojega je po zapovijedi generala Rose s protuoklopnim raketama poslan u Livno, a potom u Donje Rujane. DRAŠKO ZUBER, "Mario Nađ - naš sumještani", portal zagoricani.com, pristup ostvaren 3. 2. 2021.

http://www.zagoricani.com/index.php?option=com_content&view=article&id=758:mario-na-na-sumjetanin&catid=13.

97 2. *gardijska brigada Hrvatske vojske - Gromovi*, str. 208-210; Povijest 1. bojne "Vitez Damir Martić" od 6. 3. 2012.; S. MILKOVIĆ, *Alfe žive vječno!*, str. 234; Izjava bojnika Jure Granića u emisiji HRT *Veterani mira* od 13. travnja 2019. Dostupna na www.hrti.

98 Izjava Stipe Kovača, načelnika topništva brigade HVO "Petar Krešimir IV" od 16. 2. 2021.; Izjava J. J. časnika u Zapovjedništvu 3. bojne HVO od 24. 2. 2021.

kroza selo. Nakon što je počeo napad u obranu sela uključila se deseterina Varaždinaca i dva voda pješaka HVO-a koji su bili na odmoru u selima Ljubunčić i Žirović. No jedan dio vojnika se zbog panike povukao s crte. Uz potporu minobacača zaustavljeno je napredovanje tenkova pogađanjem tenka T-34 na čelu kolone, a potom jednog T-55 i jednog M-84, kao i jednog oklopnog transportera. S položaja na uzvišenju iznad Čelebića iz netrzajnog topa pogodena su dva tenka koja su se zapalila. Nakon zaustavljanja tenkova vođene su višesatne borbe i predvečer se oko 40 vojnika povuklo iz sela prema Kovačiću nakon što su ostali bez protuoklopnog oružja i pod vatrom protuzračne strojnice 12,7 mm na tenku T-55.⁹⁹ Na povlačenje su uz pogibiju zapovjednika obrane i pripadnika bojne "Zrinski", Ferde Sučića, utjecale i dezinformacije osoba koje pripadnicima Pratećega voda 3. bojne nisu bile poznate jer su na tom području bili tek dva dana.¹⁰⁰ Napad na selo pukovnik Lisica opisao je sljedećim rečenicama:

"Mi smo upali u prednji kraj neprijatelja, poslali i tenk za razminiranje puta, jedinog tenkoprohodnog pravca, jer je desno bila močvara, a lijevo se uzdizao brdovit teren, tako da se nije moglo manevrisati sa tenkovima. Kako su, a to se ne dešava prvi put, naša braća Srbi, obavjestili ustaše o vremenu našeg napada, ustaše su nas dočekale organizovanom i jakom vatrom. Imali smo poginulih i određeni broj ranjenih. Ali, da zlo bude još veće, obistinile su se moje sumnje i slutnje - u napad su krenule tenkovske jedinice, a ni jedna, baš ni jedna, pješadijska jedinica nije se pridružila da podrži tenkovski napad. Pošto smo pretrpjeli gubitke, naredio sam da se jedinice zaustave na dostignutim linijama, a zatražio da se jedna artiljerijska jedinica, koja je bila razmještena u nekom zaseoku iza Čelebića, pomjeri 2 km naprijed kako bi mogla da uspješnije djeluje po ustaškim položajima i tako zaštititi naše snage."¹⁰¹

Lisičin naknadni i uvelike pretenciozni opis napada dijelom se poklapa s viđenjem zapovjednika Pratećega voda 3. bojne HVO-a pisanim 25. travnja:

"U 9,00 otpočeo je artiljerijski napad na Čelebić. U 9,30 dojavljeno je da se zaputila kolona tenkova u pravcu naših položaja našto je odmah aktiviran protuoklopni dio voda - dvije OSSE, 4 RPG-a, i jedan RB. Grupa je stigla pravodobno na liniju pod zapovjedanjem Pierra Massonniera i brojila je ukupno 10 ljudi. Raspolagali smo sa 24 rakete za OSSU, 32 punjenja za RPG i pet sanduka punjenja za RB. S obzirom da nismo imali dovoljno

99 Izjava J. J. časnika u Zapovjedništvu 3. bojne HVO od 24. 2. 2021.

100 Prateći vod Treće bojne od 25. 4. 1992., Izvještaj o događajima u Čelebiću 23. 4. 1992.

101 S. LISICA, *Komandant po potrebi*, str. 112.

ljudi za preostala 2 RB-a, to smo te RB i veći dio mina podjelili ljudima koji su rekli da sa njima znaju raditi. Tenkovsku kolonu je predvodio T-34, koji je razgrtao postavljene mine pucajući pritom. U koloni su još bili T-55 dva T-84 i jedan transporter. Napad smo odbili uništivši tri tenka i transporter. Nakon što je uništio transporter smrtno je pogođen sa preostalog T-84 Pierre Massonnier. Nakon toga uslijedilo je povlačenje tog T-84, a svoj put prema našim linijama nisu nastavili preostalih oko desetak tenkova koji su bili oko linije udaljeni oko 800 metara."¹⁰²

Iz daljeg opisa borbe očito je da su srpske snage uz topničku vatru pokušale izvući oštećene tenkove pri čemu su tijekom večeri uspjeli. Tijekom toga manevra dio njihovih snaga skretao je pažnju napadom tenka na istočni dio sela što je navečer i dovelo do povlačenja hrvatskih snaga iz Čelebića.¹⁰³

Prema izvješću bojne "Kralj Tomislav" dijelovi postrojbe su od podneva sudjelovali u borbama za selo po zapovijedi generala Rose. Bojnu je napad zatekao na izradbi puta prema Velikoj Goliji. Angažirana je protuoklopna skupina, a s minobacačima 120 mm iznad sela Lusnića tučene su srpske snage na smjeru D. Rujana i Čelebića. Topničku potporu i raspored pristiglih vojnika zapovjednik bojne Marinko Radas koordinirao je s kapetanom bojnoga broda Davorom Domazetom, časnikom zapovjedništva obrane Livna. U 18 sati su od izvidnika saznali da Čelebić nije zauzet i da su oštećena tri tenka, odnosno da se dva pokušavaju odvući. To potvrđuje tvrdnju Pratećeg voda 3. bojne da su uništena tri tenka, no zapravo se radilo o njihovu zaustavljanju i o oštećenjima koja su ih učinila privremeno onesposobljenim. Jedan od tenkova M-84 imao je probijenu tenkovsku cijev pa je privremeno bio neupotrebljiv. U pomoć je predvečer u selo Kovačić stigla i skupina od oko 20 vojnika bojne "Zrinski" i skupina bojne "Knez Branimir".¹⁰⁴ Učešće u odbijanju srpskoga na-

---

102 Prateći vod Treće bojne od 25. 4. 1992., Izvještaj o događajima u Čelebiću 23. 4. 1992. Izvješće su potpisali zapovjednik voda Jozo Matković i Ante Damjanović. Poginuli Pierr Massonnier je bio dragovoljac iz Francuske koji se borio u sastavu pratećeg voda 83. samostalnog bataljuna HV-a u Vinkovcima.

103 Prateći vod Treće bojne od 25. 4. 1992., Izvještaj o događajima u Čelebiću 23. 4. 1992.; SVA MORH, KMO: Bojna "Kralj Tomislav" Zadar, Izvješće, br. 157-1HB/92 od 24. 5. 1992.

104 HR-HMDCDR-7, k. 11: IKM Komande 9. korpusa, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 22-1 od 26. 4. 1992.; Izvješće zapovjednika Bojne "Kralj Tomislav" od 25. 4. 1992.; Povijest 1. bojne "Vitez Damir Martić" od 6. 3. 2012.; HMDCDR: Transkript razgovora djelatnika HMDCDR s umirovljenim satnikom Vlatkom Gelom od 7. 5. 2010.; Izjava pripadnika bojne "Zrinski" Tomislava Sablje dana autoru 15. 1. 2021.

pada prijavila je i bitnica PZO s jednim trocijevnim topom 20 mm koji je osobno vodio zapovjednik bitnice, a šest pripadnika bilo je u borbama u svojstvu pješaka.¹⁰⁵

Pukovnik Lisica naredio je potpukovniku Aćimovu da se povuče "na određene linije". Zapravo je uspio premjestiti topništvo iz zaleđa s čijom je vatrom osiguravao svoje snage i njihovu prednju crtu kod Čaprazlija i Čelebića.¹⁰⁶ Na taj je način spriječio veće pomake hrvatskih snaga na bojištu premda se čini da za to nije bilo potrebe. Srpske su snage tijekom noći u Čelebiću izvukle oštećene tenkove i oklopni transporter. Nakon topničke pripreme hrvatske su se snage 24. travnja vratile na svoje položaje u Čelebiću. Pothvat je vodio pukovnik Gotovina. Zbog guste magle bilo je teško navoditi vatru i ići u napad.¹⁰⁷ Na crti razdvajanja ostao je oštećeni tenk T-34 s uređajem za razminiranje. Nakon što je taj uređaj odvojen, oštećeni tenk su po jednoj tvrdnji izvukli pripadnici IX. bojne HOS-a, dok je prema drugoj tvrdnji taj tenk HOS-u ustupila bojna "Kralj Tomislav".¹⁰⁸

Hrvatske su snage 23. travnja imale 12 poginulih boraca, dok je njih 20-ak teže i lakše ranjeno. U Rujanima je poginulo sedam, a u Čelebiću pet vojnika.¹⁰⁹ U dnevnom izvješću Generalštaba Oružanih snaga SFRJ za 23. travnja zabilježeno je da je 9. oklopni bataljun upao u zasjedu i imao četiri poginula, 16 teže i šest lakše ozlijeđenih vojnika.¹¹⁰ Član posade jednog od pogođenih oklopnih transportera bio je ročni vojnik iz Čakovca u Hrvatskoj koji je kasnije dao izjavu da je u vozilu poginulo šest vojnika i jedan potporučnik, a da su on i vozač

105 HR-SVA-OGSiB: Izvješće Zapovjedništva 55. lad PZO od 2. 5. 1992. o borbenom zadatku u rajonu SZ Hercegovine.

106 S. LISICA, *Komandant po potrebi*, str. 113.

107 Izvješće zapovjednika Bojne "Kralj Tomislav" od 25. 4. 1992.; HR-SVA-KMO: Bojna "Kralj Tomislav" Zadar, Izvješće, br. 157-1HB/92 od 24. 5. 1992.; HR-SVA-JB: IZM ZJV Grude, Zbirno izvješće, str. pov. br. 01-354/92 od 11. 5. 1992.; Izjava pripadnika bojne "Zrinski" Tomislava Sablje dana autoru 15. 1. 2021.; Izjava J. J. časnika u Zapovjedništvu 3. bojne HVO od 24. 2. 2021.

108 JADRANKO KALEB, *Zapisi bojne "Kralj Tomislav" Zadar*, Udruga "Hrvatski bojovnik" Zadar, Zadar, 2011., str. 270; Snimak razgovora Jurice Jukića zapovjednika IX. bojne HOS-a Tomislavu Šulju dana 15. 1. 2021.

109 PETAR BARUN, "Na fronti dugoj 80 kilometara", u: *Livanjski vidici*, 28. 9. 1992., str. 2-3; "Sjećanje na poginule branitelje", u: *Livanjski vidici*, 1. 11. 1992., str. 4; 2. *gardijska brigada Hrvatske vojske - Gromovi*, str. 210; Izjava J. J. časnika u Zapovjedništvu 3. bojne HVO od 24. 2. 2021.

110 MKSJ: I uprava GŠ OS SFRJ, Dnevni izveštaj, SP br. 1-115 od 24. 4. 1992.

ranjeni.¹¹¹ Pukovnik Lisica priznaje da su u napadu na Donje Rujane imali velike gubitke ali bez konkretnih podataka.¹¹² Gubitci, posebice lokalnih srpskih snaga iz Bosanskoga Grahova bili su veći jer su posljedice neuspješna napada 23. travnja i dvije godine kasnije navođene kao jedan od razloga lošega stanja u lokalnoj srpskoj brigadi koja je osnovana u lipnju 1992.¹¹³ U izvješću Komande Kninskoga korpusa od 26. travnja naveden je podatak o širenju "dezinformacija među stanovništvom o poslasticama" borbi u "okolini Livna, o navodnim velikim gubicima JNA".¹¹⁴ Na pregovorima o razmjeni zarobljenika koji su održani 18. svibnja 1992. u Žitniću, hrvatska je strana iznijela podatak da su 24. travnja u području Donjih Rujana pokopali deset poginulih osoba od kojih je za sedam bio poznat identitet. To je bio dio poginulih pripadnika JNA i TO u napadu na selo dan ranije.¹¹⁵ Novinari *Slobodne Dalmacije* su u reportaži nakon bitke tvrdili da su na bojištu vidjeli 17 "leševa četnika".¹¹⁶

Nakon neuspješna napada srpske snage nisu pokazivale želju za novim pokušajem. Pukovnik Lisica tvrdi da je zbog odbijanja naređenja svukao do gola gotovo cijelu posadu topničke baterije i takve ih otjerao s položaja.¹¹⁷ Srpske su snage 25. i 26. travnja 1992. radile na stabiliziranju stanja. U dnevnim izvješćima konstatacija je bila da se stanje stabilizira i da se velik broj boraca vraća na bojište, što je pokazatelj rasula dva dana prije i napuštanja bojnoga polja. General Mladić je 25. travnja naredio da se TG-1 ojača s: 2. bataljunom 11. motorizirane brigade iz Prekaje, četom s oklopnim transporterima i protuterorističkim vodom 9. bataljuna vojne policije iz Knina i vodom 9. čete atomsko-biološko kemijske obrane iz Knina. Tijekom dana TG-1 je prešla u obranu na dostignutoj crti, odnosno crti prije napada. Ona je

---

111 Pismohrana Savjeta za sukcesiju vojne imovine MORH: Policijska uprava Međimurska, Službena bilješka, kl. 215-01/95-01, ur. br. 511-21-04-95-1 od 6. 3. 1995.

112 S. LISICA, *Komandant po potrebi*, str. 113.

113 SLOBODAN JERKOVIĆ, pukovnik. "Ni metra neprijatelju. Raport iz 9. brigade", u: *Krajiški borac*, informativno glasilo 2. krajiškog korpusa, br. 10, novembar 1993., str. 6.

114 HR-HMDCDR-7, k. 10: Komanda 9. korpusa, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 4-2257 od 26. 4. 1992.

115 MKSJ: Zapisnik sa pregovora o razmjeni zarobljenika [Žitnić, 18. 5. 1992. g.].

116 BORIS DEŽULović - ŽELJKO MAGANJIC, "Livanjsko polje smrti", u: *Slobodna Dalmacija*, 25. 4. 1992., str. 28-29.

117 S. LISICA, *Komandant po potrebi*, str. 113.

na tom području ostala do sredine svibnja, kada je oklopništvo izvučeno u Knin, a od domicilnih dijelova je u lipnju osnovana 9. laka pješačka brigada Vojske Srpske Republike BiH.¹¹⁸ Crta u selu Čelebiću nije se mijenjala do 13. lipnja kada je u temeljito isplaniranu napadu HVO-a pogodeno nekoliko srpskih oklopnih vozila kod pravoslavnoga groblja, što je dovelo do povlačenja u sjeverozapadni dio sela. Nakon toga se crta nije mijenjala do prosinca 1994.¹¹⁹

Napad srpskih snaga na Livno 23. travnja 1992. bio je poticaj da se ubrza ojačavanje HVO-a Livna. Od 24. do 26. travnja za obranu Livna izdvojen je protuzračni top 40 mm s posadom iz 114. brigade HV-a iz Splita, tri haubice 122 mm i jedna haubica 203 mm iz Siska, kao i dva topa 130 mm iz Karlovca.¹²⁰

Strahujući od mogućnosti da JNA ipak probije crte obrane Livna i Tomislavgrada, te ugrozi Dalmaciju, general Bobetko je potkraj travnja 1992. angažirao 126. brigadu HV-a za organizaciju druge crte obrane Dalmacije na područja između Livanjskoga polja i jezera Peruče na smjeru Vaganj - selo Han - Sinj; taktičku skupinu 115. brigade HV-a iz Imotskoga na smjerovima: Aržano - Podgradina - Livno i Aržano - selo Bukova Gora - Tomislavgrad, a admiral Letica je 158. brigadu iz Splita bez dvije bojne angažirao na obrani smjera selo Podgradina - selo Rašeljke - selo Aržano. U pripravnosti za intervenciju na području Sinj - Trilj držana je TG-4 144. brigade HV-a iz Sesveta.¹²¹

---

118 HR-HMDCDR-7, k. 11: Komanda 9. korpusa, Naređenje, str. pov. br. 42-62 od 25. 4. 1992.; HR-HMDCDR-7, k. 11: IKM Komande 9. korpusa, Dopuna zapovesti, str. pov. br. 14-1 od 25. 4. 1992.; DUŠAN KUKOBAT - BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ, 2. *krajiški korpus Vojske Republike Srpske*, Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, Banja Luka, 2019., str. 34-36.

119 Izjava Ante Damjanovića od 13. 1. 2021.

120 HR-SVA-OZS, Zapovijed, SP kl. 8/92-01/196, ur. br. 1080-02/18/1-92-1 od 24. 4. 1992.; HR-SVA-OZS, Zapovijed, SP kl. 8/92-01/197, ur. br. 1080-02-18/1-92-1 od 24. 4. 1992.; HR-SVA-OGSiB: Zapovjedništvo VP 3031 Sisak, Izvješće, kl. 81/92-05, ur. br. 3031-01/92-33 od 24. 8. 1992.; HR-SVA-OZS: GSHV, Zapovijed, SP kl. 8/92-01/32, ur. br. 5120-04/3-92-24 od 25. 4. 1992.; HR-SVA-JB: Općinski stožer Livno, Primopredaja dužnosti zapovjednika OS HVO Livno, ur. br. 3120-05/92-04/929 od 28. 8. 1992.; Izjava Stipe Kovača, načelnika topništva brigade HVO "Petar Krešimir IV" od 16. 2. 2021.

121 HR-SVA-JB: IZM Ploče, Zapovijed, kl. 8/92-01/44, ur. br. 6030-03/92-1 od 25. 4. 1992.; HR-SVA-JB: ZHRM, 158. brHV, Bojeva zapovijed, kl. str. pov. 8/92-01/27, ur. br. 6030-11/92-1 od 29. 4. 1992.; HR-SVA-JB: Zapovjedništvo 115. brHV, Sedmodnevno izvješće, kl. 8/12-01-01, ur. br. 2137-01-02-92-1 od

Dijelom snaga 126. brigade HV-a uspostavljena je kontrola između Livanjskoga i Sinjskoga polja i time zaštićen lijevi bok snaga Livna i spriječeno eventualno uklinjavanje srpskih snaga u međuprostor između HVO-a i HV-a.¹²²

Epilog i zaključak o značenju obrane Livna

Uspješna obrana Livna je pokazatelj kako je nastajala obrana prostora s većinskim hrvatskim stanovništvom u BiH. Očito je da je obrana u početnoj fazi patila od niza organizacijskih problema koji su na još teži način došli do izražaja u prethodnim danima i izgubljenoj bitci za Kupres. Pojačanja iz Hrvatske stizala su "na kapaljku", dijelom jer Glavni stožer HV-a duže vrijeme nije dopuštao da organizacijski sastavi HV-a prelaze preko državne granice, pa nema naznaka da su znali za slanje "bojne", zapravo ojačane satnije 4. brigade ZNG u Livno 4. travnja 1992. Oko takvih angažmana bitne su bile i osobne veze pojedinaca koje su na njih utjecale. U 2. i 4. brigadi ZNG-a, kao i u Specijalnim postrojbama GS HV-a, Specijalnoj policiji MUP RH-a i vođu 83. samostalne bojne bilo je Livnjaka sudionika borbi u Hrvatskoj što je zasigurno utjecalo na motive angažmana dijelova tih postrojbi i davanja suglasnosti njihovih zapovjedništava. Livno se tek nakon prvoga napada počelo ojačavati što je velikim dijelom zasluga generala Bobetka. Obrana je tek potkraj travnja 1992. stabilizirana i ojačana topničkom potporom koja je jamčila njezino održanje što je doista i bio slučaj do operacije *Zima-94* potkraj 1994. godine. Srpska je strana brzim manevrom s oklopništvom pokušala postići uspjeh, a nakon što je poražena, Livno više nije imalo velik prioritet na listi značajnih ciljeva srpskih snaga. Ishod borbi u hrvatsku korist odlučile su manje borbeno iskusne skupine. Pojave panike, straha, a dijelom i bježanja s crte neiskusnih vojnika uobičajene su za sva bojišta jer dio njih i nije bio spreman za susret s ratom. To izvješća u različitoj mjeri potenciraju. Kod tih izvješća je vrlo jasno nastojanje, s doduše rijetkim izuzetcima, da se uspjesi pripišu isključivo sebi.¹²³ Već na godišnjicu napada u lokalnom listu *Livanjski vidici* bilo je kri-

---

30. 4. 1992.; MKSJ: IZM Ploče, Zapovijed za daljnje djelovanje, str. pov. 8/92-01/61, ur. br. 6030-01/92-1 od 2. 5. 1992.

122 HR-SVA-GSHV: IZM ZJV Grude, Zbirno izvješće, str. pov. br. 01-354/92 od 11. 5. 1992.

123 Posebice u: J. KALEB, *Zapisi bojne "Kralj Tomislav" Zadar*, str. 269-270.

tičnih komentara na neke prikaze borbi.¹²⁴ Rijetko tko je spominjao i druge snage u tom području. To također nije nešto neuobičajeno a što nije viđeno i na drugim bojištima. Ima nekoliko naznaka da je odmah nakon 23. travnja i napada na Čelebić postavljeno pitanje stvarnoga tijeka borbi na tom dijelu bojišta. Na primjeru izvješća zapovjednika bojne "Kralj Tomislav" od 24. svibnja 1992. u pismohrani Kabineta ministra obrane RH netko je dopisao "dobivate kriva izvješća".¹²⁵ Izvješće Pratećega voda 3. bojne HVO-a (protuoklopne skupine koja je stigla iz Vinkovaca) doima se kao pisana reakcija na nečiji prikaz borbi s kojim se nisu slagali.¹²⁶

Obrana Livna i način na koji je ona postavljena i pojačavana ozbiljna je potvrda za osporavanje tvrdnji o tobožnjem "silnom naoružanju" koje je nauštrb obrane Hrvatske, prvenstveno Vukovara, slano u područja BiH na kojima za to navodno nije bilo potrebe.¹²⁷ Livno je prvi put praktično obranjeno s pješničkim i ručnim protuoklopnim naoružanjem uz potporu nekoliko minobacača 82 i 120 mm. Topnička je potpora stigla nakon prve obrane Livna i ona je kasnije bila jamac održanja crte i jedan od temelja za razvoj topništva HVO-a.

Obrana Livna bila je prvi veliki hrvatski vojni uspjeh na dijelu ratišta od Livna do Mostara i zbog važnosti za stanje u BiH, kao i za obranu Splita i središnje Dalmacije nije se mogla ignorirati ni u jednom naknadnom pregledu tamošnjih zbivanja koji pretendira na ozbiljan pristup. Prvi kojima to nije bilo jasno bili su analitičari američke obavještajne agencije CIA-a. Oni spominju tek da je JNA nakon zauzimanja Kupresa 7. travnja 1992. zaprijetila Hrvatima u Livnu i Tomislavgradu.¹²⁸ Uočili su da se uz pomoć časnika iz HV-a

124 SAFET INSANIĆ, "Zemlja se tresla", u: *Livanjski vidici*, 14. 10. 1992., str. 3. Reakcija na taj članak: B. D. "Štovano uredništvo", u: *Livanjski vidici*, 29. 11. 1992., str. 10; A. ČOLAK - ŠIRAN, "Travanjsko jutro", str. 2. Reakcija na taj članak MIRKO PERKOVIĆ ŠIRAN, "Skromnost je vrlina", u: *Livanjski vidici*, 9. 5. 1993., str. 2.

125 HR-SVA-KMO: Bojna "Kralj Tomislav" Zadar, Izvješće, br. 157-1HB/92 od 24. 5. 1992.

126 Prateći vod Treće bojne od 25. 4. 1992., Izvještaj o događajima u Čelebiću 23. 4. 1992.

127 DAVOR MARIJAN, *Obrana i pad Vukovara*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2013., str. 310-312, 332.

128 *Balkan Battlegrounds. A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990-1995*, I., Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, Washington, May 2002., str. 154.

uspjela organizirati obrana zapadne Hercegovine, pri čemu se očito mislilo i na područje Livno - Tomislavgrad, premda prema njihovim tumačenjima JNA nije stvarno namjeravala osvojiti te regije.¹²⁹ U bošnjačkim interpretacijama rata obrana Livna, kao integralni dio hrvatskog udjela u opstojnosti BiH, sustavno se ignorira. U tom su tumači poput ratnih generala ABiH čak i korektniji od osoba koje imaju status profesionalnih povjesničara.¹³⁰ Srpska historiografija je skromnijeg opsega, no u nekoliko slučajeva koji se dotiču problema - jednostavno ga ignoriraju. S obzirom da se radi o radovima isključivo istog autora pobuda za takav čin nije posve jasna.¹³¹

Nakon hrvatskoga poraza na Kupresu, potom uspješne obrane Šuice, a zatim i nekoliko dana poslije uspješne obrane Livna, zaokružena je obrana jugozapadne BiH. Rezultat te obrane bio je stvaranje čvrste i kontinuirane crte razdvajanja duže od 100 km na koju je zatim oslonjena i uvezana crta koju je držao HVO u Prozoru i Rami, odnosno Uskoplju (Gornjem Vakufu) i Bugojnu. Uz veće i manje otpore na tom dijelu crte angažirani su i Muslimani iz Teritorijalne obrane BiH u Uskoplju i Bugojnu. Istovremeno je osigurano zaleđe Republike Hrvatske na dijelu od Sinja do Metkovića, te je uvezana crta između Sinja i Livna. Značenje obrane Livna vidjelo se u završnici Domovinskoga rata. Operacijski ciklus hrvatskih snaga počeo je u studenom 1994. na području Livna i završen je potkraj srpnja 1995. zauzimanjem Bosanskoga Grahova i Glamoča, nekoliko dana prije *Oluje*, pa ima temelja u mišljenju da je pobuna Srba u Hrvatskoj realno slomljena u operacijama hrvatskih snaga na Livanjskom polju i planini Dinari.

---

129 *Isto*, II., str. 355, 359.

130 HASAN EFENDIĆ, *Ko je branio Bosnu*, Udruženje građana plemićkog porijekla BiH, Sarajevo, 1999.; RASIM DELIĆ, *Armija Republike Bosne i Hercegovine - nastanak, razvoj i odbrana zemlje*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2007.; MESUD ŠADINLIJA, *Između pravde i realpolitike. Odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sveučilišta u Sarajevu, Sarajevo, 2018., str. 159.

131 BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ, *Modernizacija i intervencija. Jugoslovenske oklopne jedinice 1945-2006*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2010.; D. KUKO-BAT - B. B. DIMITRIJEVIĆ, *2. krajiški korpus Vojske Republike Srpske*, str. 175, 289-290; BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ, *General Mladić i Vojska Republike Srpske, Catena mundi* - Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2019., str. 55-56.

Mjesta susreta u esejima Dževada Karahasana

Topologija kao kozmogonija

JELA SABLJIĆ VUJICA
Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social
Sciences
E-mail: jelena.sabljicvujica@ff.sum.ba

UDK: 821.163.4(497.6).09-4 Karahasan Dž.
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 15. travnja 2021.
Prihvaćeno: 29. lipnja 2021.

Sažetak

Iznimnost eseja Dževada Karahasana počiva, prije svega, na povezanosti dijelova i cjeline. Koherencija je njihovo osnovno načelo tvorbe. Od uvodnog eseja u zbirki *O jeziku i strahu* do uvodnog eseja u *Knjizi vrtova* proteže se uzorak koji povezuje raznovrsne elemente diskursa, istovremeno se utiskujući u cjelinu. U ovom će se radu analizirati upravo tvorbena načela Karahasanove esejistike. Pritom će se ispitati u kojoj se mjeri koherencija Karahasanovih eseja utiskuje u procesu konkretizacije raznovrsnih diskurzivnih elemenata, a u kojoj je mjeri već utisnuta u diskurs. Taj se pristup čini neophodnim s obzirom na činjenicu da se forma eseja mora iznova potvrđivati u svakom činu konkretizacije. Konfiguracija je njezino osnovno načelo tvorbe. Analizom uvodnih eseja iz navedenih zbirki pokušat će se razlučiti mjera odnosa između tvorbenih i izvedbenih načela Karahasanove esejistike. U radu će se koristiti različiti teorijski uvidi o eseuju kao formi, te Derridini i Gadamerovi hermeneutički zahvati na konkretnim jedinicama teksta, kako bi se što preciznije odredila ova mjera odnosa.

Ključne riječi: esej; govor; jezik; koherencija; konfiguracija.

Places of encounter in the essays of Dževad Karahasan

Topology as cosmogony

Original scientific article

Received: 15 April 2021

Accepted: 29 June 2021

Summary

The uniqueness of Dževad Karahasan's essays resides principally on the connection between their parts and the entirety. Coherence is their fundamental formation principle. From the inaugural essay in the collection *Of Language and Fear* to the inaugural essay in the *Book of Gardens* collection there is a pattern that stretches and connects heterogeneous elements of discourse, simultaneously imprinting itself in the whole. This paper will analyse exactly the fundamental formation principles of Karahasan's essayistic. In so doing, the paper will examine to what extent is the coherence of Karahasan's essays being imprinted in the process of concretisation of the heterogeneous discursive elements, and to what extent is it already imprinted in the discourse. Such an approach seems necessary given the fact that the essayistic form must repeatedly confirm itself in every act of concretisation. Configuration is its fundamental formation principle. By analysing the inaugural essays of the aforementioned collections this paper will try to distinguish the measure of relation between the formation and the performance principles of Karahasan's essayistic. The paper will consult different theoretical insights in essay as a form, as well as Derrida's and Gadamer's hermeneutical interventions made on the concrete units of text, in order to establish the mentioned measure of relation more precisely.

Keywords: essay; speech; language; coherence; configuration.

Uvod

U prijetvornom ambijentu suvremene literature, kroz mnoštvo znakova, ideologema i frazema, pojmova, ideja i kategorija, instrumenata, šumova i glasova, kroz neograničenu diktaturu posredovanja u kojoj se rastvara i razobličuje svaka pojedinačnost, a kritika se okreće prema izlišnom i besadržajnom, koherencija Karahasanovih eseja pričinja se kao svojevrsni anakronizam. Njihova je suptilna i brižljivo akumulirana erudicija antidatirana, njihov je posvećenički patos nadilažen. U njihovim se simetričnim meandrima uzorci ponavljaju, isprepliću, upućuju jedan na drugoga. U njima ima nešto od arapske forme traktata: "Površina njegovih rasprava nije obojena živopisno, već je, štaviše, prepletena ornamentalnim prepletima čije se vijuganje nigde ne prekida. U ornamentalnoj gustoći takvog načina izlaganja poništava se razlika između tematskog izvođenja i digresija."¹

Ova je traktatska kompozicija opsesivni motiv Karahasanove esejistike, no, ujedno, i njezina legitimacija. Esej je, naime, forma bez digresija koja "koordinira elemente umjesto da ih subordinira",² stvarajući na taj način napetost "između prikazanog i prikazivanja".³ Jedinice teksta u eseju nisu hijerarhijski posložene, točnije, nisu podvrgnute unaprijed zadanu redu.⁴ Tako se između njih stvara polje napetosti koje podjednako zahvaća i one jedinice koje se naknadno otkrivaju u radu prikazivanja i one koje se prethodno unose, u samoj formi prikazivanja. Ono što umjetnost i filozofija impliciraju i uzi-

---

1 WALTER BENJAMIN, *Jednosmerna ulica*, Bratstvo-Jedinstvo, Novi Sad, 1989., str. 37.

2 THEODOR ADORNO, "Esej o eseju", u: *Filozofsko-sociološki eseji o književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1985., str. 35.

3 *Isto*.

4 Ova je ekvivokacija opće mjesto postmoderne strategije tekstualnosti. De-legitimacija je jedina legitimacija teksta, de-konstrukcija je jedina konstrukcija teksta. U takvu odnosu snaga sve su jedinice teksta jednakovrijedne. Paralogijska igra može početi. Od *Infinite Jest* Davida Fostera Wallacea do *House of Leaves* Marka Danielewskog, diskurs se od sada okuplja na deridijanskim *marginama filozofije*. Problematičnom, međutim, ostaje forma prikazivanja koja u ovom činu ekvivokacije ostaje izvan esejističkoga polja napetosti. Esejizacijom ili obilatom uporabom digresija, dekonstruira se osnovna struktura romana ili filozofskoga teksta, ali ne i njihova forma. O tome će, u kratkoj polemičkoj invektivni, govoriti i Karahasan u kontekstu književne evolucije (vidi: *Život: časopis za književnost i kulturu*, god. LXV., br. 1-2, Sarajevo, 2017., str. 15). Karahasan nerado koristi riječ diskurs.

maju kao sudbonosno, esej izlaže na vidjelo i prepušta igri slučaja. Ono što umjetnost i filozofija odbacuju kao drugorazredno i slučajno, esej stavlja u prvi plan i uzima kao sudbinu.

Čini se da drukčije i ne može biti. Naknadno proizvedeni učinci određene forme povratno obvezuju i stabiliziraju formu. I ne samo to: *obveza* stvaranja učinaka apstrahira formu. Ne samo da romanopisac *zna* da piše roman, on *mora* pisati roman, mora apstrahirati ono što u činu konkretizacije predstavlja njegovu osnovu. Esej se lišava ove obveze i stoga pronalazi svoju osnovu u samom činu konkretizacije. Umjesto da stvara, on rastvara učinke. Umjesto da kapitalizira, on komunicira. I stoga, izmiče *eidosu*. Bavi se upravo onim što druge forme uzimaju kao danost. U svojoj načelnoj neučinkovitosti upravo preispituje samo načelo učinkovitosti.⁵

Otud i digresivnost eseja. U digresiji se utjelovljuje esejistička moć obnavljanja komunikativne dispozicije jezika. Za Karahasana nema važnijega stvaralačkog načela: "sve što pišem ja i osjećam kao fus-note, dodatke, krhotine, ja namjerno pišem tako da stalno podsjećam, citiram, aludiram i upozoravam na knjige i autore s kojima razgovaram".⁶ Otud i koherencija eseja. U stalnom podsjećanju, citiranju, aludiranju, u stalnom nadopisivanju fus-notama, dodacima, krhotinama, esej ne oblikuje samo svoj *poiesis*, nego i svoj *logos*. Koherencija, kao unutarnja povezanost elemenata, mora biti i logička, mora izdržati i pritisak logosa, kao nadziruće instance, kako bi se potvrdila njezina autentičnost. Na toj će točki Adorno u svojem *Eseju o eseju* inzistirati. Esej, naime, "nije u jednostavnom proturječju spram diskurzivnog postupka".⁷ On "nije nelogičan; on slijedi logičke kriterije utoliko što cjelina njegovih rečenica mora biti skladno sazdana".⁸ I zaključuje: "Ne smiju ostati nikakva puka proturječja ako nisu utemeljena kao proturječja stvari".⁹

Proturječje, kao proturječje stvari, kao proturječje riječi i stvari, proturječje koje, umjesto da ih apstrahira u formalnoj logici, uzima u obzir napetosti koje se javljaju između prikazanog i prikazivanja, ne

---

5 Usp. JELA SABLJIĆ VUJICA, *Teorija i geneza eseja*, Filozofski fakultet, Mostar, 2018., str. 69-92.

6 DŽEVAD KARAHASANA, *Knjiga vrtova*, Connectum, Sarajevo, 2008., str. 10.

7 T. ADORNO, "Esej o eseju", str. 35.

8 *Isto*.

9 *Isto*.

predstavlja samo temelj eseja, nego i okolnosti u kojima se on konkretizira, njegovu *res gestae*. Za razumijevanje Karahasanove esejistike trebat će zato: a) analizirati i ispitati njezin ustroj, temeljne karakteristike i značajke; b) analizirati i pre-ispitati okolnosti u kojima je uopće moguća njezina koherencija.

1. *Topos i nomos eseja*

U uvodnoj napomeni *Knjige vrtova*, nešto prije pohvale fus-noti, Karahasan piše:

"... kad god radim neki esej, na bilo koju temu i kojim bilo povodom, on će se nekako povezati s mojom knjigom 'O jeziku i strahu', tako da zapravo moram povjerovati kako ja cijeli život radim tu knjigu. Znao ja to ili ne, htio ja to ili ne, svaki put kad posegnem za formom eseja, odnosno kad me materijal uputi na tu formu, ja dopisujem, razrađujem, popravljam ili kvarim svoju 'sudbinsku knjigu' u kojoj su po svemu sudeći sabrane moje opsesivne teme, pitanja kojih se ne uspijevam osloboditi, ljudi koji me razumiju bolje od mene."¹⁰

Dopisivanje sudbinske knjige ozakonjuje esejističku koherenciju, ali joj u isto vrijeme izmiče tlo pod nogama. U tom se inicijalnom proturječju esej tek mora konkretizirati. Čin dopisivanja, naime, uvijek i jedino postulira ono "između" prostora, ono što izmiče dovršenom i ono što se primiče ne-dovršenom. Knjiga sudbine, s druge strane, postulira ono "unutar" prostora, ono što je uvijek već dovršeno. Tako se utiskuje uzorak nazočan u svim budućim varijacijama. Kao trag, on je istovremeno sveprisutan i odsutan, on je *upisana razlika*.

Naknadne interpretacije registrirat će ovaj trag kao figuru stabilnosti koja se proteže od mikro do makroplana. Ljiljana Šop primjećuje kako između "Karahasanovih romana i njegove esejistike gotovo da se može staviti znak jednakosti. (...) Njegovi romani i eseji se uzajamno dopunjuju i objašnjavaju, zajedno ukazuju na opsesivne teme i ideje koje decenijama određuju njegovo biće".¹¹ Muhamed Dželilović se pita: "Šta to uporno, cjelinom svog žanrovski raznovrsnog opusa želi pisac i mislilac Karahasan? Meni se nudi samo jedan odgovor -

10 DŽ. KARAHASAN, *Knjiga vrtova*, str. 8-9.

11 LJILJANA ŠOP, "Kazivanja o žrtvovanju za ideje. Esejističko-filozofski diskurs u prozama Dževada Karahasana", u: *Odjek - Revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja*, Sarajevo, 2/2010., str. 20.

integriranost svijeta i čovjeka."¹² Jasmina Ahmetagić ide i dalje, prepoznaje ovaj trag kao figuru autentičnosti: "Kao kod svih autentičnih autora, i književni opus Dževada Karahasana je koherentna celina u kojoj se varira nekoliko opsesivnih tema."¹³ Razlika se, s druge strane, uspostavlja tek u činu konkretizacije, u žanrovski *raznovrsnu* opusu, u onom *techne*:

"Jedina prava razlika je u tome što on sebe u potpunosti isključuje iz tvorbe romansijerske priče (ako je takvo što uopšte moguće), a u esejistici diskretno, katkad duhovito, uvek sa merom i taktom, vraća sebe u tekst i priču, tačnije svoje stavove, iskustva, dileme, sebe kao tumača knjiga, sveta, jezika, kultura i civilizacijskih slojeva."¹⁴

Na taj će se način, naime figurativno, Karahasanaov opus poetički disciplinirati. Bit će ga moguće odrediti, klasificirati, podrediti, čitati u teorijskom ključu. Karahasana dolazi poslije Andrića i Selimovića, poslije moderne, poslije Velike kulturne sinteze. Njegovo je djelo, tvrdi Enver Kazaz, razdjelnica: "na jednoj strani u njemu se dovršavaju raznorodne modernističke koncepcije u njihovoj plodotvornoj sintezi, a na drugoj postmoderna poetika iskazuje se u vidu primarnog stvaralačkog načela."¹⁵ Njegov je *Istočni diwan*, tvrdi Andrijana Kos Lajtman, primjer postmoderne prefiguracije, čak hipertekstualnosti.¹⁶ Njegova suptilna, višestruko kodirana prefiguracija historije i tradicije, tvrdi Sanjin Kodrić, pripada postkanonskom kulturalno-memorijskom makromodelu.¹⁷

No, esej ne misli u figurama. Niti se može ozakoniti u žanru. Niti se može nadopisivati *u* i *između* dihotomija uključeno/isključeno, autentično/neautentično, subjektivno/objektivno. Esaj mora ići dalje od pukoga proturječja, mora ići sve do proturječja stvari, inače nije esej. Njegova koherencija nije figura stabilnosti ili autentičnosti, nego nje-

---

12 MUHAMED DŽELILOVIĆ, "Imaginarna integriranost svijeta u djelu Dževada Karahasana", u: *Odjek - Revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja*, Sarajevo, 2/2010., str. 41.

13 JASMINA AHMETAGIĆ, "Istočni diwan Dževada Karahasana", u: *Odjek - Revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja*, Sarajevo, 2/2010., str. 55.

14 LJ. ŠOP, "Kazivanja o žrtvovanju za ideje", str. 20.

15 ENVER KAZAZ, "Priča/tekst/svijet - romani Dževada Karahasana", u: *Novi izraz, časopis za književnu i umjetničku kritiku*, 12, Sarajevo, 2001., str. 52.

16 ANDRIJANA KOS LAJTMAN, *Poetika oblika: suvremene konceptulane i hipertekstualne proze*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2016.

17 SANJIN KODRIĆ, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012.

gova konkretizirajuća, i stoga, proturječna osnova. Uostalom, i sam će Karahasan prvi dio *O jeziku i strahu* nazvati *pričama* o jeziku. Bez obzira koliko diskretno vraća sebe u tekst, koliko god forma eseja

"ne dozvoljava da između sebe i materijala koji oblikujem udjenem zanat iza kojeg bi se prividno sakrio, ne vodi me do objektivnosti koja bi mi omogućila da svoj glas uskladim s glasom nekog lika ili predmeta, ne da mi da se izmaknem iz sebe i na bilo koji način dovedem u pitanje svoju podudarnost sa sobom",¹⁸

esej nikada u cijelosti ne prekriva subjekt, kao što ni subjekt nikada u cijelosti ne prekriva esej. Ako, s pravom, esej ne dopušta da između subjekta i materijala stoji zanat, onda, s istim pravom, ne dopušta podudarnost subjekta i materijala. Ako išta, esejistički subjekt dovodi u pitanje svoju podudarnost sa sobom, i to svaki put kada se iskuša u materijalu. On nikada ne istupa u formu iz neke prestabilizirane harmonije bića, kao "kombinator"¹⁹ i "neumorni proizvođač konfiguracija određenog predmeta",²⁰ on istovremeno konfigurira i vlastiti odnos spram predmeta, vlastiti položaj u predmetu, jednom riječju, vlastitost sâmu: svoju sudbinu. Esejistički subjekt nije figura autentičnosti, nego konfiguracija autentičnosti.

Nema nikakve sumnje kako je Karahasan svjestan konfiguracijske dinamike eseja. Dopisivanje sudbinske knjige jest, prije svega, konfiguracija sudbinske knjige. Njezino je zamišljeno središte točka referencije, nipošto figura stabilnosti ili autentičnosti. U suprotnom bi materijal nakon esejističke obrade izašao nepromijenjen, već stabiliziran ili već potvrđen u autentičnosti. Opsesivne teme, uzorci koji se ponavljaju, naznake jedinstva, sve se to mora iznova konfigurirati kako bi osigurali koherenciju u eseju. Konfiguracija je jamac i ustroj esejističke koherencije.

Karahasan će na različitim mjestima i u različitim oblicima raspirivati ovu dinamiku. Za njega, "neovisno o tome da li to jedinstvo postoji ili je samo moja iluzija",²¹ bavljenje "teorijom teatra i dramaturgijom, romanom i dramom, esejom i pripovijetkom, dolaze iz jednog izvora".²² Taj izvor ili jezgru, on sam ne bi "mogao imenovati ni de-

18 DŽ. KARAHASAN, *Knjiga vrtova*, str. 9.

19 MAX BENSE, "O eseju i njegovoj prozi", u: *Delo*, 5, Beograd, 1976., str. 26.

20 *Isto*.

21 <http://www.sveske.ba> - DŽEVAD KARAHASAN, *Pisati roman je kao graditi kuću* (13. 3. 2021.).

22 *Isto*.

finirati, mogao bih je možda opisati, ali i to, bojim se, neprecizno".²³ Bez obzira koliko je elegantan rez između postojanja i iluzije, imena i predikacije, on se mora preispitati, jer upravo on opisuje uvjete u kojima je esejistička koherencija uopće moguća.

Karahasanov platonizam i skepticizam,²⁴ strukturalizam i misticizam, opće i pojedinačno, intersubjektivno i subjektivno, morat će sudjelovati u konfiguraciji esejističkoga prostora kako bi se on uopće izborio za legitimaciju. Karahasani su eseji ili mjesta susreta u sebi raspolučenih elemenata ili nisu eseji. Ti će se elementi, krećući iz svoje raspolučenosti, iznova konfigurirati u eseju i ispisivati nove varijacije. Otud neupitna koherencija Karahasaneve esejistike.²⁵ Ona se legitimira i u najmanjim pomicanjima strukture. I *O jeziku i strahu* i *Knjiga vrtova* počinju istim esejom, razlika je tek u naslovu. Ipak, ta se razlika uključuje u proces konfiguracije, nije već *upisana*, nego se iznova *upisuje*. Na presudan način, upravo ona ozakonjuje esejističku koherenciju - otvoreno pokazujući rez umjesto da ga apsorbira u zanatu.

Jezik i govor vrta stoje s jedne strane, a *Sjene vrta* s druge. Pritom oni ne svjedoče o Karahasanovu postupnu pomicanju iz skepticizma u

---

23 *Isto*.

24 Bez obzira što će uporno napominjati kako njegov "platonizam nije lišen skepse" (Dž. KARAHASAN, *Knjiga vrtova*, str. 11) i stoga nije potpun ili idealan, zanimljivo je uočiti presudnu mjeru discipliniranja spekulacije koju će i sam Platon uvesti u svoje učenje. Nakon što na kraju šeste knjige *Države* povuče crtu između vidljivog i nevidljivog, crtu razrezanu na "dva nejednaka dijela" (PLATON, *Država*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1977., str. 205), na početku sedme knjige ustoličuje zakon i snagu dijalektike koja "ne uzimajući pretpostavke za početke, nego zbilja za pretpostavke, kao stepenice i zaletе" (*Isto*, str. 207) i koja "ide do početka svega što je bez pretpostavke i kad ga dosegne, da onda opet silazi natrag do kraja, držeći se redom onoga što je do početka" (*Isto*). Ni Platonov platonizam nije lišen skepse.

25 Ona uistinu nema presedana u ovdašnjoj književnosti. Esejistička se koherencija ovdje u pravilu ili žrtvuje ili preinačuje za potrebe trenutne diskurzivne prakse. Zato će Ujević s pravom zamjeriti Matošu da njegov "rad nije imao sustava, ni filozofskih ili ideoloških ambicija, dakle ni metode" (TIN UJEVIĆ, "Em smo Horvati", u: *Opojnost uma. Misli i pogledi Tina Ujevića*, August Cesarec, Zagreb, 1986., str. 229) te "do zrelijeg oblika pravog eseja nije dotjerao" (*Isto*, str. 230). Zato će Šoljan s pravom ustvrditi da Ujević, kao erudit i stručnjak, "ne daje pregled ili sintetički zahvat, nego kompilira, ili barata tek krhotinama i pabircima znanja" (u: DRAGOMIR GAJEVIĆ, *Tin Ujević u jugoslavenskoj književnoj kritici*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1985., str. 208), a kao mislilac "vrlo rado hoće da malo amaterski profilogofira, ali su te njegove ekskurzije nesistematske i diletantske" (*Isto*). Zato će budući kritičar

platonizam - to su ionako istovrsna polja napetosti - oni svjedoče o susretu dva svijeta i dvije osi koje stoje u savršenoj simetriji. Kako bi se ispitali uvjeti u kojima je takva koherencija moguća, trebat će ih ponovo analitički razdvojiti. Samo će se tako moći pronaći ona spontanost o kojoj govori Lefebvre u posljednjem poglavlju *Metafilozofije*:

"Ne smijemo brkati *poiesis* (metafilozofija) sa spontanitetom... Ne postoji li jedan varljiv, nesvjestan spontanitet koji slijedi 'modele', koji se da uvjetovati? (...) Opet pronađen spontanitet prošao je kroz kušnju rascjepa i razdora. Pokazao se nesvodivim na modele, ponašanja, stavove. On obuhvaća lucidnost i akciju. Možda ima utemeljenje i ontološki smisao. Ne reagira spontano pred ovim ili onim predmetom, ovim ili onim podražajem, ovom ili onom slikom, nego pred cjelinom, da bi je izmijenio i opet preuzeo. Ovaj spontanitet, viši i dublji od elementarnog, uzrok je i posljedica *poiesis*, ostatka među ostacima, temeljne pobune."²⁶

Ovaj opet pronađeni spontanitet, koji se ne da svesti na modele i ponašanja, na poseban način provocira esejističku koherenciju. On se uvijek iznova konfigurira, i to u oba svijeta, na obje osi, kako bi ih izmijenio i opet preuzeo.

2. Jezik i govor vrta - horizontalna os eseja

Jezik i govor vrta istovremeno otvara i uvjetuje *O jeziku i strahu*. Njegovi se uzorci ponavljaju, isprepliću i konfiguriraju kroz cijelu zbirku. Odnos jezika i govora ponavlja se u drugom eseju, naslovljenu *Čudovište i jezik*. Odnos prema Drugosti i Drugome postulira *Smrt, jezik i ogledalo*, ali i, još jednom, odnos jezika i govora. Trijadni modeli dominiraju u *Jeziku i historiji*, modeli opozicija u *Strahu od samoće* i *Strahu od ljepote*. Proturječja izvire iz *Straha od beskonačnosti*, i tako dalje. Broj konfiguracija i permutacija praktički je neograničen. Inicijalni konfiguracijski impuls, kao violinski ključ, udara takt daljnjem tekstu, ovdje raspršenu i asocijativnu, ondje jezgrovit, i zatim obrubljuje ispovjednu, kritičku i teorijsku intonaciju. Završeci imaju snagu kontrapunkta, djelujući tako poput apoftegmi ili *adaba*.

Sve je to već nazočno u *Jeziku i govoru vrta*. Točnije, konfigurira se u njemu i iz njega. Tu se začinje koherencija:

---

uočiti kako Šoljanova esejistika ne počiva na koherenciji, nego na mitopoetičkoj konzistenciji. Zato će budući povjesničar uočiti kako će se na istoj putanji kretati eseji Crnjanskog i Ristića, zatim Kovača i Kiša, prije nego se sunovrate u metajezični ponor.

26 HENRI LEFEBVRE, "Metamorfoza filozofije", u: *Čemu još filozofija*, ur. Slobodan Šnajder, Znaci, Zagreb, 1978., str. 86.

"trg je par excellence socijalni prostor, i samo je to: na trgu nije moguća izdvojenost, osamljenje, bilo koji oblik intimnosti; na trgu je javno i opće sve što se događa, vidi i osjeća. Vrt je, nasuprot tome, granični prostor, istovremeno javan i intiman, otvoren i zatvoren, veoma precizno 'klasno definiran' u svakome konkretnom primjeru, ali zato kao 'pojam prostora' zajednički svim klasama (vrtovima su okruženi dvorci, ali i najobičnije privatne kuće), opći i zatvoren (zabranjen), tako da su izbor likova i njihovih međusobnih odnosa, događaja koji ih mogu povezati ili razdvojiti, biti izvor sreće ili nesreće za njih, naprosto neograničeni."²⁷

Razlika između trga i vrta ujedno predstavlja i formu trga i vrta, bez nje se oni ne mogu uobličiti - tek će se pomoću razlike vrt moći ustoličiti kao granični prostor. Koherencija se, dakle, začinje u očiglednu proturječju, u polju napetosti koje će Schelling u minhenskim predavanjima formulirati kao nesreću u svakom bitku: "Čitava ta konstrukcija počinje dakle s nastankom prve slučajnosti - nečega samom sebi nejednakog - počinje s *disonancom* i zacijelo *mora* tako počinjati."²⁸ Kako bi u vrtu bila moguća izdvojenost, osamljenje ili bilo koji oblik intimnosti, osim ako se ne uskrati na trgu? Bez tog prvotnog čina uskraćivanja ne bi bilo ni forme intimnosti, ni pojma prostora koji prisvaja tu formu.

Jednom obilježen proturječjem, esej se iskušava u materijalu. Konfigurira. Pritom je znak proturječja uvijek nazočan. U njemu nema još nikakve metafizike. On je položen horizontalno, i stoga se konfigurira na materijalnoj osi vremena, mjerljiv i ograničen: "jer ono što nastaje ne postaje *iz* nastanka, nego ono biva *iza* nastanka; a tako i dan *iz* jutra, jer je *iza* njega; te otuda jutro ne nastaje *iz* dana".²⁹ Vrt još uvijek ne nastaje *iz* razlike, nego *iza* razlike, i zato je esejistički materijal otvoren u proturječju, računa na njega, uključuje ga u konfiguraciju. Otvoren u svojoj proturjećnoj biti, esej je sposoban proizvoditi praktički neograničen broj konfiguracija:

"To je osnovna razlika između vrta i trga - trg je prostor socijalnog općenja i susretanja bića jedne vrste, dok je vrt prostor svih vrsta općenja i prostor svih mogućih susreta, tako reći zbir mogućnosti susretanja, 'prostor susretanja kao takvog'. Na trgu se čovjek susreće sa čovjekom, trg je prostor u kojemu se uspostavlja i najneposrednije dokazuje društvo kao sistem, dok se u vrtu čovjek susreće sa društvom, lična imaginacija sa kolektivnom svijješću i kolektivna mašta sa svijješću i sudbinom pojedinca. Zato su u

---

27 DŽEVAD KARAHASAN, *O jeziku i strahu*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987., str. 14.

28 FRIEDRICH SCHELLING, *Zur Geschichte der neuen Philosophie*, Werke, X., Stuttgart, 1861., str. 100.

29 ARISTOTEL, *Metafizika*, SNL, Zagreb, 1985., str. 46.

vrtu mogući susreti sa ljudima više klase ili čak sa bićima druge vrste, zato se u vrtu nalaze neočekivana sreća i nezaslužena patnja, zato je u vrtu moguće naprosto sve."³⁰

Na ovom se mjestu konfigurira esejistički prostor, i to kao zbir mogućnosti susretanja, prostor susretanja kao takvoga. Nulta točka na horizontalnoj osi eseja, otvorena iz-a nulte točke proturječja. Ovdje je broj konfiguracija esejističkoga materijala neograničen, jer izvire iz proturječja stvari. Vrt više nije tek razlika trga kao ne-vrta, nego mjesto susreta proturječnih elemenata koji međusobno komuniciraju, stvaraju koherenciju. Vrt je *poiesis* eseja, njegova stvaralačka potka. Sad već Karahasan može izoštriti perspektivu, uočiti strukturalističke i formalističke veze u pričama iz *Tisuću i jedne noći*, unijeti naratološki agens i mjeriti rezultate, klasificirati kulturne kodove, i tako dalje. Kao *poiesis*, vrt je za Karahasana materijalna činjenica koja se umnožava do pojedinačnosti:

"Poput likova, vrt je u svojoj zatvorenosti socijalan i u svojoj socijalnosti omogućuje ostvarivanje krajnje pojedinačnosti. A to podsjeća na već spomenutu činjenicu da se ta književnost gradi od elemenata koji su već elementi kulture tako da književni tekst naprosto reproducira kulturni sistem ili njegov dio (...) Drugačije rečeno, elementi od kojih se gradi ova književnost su pojedini oblici govora, što je iz primjera vrta više nego očito."³¹

Ovdje je Karahasan blizak Bahtinu. Vrt govori jer vrt komunicira. Govor raspliće komunikaciju, otvara se u društvenom prostoru, ponavlja i umnaža uzorke, i tako sve do krajnje pojedinačnosti: "*Reč je u suštini bilateralni akt*. Kao reč, ona je upravo produkt uzajamnih odnosa govornika i slušaoca. Reč je zajednička teritorija između govornika i sagovornika".³² Tek je u komunikaciji moguće ostvariti vrt kao mjesto susreta. Tek je u komunikaciji moguć susret princeze i džina, moguća je ljubav čovjeka i ptice - djevojke. No, to ujedno i obvezuje komunikaciju. Kao materijalna činjenica, ona se nadovezuje na već postojeći materijal, upravo je sudbinski upućena na ono već postojeće. Dopisivanje sudbinske knjige za esej predstavlja konfiguraciju onoga već postojećeg, koherenciju u onom već postojećem. Karahasanu to nije dovoljno. Za njega koherencija nije moguća ako nije vertikalno postavljena. Govor nije moguć ako nije postavljen u jeziku kao cjelini. Vrt govori iz sjene ili uopće ne govori:

30 DŽ. KARAHASAN, *O jeziku i strahu*, str. 22-23.

31 *Isto*, str. 26.

32 MIHAIL BAHTIN, *Marksizam i filozofija jezika*, Nolit, Beograd, 1980., str. 101.

"Prema tome, zahvaljujući predodžbi rajskog vrta, zemaljski vrtovi u islamskoj kulturi funkcioniraju kao govor, postoje kao govor i jesu govor - sklopovi materijalnih elemenata koji upućuju izvan sebe i napetošću koju stvaraju odnosom prema svome idealnom izvoru proizvode značenje."³³

3. Sjene vrta - vertikalna os eseja

Sjene vrta istovremeno otvaraju i uvjetuju *Knjigu vrtova*. Njegovi se uzorci ponavljaju, isprepliću i konfiguriraju kroz cijelu zbirku. Filigranski motivi protežu se kroz cijeli drugi esej, naslovljen *Žena kao vrt*. Arhetipski kulturni kodovi divergiraju u opoziciji *Kroz skrivene vrtove* kao što konvergiraju u homologiji *Vrta i pustinje*. *Razvalinski pejzaž kao vrt* umeće žanrovsku strukturu u memorijsku matricu i tako izdvaja blokove konkretna vremena iz vremenske stihije. Ipak, broj je konfiguracija ograničen. Ono što omogućuje koherenciju, ostaje izvan nje:

"Bog, dakle, nagrađuje džennetskim (rajskim) vrtom koji je 'eshatološka projekcija' ovozemaljskoga (iako je, za člana toga svijeta, odnosno za predstavnika islamske kulture, moguće, naravno, samo obrnuto - da je ovozemaljski vrt samo materijalna projekcija rajskog): i jedan i drugi su sačinjeni od istih elemenata (tekuće vode, drveća, cvijeća, voća), ali je ovozemaljski materijalan dok je džennetski idealan (nepromjenjiv i izvan vremena). Međutim, činjenica da postoji idealni, džennetski, vrt izvodi zemaljski vrt izvan granica puke materije i semantizira ga stvarajući napetost između idealnog modela i materijalnog ostvarenja: ako je u središtu jednoga kulturnog sistema idealni vrt kao eshatološko utočište, svi elementi stvarnoga, zemaljskog, vrta sobom upućuju na taj idealni vrt, funkcioniraju kao materijalne činjenice koje izlaze izvan svojih materijalnih granica i, 'krećući se' prema svom idealnom ekvivalentu, proizvode značenje."³⁴

Idealan vrt ovdje postoji kao činjenica, na drugom mjestu on postoji kao predodžba.³⁵ Na jednom mjestu on je eshatološka projekcija, na drugom eshatološko utočište. Navodnici susprežu značenjsku napetost, ali nedovoljno: linije kretanja suviše su zamršene. Idealni se vrt projicira u ovozemaljski - makar bi, zbog materijalnih okolnosti projiciranja, preciznije bilo reći da emanira - to je jedna linija; ovozemaljski vrt je materijalna projekcija rajskog - to je druga linija; idealni vrt je u središtu jednoga kulturnog sustava kao eshatološko utočište - to je treća linija; svi elementi stvarnoga funkcioniraju kao

---

33 DŽ. KARAHASAN, *O jeziku i strahu*, str. 27.

34 DŽ. KARAHASAN, *Knjiga vrtova*, str. 43.

35 *Isto*, str. 48.

materijalne činjenice koje izlaze izvan svojih materijalnih granica prema svom idealnom ekvivalentu - to je četvrta linija. Ove se linije ne sijeku, one su istovremeno unutra i van, na rubu i u središtu. Karahasan, na izniman način, insinuira sveprisutnost, no pritom žrtvuje koherenciju, točnije, žrtvuje njezin logos.

Neodrživa je upravo logika zadanih propozicija. Ono Drugo otkida se od Jednoga, ali mu pripada. Ono Jedno podvaja se, ali ostaje sve - Jedno. Ovako će Derrida dopisati Parmenida na margine Levinasova *Totaliteta i beskonačnosti*:

"1. Beskonačno drugo, možda bi rekao, može biti to što jest samo ako je drugo, to jest drugo *od*. Drugo *od* mora biti drugo *od* mene. Samim time ono više nije oslobođeno odnosa prema nekom egu. Ono, dakle, više nije beskonačno, apsolutno drugo. Više nije to što jest. Da je oslobođeno, ono isto tako ne bi više bilo Drugo, nego Isto. 2. Beskonačno drugo može biti to što jest - beskonačno drugo - samo ako je drugo od sebe (ne-ego). Bivajući drugim od sebe, ono nije ono što jest. Nije, dakle, beskonačno drugo."³⁶

Naposlijetku: "kako promišljati Drugo ako se ono govori jedino kao izvanjskost i kroz izvanjskost, to jest kroz ne-drugost?"³⁷ I, jednako važno, gdje je mjesto susreta ovozemaljskoga vrta i njegova idealnog ekvivalenta? Ono se više ne konfigurira, nego se postulira kao figura i stoga nije u eseju. Karahasan će ovu figuru predočiti u liku transcendentnog označitelja, osi postavljene vertikalno spram značenjskih kodova - samoga jezika:

"Među vrtove spada i rajski vrt, ali se njega, naravno, ne može promatrati kao govorni žanr, naprosto zato što je on sav jezik, smješten u idealnome, dakle u eshatološkom prostoru. O njemu se ne može govoriti u kategorijama 'otvorenosti' i 'zatvorenosti', pošto se o njemu i inače ne može govoriti u kontekstu ostalih vrtova, kao što se o jeziku u cjelini ne može govoriti u kontekstu govornih žanrova. Odnos rajskog vrta prema zemnim izrazito je ambivalentan: on ih sve sadržava i omogućuje, jer su oni samo postvarenja njegove ideje, nikada dostojna te ideje, a istovremeno ih sve isključuje, jer će se on 'otvoriti' (ako se tako može reći) tek kad nestane vremena, dakle kad iščeznu svi zemni vrtovi (a time i mogućnost 'otvaranja' i 'zatvaranja'). Upravo onako kako bi se moglo reći za odnos jezika i govora, pošto jezik, s jedne strane, omogućuje govor, a s druge ga čini izlišnim, jer su u jeziku već sadržani svi mogući govorni iskazi."³⁸

36 JACQUES DERRIDA, *Pisanje i razlika*, Šahinpašić, Sarajevo - Zagreb, 2007., str. 132.

37 *Isto*, str. 122.

38 DŽ. KARAHASAN, *Knjiga vrtova*, str. 54-55.

Proturječe više nije proturječe stvari. Jezik istovremeno omogućuje i obezvrjeđuje govor. On je i aktualnost i *quidditas*³⁹ Tome Akvinskoga. Sve i ništa. Karahasan govori o jeziku koji govori kroz govor i u govoru i ostaje izvan njega. Njegova je legitimacija nestvarna, dok se dotiče stvari. Njegova je etika onozemaljska, a estetika ovozemaljska. Njegova apoteoza neponovljive i isključive subjektivnosti udvostručuje se i poništava u polju izvan svake napetosti:

"ma kakav vrt ja napravio, ma koliko inzistirao na 'originalnosti' i svoje-glavo gurao vrbe u sred ružičnjaka, moj vrt je potekao iz rajskoga i svoje značenje stiče u odnosu prema njemu, što znači da su i njegova vrijednost (ili manjak vrijednosti) i njegov smisao 'društveno provjerljivi' jer su određeni rajskim vrtom kao zajedničkim dobrom svih ljudi koji vjeruju u jedinoga Boga (što će reći: koji govore jednim jezikom). Značenje moga vrta, kao i moga govora, interpersonalno je, ma kakvi oni bili i ma koliko se u njima izrazila moja neponovljiva i isključiva subjektivnost."⁴⁰

Dopisivanje sudbinske knjige ovdje, na paradoksalan način, zastaje. Bez obzira na "komunikacijske trokuteve"⁴¹ koje ispisuju vertikalne i horizontalne opozicije, njihova je simetrija suviše čista da bi konfigurirala esejistički materijal. Karahasanovo inzistiranje da kulturne modele i procese svede ili proširi na metafizičku strukturu jezika uskraćuje kritici da revidira te modele i procese, i, naposljetku, okončava koherenciju. Ako je *poiesis* Karahasanove esejistike netaknut, onda je njezina kritika depласirana. No, esej ne može bez kritike, upravo je ona logos esejističke koherencije. "Propusti li esej da kulturne tvorevine prethodno izvede iz nečega što ih utemeljuje"⁴², ustvrdit će Adorno, "i previše se revnosno upliće u kulturni pogon".⁴³ Na isti način, inzistira li esej na čistoći i simetriji svojih izvoda, gubi svoju proturječnu osnovu i osovljuje se u čistom *poiesisu*.⁴⁴

---

39 "Sve što dobija nešto iz nečega drugog potencijalno je s obzirom na njega, dok ono što je sadržano u drugom, predstavlja aktuelnost ovog poslednjeg. Valja, dakle, da *quidditas*, ili forma, kao čisti pojam, bude potencijalna s obzirom na postojanje koje dobija ona od boga, dok se to primljeno postojanje, pak, predstavlja na način akta", TOMA AKVINSKI, *Biće i suština*, Moderna, Beograd, 1990., str. 43.

40 DŽ. KARAHASAN, *Knjiga vrtova*, str. 49-50.

41 *Isto*, str. 50.

42 T. ADORNO, "Esej o eseju", str. 19.

43 *Isto*.

44 Možda i asketizmu ili misticizmu. Izgubi li se kritička koherencija, esej lako sklizne u kvijetističku ili jansenističku vježbu o kojoj nemilosrdno govori

Zaključak

Karahasan na početku *Jezika i govora vrta* i *Sjena vrta* postavlja isto pitanje: "kako razriješiti logičke aporije koje Figanijevo stradanje proizvodi?"⁴⁵ U zaključku, pjesnik Figani stradava jer je oslobodio smrtonosnu količinu magijske energije koju oslobađa priča. Njegov je prijestup, prijestup jezika. Ulaskom u vezirski vrt, a zemaljski vrt je materijalna projekcija rajskoga, on ulazi u prostor posvećenja, i, stoga, zabranjen prostor. To znači "ulazak u sferu čistoga jezika, u svijet u kojem govor nije moguć pošto je sav jezik istovremeno prisutan i 'glaslan', što znači u svijet potpune šutnje i u svijet izvan vremena".⁴⁶

To ujedno znači: a) da je jezik ne-prostor iz kojega se ulazi u govorni prostor; b) da su svi elementi govornoga prostora materijalizirani iz ne-prostora; c) da je nematerijalna cjelina jezika u svakom trenutku nazočna u govornom materijalu. Postavlja se pitanje: "Jezik predmnijeva drugoga. Jezik želi odgovor. Što se time otvara? Onostranost? Ili ovostranost?"⁴⁷ Karahasanova esejistika nalazi odgovor u sudbinskoj knjizi. Ona je već napisana i stoga je zatvorena za proturječne stvari. Njezine su aporije prigušene u svijetu potpune šutnje i u svijetu izvan vremena. No, što "ako Jezik predmnijeva Drugoga i ono Drugo, a ne samoga sebe?"⁴⁸ To onda znači "da prikrivanje jezika kao jezika ima razlog u samome jeziku i da odgovara ljudskom iskustvu uopće. On ne nestaje u nekom određenom konačnom tumačenju, primjerice u navodno metafizičkom učenju o idejama ili takozvanom učenju o dva svijeta".⁴⁹

Simmel u *Konfliktu kulture*: "Čini se da je mistika posljednje utočište religioznih priroda koje se još ne mogu odvojiti od svakog oblika transcendencije nego - takoreći privremeno - samo od svakog određenog, sadržajno fiksiranog. No čini mi se da najdublji razvojni smjer - bio on u sebi proturječan i vječno daleko od svojega cilja ili ne - tjera na rastvaranje tvorevina vjere u religiozni život, u religioznost kao čisto funkcionalnu ugođenost unutaršnjeg procesa života iz koje su se one uzdigle i još se uvijek uzdižu" (GEORG SIMMEL, *Kontrapunkti kulture*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2014., str. 106). Karahasan je, dakako, neusporedivo dublji i prodorniji autor da bi upao u ovu funkcionalnu ugođenost.

45 DŽ. KARAHASAN, *O jeziku i strahu*, str. 7; *Knjiga vrtova*, str. 15.

46 DŽ. KARAHASAN, *O jeziku i strahu*, str. 36; *Knjiga vrtova*, str. 56.

47 HANS GEORG GADAMER, *Ogledi o filozofiji umjetnosti*, AGM, Zagreb, 2003., str. 174.

48 *Isto*, str. 198.

49 *Isto*.

Besprijekorna čistoća Karahasanovih eseja naposljetku okončava njihovu koherenciju. Uzorci koji se ponavljaju, isprepliću i upućuju jedan na drugoga, modeli opozicije i obrnute simetrije, arabeske i filigrani, sve se udvostručuje i onda poništava, sve se konfigurira i u konačnici polaže u figuru. Završava u šutnji. Drukčije ne ide. No, esej ne preza pred onim *non plus ultra*, nastajući iz proturječja stvara nova proturječja. Ne ostaje nijem pred sjenom: "Pišem samo za svoju senku koja se pruža preko zida pri svetlosti lampe. Moram da se upoznam sa njom."⁵⁰

---

50 SADEQ HEDAYAT, *Slepa Sova*, Službeni glasnik, Beograd, 2011., str. 17.

Leksički arhaizmi u nekim zapadnoštokavskim govorima

MARINKA ŠIMIĆ

Staroslavenski institut, Zagreb
Old Church Slavonic Institute, Zagreb
E-mail: simicmarinka0@gmail.com

UDK: 811.163.42'288
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 30. lipnja 2020.
Prihvaćeno: 29. lipnja 2021.

Sažetak

U radu se navode i analiziraju leksički arhaizmi, tj. staroslavenizmi u pojedinim zapadnoštokavskim govorima na temelju zapisane građe, odnosno djela fra Petra Bakule, fra Martina Mikulića i Ivana Sopte, kao i ostataka u govoru. Riječ je ponajprije o zapadnoštokavskom ikavskom govoru Širokoga Brijega i Gruda s okolicom. U članku se navode primjeri iz djela spomenutih pisaca sa značenjem i etimologijom ako je poznata. Uz to se katkad paralelno donose primjeri iz hrvatskoglagoljskih rukopisa. Pri tome se u uvodom dijelu govori o karakteristikama odabranih govora na leksičkoj razini i ističu njihove osobitosti.

Ključne riječi: zapadnoštokavski govori; čakavski govori; leksik; arhaizmi; staroslavenski jezik.

Lexical archaisms in some Western Shtokavian dialects

Original scientific article

Received: 30 June 2020

Accepted: 29 June 2021

Summary

The paper presents and analyses lexical archaisms, i.e. Old Church Slavonic words in certain Western Shtokavian dialects on the basis of the written materials, or works of Fr. Petar Bakula, Fr. Martin Mikulić and Ivan Sopta, as well as some remnants in speech. This refers primarily to Western Shtokavian Ikavian dialect of Široki Brijeg, Grude and their vicinity. The paper gives examples from the mentioned writers' works including the meaning and etymology if it is known. It sometimes also gives parallel examples from the Croatian Glagolitic manuscripts. Thereby, the introduction speaks about features of the selected dialects at the lexical level and points out their peculiarities.

Keywords: Western Shtokavian dialects; Chakavian dialects; lexis; archaisms; Old Church Slavonic language.

1. Uvod

Novoštokavskim se ikavskim dijalektom govori na području zapadne Hercegovine, dijela južne Bosne sve do Jajca i sjeverno od Travnika i Zenice. U Bosni i Hercegovini u taj je dijalekt uključeno i područje zapadno i sjeverozapadno od Livna, područje oko Dervente i Bihaća, uz još niz manjih oaza.¹

O ikavskoštokavskim govorima zapadne Hercegovine pisao je u više navrata Asim Peco.² Vrijedan je doprinos u proučavanju širokobri-

---

1 JOSIP LISAC, *Hrvatska dijalektologija, 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, 2003., str. 50.

2 ASIM PECO, "Jedna dijalekatska paralela", u: *Južnoslavenski filolog*, 40, Beograd, 1984., str. 119-147; ISTI, *Izabrana djela: Ikavskoštokavski govori zapadne Hercegovine*, knjiga II., Bosansko filološko društvo - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2007.; ISTI, *Govori istočne i centralne*

ješkoga govora, a također poticaj drugima, rad M. Lovrić i S. Vrljića u kojem se iznose pojedine sintaktičke i stilske osobitosti toga govora s izvornim primjerima, odnosno objavljenom građom.³ Govori nekih susjednih mjesta potanko su opisani, primjerice govor Imotskoga i Bekije,⁴ Mostara,⁵ Vitine i Čitluka (kod Posušja),⁶ Hardomilja.⁷

U ovom radu osvrnut ću se na pojedine leksičke arhaizme na temelju djela hercegovačkih pisaca fra Petra Bakule,⁸ fra Martina Mikulića⁹ i Ivana Sopte¹⁰ kao i pojedinih ostataka u govoru očuvanih sve do

Hercegovine, Bosansko filološko društvo - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine - Bemust, Sarajevo, 2007.

- 3 MIRELA LOVRIĆ - STOJAN VRLJIĆ, "Širokobriješki govor", u: *Vitko*, 8, Široki Brijeg, 2006., str. 80-95.
- 4 MATE ŠIMUNDIĆ, *Govor Imotske krajine i Bekije*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1971.; IVA LUKEŽIĆ, "Čakavsko u štokavskom govoru Imotske krajine", u: *Čakavska rič*, XXXI., Split, 2003., str. 5-25.
- 5 MATE MILAS, "Današnji mostarski dijalekat", u: *Rad JAZU*, 153, Zagreb, 1903., str. 47-99.
- 6 A. PECO, "Jedna dijalekatska paralela", str. 119-147.
- 7 RADOSLAV DODIG, "Hardomiljski govor", u: JURE RUPČIĆ IVANOV (prir.), *Hardomilje - prošlost, ljudi i običaji*, Vlastita naklada, Hardomilje, 1998., str. 105-126.
- 8 Fra Petar Bakula, povjesničar, teolog, filozof i književnik, rođen je 1816. u Posušju. Osnovno je školovanje pohađao i završio u Kreševu gdje je stupio u franjevački red 1833. godine. Studirao je u Italiji u Lucci, gdje je zaređen za svećenika 1839. godine. U Hercegovinu se vraća 1846. na Čerigaj. Župnikovao je u Grabovici, Gradničima, Širokom Brijegu (kao gvardijan), Gorici i Ružićima. Umro je u Mostaru 1873. godine. Vidi: IVAN ŠEVO, "Život i djelo fra Petra Bakule (1816.-1873.)", u: IVAN ŠEVO (ur.), *Zbornik o fra Petru Bakuli u povodu 200. obljetnice njegova rođenja*, Ziral, Mostar, 2016., str. 13.
- 9 Fra Martin Mikulić prvi je književnik među hercegovačkim franjevcima, rođen je u Ružićima 1841. godine kao Grgo Mikulić. Školovao se na Širokom Brijegu, a franjevački je habit obukao 1859. godine uzevši redovničko ime fra Martin. Nakon završetka studija filozofije i teologije u Italiji, 1866. vraća se u Hercegovinu gdje najprije radi kao učitelj pučke škole u Širokom Brijegu, a potom kao kapelan u Mostarskome Gracu. Osim toga, bio je i odgojitelj novaka i klerika na Širokom Brijegu, a potom župnik na Čerinu. Godine 1873. premješten je u novootvorenu franjevačku gimnaziju na Humcu gdje predaje latinski jezik, govorništvo i logiku. Sljedećih je devet godina bio župnik u Klobuku, a od 1888. do 1902. i u Ružićima. Ostatak je života proveo na Širokom Brijegu, gdje je i umro 27. studenoga 1912. Više vidi: ROBERT JOLIĆ (prir.), *Sabrana djela fra Martina Mikulića*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM - Franjevačka knjižnica Mostar (niz RECIPE, knj. 20), Mostar, 2017.
- 10 Ivan Sopta, talentirani hrvatski pripovjedač iz međuratnoga razdoblja rođen je 1906. godine u Smokinjama pokraj Rasna, Široki Brijeg. U potrazi za po-

danas. O toj se temi vrlo malo pisalo, naime kada je riječ o arhaičnim leksemima u hrvatskim govorima, navode se uglavnom čakavski i kajkavski govori kao oni koji su očuvali starinu, dok je za štokavske govore to manje poznato.

Jezik fra Petra Bakule.¹¹ Djelo fra P. Bakule bliže je znanstvenom nego fiktivnom. On nije imao literarnih pretenzija, nego samo konkretne i praktične ciljeve, stoga nije uvršten u književne hrestomatije. Pisao je kako bi dobročinitelje obavijestio o položaju franjevaca na bosansko-hercegovačkom prostoru i kako bi narod poučio vjerskim tajnama i životnoj mudrosti. Njegov je cilj ispričati mrtvu riječ na novi način, tj. oživjeti ono staro, primjerice, u *Politici za svakog čovika*, kao i u *Pravom mudroznaniju za svakog čovika*.¹² Svako je djelo bez obzira na sadržaj Bakula svjesno prilagođavao čitatelju, pri tome posebice pazeći na odabir jezika i izraza. Njegova su djela puna narodne mudrosti, poslovice, frazema, kolorita lokalnoga izraza, a takav je stil pisanja naslijedio i dalje usavršavao fra M. Mikulić.¹³

Pisac je u *Politici* iskoristio bogatstvo ustaljenih konstrukcija, tj. frazema iz baštine franjevačke jezične tradicije, posebice tekstove hrvatskih glagoljaša, kao i svoga organskoga idioma koji je u sustavu novoštokavskih govora ikavsko-ijekavskoga tipa.¹⁴ Osim sklonosti frazemima, koji su često dijalektno obilježeni, Bakula je sklon narodnim poslovi-

---

slo nakon Prvoga svjetskog rata otišao je u Slavoniju, a potom 1934. u Zagreb gdje se i zaposlio. Poginuo je na Križnom putu 1945. godine. Najpoznatiji njegovi romani su: *Dani jada i glada*, *Nemirni mir*, *Na cesti* i pripovijesti: *Brat*, *Grančica na vjetru*, itd. Vidi: IVAN SOPTA, *Sabrana djela*, IVAN DUGANŽIĆ (prir.), Matica hrvatska, Široki Brijeg, 2006.

11 U ovom su članku navođeni primjeri iz: ANDRIJA NIKIĆ (prir.), *Politika za svakog čovika*. *Izabrana djela fra Petra Bakule*, sv. IV., Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar, 1998.

12 PAVAO KNEZOVIĆ, "Bakulina trojezičnost", u: PAVAO KNEZOVIĆ - MARKO JERKOVIĆ (prir.), *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa "Opus fra Petra Bakule"*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2013., str. 42.

13 MARINKA ŠIMIĆ, "O jeziku fra Martina Mikulića", u: MARIO BUŠIĆ (prir.), *Zbornik o fra Martinu Mikuliću*, Matica hrvatska - Ogranak Matice hrvatske u Grudama, Grude, 2014., str. 47; MILKA TIČA, "Pučka baština u djelima fra Martina Mikulića", u: MARIO BUŠIĆ (prir.), *Zbornik o fra Martinu Mikuliću*, Matica hrvatska - Ogranak Matice hrvatske u Grudama, Grude, 2014., str. 54-66.

14 IRINA BUDIMIR, "Frazeologija *Politike za svakoga čovika* fra Petra Bakule", u: PAVAO KNEZOVIĆ - MARKO JERKOVIĆ (prir.), *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa "Opus fra Petra Bakule"*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2013., str. 201.

cama, što je naslijedio i Martin Mikulić u svojim pripovijestima. Frazezi u *Politici* dio su ustaljenoga materijala 19. st. i danas razumljiva prosječnome čitatelju u realizaciji hercegovačkoga govora.¹⁵

Jezik fra Martina Mikulića.¹⁶ Fra Martin je posebice pazio da vjerodostojno pobilježi narodne riječi i izraze što ih narod upotrebljava pri dnevnom radu. Stoga je u svojim pripovijestima iznio sve osobitosti narodnoga govora u zapadnom dijelu Hercegovine. "On je smatrao da je najčistiji jezik onaj izvorni, jezik sela. U tome je bio dosljedan, suprotstavljajući se oblikovanju onog gradskog jezika koji iz svog rječnika izlučuje riječi i izraze iz seoskog života."¹⁷ Koliko je pridavao važnost jeziku, odnosno izrazima, najbolje pokazuje njegovo djelo *Drveni strojevi* u kojem je duhovito i iscrpno naveo i opisao nazivlje da bi ga očuvao jer je predmnijevao da će nestati.¹⁸

Jezik *Svaštarice*, *Mudra knjiga svaštarica*¹⁹ i *Dnevnika* se prilično razlikuje od jezika pripovijesti što je uvjetovano namjenom i sadržajem djela. Dok je pripovijesti nastojao pisati književnim jezikom s nekim elementima govora,²⁰ druga su dva djela pisana s više osobina zapadnoštokavskoga govora i grafijsko pravopisnim rješenjima karakterističnim za *Politiku* P. Bakule.²¹ Njegove su pripovijesti bogate usmenom književnošću kao i leksičkim bogatstvom izvornoga narodnog govora. Premda je ovaj pisac nastojao (i uspijevao) pisati hrvatskim književnim jezikom, u njegovo vrijeme posve oblikovanim, njegovo je književno djelo protkano jezičnim osobinama zavičajnoga govora, odnosno novoštokavskoga ikavskoga dijalekta. Na fonološkoj je razini to ponajprije ikavski odraz *jata: besida, divice, ispovidnica, Piv-*

15 I. BUDIMIR, "Frazeologija *Politike za svakoga čovika* fra Petra Bakule", str. 211.

16 Primjeri se navode prema izdanju *Sabrana djela fra Martina Mikulića*.

17 IVAN ALILOVIĆ, *Hrvatski narodni običaji u Hercegovini*, Hrvatsko književno društvo Sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1977., str. 14.

18 MARTIN MIKULIĆ, *Drveni strojevi*, ANĐELKO MIJATOVIĆ (prir.), Dobri pastir, Poseban otisak, Sarajevo, 1973.

19 *Svaštaricu* je Martin Mikulić vodio najmanje 33 godine upisujući u nju sve što mu je potrebno za intelektualni ili duhovni rast, to je podsjetnik za samog autora, ali i poučno djelo za čitateljsku publiku. Ona pokazuje svu širinu interesa ovoga pisca. Vidi: R. JOLIĆ, *Sabrana djela fra Martina Mikulića*, str. 185.

20 M. ŠIMIĆ, "O jeziku fra Martina Mikulića", str. 26-50.

21 MARINKA ŠIMIĆ, "O jeziku *Politike za svakog čovika* fra Petra Bakule", u: IVAN ŠEVO (prir.) *Zbornik o fra Petru Bakuli o 200. obljetnici njegova rođenja*, Fram-Ziral, Mostar, 2016., str. 282-318.

čev grob, zarizava; šćakavizam: *prašćajte*; neprovođenje nove jotacije: *Vranijih godina, magaretiji, kravje, braviji, kozletijih, prasetiji, srnetijeg dolca*; ne bilježi se fonem *h*: *Odvрати mu, Rđa ga ubila tamna, rđa, rpu, rvač, rzati*, katkad prelazi u fonem *v*: *duvan, gluvlje*. Za ovaj su govor karakteristične neke pojave svojstvene ponajprije čakavskomu narječju, npr.: refleks praslavenskoga prednjojezičnog nazala *ę* u čakavskom je dao *a < ę* u sekvencama *ję > ja, čę > ča i klę > kla, že > ža*, npr.: *jami, počavši, žaja, požat* itd.

Jezik Ivana Sopte.²² Jezik kojim Sopta piše u dijalektološkoj klasifikaciji predstavlja skupinu mjesnih govora okolice Širokog Brijega unutar ikavskoga dijalekta štokavskoga narječja. Osebujnost i bogatstvo jezika u književnom djelu Ivana Sopte najbolje se očituje u leksiku, gdje je očuvano nekoliko slojeva, od praslavenskoga do romanizama i turcizama. Neki su od tih leksema danas arhaizmi.²³

Po svojoj su strukturi zapadnohercegovački govori štokavski jer su u njima zastupljene jezične značajke koje su po suvremenim kriterijima narječne:

1. općeštokavske - zajedničke svim hrvatskim štokavskim govorima,
2. štokavske - svojstvene samo nekim štokavskim govorima (a ne svima),
3. lokalne štokavske - svojstvene samo nekim skupinama govora unutar kojeg štokavskog dijalekta,
4. štokavsko čakavske jezične značajke - svojstvene pojedinim hrvatskim štokavskim i čakavskim dijalektima.²⁴

2. Leksik

U odabranim se zapadnoštokavskim ikavskim govorima može razlučiti nekoliko leksičkih slojeva:

1. Praslavenski i slavenski - temeljni leksički sloj zapadnoštokavskoga ikavskog dijalekta iz kojeg je očuvan priličan broj arhaizama, odnosno leksičkih relikata.
2. Romanski sloj leksema, i to više slojeva, od kasnolatinskoga do talijanskoga.²⁵

---

22 I. SOPTA, *Sabrana djela*.

23 MARINKA ŠIMIĆ, "Romanski sloj u zapadnoštokavskom ikavskom dijalektu", u: *Riječ. Časopis za slavensku filologiju*, XI/1, Rijeka, 2005., str. 99-103.

24 I. LUKEŽIĆ, "Čakavsko u štokavskom govoru Imotske krajine", str. 6.

25 M. ŠIMIĆ, "Romanski sloj u zapadnoštokavskom ikavskom dijalektu", str. 99-103.

3. Orijentalizmi, tj. turske, arapske i perzijske riječi koje ulaze u zapadnoštokavski ikavski dijalekt od pada zapadne Hercegovine i župe Imota pod tursku vlast (1493.). Turski jezik nije bio samo onaj iz kojeg se posuđivalo, nego i jezik posrednik, i to za grčki, arapski i perzijski jezik.²⁶ Karakteristika je leksika zapadnoga dijalekta da uglavnom svugdje ima mnogo turcizama, osobito u Bosni i Hercegovini, nema ih jedino kod moliških Hrvata.²⁷ U područjima koji su bliže moru i u moliških Hrvata značajan je romanski utjecaj, u Bačkoj mađarski i njemački.²⁸

4. Germanizmi i hungarizmi koji se pozajmljuju s dolaskom austrougarske vlasti na ovo područje (1878.-1918.), uglavnom su leksik za kućne potrepštine, nošnju, prehrambene proizvode, tehniku i administraciju.

5. Mletački utjecaj počinje od 14. stoljeća, pa sve do Napoleona, ovdje se može uključiti i francuski jezik, koji jače počinje utjecati na hrvatski od 18. stoljeća.

6. Sloj anglizama - najnoviji utjecaj od kraja 19., a posebice u 20. stoljeću.

U zapadnoštokavskim govorima nalazimo katkad riječi koje su uobičajene u čakavskim govorima, tj. to je zajedničko čakavsko-štokavsko jezično blago, npr.: *balega/galebina* 'kravliji, ovčiji izmet', *bunjište* 'gnojište', *česan* 'režanj luka', *diljati* 'izrađivati nešto u drvetu', *divenica* 'vrsta kobasice' (> nadijevati), *draga* 'uvala', 'dolina', *drčina* 'uvećanica od djeca',²⁹ *čevulja* 'mali grozd grožđa', *dažd* 'kiša', *dažditi* 'kišiti',³⁰ *gamizati* (> gъmizati),³¹ *gospoja* 'gospođa', *grem* 'idem', *jopet* 'opet', *jakrep* 'škorpion',³² *mejaš* 'međaš', 'granica', *mejašnici* 'oni koji graniče',

26 MARINKA ŠIMIĆ, "Neki orijentalizmi u širokobriješkom govoru", u: *Hercegovina franciscana*, 15, Mostar, 2021., (u tisku).

27 U govoru Moliških Hrvata nema turcizama jer su se oni iz hrvatskih prostora odselili prije dolaska Osmanlija. Zanimljivo je da nemaju ni hrvatski naziv za krumpir. Za napomenu zahvaljujem dr. sc. Milki Tici.

28 J. LISAC, *Hrvatska dijalektologija*, 1, str. 59.

29 JOSIP LISAC, "Leksičke značajke čakavskoga dijalekta", u: *Čakavska rič*, XIX./2, Split, 1991., str. 8.

30 J. LISAC, *Hrvatska dijalektologija*, 1, str. 28, 59 i 86.

31 BOŽIDAR FINKA, *Čakavsko narječje. Der Čakavische dialekt der serbokroatischen Sprache*, Universität Bochum, Bochum - Ruhr, 1968., str. 9-10.

32 J. LISAC, *Hrvatska dijalektologija*, 1, str. 54.

misto 'umjesto', *prenuti* 'probuditi',³³ *praska* 'breskva', *prama* 'prema', *prisoj* 'sunčana strana', *ujam* 'ušur', 'naknada u brašnu za mljevenje u mlinu',³⁴ *najam* 'unajmljivanje nečijeg rada', *ujat se* 'zamjeriti se', *jamit* 'uzeti', *prančijok* 'sunčana strana',³⁵ *predat* 'plašiti se', 'strahovati', *pređa*, čakavski *preja* 'predivo', 'vuna za pređenje', *pržina* 'sitni pijesak', *satrat* 'zgnječiti', *studeno* 'hladno', *zatrat* 'potjerati', *natrat* 'potjerati', *soriti* 'srušiti', *težak* 'ratar', *grem* 'idem', *kozle* 'jare', *klobuk* 'šešir', *tovar* 'magarac', *tust* 'debeo', *ufat se* 'nadati se', *želud* 'žir' itd. S druge strane treba imati u vidu da su česte razlike u leksiku između pojedinih zapadnohercegovačkih mjesnih govora, primjerice za 'puni mjesec' u Vitini se govori *cili misec*, u Grudama *uštap*, u Čitluku *užba*.³⁶

Zajedničkom štokavsko-čakavskom leksičkom sloju pripadaju i romanizmi, npr.: *abet* 'redovnička odjeća', *ajer* 'zrak', *ambrela/lumbrela* 'kišobran', *avizati se* 'opametiti se', 'dozvati se', *bala* 'naramak', 'svezanj', *banak* 'klupa', 'tezga', *beštija* 'životinja', *bevanda* 'piće, vino s vodom', *biža* 'grašak', *bocal* 'betonski okvir na čatrnji', *bocun* 'staklenka', 'boca', *bokun* 'komad', 'zalogaj', *botun* 'dugme', 'gumb', 'puce', *broka* 'limenka', 'kanta', *bronzin* 'veći željezni lonac za kuhanje', *bukara* 'drveni vrč za vodu ili vino', *burilo* 'posuda od drvenih dužica u kojoj se nosi voda', *cikara* 'šalica', *cima* 'dio stabljike npr. krumpira', *cokule* 'cipele', *cotav* 'šepav', *čančati* 'dosađivati', *čatrnja* 'iskopana ili ozidana jama za skupljanje kišnice s krova ili posebne nakapne plohe, 'iskopana i ozidana jama iz koje se vadi pitka podzemna voda, bunar, nakapnica, *čimavica* 'stjenica', *čakule* 'brbljanje', 'govorkanje', *čakulati* 'brbljati', *čapiti* 'uzeti', *čera* 'izgled', *demižon* 'opletena veća staklena boca za vino', *dogana* 'carina', 'otkupna stanica za duhan', *dota* 'ruho', 'miraz', *dreto* 'ravno', 'otvoreno', 'neposredno', *durati* 'trpjeti', 'trajati', *grešpav/grišpav* 'zgužvan', *intrat* 'sresti', *kapula* 'crveni luk', *kariola* 'tačke', *klačina* 'vapnenica', *klak* 'kreč', 'vapno', *klapa* 'društvo koje se često sastaje', *klašun* 'drveni sanduk', *komaštre* 'lanci na kojima visi posude nad ognjištem', *komin* 'ognjište', 'zidana peć', *kontati* 'raču-

33 U nekim govorima, npr. otoka Šolte *prenuti* može imati i drugo značenje: uplašiti se, trgnuti se. Vidi: FILIP GALOVIĆ, *Govori otoka Šolte*, Općina Šolta - Hrvatsko katoličko sveučilište Zagreb, Zagreb, 2019., str. 469.

34 U nekim čakavskim govorima *ujat se* upotrebljava u značenju 'uhvatiti', 'uloviti': npr.: *nisi me moga ujat*, *usadila san bob*, *lipo se uja*, dok u zapadnohercegovačkim govorima znači 'ne zamjeriti se'. Na informacijama s terena zahvaljujem prof. dr. sc. Filipu Galoviću.

35 I. LUKEŽIĆ, "Čakavsko u štokavskom govoru Imotske krajine", str. 10.

36 J. LISAC, *Hrvatska dijalektologija*, 1, str. 59.

nati', 'nabrajati', *koporan* 'kratak kaput od domaćeg sukna', *korizma* 'četrdesetodnevni post od Pepelnice do Uskrsa', *kotula* 'suknja', *ku-kuvija/kukviža* 'noćna ptica iz porodice sova', *kutal/kutla* 'drvena ili kovinasta čaša', *kvarat* 'četrvtina neke mjere', *labrnja* 'usna', 'njuška' (pogrdno), *labnut* 'nabrzinu nešto pojesti', *polapast* 'proždrljiv', *lan-cun* 'plahta', *lapis* 'olovka', *librić* 'knjižica', 'notes', *lučerda* 'petrolejska svjetiljka', *lumer* 'kućanstvo', 'obitelj', *macola* 'čekić srednje veličine', *maculet* 'rubac za glavu', *maća* 'gljivična bolest biljaka npr. loze i duhana', *makinja* 'šivaća mašina', *mašklin* 'kramp', *maštil* 'plitka drvena posuda za pranje rublja', *mrđelica* 'sitno stakleno ukrasno zrnce', *mr-ginj* 'međaš', *murva* 'dud', *natentat* 'nagovoriti', 'namamiti', *pasat se* 'izbjegavati', *peča* 'komad' (npr. kruha ili mesa), *pijat* 'tanjur', *pipun* 'dinja', *poduminta* 'temelj', *podumintat* 'napraviti temelj', *polača* 'palača', *priša* 'žurba', *propuntat* 'propasti u provaliju', *propunta* 'provalija', *pržun* 'zatvor', *rondžat* 'prigovarati', *štumak* 'trbuh', *šega* 'šala', *takulin* 'novčanik', *tanjga/tanga* 'mješavina modre galice i vapna za polijevanje loze',³⁷ *teća* 'metalna niža posuda za kuhanje', 'šerpa', *tentati* 'nagovarati', *trklja* 'taklja', 'račve', *žežinjati* 'postiti', *žežinjanje* 'post' itd. Među romanizmima ima starijih, tj. dalmatsko-romanskih leksičkih relikata, *komaštre*, *lancun*, *pipun*, *poduminta*, *podumintat*, *polača*, *štumak*, *tanjga*, *trklja*, *žežinjati* kao i novijih iz tršćansko-venecijanskoga govora, npr.: *pijat*, *pržun*, *teća* itd.

U zapadnoštokavskim se hercegovačkim govorima znatan broj leksema razlikuje od hrvatskoga standardnoga jezika, tj. češće (ili redovito) se upotrebljava različita osnova, npr.: *barkati* umj. dirati, *gora* umj. šuma, *grad* umj. tuča, *grajat* umj. vikati, *jamit* umj. uzeti, *kaćun* umj. šafran, *kozle* umj. jare, *krećat* umj. dirati, *krme* umj. svinja, *latit* umj. uzeti nešto nabrzinu, 'zgrabiti', *ledina* umj. livada, *lug* umj. pepeo, *mećat* umj. stavljati, *migat*, umj. micati se, *mudlat* umj. komplicirati, *navala* umj. gužva, *navrvit* umj. naići, *nazebst* umj. prehladiti se, *naružit* umj. osramotiti, *nožice* umj. škare, *obabit se* umj. poroditi se, *osoj*, umj. sjeverna strana, hladovina, *pića* umj. stočna hrana, krma, *plašilo* umj. strašilo, *plemkast* umj. zgodan, lijep, *plemiti se* umj. praviti se važan i sl., *pleska* umj. šamar, *polenut* umj. zagrcnuti se, zaletiti se (za hranu), *postav* umj. platno, *potetulat* umj. spotaknuti se, *pra-*

37 Imenica *tanga* je očuvana npr. u Šibeniku u značenju 'boja', a povezana je s imenicom tinta. Vidi: PETAR SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1971.-1973., str. 471.

ćetat se umj. svađati se, *prepirati se*, *prama*³⁸ umj. prema, *prančijok*, umj. sunčana strana, *praska* umj. breskva, *prenut*³⁹ umj. probuditi, *prijatno* umj. dobar tek, *pripast* umj. uplašiti, *pripelit* umj. preporučiti, savjetovati i sl., *pripovidat* umj. pričati, *prisoj* umj. sunčana strana, *raskrivit* umj. rasplakati se, *skoturat* umj. 'pasti nizbrdo', *skudit* umj. oklevetati, ogovarati, kritizirati, *smest se*, *pomest se* umj. zabuniti se, *soparno* umj. nemasno, *sorit* umj. srušiti, *sosve* umj. skroz, posve, *spuž*, *spužalina* umj. puž, pužalina, *studeno* umj. hladno, *varit* umj. kuhati, *svarit* umj. skuhati, *provarit* umj. prokuhati, *šetka* umj. lisičica, *težak* umj. poljoprivrednik, *trapat* umj. nezgrapno hodati, *trapav* umj. šlampast, *tribit* umj. čistiti npr. povrće, *turit* umj. gurnuti (nešto zametnuti, sakriti), *ujam*, *ujat se* umj. uzeti, oduzeti, i zamjeriti se, *vrć* umj. staviti, metnuti, *utrnut* umj. ugasiti, *vas* umj. sav, *vazda* umj. uvijek, *vratat*, *svratat* umj. juriti kao bez glave, na vrat na nos, *vrilo*, umj. izvor, *zavitljat* umj. baciti, *upitan* umj. ljubazan, razgovorljiv, *zova / zovina* umj. bazga, *zaporavit*, *zaporavan* umj. zauzet, pun, *želud* umj. žir itd. I u dubrovačkom govoru postoje još uvijek neke zanimljive i stare hrvatske riječi koje nisu u standardnom jeziku ili im je značenje drugačije, npr.: *dospjet*, *vonjat*, *vonjača*, *crevlja* itd.⁴⁰

Osim toga u odabranim mjesnim govorima potvrđeni su neki leksemi koji ne postoje u hrvatskom standardnom jeziku, a i u ovim govorima sve više izlaze iz uporabe, tj. postaju zastarjelice, npr.: *bušlja* 'grmlje', *gogoćat* 'lupati', 'zveckati', *kamenica* 'prirodna ili izdubljena rupa u kamenu za vodu ili za modru galicu u vinogradu', *lidat* 'izvirivati', 'prolaziti', *lišnjak* jasenovo i hrastovo granje i lišće složeno oko stožine za hranu stoci zimi, *manjarina* skupljanje jasenova lišća za zimsku hranu stoci, *mečit* umj. naviknuti, *mećaja* 'drvena lopatica kojom se mete mlijeko u stapu', *misari* 'ljudi koji idu na misu', *misno* 'svečana odjeća', *mrtouzice* 'čvor koji je čvrsto zavezan', *naporuči* 'nešto što je nadohvat ruke', *naoposum* 'na pravu stranu', *navrvit* 'naići', 'svratiti', *nosno* 'svakodnevna odjeća', *otamine* 'otprilike', *ovrst* 'udariti šibom', *pređa* 'vuna za pređenje', *priportat* 'preurediti', 'prepraviti', *prizida* 'nešto što je prizidano, podzida kojom se prolazi iznad njive', *prvotelka* 'junica koja se prvi put otelila', *raspričit se* 'zauzeti puno mjesta', *razoputit* 'raspraviti', 'ispraviti, *razrogatit se* 'zauzeti puno mjesta', *rudenjnak*

38 Prama je tipična južnočakavsko-štokavska crta.

39 Zanimljivo je spomenuti da se ovaj glagol kod južnih čakavaca rabi u značenju 'uplašiti', 'prepasti'.

40 SANJA BRBORA-MAJSTOROVIĆ, "Nacrt za dubrovački rječnik", u: *Filologija*, 30-31, Zagreb, 1998., str. 180.

'rubac za glavu', *smuculja* 'zmija', *s večerine* 'sa zapada', *svrtloga* 'zbrka', *varenika* 'prokuhano mlijeko', *veljat* 'brbljati', *vrcon* 'pravac', *vrći* 'staviti', 'zametnuti', *vrižba* 'vitica', *vrndža* nešto zapetljano, komplicirano, *vrndžat* 'zapetljati', ali znači i pričati nešto nepotrebno, *zanedat se* 'kad nešto ne polazi za rukom', *vrnjiža* 'rod', 'loza', *zarukovetat* 'bol u zapešću zbog napornog rada', *zvizdan* 'velika vrućina'. Često se razlikuju prefiksi u zapadnoštokavskom i standardnom jeziku: *povadit* umj. *izvaditi*, *ustavit* umj. *zaustaviti*, *pomest se* umj. *smesti se* itd.

U ovim su govorima očuvane neke arhaične crte i na morfološkoj razini, npr. *-u* u 1. licu jednine prezenta kod nekih glagola, *velju*, *viđu*, zabilježeno i u romanima Ivana Sopte: *Bunila sam se, ne velju da nisam...* (I. S., 205).⁴¹ Ovdje treba spomenuti da su arhaizmi posebice očuvani u pojedinim izrekama, poštapalicama, primjerice: *Ne bi ni Jezus...* Izraz se upotrebljava u kontekstu *Ako padneš negdje s visoka ili u neku provaliju*.

Da su pojedini leksemi u zapadnoštokavskim govorima relikti iz praslavenskoga i staroslavenskoga potvrđuje činjenica da su u istom značenju očuvani i u drugim slavenskim jezicima, npr. u suvremenom ruskom: *golovnja* 'glavnja', *grad* 'tuča', *gruda* 'razmrvljena gomila', *izba* 'kuća', *lysij* 'čelav', *na dvor* 'vani', *nožnicy* 'škare', *rytvina* 'izrovano tlo', *variti*, *svariti* 'kuhati', 'skuhati', *želud* 'žir' itd., dok su neki od navedenih leksema u ruskom zastarjelice, npr.: *gumno*, *otsele*, *dosele*.⁴²

3. Arhaizmi iz praslavenskoga i staroslavenskoga

Belava (najposnija vrsta sira koja se dobije kad se prokuha mlaćenica), što je najvjerojatnije izvedenica od pridjeva bio, bijel.

Bovanica, bovan (veći kamen). *Tko tebe bovanom, ti njega komadom* (M. M., 419).⁴³ Leksem je izvedenica od imenice balvan koja je mogla imati više značenja, a jedno od njih je kamena stijena. To je starocrkvenoslavenska riječ od *blъvanъ*.⁴⁴ Leksem bovanica potvrđen je i na otoku Šolti u značenju 'kamen veličine šake'.⁴⁵

41 I. S. označava citat i stranicu iz Sabranih djela Ivana Sopte.

42 Za napomene i značenja pojedinih leksema u vezi s ruskim govorima u ovom radu zahvaljujem dr. sc. Sofiji Gadžijevoj iz Instituta za jezik, književnost i umjetnost Gamzat Cadasa, Dagestanskoga federalnog istraživačkog centra Ruske akademije znanosti u Mahačkali (Dagestan).

43 M. M. označava citat i stranicu iz Sabranih djela Martina Mikulića.

44 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I., str. 103.

45 F. GALOVIĆ, *Govori otoka Šolte*, str. 430.

Brašnica (hostija, pričest, poputbina), *daj ti meni brašenicu. vjersku utjehu, duševnu namiru, svetu poputbinu* (M. M., 65). Praslavenska je pridjevska izvedenica *borъšno*, u starocrkvenoslavenskom brašno značilo 'jelo', 'hrana', 'kruh' što je očuvano i u hrvatskoglagoljskim rukopisima, npr.: *učenici že ego ošli bêhu v grad' da brašna kupet'*, 4. vatikanski misal (s početka 14. st.) (*Illirico* 4) 49d, *brašna pticamъ n(e)b(e)skimъ, Lobkovicov psaltir*, najstariji hrvatskoglagoljski psaltir (1359. god.) 51r. Također se u hrvatskoglagoljskim tekstovima očuvao termin *brašъnce* (= pričest), *tada mu se dai s(ve)to brašance, Petri-sov zbornik* (1468. god.) 146r.⁴⁶ Izraz Brašančevo je prema Akademijinu rječniku potvrđen kod Filipa Lastrića i Andrije Kanižlića.⁴⁷ To se značenje u hrvatskom jeziku očuvalo do danas u terminu *Brašančevo* (= Tijelovo).⁴⁸ Leksem brašenica se još uvijek u Hercegovini upotrebljava u značenju 'poputbina'.

Broć (grimiz, crvenilo). *Te večeri bio mu je i zet, zatim mu bila sestra, neki Tolj, omašan čovjek, crvene glave kao da mu je devet dana u rujevim triskama i broću bojena* (M. M., 138). *Onda povadi škrapučinu, punu pečena i varena, tikvu broćanca, veliki kolač, ispisan dnom od čaše, terkijom, šljučićem i ključićem* (M. M., 97). *Broštъ*, latinski *purpura* - grimizna boja, grimiz, crvenilo, od čega se tvorio pridjev na *-ev*: *broćev*, poimeničen na *-ъc>ac*: *broćevac*, genitiv *-vca*, na *-ъn* poimeničen samo u srednjem rodu Brotnjo - Broćno, na *-ast*: *broćast*.⁴⁹ Broćanac je mjesto kod Posušja. U najstarijim su hrvatskoglagoljskim rukopisima, misalima i brevijarima od istoga korijena potvrđeni leksemi *bročъ* i *bročъnъ*, npr.: *acê budutъ grêsi v(a)ši êk(o) bročъ lêki snêgъ obêlêjut'* - 5. vatikanski brevijar 4a, Pašmanski brevijar 4c, *bročъni* - 4. vatikanski misal 57a, *Misal kneza Novaka* 58d, *Ročki misal* 49b, 1. vrbnički brevijar 3c, 2. novljanski brevijar 4c, *bročъni* - 4. vatikanski misal 57a, *Misal kneza Novaka* 58d, *Ročki misal* 48b, 1. vrbnički brevijar 3c itd.⁵⁰ Leksem se *broč* očuvao sve do 20. stoljeća u

---

46 Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije, sv. I., A-vrêdъ, (dalje: Rječnik Cjhr, I.), BISERKA GRABAR - ZOE HAUPTOVÁ - FRANJO VEČESLAV MAREŠ (ur.), Staroslavenski institut, Zagreb, 2000., str. 237.

47 AR - Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1880.-1882., str. 591.

48 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I., str. 198.

49 *Isto*, str. 215-216.

50 Rječnik Cjhr, I., str. 239.

istarskim govorima u selu Vodice u značenju *crvena boja za pisanice*, odnosno uskrсна jaja. Postojao je i glagol od istoga korijena: *bročkati* znači bojati pisanice.⁵¹

Brstina (mladica, grana), ... *ona se vrcnu i ode kao brstinom obrzdana* (M. M., 128), *Da ne bude bila pokrivena kočinama i brstinama bio bi se zamazao do pasa* (M. M., 139), *gledajući njezino zacrvenjeno lice iznad pocrnjelog plota i kroz rupe, između brstina* (I. S., 69) - hrana za sitnu stoku, prvotno značenje je bilo pupanje drveća, mladica, sveslavenska riječ, praslavenski *berstь, staroslavenski brǫstь.⁵²

Čokalj (staklenka za rakiju). *Pije on i stresa čokalj za čokaljem* (I. S., 199). Staklena trbušasta bočica, staklenka za rakiju, od 1 dcl, pojavljuje se u govorima i u varijanti čokanj. Prema P. Skoku to je sveslavenska i praslavenska osnova,⁵³ dok Bratoljub Klaić⁵⁴ i Milan Nosić⁵⁵ navode da je to turcizam.

Dižva (drvena posuda), *tu dvije žene stavljale kravu, jedna je držala za uši, druga dižvu za uho i preko palca muzla* (M. M., 183), *Ovako je izvrsni tomić gradio badnje, bačve, kace, burila, stape, dižve, bukare, kable, bucate i drugo posuđe; na svako nabijajući samo drvene obruče, vrbom i likom umjetno utegnute* (M. M., 191). Dižva je praslavenski termin za posuđe, posuda za vino s ručkom, slično kao bukara, a može biti i za muženje mlijeka, drvena kova, kanta. U čakavskim je govorima zabilježen oblik *diža* u 17. st. npr. na Krku, u Primorju i Prigorju, kao i sinonim *dižica* na Braču i u Fužinama, Korčuli itd.⁵⁶ Prema AR u hrvatskim se govorima pojavljuju dva oblika, dižva i dižica u značenju 'drveni sud u koji se muze mlijeko ili drži vino'.⁵⁷

Dušiti (gušiti). *Vidiš ovo pusto polje (...) a ovako zaraslo u goru i potonulo u vodu, reda nam se ili u njemu dušiti...* (M. M., 97), *Uhvati se za prsa i stegnu ih rukama, kao da je htjela udušiti jad, koji se u*

51 JOSIP RIBARIĆ, *O istarskim dijalektima. Razmještaj južnoslavenskih dijalekata na poluotoku Istri s opisom vodičkoga govora*, Josip Turčinović d.o.o., Pazin, 2002., str. 160.

52 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I., str. 218.

53 *Isto*, str. 333.

54 BRATOLJUB KLAJČIĆ, *Rječnik stranih riječi. Tuđice i posuđenice*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1981., str. 248.

55 MILAN NOSIĆ, *Rječnik posuđenica iz turskoga jezika*, Maveda, Rijeka, 2005., str. 134.

56 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I., str. 411.

57 AR, II., 1884.-1886., str. 431.

njima skupio (I. S., 192-193). Ovaj glagol u značenju 'gušiti', 'daviti' je baltoslavenski, u srodstvu s *duh*.

Galebina (izmet), *naredi Ante bratu, da sutra rano napravi dva samotvora smrdljivoka ulišta, lijepo zaluženom galebinaom omaže, ljubicom natare i dužve prometne* (M. M., 184), *Tihaljina rijeka ova s lijevu svoju stranu od Šiljevišta ima uzduž sebe mnogo neobragjenih dočina i zapuštenih torina. Po njima i naokolo samo krkalina, galebina i brabonjci* (M. M., 441). Balega može biti goveđi, konjski, ovčiji izmet, balkanizam nepoznata porijekla još iz predrimskog doba, očuvan u rumunjskom i albanskom, metatezom $b - g > g - b$ nastaje galebina, hrvatski provincijalizam, *galebina* potvrđeno u Imotskom,⁵⁸ a u obliku *balega/ balegina* u svetojurskom govoru kod Senja.⁵⁹ Leksem je očuvan sve do danas, što potvrđuje i jezik Ivana Sopte: *Ponosno je gledao u žaku balege, što je skupio na putu*.⁶⁰

Glavnja (ostatci od ogrijeva). *Skoči Marko pokresav glavnje upuha vatru i otvori vrata* (M. M., 198). Glavnja je cjevanica, sveslavenski i praslavenski *golъnja, potvrđeno je u Dubrovniku, Boki, u Istri u značenju 'ostaci od sinočnjeg ogrijeva'.⁶¹ Leksem je očuvan u izreci "Vrti se ko mrav na glavnji" za nemirna čovjeka.

Glib (blato), *svježom hladnom bistricom izmije glibušinu* (M. M., 132). Glib, gusto ljepljivo blato, potvrđen je i glibav u značenju zamazan blatom, kao i nadimak Gliban i Glibanovica u Smokinjama. Leksem je praslavenskoga porijekla *glibъ. U kajkavskom se govori *glibok*, kao i u gradišćansko hrvatskom, ukrajinskom, ruskom.⁶²

Gnjat (golijen). *Zašto nije vruće ljudima koji imadu niz gnjate nogavice i opet mnogi uz gnjate po nogavicama čarape?* (M. M., 133), *Na ovoj lijepoj igri ne dobiva se ništa izuzem koji guraj štapa i poteži udarac po gnjatima* (M. M., 194), *tu nose odsele na gnjatima čarape* (M. M., 133), *Dakle nenalipluj utaman, jer: - dok ti svitu samo jedno rebro ispraviš, ti ćeš tvoje gnjate polomiti* (P. B., 33).⁶³ Gnjat je sinonim za golijen, cjevanicu, tj. kost u nozi od koljena do gležnja. Zanimljivo je spomenuti

---

58 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I., str. 100-101.

59 FILIP GALOVIĆ, "O leksiku svetojurskoga govora", u: *Senjski zbornik*, 46, Senj, 2019., str. 333.

60 MARINKA ŠIMIĆ, "Jezik i stil Ivana Sopte", u: *Vitko*, 10, Široki Brijeg, 2005., str. 21.

61 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I., str. 568.

62 *Isto*, str. 450.

63 P. B. označava citat i stranicu iz *Politike* fra Petra Bakule.

da je na Šolti ovaj leksem očuvan u obliku: *žnjat, žnjut, šcut*.⁶⁴ U djelu M. Mikulića potvrđena je i složenica golognjat: *Što ti ideš golognjata bez čarapa?* (M. M., 133), kao i uvećanica *gnjatina* (M. M., 60).

Grotulja (ogrlica od oraha), *dao krupnu kao grotulju oraha krunicu* (M. M., 60). Od slavenskoga i praslavenskoga korijena *grohotati* (buka, lupa kod padanja kamenja ili smijeha), niz oraha ili lješnjaka na koncu.⁶⁵ Grotulja je vrsta ogrlice izrađene od oraha, suhih smokava (katkad i od oskoruša) poredanih na žici. Grotulja je simbol grada Trilja. Tradicionalno grotulju daje mladić djevojci na blagdan Svetog Mihovila (zaštitnik grada Trilja) kao simbol ljubavi, a katkad i prosidbe.

Grstiti (gaditi, žalostiti), *grstilo mi se do bljuvanja* (M. M., 60), *Premda nema pijanaca ni pijanice propalih ni ciglih, sa svim tim ne poznam ni jednog čeljadeta u župi ovoj, da mu se grsti na vino ili rakiju* (M. M., 132). Apstrakt se *grst* (potvrđen u 15. i 16. st.) danas više ne govori, kao ni *grstina, grstoća*, nego samo prijevoj *grusti mi se*, kakav je oblik zabilježen na Žumberku, *grusti mi se* u Vodicama (Istra). Leksem je poznat i u slovenskom jeziku, kao i u ruskom, *grustiti* = biti žalostan.⁶⁶

Grudina (gomila kamenja), ... *ovdje dočeka i iza onoga smrdelja ubije zlića i na njemu nazida grudinu* (M. M., 190), *Gledaj na gomilu kako je ružna, jer brez reda zbacana; a gledaj i na zid kako je uredno složen: i riči bezsvisno rečene što su drugo nego jedna grudina?* (P. B., 16). Uvećanica od gruda, u značenju hrpa, gomila kamenja od srušena zida i slično. Gruda je sveslavenska i praslavenska imenica s prvobitnim značenjem 'ono što je razmrvljeno'. Čest je i toponim Grudina.⁶⁷

Gubica (usna), *ako ga bijeda usprati u kutu će mučeći gubice opijati, brkove nagrizati* (M. M., 67). *Kad govoriš nemoj gubicâ namišćati plemkasto zboriti* (P. B., 34, 94). Riječ je o baltoslavenskoj, sveslavenskoj i praslavenskoj osnovi, *guba*. *Gubica* je uvredljiva metafora kad se odnosi na usta ljudi.⁶⁸

64 F. GALOVIĆ, *Govori otoka Šolte*, str. 270.

65 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I., str. 624.

66 *Isto*, str. 613.

67 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I., str. 626-627; ANTE KRALJEVIĆ, *Ričnik zapadnohercegovačkoga govora*, Ogranak Matice hrvatske u Širokom Brijegu - Dan, Široki Brijeg - Zagreb, 2013.

68 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I., str. 628.

Gubina (vrsta gljive), *ljetnu i jesensku gubinu žderu!* (M. M., 63), *Od "kljenove gubine" trud se pravi* (M. M., 151), *gubina se podulje vari u lukšiji* (M. M., 151) i *radjaju se svaki dan hitrije nego gubine* (P. B., 395). Balto-slavenska je, sveslavenska i praslavenska osnova *gōba*, imala više značenja: 1. razne vrste gljiva, 2. spužva i 3. bolest (metaforičko značenje). I u ruskom je do danas očuvana ista osnova, *gubka* u značenju 'spužvica'.

Guvno (mjesto za vršidbu žita). *Bolje se je na dno njive zdogovoriti, nego na guvnu jedan drugom varićak o glavu razbiati* (P. B., 53). Guvno i gumno, sveslavenska je i praslavenska riječ, *гумъно, s prvotnim značenjem 'mjesto gdje goveda hodaju po žitu', a danas znači ravno mjesto na tvrdom travnatom tlu na kojem se vrše žito, u štokavskom i čakavskom je *guvno* češće, *mn > vn*.⁶⁹ Leksem je očuvan i u hrvatskoglagojskim tekstovima, npr.: *i isplnet se gumni pšenice*, *Brevijar Vida Omišljanina* 453a. Ovaj je leksem i danas poznat na širokom hrvatskom prostoru od Slavonije do Dalmacije.

Gvozd (šuma), *dug i debeo kao gredelj iz rakitskoga gvozda* (M. M., 59), ... *ovaj se (vuk) lako podiže i mirno ju prihvati za vrat, te povede u gvozd* (M. M., 67). Riječ je *gvozd* mogla imati više značenja, 1. čavao, 2. željezo, 3. šuma. U hrvatskoglagojskim je tekstovima očuvano prvo i drugo značenje, tj. *gvozdje* = željezo, *gvozdь* = čavao.⁷⁰ *Gvozd* u značenju 'šuma' nije potvrđeno. U čakavskom je postojalo do 16., a u štokavskom do 18. stoljeća. Očuvano je jedino u toponimima, *Gvozd*, *Gvozdac*, *Zagvozd*.⁷¹ I u čakavskim je govorima očuvan leksem *gvozje*, *gvoždurinje*, npr. na otoku Pagu u Kolanu,⁷² *gozden*, *gozje* u Kukljici na Ugljanu,⁷³ *gožđe*, *gvožđe* u Srednjem Selu na Šolti gdje je potvrđen i izraz *gvožđa* u značenju 'vrsta klopke za životinje',⁷⁴ a isto je značenje zabilježeno i u zapadnoštokavskom širokobriješkom govoru.

Izba (manja prostorija za razne namjene, ostava, spremište, smočnica, manja soba). Arhaizam je od praslavenskoga *ъстѣба očuvan u ruskom u značenju 'kuća' i poljskom do danas.

69 *Isto*, str. 633.

70 "Vrědnъ-zapovědnica", u: ZOE HAUPTOVÁ - ZDENKA RIBAROVA (ur.), *Rječnik cjhr*, sv. II., Staroslavenski institut, Zagreb, 2015., str. 147.

71 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I., str. 643.

72 IVO OŠTARIĆ, *Rječnik kolanjskoga govora ili Ričnik mista Kolana na otoku Pagu*, Matica Hrvatska, Zadar, 2005., str. 142.

73 TOMISLAV MARIČIĆ KUKLJIČANIN, *Rječnik govora mjesta Kukljica na otoku Ugljanu*, Matica hrvatska, Zadar, 2000., str. 78.

74 F. GALOVIĆ, *Govori otoka Šolte*, str. 78.

Jagnjilo (građevina za sitnu stoku i stočnu hranu). *Iza kuće u jagnjilu veknula je koza* (I. S., 135), *Pobjegao sam, a puška mi je u jagnjilu...* (I. S., 72). Leksem u značenju mjesto gdje se janje ovce, potvrđen je u tekstovima od 14. stoljeća, izvedenica je od sveslavenskoga i praslavenskoga *agnę.

Jamuža (ono što se pomuze). *Ako gdje malo nazebi i očuj kakovu hunjavicu, onda se nadri kaše, zabijeljene jamužom* (M. M., 52). *Jamuža* je složenica iste prirode kao *izmuža*. Riječ *jamužina* upotrebljava se npr. u Lici za jelo od svježega sira i udrobljenoga kruha.⁷⁵ Riječ *jamuža* potvrđena je u Livanjskoj ljekaruši pisanoj hrvatskom ćirilicom početkom 19. stoljeća.⁷⁶ Imenica *jamužina* kao i glagol *jamužat* je poznata riječ i u govoru Imotske krajine,⁷⁷ riječ je o čakavskom refleksu prednjega nosnog samoglasnika *ę* kao *a*, slično kao i *jačmak, jama-tva, jamit, najam, ujam, ujat* itd.⁷⁸

Kladati (stavljati), *i onako smiješno naslovima kladao...* (M. M., 129). Ova sveslavenska i praslavenska osnova živi u čakavskim narječjima, a može značiti 1. metnuti (štok.), Žumberak, deti (kajk.), 2. vaditi jelo iz zdjele u tanjure (Lika).⁷⁹ Glagol istoga korijena klasti u staroslavenskom je imao značenje 'ulagati predmete jedan iznad drugoga'. Od osnove *kladati* tvori se ukupno 10 leksema u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku a razlikuju se samo po prefiksima: *kladati, podkladati, prêkladati, prikladati, sprikladati, pokladati, skladati, iskladati, vskladati, vkladati*.⁸⁰ Potvrda u hrvatskoglagojskim rukopisima, npr. *vkladati 'stavljati': imêše šepuku trъzubu v rucê svoei i vkladase ju v lopižb ili v kotlb ili v lonbc'* - *Brevijar Vida Omišljanina* 312d.⁸¹

Klapnja, klapiti se (san, sanjati) ... *sna od klapnja uznemirena* (M. M., 267), *Tako se je i gospođa Liza pokušala sakriti od muževljevih uvreda i brutalnosti u davno nestale nade i prohujale klapnje* (I. S.,

75 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II., str. 489.

76 STIPO MANĐERALO, *Pismo za puk i gospodu. Prilozi proučavanju bosančice važnog i zanimljivog slavenskog pisma*, Buybook, Sarajevo - Zagreb, 2015., str. 145.

77 IVAN BRANKO ŠAMIJA, *Rječnik imotsko-bekijskoga govora*, Društvo Lovrećana, Zagreb, 2004., str. 139.

78 I. LUKEŽIĆ, "Čakavsko u štokavskom govoru Imotske krajine", str. 10.

79 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II., str. 90-91.

80 SOFIJA GADŽIJEVA, *Građa za morfološki rječnik glagola hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika u Staroslavenskom institutu u Zagrebu* (rukopis).

81 *Rječnik Cjhr*, I., str. 467.

179). Prema AR klapiti je povezano s tlapiti, tlapnja, a potvrđeno je u Imotskom u značenju 'činiti se', 'sanjati'.

Klijet (kućica). *Kad u siromašku klijet stupiš, umah vidiš ako "stoji kuća na ženi"...* (M. M., 50), *a zimi u klijetaram uz gusle ih pripjeva* (M. M., 152). *Klijet* je naziv za kuću od pletera i ilovače. Ova je baltoslavenska, sveslavenska i praslavenska osnova očuvana do danas u zapadnoštokavskom ikavskom govoru u glagolu *isklitati* (= od malih krpica sašiti veći komad tkanine).⁸² Leksem kliti potvrđen je i u psaltiru *Pariškoga zbornika: Kliti ih' plne* f. 122r (Ps 143,13) na mjestu gdje ostali hrvatskoglagoljski psaltiri imaju varijantu *hranilnicê*, a današnji hrvatski prijevod *žitnice*. Izraz je zabilježen u Poljicima: *Kad se kroji odića od jednoga ili više veći' komada ... reče se vavik krojit, to za veće čejade. Ako li se od mali' komada šta kroji, ka' za dicu 'aljinice, reče se sklitat ili zbunzat.*⁸³

Kočak (manji ograđeni prostor za stoku). *Za ulištem kočak opleten na sanduk s vratašcima sa strane* (M. M., 40), *imam - nastavi brojiti u prste - četiri zrne, tri vranoke, jednog čulina, petero janjaca; čubra-sta eno vidiš na kočaku i kusata mačka* (M. M., 41). Sveslavenski je i praslavenski korijen *kotъcb*, znači staja za svinje ili drvena pregrada za ovce ili koze, sinonim je kotac. Leksem je potvrđen na širokom hrvatskom prostoru od Osijeka do Istre i Korčule.⁸⁴ Očuvan je do danas u zapadnoštokavskom ikavskom govoru.

Kotluša (veći zemljani kotao), *na vatri o kotlenici kotluša* (M. M., 195), *Na polici ugleda u kotluši svarenu raštiku* (I. S., 38). Kotluša je izvedenica od kotao baltoslavenski, sveslavenski i praslavenski *kotъlz* gotškoga porijekla.⁸⁵ Izraz kotluša je posuđen u mađarski i rumunjski, prema AR potvrđeno je i u Imotskom, a osim toga zabilježen je u govoru Ložišća na Braču u značenju 'vrsta četvrtaste limene posude'.

Kratelj (bolest), *na duhandžiju ne smjedu ospice, ni kratelj, pa valjda ni kuga, kako čujem.* (M. M., 52), *Manda umre od kratelja* (M. M., 101-102). Sveslavenska i praslavenska je osnova od *krat-*, očuvan je i izraz *skrata* u značenju 'bolest kod djece i odraslih'. *Kratelj* u hrvat-

---

82 M. ŠIMIĆ, "Romanski sloj...", str. 100.

83 WIESŁAW BORYŚ, "Serbsko-chorwackie studia leksykalne", u: *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XXIII./1, Beograd, 1980., str. 21.

84 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II., str. 168.

85 *Rječnik Cjhr*, II., str. 390.

skome jeziku može imati više značenja: 1. pokraća njiva, 2. toponim, 3. bolest slična koleri, skratelj.⁸⁶

Krčevina (laz, iskrčena njiva), *ima krčevina lagumom i polugom iz pusta živca kamena izvađenih, koje se živu rađeniku neće isplatiti nikada* (M. M., 131). To je sveslavenski i praslavenski termin izveden od glagola *krčiti* u značenju 'iskorjenjivati šumu'. Krčevina je čest toponim na hrvatskim prostorima u značenju 'laz, mjesto iskrčeno u šumi'. Katkad se pojavljuje i deminutiv, Krčić.

Lasno (lako, jednostavno). *Sit gladnu nerazumi; niti zdrav, bolestnu: - Sita trbuha lasno je o postu pripovidati* (P. B., 45, 51), *i kako lasno moreš putujući postradati* (M. M., 231), *lasno driešiš na kukolj svezano* (M. M., 231). Lasno u značenju 'lako' danas je arhaizam.

Lapat (komad, dronjak), *lapte od izpucane kože o sebi kida* (P. B., 99), *iskosit će mi miši ono laptina* (M. M., 58). *Ono pri polju laptić dva zemlje lijepo čovo obnovio* (M. M., 443). Riječ je *lapat*, praslavenski *lapotъ* u značenju 'komad', 'dronjak', 'komad zemlje', poznata na Krku, (Baška), u Lici i kod Gradišćanskih Hrvata⁸⁷ (Jačke, laptina = komad izderane haljine). U Hercegovini se lapat upotrebljava i u značenju: prostirka na kojoj se nosi duhan s njive u kuću. Ovaj je arhaizam očuvan i u kajkavskom dijalektu.⁸⁸ Upotrebljava se i za snijeg: lapti, snijeg laptiš.

Lisa (pleter, pleterni strop, potkrovlje kuće). *Zid kućarice iznutra je umazan zaluženom galebom i gnjilom, kao što i lisa* (M. M., 40). Sveslavenska je i praslavenska osnova *lysъ* (= ćelav, plješljiv). Znači dio štale, iznad životinja opleteno od šiblja (grabovine) gdje se drži sijeno, pleter. Do danas se očuvalo *lisa* za ime domaćih životinja, kao i pridjev *lisast*, npr. konj i biljeg na čelu u životinja. Očuvani su toponimi Liso Polje i Lise (iznad Širokoga Brijega).⁸⁹ Staro je značenje riječi očuvano do danas u ruskom, *lysъj* 'ćelav'.

Lopar (drvena pekarska lopata). *Ljudi mirno i pouzdano križali loparima na kojima su pšenični krusi plešćani...* (M. M., 73). Riječ je

86 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II., str. 182.

87 GERHARD NEWEKLOWSKY, "Lexikalische Übereinstimmungen im Nordwestlichen Südslawischen", u: *Slavistična revija. Časopis za jezikoslovje in literarne vede*, XXXV./1-2, Maribor, 1987., str. 192.

88 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II., str. 270.

89 *Isto*, str. 307.

praslavenska i sveslavenska, a kod nas je potvrđena od 16. stoljeća u značenju: dio u ralu, plugu, vrsta lopate.⁹⁰

Lug (pepeo), *šaka soli i luga* (M. M., 129), *Žerava se je na ognjištu već davno utrнула, lug posivio, ostaro...* (I. S., 103-104). Ovaj leksem u zapadnohercegovačkim govorima ima značenje 'pepeo', što je sveslavenska i praslavenska posuđenica iz starovisokonjemačkoga. I u čakavskim govorima potvrđen je leksem *lug*, npr. u Kukljici na Ugljanu,⁹¹ u Kolanu na Pagu,⁹² i na Šolti.⁹³ U čakavskom i kajkavskom potvrđen je leksem *lukšija*, a taj je leksem poznat i u zapadnoštokavskom u značenju mješavina pepela i vrele vode za pranje rublja, što je zabilježeno i kod M. Mikulića: *gubina se podulje vari u lukšiji* (M. M., 151).

Ljut (hrid, litica). *Dolje negdje podaleko ispod strane zasvirala je svirala, a na obližnjoj ljuti pojavili se čobani* (I. S., 178), *ljutina - Ljutine se stresose od udarca groma* (I. S., 230). Sveslavenska je i praslavenska osnova kojoj je prvotno značenje bilo 'žestok' (za jelo), potom 'srđit', a na kraju toponomastički pridjev za hrid, liticu. To je primjer za preneseno značenje iz konkretnoga. Takvi su toponimi poznati, ne samo u zapadnoj Hercegovini: Pernova ljut, Debela ljut, Sinjska ljut, Gradačka ljut,⁹⁴ nego i u Konavlima, Poljicima: Dolačka ljut itd.

Mlačenica (mlijeko nakon mlaćenja, odnosno izradbe maslaca), *razbijelite mi kutlić ljute mlačenice, da ugasim ovu smrtnu žeđu!* (M. M., 76). Riječ je *mlačenica* izvedena od sveslavenskoga i praslavenskog glagola *mlatiti* u značenju voda od skorupa. Ova je izoleksa potvrđena na širem prostoru Bosne i Hercegovine.⁹⁵

Nadvor (vani). Ovaj prilog čuva starije značenje tj. izvorno staro značenje imenice dvor, a karakteristično je za dubrovački govor sve do danas.⁹⁶ Isti je prilog potvrđen i u dubrovačkom ćirilskom ruko-

90 *Isto*, str. 319.

91 T. MARIČIĆ KUKLIČANIN, *Rječnik govora mjesta Kukljica na otoku Ugljanu*, str. 145.

92 I. OŠTARIĆ, *Rječnik kolanjskoga govora ili Ričnik mista Kolana na otoku Pagu*, str. 225.

93 F. GALOVIĆ, *Govori otoka Šolte*, str. 455.

94 MARINKA ŠIMIĆ, "Zaboravljene riječi širokobriješkoga kraja skrivene u toponimima (toponimi sela Dužice i Rasno)", u: *Hercegovina franciscana*, 14, Mostar, 2018., str. 185-213.

95 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II., str. 441.

96 S. BRBORA-MAJSTOROVIĆ, "Nacrt za dubrovački rječnik", str. 179.

pisu iz 1520. godine, *Libru od mnozijek razloga: i rekoše nemu poji nadvorь* (f. 4v), *i kada zebelinь izlieze nadvorь* (f. 20r).⁹⁷ Treba napomenuti da je leksem *nadvor* u značenju 'vani' potvrđen i u *Besjedama* Matije Divkovića.⁹⁸ U toponimima širokobriježškoga kraja također je očuvano starije jezično stanje u vezi s prilogom *nadvor*, što potvrđuje naziv *Podvorina*.⁹⁹ I u ruskom jeziku je očuvano isto značenje riječi na *dvor*, tj. 'ono što je pred kućom'.

Naoposum, oposum (dobro, pravilno). *Ovako otkana torba nema oposume ni opake strane* (M. M., 151), *okrećući na dvor opaku stranu, a k sebi oposumu* (M. M., 79). Sveslavenska je osnova, npr. rus. *posolonь* = opreka od *naopako*, sretno, kako treba. Potvrđena je u Poljicima: *okrenuti tri puta naoposum*. Prilozi su *oposum* i *naoposum* izvedenice od riječi *sunce*, potvrđene u Dalmaciji, a među piscima kod Pavlinovića.¹⁰⁰ Izraz *naoposum* često se rabi u prenesenu značenju = dobro, za razliku od *naopako* = zlo.

Napokonj (posljednji, zadnji), *ako tvoja napokonja ženidba...* (M. M., 91). Riječ je *napokonj* povezana sa starocrkvenoslavenskim prilogom *iskoni* i prijedlogom *nakoni*, *napokon*, *napokonj* (= zadnji).¹⁰¹ Ovaj arhaični leksem potvrđen je i u *Libru od mnozijek razloga* hrvatskom ćirilskom rukopisu iz 1520. godine, u tekstu *Cvijeta kreposti* (f. 7r): *Ôd tašte slave lega se u broû ôd zloća da kada čoviekь iestь pogardio i pridobio sve kolike zloće napokone ostane mu taća slava*.

Otsele/otsela (odsada), staroslavenski prilog *otъselê* u značenju 'od sada', često se u govoru čuje *osele* ili *osela*. Potvrđen je i prilog slične tvorbe *dosele* 'do sada': *dosele nikad mu se za trag ne bi znalo* (M. M., 206). U staroslavenskom jeziku prilozi *doselê* i *otъselê* imali su samo vremensko značenje, 'do sada' i 'od sada', a česti su u kanonskim rukopisima, *doselê* je potvrđeno 33 puta (*Zografsko evanđelje*, *Marijinsko evanđelje*, *Savina knjiga* itd.), a *otъselê* 44 puta (*Asemanijevo evanđelje*,

97 ANTONIJA ZARADIJA KIŠ - MARINKA ŠIMIĆ, *Cvijet kreposti ili o naravi ljudskoj kroz narav životinjsku. Studija, transliteracija, faksimil*, Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku, Staroslavenski institut, Nova etnografija, Zagreb, 2020.

98 VUK-TADIJA BARBARIĆ i dr., *Besjede fra Matije Divkovića. Studija i transkripcija*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2016., str. 85.

99 M. ŠIMIĆ, "Zaboravljene riječi širokobriježškoga kraja..."

100 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III., str. 361.

101 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I., str. 316.

Zografsko evanđelje, Marijinsko evanđelje, Savina knjiga itd.).¹⁰² U ruskom jeziku ova su dva priloga arhaizmi, a pojavljuju se u dva fonemska oblika: *otsele* i *otsel'* i *dosele* i *dosel'*. Prvi se upotrebljavao isključivo u prostornom značenju, 'odavde', a drugi u vremenskom, tj. 'do sada'.

Plašiti, plašilo (strašiti, strašilo). *Sijevanje mi putem svijetlilo, a pucnje gromova konja plašilo* (M. M., 109). *Plašilo se može ukazati samo poslije Zdrave Marije i do prvih pijetlova* (I. S., 105). Ovaj leksem je sinonim za *strašilo*. Potvrđen je i kod Marina Držića, *Plašilo ovcu tjera, tihoćina vuka stiže*.

Plazati se (klizati se), u govorima je očuvan u značenju 'klizati se'. Leksem *plъzati* među kanonskim slavenskim tekstovima zabilježen je u *Suprasalskom zborniku* u tri primjera, dok je *poplъznuti* potvrđen samo jednom u najstarijim slavenskim tekstovima, tj. u *Sinajskom psaltiru*, kanonskomu slavenskom rukopisu iz 11. stoljeća: *Bōdi pōtъ ihъ tōma i plъzokъ* (Ps 34,6). Isto imaju i hrvatskoglagoljski psaltiri, npr.: *Lobkovicov* iz 1359. godine: *Budi putъ ihъ tamanъ i pl'zakъ; da popl'znet noga ih', Pariški zbornik 132r, Budi put' ih' t'ma i pl'zakъ, Pariški zbornik 32r, Ere iznel' esi d(u)šu moû ot' smr'ti i nozê moi ot popl'znut'ê, Pariški zbornik 50r.*

Pleska (pljuska). *Nu, ipak da ne bi pred svietom došlo do plesaka, damo mu tri drvena češlja veleći...* (M. M., 244). Pleska u značenju 'pljuska', 'šamar', od staroslavenskoga *plēsne, bogata osnova od koje se tvore leksemi u crkvenoslavenskomu jeziku hrvatske redakcije: *pleskati, pleskъ, plesna, plesnica, plesnuti*. Od imenice se u zapadnohercegovačkim govorima izvodi i glagol *plesnuti*.

Pogrda (grdoba). *"Kruh se ne reže kad se blaguje." On je veliki božji dar, okrutnost je rezati ga, kao što i pogrda mrve od njega gazi* (M. M., 79). Pogrda je postverbal od *grd*, praslavenski *grъdъ, pridjev je u staroslavenskomu imao značenje 'ohol', a kod dubrovačkih pisaca znači 'strašan', a u kajkavskomu 'ružan', 'izobličen'.¹⁰³

Pošivača (šiba), *pošivače i vezovi dobro prekriveni* (M. M., 40), *Onda naiđe pljusak vjetra. Kidao je grane i skidao krov s kuća, a iza njega ostajale gole pošivače u svojoj jezivoj slici, kao rebra na kosturu.* (I. S. 96). *Eno jagnjila ... krov mu je posivio kao jad, istanjio se i kroz njega izbijaju pošivače kao osušenog bolesnika rebra* (I. S., 167).

102 *Staroslavjanskij slovar' (po rukopisjam X-XI vekov)*, ĚMILIE BLAHOVA i dr. (ur.), Russkij jazyk, Moskva, 1994.

103 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I., str. 613.

Potina (znoj), *pa zategni što i kada mogu u nos potine!* (M. M., 52). Riječ je *pot* (= znoj) sveslavenska i praslavenska, a potvrđena je u Lici, Žumberku, Krašiću, Hvaru, Vodicama (Istra) itd.¹⁰⁴

Praljak (drvce, suharak). *Za tim skoči, pa će mi pruživ oni praljak* (M. M., 42), *Oružje im bilo (...) u žene mu: tvrdi nokti, britva i praljak na terkiji o pasu* (M. M., 94). Leksem praljak znači 'drvce', 'grančica', 'suharak'.

Praz (jarac, ovan), *u njoj na mješinu od praza jarca* (M. M., 70). Riječ je *praz* nastala od praslavenskoga *porzъ*, a poznata je u južnoslavenskim jezicima i u ruskom. Ima dva značenja: 1. jarac, 2. neuškopljen ovan. U hrvatskomu je potvrđeno od 15. st., Lika, Cres, Istra (Vodice).¹⁰⁵

Priječaline (neugledan, poderan opanak), *vreću priječalina od jelen-skih koža* (M. M., 75). *Provirivao mu perčin kroz pljesnivu kapu, palci kroz priječaline* (M. M., 163). Zabilježen je oblik *prečanak* i *pričanci* u sjevernoj Dalmaciji u značenju "opanak ispriječen oputom", a *priječalina* u Dalmaciji i kod Pavlinovića u značenju 'star, loš opanak'.¹⁰⁶ U Hercegovini su *pričaline* nešto nalik na opanak, gruba koža, obično svinjska, povezana oputom poprijeko, za razliku od opanaka koji su pomnije izrađeni i obrađeni.¹⁰⁷

Prisnac (beskvasni kruh), imenica je izvedenica od staroslavenske osnove *oprěsnъkъ*, to je moravizam, tj. zapadnoslavenski leksem. Potvrđen je u najstarijim hrvatskoglagoljskim rukopisima iz 14. st., npr. u *Brevijaru Vida Omišljanina* iz 1396. g. f. 195c: *prъvu pas'ku počъn'se êše oprěsnaki*. U odabranim govorima poznata je fraza: *Ispeć kruv upris*. Prisnac, tj. prijesnac je izraz poznat i u Mostaru kao neka vrsta pite.¹⁰⁸

Prisoj (sunčana strana), *šta li onaj u osoju prema onom u prisoju* (M. M., 414), *te popijeva kao kosovac pod prisojnim dračevim busom* (M. M., 46). Izvodi se od osnove *sjati*, isto kao i *osoj* = strana koja nije prema suncu. Oblik je *osoje* kolektivna izvedenica sa sufiksom *-je* od *osoj*, starocrkvenoslavenskoga *osoije*. Izvedenica je s prefiksom *pri-* *prisoj* (= strana okrenuta prema suncu) čakavski oblik, a potvrđena je i u Istri.¹⁰⁹

104 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III., str. 17.

105 *Isto*, str. 27.

106 *Isto*, str. 41.

107 Zahvaljujem dr. sc. Milki Tici na savjetima.

108 M. MILAS, "Današnji mostarski dijalekat", str. 89.

109 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III., str. 248.

Pritorak (prostor pred stajom). *Od tadar postanuli: kočaci, svinjaci, torovi, pritorci, järe, pojate* (M. M., 149), *koji drže sitne marve, to imadu za nju jare s pritorkom i u ogradam lišnjake od dubovine i jasenovine u kolovozu sadirane za zimu* (M. M., 131). Pritorak je ograđeni nenatkriveni prostor pred pojatom ili jagnjilom, vjerojatno znači 'pri toru'. Poznat je sve do danas u zapadnoštokavskom govoru.

Prostorina (prostirka), *digla je prostorinu sa zemlje* (I. S., 36). Imenica je izvedenica od glagola prostrijeti, u značenju: ono što se prostire na pod, mali tepih.

Pojata (staja, koliba). *Za krupnu životinju pojate su s nadzitzkom u kom se spravlja slama i sijeno* (M. M., 131), *Lela ide u pojatu spavati* (I. S., 228). Riječ *pojata* može značiti 1. staja, tor, koliba, kuća za slamu, sijeno i spavanje, 2. toponim, npr. Pojatno. Pretpostavlja se da je praslavenska i predrimaska riječ u vezi s alpskim pastirskim terminom *baita*.¹¹⁰ Leksem je do danas očuvan na nekim otocima, npr. na Šolti i Drveniku.

Povrislo, provrislo (pomični luk od žice provučen kroz uši posude). *Po-pipa provrislo na kotliću s varenikom* (I. S., 183). Imenica je izvedenica od glagola *povêsiti*, što je slavenska riječ, postoji u slovenskom, bugarskom, češkom i ruskom, jedan od arhaizama koji se više ne čuju u standardnom jeziku.¹¹¹ Leksem je do danas očuvan u čakavskim govorima, npr. na Šolti u Maslinici kao provrislo,¹¹² provleso u Kukljici na Ugljanu¹¹³ itd.

Povor (hrptenica, hrbat). *Vas dan mi nešto lizlo uz povor* (M. M., 397), *Oplesnuo mi trbuh i već prionuo uz povor* (M. M., 438). *Povor* se u značenju hrptenica izvodi od glagola *vrijeti se*.¹¹⁴

Prančioak (sunčana strana, prisoj). *Sad ne pošli kući, nego opet u goru, ali ne više tražiti nesretnih pčela, ma prikladne japije za sudi i različitih strojeva: obruči, smrekovih duga za kotlića i kablića, račava za vila i dračevila; gobelja za kola i gredelja; vrži za lula; drveta u prančioku za gusala* (M. M., 188). Prančioak je mjesto izloženo suncu, sunčana strana, sinonim je prisoj.

Pržina (pjesak). *Da ne valja jedna gradja na pržini sazidana, to svak znade* (P. B., 229), *što je trebovalo klaka i pržine* (M. M., 116). Pržina

110 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II., str. 695-696.

111 *Isto*, str. 18-19.

112 F. GALOVIĆ, *Govori otoka Šolte*, str. 259.

113 T. MARIČIĆ KUKLJIČANIN, *Rječnik govora mjesta Kukljica na otoku Ugljanu*, str. 240.

114 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III., str. 627.

je najvjerojatnije metafora, augmentativ od pržiti, tj. od stsl. *prōga u značenju 'pijesak'. Za postanje metafore zanimljiva je uzrečica iz Dalmacije *suh kao prga*.¹¹⁵ I u hrvatskoglagoljskim je rukopisima potvrđen leksem *pržina* u značenju pijesak, npr.: *īže pržunu (!) kopati osueni bêhu* - 1. ljubljanski brevijar (14. st.) f. 19a, *pržinu* - 2. novljanski brevijar (1495. god.) 395c, *povelê da si v' straži riûtъ pržinu* - 2. novljanski brevijar 393c, *pržinu kopati osuĵeni biše* - 2. novljanski brevijar 395c, *osueni sutъ kopati pržinu na t'vorenje zida deok'lici* - 2. novljanski brevijar 382a, *pêsakъ* - 1. ljubljanski brevijar 1a, *pesakъ* - 19. vatikanski brevijar (1465. god.) 255a.¹¹⁶ U Poljičkoj ljekaruši iz 18. stoljeća zabilježen je isti izraz u čakavskom obliku: *paržina*.¹¹⁷ Leksem je očuvan i u toponimu Pržina, npr. u Hercegovini.¹¹⁸

Pudar, pudarnica (čuvar vinograda). *Njegova je kućica sličila pudarnici ljetnoga pudara* (M. M., 88). Ovo je sveslavenska i praslavenska osnova, a značila je 'tjerati, plašiti'. Radna je imenica na *-ar pudar* i *-ica, pudarica* potvrđena već od 13. stoljeća u značenju 'čuvar vinograda i njegova žena'. U hrvatskoglagoljskim je rukopisima potvrđen leksem *popuditi*, npr.: *i dva popudila bi deset' tisuć'* - *Pariški zbornik* 133r. Glagol *puđati se* u nekim govorima znači čistiti od nametnika, npr.: *pujati* (Korčula). U Slavoniji je *puđa* 'zadnji kosac koji tjera pred sobom prednjake kosce'. Pudljiv je konj plašljiv konj, a pudilo je strašilo, nešto čime se straši.¹¹⁹ Od tradicionalna zanimanja nastao je i nadimak, primjerice na Ledincu Pudarevići. U novije je vrijeme glagol *pudarati* dobio novo značenje 'ljenčariti'.

Ravulje (račvaste vile). *Kad koje na me navali, ja ga dočekaj u ravulje, pa vržljivcem niz rebra opuzi* (M. M., 197). Izvedeno je od osnove račve, što može značiti 'rasoha', 'soha/soja' ili 'vile'.¹²⁰ Danas u zapadnoštokavskom govoru znači 'račvaste vile'.¹²¹

115 Isto, str. 39.

116 Građa za *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, Staroslavenski institut, Zagreb.

117 MARKO PEĆINA - STELLA FATOVIĆ-FERENČIĆ (ur.), *Knjige od likarije. Faksimil i obrada dviju ljekaruša pisanih hrvatskom ćirilicom. Rasprave i građa za povijest znanosti*, knj. 10, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2010., str. 64.

118 JERKO PANDŽIĆ, *Hercegovačka imena i nazivlje*, Kosinj, Zagreb, 1999., str. 144.

119 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III., str. 67.

120 Isto, str. 93-94.

121 A. KRALJEVIĆ, *Ričnik zapadnohercegovačkoga govora*, str. 302.

Rivina (vododerina), *pa velikom poljskom maticom ispod bijelih rivina...* (M. M., 130). *Čobanice su igrale na rivini kolo...* (I. S., 137). Baltoslavenski, sveslavenski i praslavenski *ryti*. Izraz je *rivina* zabilježen u Podgori, Dalmaciji i kod Pavlinovića u značenju: 'vododerina', ono što je voda izrila, strmi obronak. Na hrvatskom prostoru postoje toponimi u jednini i množini.¹²² Zanimljivo je spomenuti da je posve identično značenje bilo poznato i u ruskom sve do 19. stoljeća, dok se danas neznatno promijenilo, tj. *rytvina* ne znači samo vododerina, nego i zemlja koju su izrovali kotači od kola.

Rovanj (trap). *Onako ispod rovanja muknu june...* (M. M., 139). Izraz je izveden od osnove *riti* isto kao i *rivina*, a znači 'graba', 'trap'.¹²³

Ruta, rutine (prostirka, stara odjeća). *Bud ti je potreba torbinu prtiti rutine nositi...* (M. M., 161). Imenica *ruta* arhaizam je praslavenskoga porijekla, a u značenju 'krpa' nalazimo ga i u čakavskim govorima u Primorju, Istri i Dalmaciji, kao i u srednjodalmatinskim čakavskim govorima. Na ovim je čakavskim područjima poznata i izvedenica *rutežina* 'stare krpe, bijedna odjeća'. Izvan čakavskoga narječja leksem *rúta* u značenju 'prostirka', 'tepih satkan od starih krpa' potvrđen je i u bosansko-hercegovačkim govorima, kao i *rutina* (npr. Hercegovina, Makarsko primorje) u značenju 'stara odjeća'.¹²⁴

Saplak (čaša za vino), *potegao sinovac Ivko iz šarovite suvréice mješčić vina i dijelio svakomu ispisanim saplakom od vrži dračeva panja* (M. M., 79), *Amo der stari, polučanicu vina i saplak!* (M. M., 440). *Paljati* znači ispljuskiivati paljkom vodu iz lađe, a u Hercegovini se za sličnu radnju rabi izraz *paljkati*. Paljak je drvena velika žlica, 'varnjača'. U vezi je s *plaknuti, isplahnuti*, posudu, Vodice (Istra), Dalmacija, Sinj, Hercegovina, *plaknuti* se rabi u značenju 'isprati na brzinu'. Postverbal je *saplak* (= čaša) poznata riječ u Dalmaciji, Sinju, Hercegovini, a u vezi s tim je i riječ *splačine*.¹²⁵

Skrižalina (ciklama), stsl. *skrižalb* kamen stijena, leksem je potvrđen u *Oxfordskom zborniku* iz 15. st.: 3d: *skrižalêh*'. Danas u odabranim govorima znači 'ciklama'.

---

122 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III., str. 148.

123 *Isto*, str. 148.

124 W. BORYŚ, "Serbsko-chorwackie studia leksykalne", str. 148-150.

125 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II., str. 594-595.

Soha, soja (račve, vile), *načve na dvije sohe od hrge* (M. M., 40), *sa strane rožnika dvije račvaste sohe* (M. M., 88). Baltoslavenska je sve-slavenska i praslavenska riječ, u značenju 'račve', 'rašlje', 'motka', 'drveni potporanj' itd. Od iste je osnove toponim Sošice na Žumberku. S prefiksom *raz-* *rasohe* potvrde su od 16. st. u značenju 'račve', 'vile', a pojavljuje se i kao *rasoje*.¹²⁶ U hrvatskoglagoljskim je zbornicima čest izraz, npr.: *Prva rasoha superbie estb krivostb i nevera: činiti protivu bogu neveru. Ot' see rasohe zlaze tri kite: ed'na zla, a druga gorša, treta prezla* - Kolunićev zbornik iz 1486. godine.¹²⁷

Soparno (nemasno), nastalo je reduciranjem suglasnika *h*, što je uobičajeno u zapadnohercegovačkim govorima,¹²⁸ *soparno* (< *suoparno* < *suhoparno*). I u nekim ruskim govorima je očuvano slično značenje, tj. *suhoj* znači 'posni', 'ono što se jede za vrijeme posta'.

Strunjavica, strunjava, strunjava, strunjavica (vrsta torbe, vrsta platna od kostrije-ti). *Lani baš u ovo doba, onamo u brdu nabrao sam punu strunjavicu smrdljivog rogača* (M. M., 42), *strunjavom laptinom otrsmo* (M. M., 43), *...pak sam ti sve pobacao ispremiješao u jednu iskrpljenu strunjavinu* (M. M., 153). *Struna*, od starocrkvenoslavenskoga *strunъnъ* može imati dva značenja: 1. kostrijet, 2. žica, a u zapadnohercegovačkim govorima *strunjavica* je vrsta torbe.¹²⁹

Strževina (tvrđi dio hrastova debla, srčika), *gornji somić od tvrda je pletera, a donji od strževih dasaka* (M. M., 40). Izvedenica od osnove *strž* koja može imati više značenja: 1. hrast, 2. srčika. Potvrđena je u Imotskom i na otocima. Riječ je baltoslavenska i praslavenska izvedenica od **strъg-enъ*.¹³⁰

Svedjerno (također). *I zbilja; kralji jur ubavistjenim vladaju; a roditelji s nejakostiju, nerazumnostju, i ludom dobjju poroda, svedjerno se hrvu* (P. B., 61), *Svegerna* (P. B., 64). U značenju 'također' *svedj* je poznato u Dubrovniku, a *sveder* u jugozapadnim hrvatskim područjima.¹³¹ Ovaj leksem možemo ubrojiti u one literarnoga karaktera iz

126 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III., str. 301.

127 MATIJA VALJAVAC, "Kolunićev zbornik. Hrvatski glagoljski rukopis od godine 1486", u: *Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, XII., Zagreb, 1892., str. 62.

128 J. LISAC, *Hrvatska dijalektologija*, 1, str. 53.

129 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III., str. 350-351.

130 *Isto*, str. 317.

131 *Isto*, str. 208.

starije liturgijske književnosti, često iz dalmatinske, dubrovačke, katkad i kajkavske koje upotrebljavaju franjevački pisci.

Svitnjak (tkani pojas, dio narodne nošnje). *Novčarku lovnjaču u pri-pašaju naći ćete praznu u svitnjaku ušivenih pet forinti* (M. M., 72). Sveslavenska je i praslavenska osnova *svita* u značenju 1. čoha, 2. riza. *Svitnjak* je riječ potvrđena na Žumberku, a *svitice* u Primorju u značenju 'gaće'.¹³²

Šilj (biljka, pir, zob). *Pokrovu šiljevu ove kuće ima 70 godina...* (M. M., 40), *kad je šilj dozreo počupan je bio sa žilama* (M. M., 40). *Šilj* može imati više značenja: 1. biljka roda *Cyperus*, 2. uzgajana vrsta plavičaste pšenice, pir, jednozrnac, 3. porodica zeljastih jednosupnica.¹³³ Prema Skoku *silj* je zob. Potvrđeni su toponimi Siljevo Brdo, Siljevac. Leksem je *silj* poznat u Istri u Vodicama, a znači: biljka visoka jedan metar, neugodna mirisa, vrlo raširena na livadama, a plod joj je nalik na kim. Ribarić je zabilježio i *šilj* = vrsta žitarice u Konjicu.¹³⁴ Potvrđen je i toponim Šiljevišta/ Šiljevište kod Klobuka.¹³⁵

Šklopac (plik na koži), *ja što samo četiri dana škiljih u četiri slova i ne naučih ih, bili su po meni skočili šklopaci kao od stjenica i stala mi voda gore nego od prosene kaše; a šta bi bilo za više dana i za više slova?* (M. M., 192). Oblik *šklopac* u značenju 'plik na koži' izvedenica je od arhaične praslavenske osnove *klopъ 'krpelj' koja se do danas očuvala na širokom slavenskom prostoru od čakavskih govora (Krk, Istra, te u kontinentalno čakavsko-kajkavskim govorima), primjerice u Puntu na otoku Krku,¹³⁶ kao i kod gradišćanskih Hrvata, sve do istočnoslavenskih prostora (staroruski, ruski, bjeloruski, ukrajinski) kao i na južnoslavenskome istoku (bugarski).¹³⁷

Štiti (čitati), *dici od osam do deset godina, koja još hrno nisu ni pučkim jezikom naučila štiti* (P. B., 96), *o štienju knjiga* (P. B., 225), *štioć* (P. B., 225). Isti izraz u značenju čitati ili čitatelj upotrebljava i Mikulić u *Narodnoj torbi*.

---

132 *Isto*, str. 373.

133 *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi Liber, Zagreb, 2002., str. 1276.

134 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III., str. 235.

135 ROBERT JOLIĆ, *Župa sv. Marka u Klobuku*, Naša ognjišta - Župa Klobuk - Općina Ljubuški, Tomislavgrad, 2015., str. 5, 11-12 i *passim*.

136 Na informaciji s terena zahvaljujem dr. sc. Filipu Galoviću s Hrvatskoga katoličkog sveučilišta u Zagrebu.

137 W. BORYŚ, "Serbsko-chorwackie studia leksykalne", str. 126-127.

Šunjka (rilo u psa ili svinje). *Što se tiče vuka, otkada sam se slučajno u mraku s njegovom šunjkom, studenom kao grudom snijega, poljubio...* (M. M., 47). *Šunjka* je u vezi s *njuh*, *njuškati*, i *šunjati*, a znači: 'rilo' u psa, mačke ili kakve druge životinje, govori se u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.¹³⁸ Poznata je i izvedenica, tj. glagol *šunjiti* se, *našunjiti* se.

Tankovijast (vitak, mršav), *tankovijasta je kao Vica* (I. S., 220). Sve-slavska i praslavska riječ u značenju 'vitak', 'mršav'.

Tašoslavac (isprazan, sujetan, tašt), *tašoslavac sebe slavi; pametni se od tog' stidi* (P. B., 24). Tašt je baltoslavenski, sveslavenski i praslavenski pridjev u značenju 1. prazan, pust, 2. isprazan, sujetan. Danas je očuvan izraz *na tašte* ili arhaična sintagma *na šte srce*.¹³⁹ U hrvatskoglagoljskim je tekstovima česta fraza 'za kloniti se tašće slave', npr. u *Naručniku plebanuševu* popularnom priručniku za dušobrižnike, senjskom izdanju iz 1507. g. kad se kaže da je knjigu prevelo više redovnika "i zaistinu nikih meštar i dokturov kih imena ne izriču se za ukloniti se tašće slave".¹⁴⁰ U *Kolunićevu zborniku* iz 1486. godine često se spominje sintagma *taća slava*, tj. to je jedan od smrtnih grijeha o kojem se u ovom rukopisu raspravlja, npr.: *peta rasoha ot' super'bie estb tašća slava, to estb imiti ugod'stvo ot' tašće slave*. Imenica *tašoslavilac* potvrđena je i kod M. Divkovića,¹⁴¹ što potvrđuje da je Bakula poznao Divkovićeve djela. U kanonskim slavenskim rukopisima taj je leksem hapaks, pojavljuje se samo u *Suprasalskom zborniku* u obliku *tøšteslavõja*.¹⁴²

Tilovina (grmolika biljka). *Šezdeset godina nazad kitilo se tilovinom i drugom bujnom gorom* (M. M., 127). Leksem *tilovina* izveden je od praslavske i sveslavske osnove **ty-* što je značilo 'postajati tust', 'pretio', 'debeo', 'gojiti se'. Pridjev *preti*l i *priti*l poznat je na Korčuli u prvotnom značenju 'debeo, tust'. U nekim je krajevima poznat termin *preti*la *nedjelja* i *preti*li *četvrtak* u značenju 'dan kad se ne posti'. Ista je osnova očuvana u imenici *tov* i glagolu *toviti* u značenju 'gojiti' npr. svinje, konje itd. U *Akademijinu rječniku* pod natuknicom

138 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II., str. 531.

139 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III., str. 446.

140 ANICA NAZOR, *Ja slovo znajući govorim... Knjiga o hrvatskoj glagoljici*, Erasmus, Zagreb, 2008., str. 96.

141 V. T. BARBARIĆ i dr., *Besjede fra Matije Divkovića. Studija i transkripcija*, str. 89.

142 *Staroslavjanskij slovar*.

tilovina navodi se da je to 'drvo od tile', a u *Ivekovićevu rječniku* iz 1901. godine spominje se 'drvo tilovo'.¹⁴³ U rječnicima mjesnih govora tilovina se tek uzgred spominje: u *Ričniku zapadnohercegovačkoga govora* kao vrsta nižega drvenastoga raslinja,¹⁴⁴ u *Rječniku imotsko-bekijskoga govora* kao niže raslinje poznato po proljetnome žutom cvatu i jakome mirisu,¹⁴⁵ u *Rječniku govora dalmatinske Zagore i zapadne Hercegovine* kao žuto grmoliko raslinje, ima ga samo po dijelovima Zagore i po Hercegovini. Naziv tilovina za ovaj mediteranski grm zabilježen je u Dalmaciji, na splitskom području, u Zagvozdu i Imotskoj krajini, te u Hercegovini, oko Mostara i Ljubuškoga, Širokoga Brijega, Gruda itd. Za isti se grm upotrebljava i naziv zanovjet ili zanovet, npr. u Popovu polju u Hercegovini i na Pelješcu i Mljetu. Postoji i posebna vrsta tzv. *tilovina zečja* što je druga vrsta grma, lat. *Coronilla emerus*.¹⁴⁶ Osim toga, za tilovinu su očuvani brojni nazivi: obični zanovijet, tila,¹⁴⁷ negnjil, djetelinovo drvo, zlatna kiša, kopitak gorski, kopitica, pucalika, utin (Šulek), žuti bagrem itd. Ista je praslavenska osnova očuvana sve do danas u nekim čakavskim govorima, npr. u Kolanu na otoku Pagu *tilit se* znači 'debljati se'.¹⁴⁸

Tor, torina (ograđena njiva). *Tihaljina rijeka ova s lijevu svoju stranu od Šiljevišta ima uzduž sebe mnogo neobragjenih dočina i zapuštenih torina* (M. M., 441), *Imenom "torina" zove se uprav odavno zapušćena plotom i radnjom duga i široka dočina* (M. M., 444). Imenica torina izvedenica je, od glagola toriti što znači 'gnojiti'. Torina je 'zemlja gdje je bio tor te je natorena'.¹⁴⁹ Leksem je potvrđen u Dalmaciji, Slavoniji i Bosni, a među slavenskim jezicima očuvan je jedino u bugarskome. Tor je izvedenica od trti, koji je postao pastirski termin obor, potvrđen je i toponim na -ić: *torić*, a poznata je izvedenica u Hercegovini *pritorak*. Pastirski je termin izgubio vezu s glagolom *trti* i čini zasebnu leksikografsku porodicu. Tor je kulturna riječ koja se posuđuje,

---

143 *Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, sv. XVIII., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1880.-1976., str. 328.

144 A. KRALJEVIĆ, *Ričnik zapadnohercegovačkoga govora*, str. 367.

145 I. B. ŠAMIJA, *Rječnik imotsko-bekijskoga govora*, str. 374.

146 IVAN ŠUGAR, *Hrvatski biljni imenoslov*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008., str. 712.

147 MATIJA BUČAR, "Tilovina, tila, negnjil, zanovijet...", u: *Pčela. Časopis saveza pčelara Kadulja*, 12, Ljubuški, 2013., str. 12.

148 I. OŠTARIĆ, *Rječnik kolanjskoga govora ili Ričnik mista Kolana na otoku Pagu*, str. 530.

149 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III., str. 484, 512.

tako su je posudili Cincari. U Hercegovini je čest naziv za zemljišnu česticu Torina, npr.: u Smokinjama, a u Ledincu je poznat toponim Hercegov tor.

Ukovi (hukovi). *Društvo, i društveni razgovori, jesu jedno sjajno ogledalo, u komu mi druge, a drugi nas ogledaju: čuvaj dakle da se tamo nebi povidili koji god ukovi tvoga nosenja* (P. B., 17), *ukove* (P. B., 43), *osim ostali ukova* (P. B., 87). Leksem je danas posve arhaičan, tj. pripada pasivnom leksiku a znači slabo mjesto, ranjiva točka, nedostatak, mana. Slično je zabilježeno i u Hercegovini tj. *babini zajmenici*, ili *Grgurovi ukovi*, loše vrijeme početkom ožujka.¹⁵⁰ Legendu o *Grgurovim ukovima* zapisao je Martin Mikulić u pripovijesti *Vitinski lovac*:

Kakve su to skamenjene ovce i čobanica, pomagaj Antase? - upitam ja.

- Zar su ti nepoznati babini zajmenici i Grgurevi hukovi? - odvrati on.

- Jesu mi poznati, kao zlo vrijeme, oluje, vihori i ništa više - odsjekoh mu.

- E, pa dobro, dok se ugor ispeče - Antas će - mogu ti pripovjediti, kako se je zgodilo po pričanju naših ljudi. "Veljača, kozja derača. O sv. Mati, na jesenu bati. Lažak laže, snijegom maže, ispod snijega travu kaže. O sv. Grguru, ptica vije o gnjezduru".

Bila ovamo u homadiji, pobro si mi moj, nekakova obijesna baba čobanica s velikim krdom bješnje marve, te kad vidjela, da je veljača svršila svoje dane, napela nos, da ide u planinu i u velike joj prkosila: "Ne bojim se ja tebe veljkoza veljo! U mene su ovni petaci, jarci devetaci, janjci trkavci, kozličići vekavci, teličići bekavci, junci bukavci". Sprtiv pođe u Vran planinu. Kad vidila Veljača babin bijes, zajme u Laška tri dana, stigne babu na Midenoj, pa vjetrom, susnježicom, krupom, ledom, snijegom udari sprijeda Grgurovi hukovi, prikupi straga Veljo, davrana šuko, jakara bako! Okupi! okupi! Ne dala se životna marva, drečila se i hrvala žilava baba puna tri dana, dok jednom s glavom u stäpu ne svršila, zamrzla se i skamenila sa starom zajedno! I danas je ondi! (M. M. 113).¹⁵¹

Užba (uštap). *Mnogi se tuže da im se o mijeni i užbi nešto muća u glavi i lize uz povor* (M. M., 60). Praslavenski korijen, s prijevornim stupnjem *šbtp- *uštap*, (odatile *uštapit se*). Praslavenski je postverbal od *uštbpnoṭi. Jagić smatra da je postverbal ženskoga roda *užba* što je poznato u Lici i Vrbniku isto što *uštap*. Prefiks *u* ima u toj složenici

¹⁵⁰ Isto, str. 574.

¹⁵¹ Vidi: A. KRALJEVIĆ, "Grgurovi ukovi", u: *Ričnik zapadnohercegovačkoga govora*, str. 9.

negativno značenje, tj. što nije otkinuto, što je potpuno.¹⁵² I u drugim čakavskim govorima potvrđen je leksem užba, npr. na otoku Pagu u Kolanu,¹⁵³ i u Kukljici na otoku Ugljanu.¹⁵⁴

Važgavati (zapaliti), *ma ja nevidim tolikog razloga da se odviše važgavaju* (P. B., 275). Staroslavenski vьžgati, u značenju 'užgati' 'zapaliti', očuvano i u najstarijim hrvatskoglagoljskim rukopisima, npr.: *iže priběgli běhu v' grad' mondimь požrěti i važgati tam'ěni* - *Brevijar Vida Omišljanina* 410d.¹⁵⁵ U staroslavenskim kanonskim tekstovima glagol vьžgati je u istom značenju potvrđen tri puta: u *Zografskom* i *Marijinskom evanđelju* i *Suprasaljskom zborniku*.¹⁵⁶

Variti (kuhati), *kotlušu u kojoj za muku, kad mi raspukne lonac ili se zemljana kotluša provali, varim mlijeko* (M. M., 41), *a u nožici omotana u varenu gubinu dva mletačka žutaka* (M. M., 70). Riječ je nastala od baltoslavenskoga, sveslavenskoga i praslavenskoga glagola *vreti* od čega su izvedenice *varnjača* i *varenika*.¹⁵⁷ U mjesnim hercegovačkim govorima potvrđene su i varijante *obariti*, *svariti* i *provariti*. U hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku očuvano je osam glagola od te osnove: *variti*, *obariti*, *vivariti*, *svariti*, *posvariti*, *razvariti*, *izvariti*, *vzvariti se*.¹⁵⁸

Varenika (prokuhano svježe mlijeko). *U mislima je vidio na komaštrima bronzvir pun kaše, a u kotlu varenike* (I. S., 67). Imenica izvedena od glagola *variti* u značenju 'prokuhano svježe mlijeko'.

Varićak, (posuda, mjera za žito). *Bolje se je na dno njive zdogovoriti, nego na guvnu jedan drugom varićak o glavu razbiati* (P. B., 53). Posuda za žito izdubljena u drvetu s pričvršćenim dnom, mjera za žito.¹⁵⁹

Varovati (čuvati, paziti), *varovana začetja, a da i nauci na varovana začetja naslonjeni, nemogu zdobriti* (P. B., 229). U hrvatskoglagolj-

---

152 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III., str. 415.

153 I. OŠTARIĆ, *Rječnik kolanjskoga govora ili Ričnik mista Kolana na otoku Pagu*, str. 562.

154 T. MARIČIĆ KUKLIČANIN, *Rječnik govora mjesta Kukljica na otoku Ugljanu*, str. 327.

155 *Rječnik Cjhr*, II., str. 91.

156 *Staroslavjanski slovar*'.

157 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III., str. 622-623.

158 S. GADŽIJEVA, *Građa za morfološki rječnik glagola hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika u Staroslavenskom institutu u Zagrebu* (rukopis), u pripremi.

159 A. KRALJEVIĆ, *Ričnik zapadnohercegovačkoga govora*.

skim rukopisima leksem varovati znači 'čuvati', 'paziti', potvrđen je od 14. stoljeća, npr.: *varui se ot gizde - Regula sv. Benedikta* (14. st.) 42a, *varuite se da sr(ōd)ca vaša ne budutъ poražena - Regula sv. Benedikta* 26a itd.¹⁶⁰ Ovaj se izraz može ubrojiti u leksički sloj nabožne tematike "...koji se može pratiti od početaka naše pismenosti preko razvijene srednjovjekovne književnosti pisane starohrvatskim jezikom pa do franjevačke bosansko-hercegovačke književnosti 17. i 18. stoljeća."¹⁶¹

Veruge (lanac, okov). *Koje mu drago stanje da te je dopalo na ovom svitu, ono ima svoje dužnosti, i jesu kano nekoje veruge, koje te vežu za ono što si* (P. B., 36, 315). *Verugati, dok su ovako, sad ovo, sad ono, ljudi donekle nehajno verugali, oču se iza kućarka nekakov bahat* (M. M., 75), *veruga, a davno se "veruga pravde" u nebo povratila* (M. M., 53). Staroslavenski veriga, uz veruga slovenski, bugarski i ruski kulturni je termin koji se posuđuje iz jednoga jezika u drugi u značenju 'lanac', 'komoštre'.¹⁶²

Viganj (kovačko ognjište), *gdi je prilika, da jedno dite prijane za neki zانات, način, i stanje, ako nikad nikako neprikućimu se? Na priliku, za učenje knjiga koje nigda ni knjiga ni učitelja nije vidio? Za kovačilik, koje nigda ni u viganj nije ulizlo?* (P. B., 74). Viganj može značiti nakovanj ili kovačnica. Leksem je najvjerojatnije praslavenskoga porijekla, poznat i u drugim slavenskim jezicima, slovenskom, slovačkom i češkom.¹⁶³

Zahman, zaman (uzalud), *zahman sve, neman uguši, obori* (M. M., 57). Prilog složen od prijedloga za i od *hman*. Potvrđen je u slovenskom, *zavman* i u češkom. U kajkavskom *hmanjica* (= grijeh, pogreška), a povezano je s korijenom *obmana*, pa je prema tome slavenska osnova.¹⁶⁴ To potvrđuju i hrvatskoglagoljski rukopisi u kojima je to čest leksem, npr.: *v'zgovoriše na me ezikomъ lastivim' i sl(o)vesi ne navistnimi obidoše me i rvaše me zamanъ - Pariški zbornik 97v, ako ne g(ospod)ъ sъzījety domu zamanъ tudiše se ki zījuty ego - Pariški zbornik 113v* itd.

160 Rječnik Hcj, I., str. 271.

161 V. T. BARBARIĆ i dr., *Besjede fra Matije Divkovića. Studija i transkripcija*, str. 81.

162 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III., str. 578.

163 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III., str. 587; A. KRALJEVIĆ, *Ričnik zapadnohercegovačkoga govora*.

164 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III., str. 641.

Želud (žir). *Dok je krmčina pred kućom hrskala i žvakala želude* (M. M., 138). Sveslavenska je i praslavenska osnova poznata u gradišćansko-hrvatskom i u kajkavskom i čakavskom u značenju 'žir'.¹⁶⁵

4. Zaključak

U radu su analizirani arhaizmi na leksičkoj razini u zapadnoštokavskim hercegovačkim govorima, ponajprije onima iz okolice Širokogoga Brijega i Gruda. Analiza je provedena na temelju djela hercegovačkih pisaca, fra P. Bakule, fra M. Mikulića i I. Sopte, kao i građe s terena. U uvodnom se dijelu govori o zanimljivostima odabranih govora na leksičkoj razini:

1. o leksemima koji su ovdje očuvani, a nema ih u hrvatskom standardnom jeziku: *bušlja*, *gogoćat*, *kamenica*, *lidat*, *lišnjak*, *manjarina*, *mećaja*, *misari*, *mrtouzice*, *naporuči*, *naoposum*, *navrvit*, *nosno*, *otamine*, *ovrst*, *pređa*, *priportat*, *prizida*, *prvotelka*, *raspričit se*, *razoputit*, *razrogatit se*, *smuculja*, *s večerine*, *svrtloga*, *varenika*, *veljat*, *vrcon*, *vrći*, *vrižba*, *vrndža*, *vrndžat*, *zanedat se*, *vrnjiža*, *zarukovetat*, *zvizdan* itd. Često se razlikuju prefiksi u zapadnoštokavskom i standardnomu jeziku: *po-vadit* umj. *izvaditi*, *ustavit* umj. *zaustaviti*, *pomest se* umj. *smesti se* itd.;

2. o onima koji se razlikuju od standardnoga jezika: *barkati* umj. *dirati*, *gora* umj. *šuma*, *grad* umj. *tuča*, *grajat* umj. *vikati*, *jamit*, umj. 'uzeti', *kaćun* umj. *šafiran*, *kozle* umj. *jare*, *krećat* umj. *dirati*, *krme* umj. *svinja*, *latit* umj. *uzeti nešto nabrzinu*, 'zgrabiti', *ledina* umj. *livada*, *lug* umj. *pepeo*, *mećat* umj. *stavljati*, *migat*, umj. *micati se*, *mudlat* umj. *komplirirati*, *navala* umj. *gužva*, *navrvit* umj. *naići*, *nazebst* umj. *prehladiti se*,¹⁶⁶ *naružit* umj. *osramotiti*, *nožice* umj. *škare*, *obabit se* umj. *poroditi se*, *osoj* umj. *sjeverna strana*, *hladovina*, *pića* umj. *stočna hrana*, *krma*, *plašilo* umj. *strašilo*, *plemkast* umj. *zgodan lijep*, *plemiti se* umj. *praviti se važan i sl.*, *pleska* umj. *šamar*, *polenut* umj. *zagrcnuti se*, *zaletiti se* (za hranu), *postav* umj. *platno*, *potetulat* umj. *spotaknuti se*, *praćetat se* umj. *svađati se*, *prepirati se*, *prama* umj. *prema*, *prančijok*, umj. *sunčana strana*, *praska* umj. *breskva*, *prenut* umj. *probuditi*,¹⁶⁷ *prijatno* umj.

165 G. NEWEKLOWSKY, "Lexikalische Übereinstimmungen im Nordwestlichen Südslawischen", str. 200; P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III., str. 675.

166 I u ruskom je jeziku očuvana ista osnova u glagolima *zjabnut*, *ozjabnut*, *prozjabnut* s istim značenjem kao u hrvatskim govorima, tj. 'smrznuti se'.

167 I u ruskom je očuvan glagol istog korijena, tj. *vosprjenut'* u značenju 'živnuti', 'postati živahan'.

dobar tek, *pripast* umj. uplašiti, *pripelit* umj. preporučiti, savjetovati i sl., *pripovidat* umj. pričati, *prisoj* umj. sunčana strana, *raskrivit* umj. rasplakati se, *skoturat* umj. 'pasti nizbrdo', *skudit* umj. oklevetati, ogo-varati, kritizirati, *smest se, pomest se* umj. zabuniti se, *soparno* umj. ne-masno, *sorit* umj. srušiti, *sosve* umj. skroz, posve, *spuž, spužalina* umj. puž, pužalina, *studeno* umj. hladno, *svarit* umj. skuhati, *šetka* umj. li-sica, *težak* umj. poljoprivrednik, *trapat* umj. nezgrapno hodati, *trapav* umj. šlampast, *tribit* umj. čistiti npr. povrće, *turit* umj. gurnuti (nešto zametnuti, sakriti), *ujam, ujat se* umj. uzeti, oduzeti, i zamjeriti se, *vrć* umj. staviti,¹⁶⁸ *metnuti, utrnut* umj. ugasiti, *varit* umj. kuhati, *vas* umj. sav, *vazda* umj. uvijek, *vratat, svratat* umj. juriti kao bez glave, na vrat na nos, *vrilo* umj. izvor, *zaviljat* umj. baciti, *upitan* umj. ljubazan, raz-govorljiv, *zova / zovina* umj. bazga, *zaporavit, zaporavan* umj. zauzet, pun, *želud* umj. žir itd.;

3. o zajedničkom čakavsko štokavskom sloju: *balega/galebina, bu-njište, česan, diljati, divenica, draga, drčina, čevulja, dažd, dažditi, gamizati* (> *gřmizati*), *gospoja, grem, jopet, jakrep, mejaš, mejašnici, misto* (= umjesto), *prenuti, praska, prama, prisoj, ujam, najam, ujat se, jamit, pranciok, predat* (= plašiti se, strahovati), *pržina, satrat, za-trat, natrat, soriti, grem* 'idem', *jamit* 'uzeti', *kozle* 'jare', *kolobuk* 'šešir', *tovar* 'magarac', *tust* 'debeo', *ufat se* 'nadati se' *prenut* 'probuditi' itd.

Rad je koncipiran na sljedeći način: za pojedine se lekseme navodi primjer iz spomenutih djela ako je potvrđen, zatim značenje i etimo-logija, a katkad i primjer iz hrvatskoglagoljskih rukopisa.

Zaključeno je da i zapadnoštokavski ikavski govori čuvaju značajan sloj leksičkih arhaizama, slično kao i čakavski i kajkavski što ukazuje na njihovo zajedničko ishodište, npr.: *brašenica, broć, brstina, dižva, galebina, glavnja, glib, gnjat, grotulja, grudina, gubica, guvno, izba, jagnjilo, jamuža, kladati, klijet* (*isklitati*), *kočak, kotluša, krčevina, la-pat, lisa, lopar, lug, ljut, mlaćenica, nadvor, naoposum, napokonj, otsele* (*dosele*), *plašilo, plazati, pleska, pošivača, potina, praljok, praz, prisnac, pritorak, prostorina, pojata, pranciok, pržina, pudar, ravulje, rivina, rovanj, ruta, rutine, soja, soparno, strunjavica, strževina, šilj, šklopac, taštoslavac, tilovina, tor, užba, variti, varenika, zaman, želud* itd.

168 Glagol istoga korijena očuvan je i u ruskom, ali ne ubraja se u svakodnevni jezik, nego u viši stil: *vvergnut'*, *vvergat'*, *povergnut'*.

Popis spomenutih hrvatskologoljskih rukopisa

BrVb₁ - *1. vrbnički brevijar*, 13.-14. st., Vrbnik, Župni ured.

BrVat₅ - *5. vatikanski brevijar*, sredina 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg illir. 5*.

BrVO - *Brevijar Vida Omišljanina*, 1396. god., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 3*.

BrPm - *Pašmanski brevijar*, druga polovica 14. st. i 15. st., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sign. *III b 10*.

BrVat₁₉ - *19. vatikanski brevijar*, 1465. god., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Vat. Slav. 19*.

BrLab₁ - *Ljubljanski brevijar*, kraj 14. st., Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, sign. *Ms 161*.

BrN₂ - *2. novljanski brevijar*, 1495. god., Novi Vinodolski, Župni ured.

CPar - *Pariški zbornik*, 1375. god., Pariz, Bibliothèque Nationale, sign. *Slave 73*.

CPet - *Petrisov zbornik*, 1468. god., Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, sign. *R 4001*.

CKol - *Kolunićev zbornik*, 1486. god., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *III a 51*.

COxf - *Oxfordski zbornik*, 15. st., Oxford, Bodleian Library, sign. *Ms. Canon. Lit. 414*.

MVat₄ - *4. vatikanski misal*, najstariji hrvatskologoljski misal s početka 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. illir. 4*.

MNov - *Novakov misal*, 1368. god., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 8*.

MRoč - *Ročki misal*, 1420. god., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav 4*.

PsLob - *Lobkovicov psaltir*, 1359. god., Prag, Státní knihovna (Lobkovicová knihovna), sign. *XXIII G 67*.

Razno

Miscellaneous

Sv. Petar na Zavali između romanike i gotike - o poticaju za nedavno sagledavanje mogućega vremena gradnje crkve

MARINKO TOMASOVIĆ
Gradski muzej Makarska
Makarska City Museum
E-mail: marinko.tomasovic1@gmail.com

Sažetak

Osvrtom na objavu revizijskih istraživanja lokaliteta s crkvom sv. Petra u Zavali (Ravno) upućuje se na nezadovoljavajući pristup u valoriziranju prethodnih radova. U tom pogledu upozoreno je i na nepoželjne postupke, neprovjereno preuzimanje tvrdnje drugog autora i, što je izgledno, svjesnim nerefiranjem tuđega rada prilikom iznošenja zaključka o mogućnosti za kasniju gradnju crkve.

Ključne riječi: crkva sv. Petra na Zavali; bibliografija o Zavali; pleterna skulptura; gotički sloj crkava.

St. Peter in Zavala between Romanesque and Gothic - about the initiative for recent observation of the possible church construction time period

Summary

Publishing of the revision research of the site with St. Peter's Church in Zavala (Ravno) has not valorised previous papers in a satisfactory manner. Reminder of many earlier reviews of St. Peter's Church was missing. The claim which was not directed to this construction was taken over unverified. Considering the early phase of the site as the early Middle Ages is chronologically unconvincing, because there are solid leads for the late antique phase. The author did not refer to the paper which points to the same conclusion regarding the possible late dating of St. Peter's Church, within the Gothic period, which is reflected in terms of construction and floor plan with rectangular apse.

Keywords: St. Peter's Church in Zavala; Zavala bibliography; wicker sculpture; Gothic layer of churches.

Objava rezultata revizijskih arheoloških istraživanja (2016.-2018.) na lokalitetu crkve sv. Petra u Zavali kod Ravnog, koje je predočila voditeljica Snježana Vasilj, jedan je od iščekivanijih tekstova usmjerenih nekom hercegovačkom, značajem i još širem spomeničkom kompleksu.¹ Kamena plastika s lokaliteta, prepoznatljiva u svom stilskom izrazu predromanike i kao takva višekratno razmatrana od arheologa i povjesničara umjetnosti, već zarana predstavlja zaštitni, "opće prihvaćeni" vizualni znak jednoga razdoblja srednjega vijeka. U njemu se Zavala oslonila na neposredno obalno područje, konkretno dubrovačko likovno, ili točnije, njegovo klesarsko-radioničko izvorište. Stoga je razumljivo što je autorica u uvodnoj bilješci, u pogledu kronološkoga pregleda onih radova u kojima je makar i nevelikim osvrtom zastupljen fenomen lokaliteta Zavala, citirala i datu stranicu *Kolijevke* Ljube Karamana. Ipak, dojam je kako je to učinila odveć "faktografski", ne uspijevajući uopće navijestiti značenje usput-

---

1 SNJEŽANA VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali, Općina Ravno. Revizija istraživanja iz 1957. godine", u: *Hercegovina*, 4, serija 3, Mostar - Zagreb, 2018., str. 49-86.

na osvrtu velikoga hrvatskog povjesničara umjetnosti i arheologa.² Karaman je konstatacijom "Pleterni fragmenti iz crkve sv. Petra u Zavali u Hercegovini, nedaleko Stona kod Dubrovnika, spadaju skupini skulptura dubrovačke okolice" uveo Zavalu, konkretno njezinu pleternu skulpturu, u sustav južnoobalne (južnohrvatske) umjetnosti, definirajući je kao njezinu sastavnicu.³ Između njegove postavke i vremenski nama puno bliže, a zapravo iste i tek nešto šire definicije "(...) identični predlošci prema kojima je izrađivana predromanička skulptura i arhitektonska plastika što su njima bile opremljene sakralne građevne na Koločepu i Dubrovniku, Kotoru i Zavali, pružaju širi uvid u radionički krug južnodalmatinske provenijencije (...)" dubrovačkog arheologa Ivica Žile,⁴ upućena u područnu problematiku ranosrednjovjekovne plastike, stoji niz stručnih i znanstvenih radova koji su se, usredotočenije ili barem usputno, doticali lokaliteta u Zavali i njegovih materijalnih ostataka. Ove sam, poglavito u tumačenju arhitekture crkve sv. Petra, ali i po pitanju naravi kronološkoga i kulturološkoga sagledavanja lokaliteta, prije deset godina razmotrio u cjelokupnosti prethodnih objava.⁵ Upadljivo je što ovaj iscrpni osvrt na srednjovjekovlje Zavale S. Vasilj uopće nije citirala, unatoč tomu što je objavljen u nezaobilaznu i opsežnu zborniku uglednog izdavača, Instituta za hrvatsku povijest u Zagrebu. Osobito je indikativno što je u njemu po prvi put iznijeto jedno zapažanje u pogledu arhitektonskoga i vremenskoga sloja crkve sv. Petra, a koje u vidu slična zaključka nalazimo i u stručnom osvrtu S. Vasilj o revizijskim istraživanjima lokaliteta. O tome će, što je i osnovni povod za ovaj osvrt, biti riječi nakon još nekih primjedbi u vezi autoričina konzultiranja ili citiranja literature. Navođenje literature u bilješci S. Vasilj, kojom se namjeravalo podsjetiti ili upozoriti na bibliografiju radova o lokalitetu, upućuje naoko na cjelokupnost, dočim se nije izričito navelo kako predstavljaju tek dio "važnijih" radova. Uz to, ponovni

---

2 S. VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali", str. 51, bilj. 2.

3 LJUBO KARAMAN, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1930., str. 118.

4 IVICA ŽILE, *Predromaničko crkveno graditeljstvo otoka Koločepa*, Matica hrvatska, Dubrovnik, 2003., str. 127.

5 MARINKO TOMASOVIĆ, "Crkvena arhitektura Huma - od kasnoantičke tradicije do srednjovjekovnih načela (Neka problemska sagledavanja gradnji u srednjem vijeku)", u: IVICA LUČIĆ (prir.), *Hum i Hercegovina kroz povijest*, I., Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa u Mostaru 5.-6. studenoga 2009., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 166-173.

osvrtno na značajan lokalitet, iako tek pisan kao stručno izvješće, ne bi trebao sadržavati tek brzopleto navedene bibliografske jedinice bez minimuma njihova kritičkog sagledavanja. Dakle, autorica ničim nije upozorila kako je bibliografski "niz" kojega donosi u bilješci tek djelomičan. I ovdje je "propustila priliku" da upućivanjem na moj rad najlakše usmjeri pozornost na sveukupnost bibliografije o lokalitetu i na nju se kritički osvrne. Moglo se je tako podsjetiti, makar neizravno, kako su se kompleksom ili klesarskim ostacima na Zavali pozabavili i drugi priznati autori čije osvrte nije navela (J. Kovačević, N. Miletić, P. Anđelić, T. Glavaš, I. Žile, V. Jovanović, T. Marasović). Nadalje, nije jasno zbog čega je S. Vasilj u spornoj bilješci istaknula, kao prilog poznavanju zavalskoga kompleksa i bibliografsku jedinicu hrvatskoga povjesničara umjetnosti Tomislava Marasovića, pisca brojnih radova i knjiga o ranosrednjovjekovnoj umjetnosti Dalmacije.⁶ Citirani Marasovićev rad *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji* uopće ne spominje crkvu sv. Petra na Zavali, uostalom ni preostali radovi drugih autora u istom izdanju (V. Gvozdanović, S. Sekulić-Gvozdanović, A. Mohorovičić). Uz to, pozivanje na Marasovićev rad autorica je popratila i oznakama datih stranica te ilustrativnog materijala kojima se ovaj pisac tobože osvrnuo na Zavalu. Konzultiraju li se pak stranice Marasovićeva rada razvidno je kako se prvom oznakom (broj stranice i slike) usmjerava pozornost crkvi sv. Jurja u Splitu, dok su preostale nepostojeće u radu te kao takve i ne mogu ništa označavati. Što je uzrok takvu netočnom citiranju? Odgovor se može pronaći u bilješci Milijane Okilj, autorice knjige o manastiru Zavala, gdje se u posve drugom kontekstu poziva na spomenuti rad T. Marasovića.⁷ Na tom mjestu M. Okilj upućuje na primjere obalne arhitekture koji bi (debljinom zidova) bili slični kasnijoj crkvi pravoslavnoga manastira u Zavali, a ne ostacima nedaleke crkve sv. Petra. Neovisno o, možda, preuopćenom karakteru takva povezivanja bilješkom se jasno upućuje na primjere obalne arhitekture iz Marasovićeva rada. Pak, S. Vasilj prekraja njezinu bilješku te oznaku za stranicu predstavlja kao broj ilustracije.⁸ Također, ponavlja omašku M. Okilj kojom se izdanje

---

6 S. VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali", str. 51, bilj. 2.

7 MILIJANA OKILJ, *Manastir Zavala* (ćirilica), Besjeda - Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa Republike Srpske, Banja Luka, 2010., str. 57, bilj. 87.

8 S. VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali", str. 51, bilj. 2. Navodi drugo izdanje knjige M. Okilj iz 2015. Prema dopisu M. Okilj autoru ovoga rada (4. II.

s objavljenim radom T. Marasovića, *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture* (Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Kabinetski za urbanizam i arhitekturu - Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu - Centar za arhitekturu i urbanizam u Splitu, Split, 1978.), pisalo Prilozi istraživanja... (istaknuo: M.T.). Štoviše, osim što S. Vasilj ponavlja netočnu genitivnu riječ naslova izdanja umeće i dativ *starohrvatskoj*. I ovim postaje razvidno da, za razliku od M. Okilj, nije konzultirala citirani rad T. Marasovića, nego je bezrazložno (i netočno) tek prepisala navod iz tuđe bilješke, ne znajući konkretno na što se ona odnosi.

Inače, u kasnijim reinterpetacijama morfološke klasifikacije srednjovjekovne arhitekture na Jadranskoj obali T. Marasović ipak se dotakao Zavale i crkve sv. Petra. Učinio je to prvi put u opsežnu korpusu predromaničke arhitekture, kada u popisu titular crkava navodi i onu sv. Petra, datirajući je u 11. st.⁹ Pri tome se nigdje drugdje na stranicama svoga opsežna djela nije osvrnuo na zavalsku crkvu. Možemo pretpostaviti da je dataciju crkve odmjerio kronološkom ocjenom kamene plastike s lokaliteta, iznijete u radovima autora koje navodi isključivo u iscrpnom popisu literature na kraju knjige (M. Jurković, N. Miletić). U tom slučaju valja konstatirati da Marasović s pravom nije prihvatio datiranje crkve sv. Petra na Zavali u drugu polovicu 12. st., kako je to postavio M. Vego,¹⁰ iako je i njegov rad uključio u popis literature. Pak, opsežniji osvrt na lokalitet i crkvu sv. Petra na Zavali donosi T. Marasović u zaključnoj knjizi korpusa ranosrednjovjekovne arhitekture. Crkvu kartira kao ranosrednjovjekovnu, te je elaboriranjem arhitekture i plastike ponovo datira u 11. st.¹¹ Zanimljivo je

---

2021.) sadržaj bilješke u kojoj navodi rad T. Marasovića u ovom je izdanju ostao isti, a izmijenjena je tek njezina brojčana oznaka (bilj. 88) i paginacija (str. 60).

- 9 TOMISLAV MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 1. Rasprava*, Književni krug Split - Biblioteka Knjiga Mediterana - Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Monumenta Medii aevi Croatiae - Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu - Acta architectonica, Split - Zagreb, 2008., str. 173.
- 10 MARKO VEGO, "Arheološko iskopavanje u Zavali", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s. (Arheologija), XIV., Sarajevo, 1959., str. 179-201.
- 11 TOMISLAV MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 4. Korpus arhitekture: južna Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora*, Književni krug Split - Biblioteka Knjiga Mediterana - Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Monumenta Medii aevi Croatiae - Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu - Acta architectonica, Split -

što u unutarnjem popisu literature, unutar poglavlja *Bosna i Hercegovina*, navodi spomenuti rad o crkvenoj arhitekturi Huma.¹² Međutim, ne poziva se izravno na njega kod datiranja arhitekture zaval-skoga sv. Petra, niti dataciju iznosi kao moguću opciju. U radu sam, u pogledu arhitektonskoga tipa jednobrodne crkve s pravokutnom apsidom, koji je slijedio podrobnu analizu dotadašnjeg elaboriranja datacije ranije plastike i neutemeljenih zaključaka M. Vege o gradnji zavalске crkve sv. Petra u drugoj polovici 12. st., konstatirao: "Tip jednobrodne crkve u Zavali s izduženom pravokutnom apsidom, u biti, nije posve osjetljiv za datiranje. Oslanjajući se na zidanje pravilnijim kamenom, uvriježenim za gradnje romaničke i kasnije crkvene arhitekture, dopustila bi se i mogućnost temeljite pregradnje čak i u prijelaznim oblicima romaničko-gotičkog stila. Na njega bi upućivao i tlocrt karakterističan za arhitekturu franjevačkih crkava, posebno zato što je ovaj tijekom polovice XIV. st. ostvaren u monumentalnoj gradnji samostanske crkve u Stonu, a krajem stoljeća i u još bližem Slanom. Uostalom, čitav sloj gradskih i seoskih crkava s kraja XIV. i XV. st. na južnoobalnome dijelu, kao i cjelokupnom uzmorju, naše obale sadrži prepoznatljivi pravokutni oblik apsida."¹³

Pređočena definicija zavalске crkve sv. Petra upućuje na gotičku gradnju, pri čemu je i prva u zalaganju za takvo stilsko rješenje.¹⁴ Pak, S. Vasilj ne poziva se na ovu definiciju kada veli: "Iako se čini da rezultati pređočenih istraživanja ne pružaju dovoljno argumenata crkvu sv. Petra promatrati izvan vremena rane romanike kako se do sada preferiralo, stanje na terenu u izvjesnoj mjeri to demantira. Naime, tlocrt crkve, pravokutna apsida, njezina veličina i način gradnje,

---

Zagreb, 2013., str. 294, 328-330. Podudarno Marasovićevu sagledavanju i u istovremenu osvrtu A. Zirduma, i ovom kojega ne spominje S. Vasilj, govori se o arhitekturi crkve iz 11. st., pri čemu je kamena plastika ponovo značila temeljni oslonac za takvu dataciju: ANDRIJA ZIRDUM, "Dopunjena karta srednjovjekovnih crkava u BiH do 1463. godine", u: *Bosna franciscana*, XXI./39, Sarajevo, 2013., str. 168.

12 T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*. 4. Korpus arhitekture, str. 296.

13 M. TOMASOVIĆ, "Crkvena arhitektura Huma", str. 171, s pozivanjem na literaturu u pogledu karakterističnih primjera, uključujući i stonsku katedralnu crkvu sv. Vlahe.

14 Zaključak prethodnih tumačenja po kojima je crkva sv. Petra na Zavali vjerojatno podignuta u XI. st. daje: T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*. 4. Korpus arhitekture, str. 330. Tom prilikom uopće se ne spominje mogućnost kasnije gradnje.

dopuštaju razmišljati da se, iako svjesni kako mnoge analize tek treba napraviti, ovdje radi o nešto mlađem sakralnom objektu kasnoga 13. ili ranoga 14. st."¹⁵

Radi li se u ovom slučaju o nezavisnom zaključku ili "preuzimanju" tuđe tvrdnje? U prilog prvoj mogućnosti tek bi naoko potpomogli istraženi i pobliže nedatirani ukopi na lokalitetu. Ipak, grobljanski sloj i ne mora biti sukladan vremenu izgradnje jednoga crkvenog objekta, što autorica i nije pokušala elaborirati. Uz to, mogućnost gradnje crkve sv. Petra kao gotičkog objekta nije ni najuspornije razmotrila u sagledavanju kasnijega sloja jednobrodnog arhitektonskog tipa na širem obalnom i zaleđnom prostoru. Isto je prethodno, s uviđom u literaturu, vrlo iscrpno učinjeno upravo za široko područje Huma, a dijelom i Bosne, neovisno o stanju gradnje.¹⁶

S druge strane, sudeći prema sadržaju spomenute bilješke kojom je namjeravala predočiti zaokupljenost lokalitetom na Zavali,¹⁷ razvidno je kako autorica poseže i za netočnim, "posrednim" citiranjem spomenutoga rada T. Marasovića. Njega, ponovimo, očito nije imala "na koljenima", barem ne u trenutku pisanja teksta. Stoga i nije znala kako rad uopće ne spominje zavalsku crkvu sv. Petra. Takav postupak preuzimanja tuđe bilješke sugerira i sličan postupak u pogledu ideje o kasnijoj gradnji crkve, dakako, sada necitiranjem rada u kojemu je takva misao prvi puta i iznijeta.

U jednom stručnom radu, kako je ocijenjen prilog S. Vasilj, navedene zamjerke ne bi trebalo uzeti kao prezahtjevne, nipošto kao "cjepidlačenja", jer i druge tvrdnje autorice iskazuju neuvjerljivost, nedorečenost i preuopćenost.¹⁸ Naposljetku, za jedan znanstveni pristup čak

15 S. VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali", str. 62.

16 M. TOMASOVIĆ, "Crkvena arhitektura Huma", str. 173-188; MARINKO TOMASOVIĆ, "Gotička umjetnost u Primorju, Gorskoj župi i Radobilji u vremenu hercega Stjepana Vukčića Kosače", u: *Hercegovina*, 3, serija 3, Mostar - Zagreb, 2017., str. 274-287.

17 S. VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali", str. 51, bilj. 2.

18 Autorica olako prelazi preko pojave trolisne (troapsidalne) gradnje, čiji su ostatci nađeni ispod crkve sv. Petke, dok je s druge strane toliko prostora posvetila deskripciji grobova bez pokretnih nalaza. Ovu pod upitnikom uzima za predromaničku crkvu iz 9. st.: S. VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali", str. 67, sl. 16. Na žalost, nije priložila tlocrtni crtež zatečena stanja, nego fotografiju kojom se teže razaznaje oblik gradnje, navodno s predvorjem. Upadljivo je što niti najuspornije ne razmatra mogućnost kako se ovdje radi o ranokršćanskoj gradnji. Naime, sličan troapsidalni tip poznat je u primjeru

je i irelevantan odgovor na pitanje je li izostanak pozivanja na ključnu bibliografsku jedinicu o crkvenoj arhitekturi Huma u trenutku iznošenja istoga zaključka zadire u pojmove neetičkoga postupka, preuzimanjem tuđe tvrdnje ili misli njezinim nenavođenjem, ili se radi o pukom nepoznavanju prethodnih radova iz okvira područja kojim se autorica bavi.

---

crkve u Cimu (Mostar) iz 5.-6. st., a i na udaljenijem Založju kod Bihaća s datacijom u drugu polovicu 5. st.: ĐURO BASLER, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Biblioteka kulturno nasljeđe, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1972., str. 75-76, sl. 61, 122-125, sl. 131. Tek najusputnije spomenuti nalazi keramike u izvješću S. Vasilj nisu pojašnjeni u pogledu vremena izradbe. Ne sugerira se datacija donjega dijela posude iz jednoga groba, a osobito nalaza "nešto fragmenata keramike" uz drugi grob: S. VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali", str. 71. Upadljiva je tvrdnja o nalazima "dosta fragmenata pokrovnog crijepa" na prostoru crkve sv. Petra, na kojima su ukrasni plitki žlijebovi načinjeni prstom: S. VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali", str. 56, T. IX, 2. Preko fotografije teško je sa sigurnošću reći o kojoj se to keramičkoj vrsti radi, iako ukrašavanje upućuje na, prostorno iznimno učestale, kasnoantičke tegule. Autorica uopće i ne pokušava datirati ovu vrstu, dakako, ukoliko ne pomišlja na dugotrajno postantičko vrijeme zalaganjem za mogućnost njezine izradbe u radionicama Dubrovačke Republike!? Naposljetku, nesigurnost (?) u determiniranju nalaza osobito je iskazana u pogledu nađena natpisa - spolije u grobu. Autorica tek upozorava kako će natpis "biti predmetom opsežnih analiza", a do tada će znatizeljnici valjda isključivo preko objavljene fotografije otkrivati kako se radi o latinskom, najvjerojatnije rimskom natpisu: S. VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali", str. 70, T. VII.

Zaključimo, najusputnija upozorenja S. Vasilj o trolisnoj crkvi, keramici, pokrovnim tegulama (i tobože njihovoj dubrovačkoj izradbi, što bi prije upućivalo na umjetničke radionice, a ne na proizvodnju grube utilitarne keramičke vrste izrađivane u velikim količinama diljem mediteranskoga pojasa), kao i samom natpisu, iznijeta su onako "reda radi", te ničim i nisu dovedena u vezu s vrlo izglednom kasnoantičkom fazom lokaliteta Crkvina u Zavali.

Recenzije i prikazi

***Recensions and
Book Reviews***

MILENKO KREŠIĆ (ur.), *Trebinjsko-mrkanska biskupija u vrijeme posljednjeg vlastitog biskupa Nikole Ferića (1792.-1819.) i nakon njega*, Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Stocu, 13. svibnja 2019., Teološko-katehetski institut, Mostar, 2020., 232 str.

U povodu dvjestote godišnjice smrti posljednjeg trebinjsko-mrkanskog dijecezanskog biskupa Nikole Ferića u Stocu je 13. svibnja 2019. održan znanstveni simpozij čiji je produkt zbornik radova s naslovom *Trebinjsko-mrkanska biskupija u vrijeme posljednjeg vlastitog biskupa Nikole Ferića (1792.-1819.) i nakon njega*. Simpozij je održan u organizaciji Trebinjsko-mrkanske biskupije, a u suradnji s Katoličkim bogoslovnim fakultetom iz Sarajeva i Teološko-katehetskim institutom iz Mostara koji je i izdavač zbornika radova. Zbornik radova sadržan je od osam znanstvenih radova kojima prethodi kratki *Predgovor* (str. 7-8) urednika Milenka Krešića.

Kronotaksa trebinjsko-mrkanskih biskupa s nekim prijepornim pitanjima (str. 9-33) pregledni je rad autora biskupa Ratka Perića. U radu autor donosi pregled biskupa spomenute biskupije s kratkim biografskim podacima, a podijelio ih je u tri grupe: biskupi predturskog razdoblja, biskupi turskog doba do početka 17. st. i biskupi od početka 17. st. do biskupa Nikole Ferića. Uz ovaj pregled, autor se dotiče pitanja je li Trebinjsko-mrkanska biskupija ikada bila titularna, a posebno je zanimljiv osvrt na pokret hercegovačkog pravoslavnog klera za sjedinjenjem sa Svetom Stolicom u Rimu koji se dogodio za biskupovanje Ante Primovića (1669.-1702.).

Hrvoje Kalem autor je drugoga rada u ovom zborniku naslovljen *Biskup - vidljivi princip i temelj jedinstva u svojoj mjesnoj crkvi* (str. 35-54). Rad je podijeljen u dvije cjeline. U prvom dijelu rada autor obrađuje pitanja tko je biskup, njegovu ulogu i narav te tematizira međuovisnost biskupa i zajednice. U drugom dijelu rada autor se bavi ključnim točkama Drugoga vatikanskog sabora o biskupskoj službi, njegovoj zadaći naučavanja, posvećivanja i upravljanja te o njegovoj brizi o svojim svećenicima. Slijedi rad *Pravni vid Trebinjsko-mrkanske biskupije* (str. 55-83) koji potpisuje Nikola Menalo. Autor se bavi

pravnom strukturom partikularne crkve s posebnim naglaskom na biskupiju i apostolsku administraturu te prema važećim crkvenim zakonicima objašnjava pojam apostolskog upravitelja. Drugi dio rada posvećen je pravnim aspektima Trebinjsko-mrkanske biskupije kao i njezinim umrlim i živućim biskupima, upraviteljima i svećenicima. U zaključku autor ističe da bi trebalo preispitati pravni položaj najstarije hrvatske biskupije. U dodatku rada nalaze se četiri geografske karte koje prikazuju Trebinjsko-mrkansku biskupiju kroz povijest.

Ako možemo tako reći, središnji dio ovoga zbornika radova jest članak *Trebinjsko-mrkanska biskupija u vrijeme posljednjega dijecezan-skog biskupa Nikole Ferića (1792.-1819.)*, (str. 85-127). Autor Milenko Krešić rad je podijelio u osam dijelova kroz koje donosi vrijedne biografske podatke o samome biskupu Feriću kao i o okolnostima u kojima je obavljao svoju službu. Pa tako se dotiče i čestih sukoba između lokalnih muslimanskih moćnika koji su negativno utjecali na pastoralni život biskupa i njegovih svećenika. Nadalje, autor na temelju izvorne arhivske građe, u prvom redu izvješća samoga biskupa Ferića, donosi statističke podatke o stanju duša po župama, svećenicima i školovanju podmlatka, što je bio veliki problem, stanju i opremljenosti crkvenih objekata kao i o vjerskom stanju i pokušaju njegova poboljšanja. Rad završava nezgodama koje je biskup Ferić doživio u Dubrovniku i njegovom smrću.

Sljedeća dva rada nisu direktno vezana za razdoblje biskupovanja Nikole Ferića, ali su od velike važnosti za spoznaje o Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji nakon što je ostala bez vlastitoga biskupa. Odnosno, obrađene su dvije važne teme a tiču se negativnih posljedica po Trebinjsko-mrkansku biskupiju zbog neimenovanja vlastitoga biskupa. Prvi takav rad jest *Pitanje granica Trebinjsko-mrkanske biskupije u kontekstu ponovne uspostave redovite crkvene hijerarhije u BiH* (str. 129-145) autora Bože Goluže i Marine Beus. U radu obrađena je tema prekrajanja međubiskupijskih granica u 19. st., s posebnim naglaskom na razdoblje uspostave redovite crkvene hijerarhije u BiH, gdje se isprepliću različiti crkveni, politički pa i osobni interesi sudionika spomenutih događanja. Naravno, posljedice tih diplomatskih igrice bile su štetne po teritorijalne okvire Trebinjsko-mrkanske biskupije. Drugi rad koji se dotiče negativnog odraza neimanja vlastitoga biskupa naslovljen je *Tragom nekretnina Trebinjsko-mrkanske biskupije na dubrovačkom području nakon smrti biskupa Nikole Ferića* (str. 147-165). Autor rada je Marinko Marić. U radu je donesen opis i pregled nekretnina koje je Trebinjsko-mrkanska biskupija imala u gradu

Dubrovniku, Župi dubrovačkoj i Konavlima, a u vlasništvu biskupije bili su i otočići ispred Cavtata i Molunta. Danas biskupija u svome vlasništvu nema niti jednu nekretninu na dubrovačkom području jer su joj sve nekretnine oduzete agrarnom reformom 30-ih godina 20. st. i komunističkom otimačinom nakon Drugoga svjetskog rata.

Pokušaj gradnje katoličke crkve i župne kuće u Trebinju od 1872. do 1878. godine (str. 167-182) rad je povjesničara i arhivista Marijana Sivrića. U radu su prikazane pravne radnje oko pokušaja gradnje crkve i župne kuće, a spomenuti su i sudionici tih pravnih poslova. Velika istočna kriza i Hercegovački ustanak poremetili su gradnju spomenutih objekata. Rad prate prilogi, odnosno pravna dokumentacija na koju se autor u samome radu referirao. Posljednji rad u zborniku naslovljen je *Biografski diskurs o Tomi Budislaviću* (str. 183-226). Autor Miroslav Palameta rad je podijelio u dvije tematske cjeline: Tekstovi o Budislaviću i Tomin životopis. U prvom dijelu rada autor kritički analizira određeni broj članaka o Budislaviću koji su utjecali na percepciju njegova lika u suvremenim znanstvenim krugovima, dok u drugom dijelu rekonstruira njegov životopis na temelju već poznate arhivske građe i daje realniju sliku Budislavićeva života i djela. Na samom kraju zbornika nalazi se *Kazalo osoba* (str. 227-232).

Ovaj zbornik radova satkan od osam vrijednih, zanimljivih i prije svega znanstvenih radova veliki je doprinos poznavanju povijesti Trebinjsko-mrkanske biskupije. Zbornik će svakako biti nezaobilazna literatura za daljnje istraživanje povijesti ove biskupije, ali i povijesti življa jugoistočne Hercegovine i namijenjen je kako znanstvenoj, tako i široj čitalačkoj publici.

Ana Zadro

DANIJEL JELAŠ, *Gradovi donjeg međurječja Drave, Save i Dunava u srednjem vijeku*, Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2020., 214 str.

Monografija medijevista Danijela Jelaša s naslovom *Gradovi donjeg međurječja Drave, Save i Dunava u srednjem vijeku* objavljena je 2020. godine u izdanju Hrvatskog instituta za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. Na početku djela nalazi se sadržaj, predgovor i uvod, a potom slijedi 11 poglavlja, dok su na kraju zaključak, prilozi, sažetak na engleskom jeziku, izvori i literatura te kazalo osoba i imena.

U prvom poglavlju, *Povijesna geografija* (str. 13-17), autor daje kratak prikaz smještaja i prirodnih karakteristika prostora koji su predmet njegova djela, a to su Požeška, Vukovska i Srijemska te Baranjska županija južno od Drave. Budući da je riječ o prostoru donjeg dravsko-savsko-dunavskog međurječja, autor u radu, radi lakše uporabe, koristi izraz donje međurječje. Kroz drugo poglavlje, *Postanak gradova (urbogeneza) u donjem međurječju* (str. 19-27), D. Jelaš kratko se osvrće na najvažnije činitelje koji su utjecali na proces postanka gradova u donjem međurječju. Osim toga, jasno je naglašeno kako ne postoji kontinuitet između antičke urbanizacije navedenoga prostora i srednjega vijeka, iako je naseljenost toga prostora u prethodnom vremenu, kao jedan od čimbenika razvoja gradova, prisutna kod određenoga dijela srednjovjekovnih gradova. U tom pogledu početci urbanizacije smještaju se u razdoblje razvijenoga srednjeg vijeka.

Tema trećega poglavlja s naslovom *Kategorije urbanih mjesta: pitanje terminologije i kriterija razgraničenja* (str. 29-42) odnosi se na pokušaj definiranja što čini srednjovjekovni grad. Tako autor počinje s predstavljanjem najvažnijih historiografskih pregleda kada je u pitanju kategorizacija i tipologizacija grada u srednjem vijeku. Urbanu mrežu gradskih naselja donjega međurječja Jelaš smatra dijelom čitavog Karpatskog bazena. U ranijim istraživanjima poseban naglasak stavljen je na četiri latinska pojma za urbana naselja tijekom srednjega vijeka, a riječ je o *civitas*, *villa*, *libera villa* i *oppidum*. Oslanjajući se na rezultate

ranijih istraživanja, te prema stupnju urbanog razvoja i uloge centralnog mjesta, Jelaš je gradska naselja podijelio u tri skupine. Prvu skupinu čine gradovi, odnosno urbana mjesta s najvišim stupnjem urbanog razvoja koja su u izvorima na latinskom jeziku označena izrazom *civitas*, iako se u 15. stoljeću često koristi i pojam *oppidum*. Drugu skupinu čine trgovišta, odnosno urbana mjesta u latinskim izvorima označena pod pojmom *oppidum*. Ona su uglavnom bila sjedišta vlastelinstava gdje su se razvili obrt i trgovina lokalnoga značaja, s naglaskom da je agrarna djelatnost stanovništva bila vrlo izražena. Treću skupinu čine trgovišta u nastajanju i Jelaš naglašava da je riječ o umjetno stvorenoj kategoriji jer nije poznata u suvremenim izvorima. U ovu kategoriju uključena su mala i manje poznata mjesta koja su u izvorima barem jednom bila označena kao trgovište, odnosno *oppidum*, ili su imala neki drugi urbani atribut kao što su sajam ili kaštel.

Četvrto poglavlje *Pojedinačni pregled gradova po županijama* (str. 43-108) predstavlja središnji dio knjige. Tako autor promatra pojedinačni tijek razvoja urbanih obilježja 18 mjesta koja su predmet proučavanja u ovoj knjizi. Tako se za Baranjsku županiju navode Našice i Željanovci. Za Požešku županiju Požega. Vukovska županija obuhvaća Đakovo, Eng, Gorjane, Ilok, Osijek, Šarengrad i Vukovar. Dok Srijemska županija obuhvaća Banoštor, Kamenicu, Mandelos, Mitrovicu, Petrovaradin, Slankamen, Vrdnik i Zemun. Za svako mjesto donosi se prikaz njegova smještaja, prvog spomena u izvorima kao i vlasnici mjesta tijekom srednjega vijeka. Također, autor obrađuje i pitanje samouprave, pravnog statusa, crkvenih ustanova, gospodarskih obilježja i obrambenih utvrđenja. Sačuvanost izvora i dosadašnja istraženost pojedinih mjesta odredila su opći pregled svakog od mjesta koja su prethodno navedena, što je Jelaš najbolje predstavio na primjerima Iloka, o kojemu su sačuvani brojni izvori, dok o Engu ili Vrdniku postoji vrlo malo izvora.

Pravni status, povlastice i gradska samouprava naslov je petog poglavlja (str. 109-122). Kao što se može vidjeti prema naslovu u poglavlju obrađen je pravni položaj gradova, samoupravna općinska organizacija javnoga i političkoga života, te poseban status gradskoga stanovništva. Privilegirane gradske općine javljaju se od početka 13. stoljeća, a svoja prava uglavnom zasnivaju na vladarskim povlasticama. Prema tom pravilu stanovništvo je izuzeto od nadležnosti županijskih vlasti i steklo je upravnu, sudsku i ekonomsku autonomiju. Tijekom 14. i 15. stoljeća sličan proces se bilježi i kod trgovišta i privatnih gradova. Kroz kratko poglavlje *Crkvena organizacija i ustanove* (str. 123-125) Jelaš se osvrće na razvoj lokalne crkvene organizacije na prostoru donjeg međurječja, postanku župa, počecima redovništva, djelovanju pro-

sjačkih redova te uloži hospitala. *Urbano gospodarstvo* (str. 127-136) tema je sedmoga poglavlja. U ovom poglavlju dan je kratak pregled dosadašnjih istraživanja o temeljnim grana kao što su trgovina, obrti i poljoprivreda, odnosno riječ je o onim gospodarskim djelatnostima kojima su se bavili stanovnici grada kao i oni koji su s njima poslovali.

Osmo poglavlje nosi naslov *Urbana demografija* (str. 137-143) i u njemu je ukratko prikazan, koliko je to moguće uzimajući u obzir očuvanost izvora, broj gradskoga stanovništva, etnički sastav kao i društvena struktura pojedinih gradova. Pokušaji rekonstrukcije izgleda gradskih naselja na prostoru donjega međurječja tema je devetoga poglavlja naslovljenog *Izgled grada, prostorna organizacija, urbana topografija* (str. 145-150). Jelaš tako ističe da je srednjovjekovna gradnja danas vidljiva tek kod nekoliko mjesta kao što su Đakovo, Ilok, Našice, Požega, Slankamen, Šarengrad, Valpovo i Vrdnik s naglaskom da su srednjovjekovna obilježja u ruševnom stanju ili su zbog kasnijih adaptacija izgubila dio srednjovjekovnog izgleda. Kada su u pitanju ostala naselja i pokušaj opisa njihova izgleda, nužno je osloniti se na arheološka istraživanja kao i nedovoljne srednjovjekovne i novovjekovne izvore. Deseto poglavlje nosi naslov *Osvrt na pisanu kulturu i obrazovanje* (str. 151-155). Jelaš je dao kratak pregled pisane kulture kao i obrazovanja u određenim mjestima donjeg međurječja. Posebno se može naglasiti *Iločki statut*, a najveći dio pisane ostavštine čini diplomatska građa kao što su kaptolske isprave, isprave vršitelja javnih i crkvenih dužnosti, plemića kao i poneke gradske isprave i privilegije, a određenu važnost imaju i kameni natpisi. Požega i Ilok bili su posebno važni kao mjesta iz kojih je dolazio najveći broj studenata. Posljednje poglavlje u knjizi nosi naslov *Gradovi kao centralna mjesta i urbana mreža* (str. 157-163) i u njemu je prikazano kako su određena mjesta u navedenom prostoru imala određene važne administrativne, upravne, gospodarske, obrambene i kulturne funkcije.

Knjiga Danijela Jelaša *Gradovi donjeg međurječja Drave, Save i Dunava u srednjem vijeku*, donekle je izmijenjen rukopis njegova magistarskog rada *Gradovi Požeške, Vukovske i Srijemske županije u srednjem vijeku*. Autorovo djelo u određenoj mjeri predstavlja, kako on to naglašava "bilancu dosadašnjih istraživanja" o razvoju gradskih naselja na prostoru donjeg međurječja Drave, Save i Dunava. Svakako, ovo nije jedino djelo koje se bavi ovom problematikom, ali bi se moglo istaknuti kao najcjelovitije, koje na jasan i pregledan način donosi prikaz urbanog razvoja istočne i srednje Slavonije. U tom pogledu predstavlja i vrlo važan doprinos hrvatskoj historiografiji i urbanoj povijesti.

Goran Mijočević

Miscellanea Hadriatica et Mediterranea, 7, Zadar, 2020., 258 str.

Krajem 2020. godine Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru objavio je novi, 7., broj časopisa *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*. Sadržajno časopis je podijeljen u tri veća dijela. Prvi dio čine prilozi i rasprave (str. 11-238) u kojemu je objavljeno sedam članaka kategoriziranih kao izvorni znanstveni radovi. Drugi dio, prikazi (str. 239-242) čini jedan prikaz knjige, dok je treći dio posvećen sjećanju na preminule kolege (str. 243-258). Kao i prethodni, tako je i ovaj broj časopisa objavljen dvojezično, odnosno na hrvatskom i engleskom jeziku.

Časopis otvara rad autorica Zrinke Serventi i Morane Vuković s naslovom *Keramički nalazi s lokaliteta Glavice - Stara Poveljana u kontekstu prapovijesnih naselja na otoku Pagu* (Ceramic Finds from Glavice - Stara Poveljana in the Context of Prehistoric Settlements on the Island of Pag) (str. 11-42). Rad je nastao na temelju arheoloških istraživanja koje su autorice provele tijekom 2012. godine na lokalitetu Glavice - Stara Poveljana na otoku Pagu. Od ukupno 2778 nalaza, autorice su analizirale 362, odnosno samo one nalaze koji se s određenom sigurnošću moglo datirati u prapovijest, a najvjerojatnije u željezno doba. Istraživanjem je pokazano kako analizirani nalazi po svojoj strukturi, morfologiji i dekoracijama pokazuju sličnost s keramičkim materijalima koji su pronađeni na drugim lokalitetima na otoku Pagu. Dio nalaza pripada razdoblju srednjega i ranoga novog vijeka, pa autorice zaključuju kako navedeni lokalitet predstavlja dugotrajan naseljenost.

Sljedeći rad u časopisu je autorice Ane Konestra s naslovom *Posude s toponimijskim a la barbotine natpisom na istočnoj obali Jadrana - prijedlog interpretacije* (Vessels with a Toponymic a la barbotine Inscription on the Eastern Adriatic coast - a Suggestion of Interpretation) (str. 43-68). Tema ovoga rada je analiza triju posuda, od kojih su dvije dobro poznate s natpisom *Felix Arba* i *Salona* pronađene u Ninu i Janicama, a za koje se smatra da potječu s Raba odnosno Salone. Treća posuda do sada nije bila poznata i pronađena je na ninskoj nekropoli, ali se po značajkama može svrstati u prethodnu grupu iako je čitanje natpisa znatno otežano. Navedene posude predstavljaju se kao antički suveniri, a na temelju određenih analogija autorica

predlaže mogućnosti njihove upotrebe u transportu ili komercijalizaciji određenih lokalnih proizvoda koji su bili namijenjeni elitama.

Autor trećega rada je Ivan Basić s naslovom *Domišljanje kontinuiteta. Problem najstarijega trogirskog memorijalnog teksta* (Devising Continuity. The Problem of the Oldest Memorial Text of Trogir) (str. 69-128). U ovom radu autor se bavi istraživanjem memorijalnog teksta o najstarijoj crkvi Sv. Marije *de Platea* u Trogiru. Memorijalni tekst sačuvan je u dvije verzije, jedna je objavljena u djelu *Illyricum sacrum* Danijela Farlatija 1769., a druga je sačuvana u rukopisu Petra Lučića krajem 16. ili početkom 17. stoljeća. Detaljnom analizom navedenog teksta autor je došao do zaključka da tekst nije nastao u ranom srednjem vijeku te predlaže da se tekst tumači kao tvorevina trogirске komunalne elite iz 15. stoljeća, pri čemu je tekst u pisanom obliku nastao u 16. stoljeću.

Mladen Ančić autor je sljedećega rada koji nosi naslov *Neočekivani pobjednik: uspon Karla Roberta do vlasti* (The Unlikely Winner: Charles Robert's Rise to Power) (str. 127-156). Ovaj rad predstavlja potpuno novi pogled na okolnosti u kojima je Karlo Robert došao na vlast u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu. U odnosu na uvriježena mišljenja u historiografiji, kada je u pitanju dolazak Karla Roberta na vlast, Ančić iznosi tezu kako je planiran i u konačnici izveden pohod njegova prebacivanja iz Napunja u Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo. Analizom danih okolnosti toga vremena kao i izvornoga materijala, autor je došao do zaključka da je Karlo Robert predstavljao potencijalni izvor sukoba i prijepora u Napuljskom Kraljevstvu te ga se nastojalo prebaciti na istočnu obalu Jadrana. Autor se, također, bavi i analizom prilika početkom 14. stoljeća u kojima je Karlo, u potpuno novim okolnostima, uspio ostvariti nasljedno pravo na kraljevsko prijestolje.

Naslov sljedećeg rada glasi *Popis župa i naselja Šibenske biskupije iz sredine 15. stoljeća* (List of Parishes and Villages of the Mid-15th Century Šibenik Diocese) (str. 156-185) autora Kristijana Jurana. U ovom radu Juran analizira arhivski zapis poznat pod nazivom "katalog" ili "popis" župa i naselja Šibenske biskupije iz sredine 15. stoljeća. Porijeklo zapisa je prvotno pogrešno datirano 1298. godinom, a u kasnijim istraživanjima to je pomaknuto na kraj 14. stoljeća, dok se u konačnici nije utvrdilo da zapis potječe iz sredine 15. stoljeća. Zapis nije sačuvan u originalu nego u tri različita prijepisa koji potječu iz 16., 17. i 18. stoljeća.

Lovorka Čoralić autorica je rada s naslovom *Sinjani i Cetinjani - vojnici u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće)*

(The Sinj and Cetina Border Soldiers in the Venetian Overseas Ground Forces (the 18th Century) (str. 187-217). Na temelju arhivskoga gradiva sačuvanog u Archivio di Stato di Venezia autorica istražuje udjele Sinjana i Cetinjana u mletačkim pješačkim i konjaničkim odredima te njihovu zastupljenost u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću. Autorica analizira njihovu brojnost te učestalost spominjanja, kao i opće karakteristike vojnika. Na kraju rada nalazi se kao prilog pregled svih Sinjana i Cetinjana u mletačkoj kopnenoj vojsci.

Autor zadnjega rada u časopisu je Zdenko Dundović, a rad je naslovljen *O bratovštinama u crkvi Sv. Spasa (sv. Antuna opata) u Zadru* (On the Confraternities at the Church of the Holy Savior (St. Anthony the Abbot) in Zadar (str. 219-238). Ovaj rad temelji se na arhivskoj građi zadarskih knezova te izvješćima apostolskih vizitatora Dalmaciji tijekom 16. i 17. stoljeća. U radu se obrađuje pitanje ulaska bratovštine kožara i krznara te bratovštine sv. Antuna opata u crkvu Sv. Spasa u Zadru. Dundović na temelju arhivske građe utvrđuje, te ujedno ispravlja pogrešne tvrdnje povjesničara Carla Federica Bianchia iz 1877. godine, da je bratovština kožara djelovala u crkvi Sv. Spasa od svog utemeljenja, dok je bratovština sv. Antuna opata svoje djelovanje prenijela u crkvu Sv. Spasa tek u prvoj polovici 17. stoljeća. Budući da su dvije bratovštine djelovale u istoj crkvi, posebno se ističe spor oko služenja tom crkvom, pri čemu je naglašeno kako je bratovština sv. Antuna opata dobila određenu prednost.

Posljednji broj časopisa *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea* donosi vrlo vrijedne izvorne znanstvene radove koji pokrivaju razdoblje od prapovijesti pa sve do 18. stoljeća. Tvrdnje autora potkrijepljene su ili arheološkim ili arhivskim istraživanjima. U tom pogledu predstavljaju iznimno vrijedan doprinos hrvatskoj historiografiji, pa se časopis može preporučiti i znanstvenoj i široj čitalačkoj javnosti.

Goran Mijočević

MATKO MARUŠIĆ (ur.), *Croatia: Past, Present and Future Perspectives*, Nova Science Publishers Inc., New York, 2020., 453 str.

U izdanju Nova Science Publishers Inc. iz New Yorka objavljen je vrijedan zbornik kojega je uredio Matko Marušić, profesor emeritus Sveučilišta u Splitu. Na naslovnici knjige ističu se kamene kuće u sumraku uhvaćene objektivom Ive Pervana. Dojmljiva naslovnica simbolički najavljuje sadržaj zbornika *Hrvatska: prošlost, sadašnjost i buduće perspektive*. Knjiga je tiskana na engleskom jeziku u svrhu promocije hrvatske povijesti, jezika, kulture, baštine i identiteta. U predgovoru urednik naglašava važnost načela transparentnosti i nepristranosti u znanstvenim istraživanjima, posebno onih prijepornih i bitnih tema iz nacionalne povijesti. Nadalje, urednik pojašnjava da je kvaliteta ovoga zbornika u tome što su njegovi autori, stručnjaci iz različitih područja znanosti, npr. povijesti, medicine, lingvistike koristili brojnu recentnu literaturu i izvore kako bi što objektivnije prikazali i široj javnosti približili neke bitne, zanimljive, kontraverzne i izazovne fragmente iz hrvatske prošlosti. Također je u predgovoru naglašeno da su tijekom nastanka knjige konzultirani stručnjaci iz različitih područja humanističkih i društvenih znanosti kako bi se postigla kakvoća pojedinih priloga. Osim predgovora, u uvodnom se dijelu zbornika nalazi pojašnjenje izgovora hrvatskih riječi, pojedinih slova i primjeri hrvatskih imena. Isto tako, na kraju svakoga pojedinog priloga je kratki životopis s izborom radova autora priloga u posljednje tri godine, dok se na kraju zbornika (str. 417-435) nalazi imensko i predmetno kazalo.

Prvi dio zbornika pod naslovom "Croatian history timeline" otvara uvodni pregled povijesti Hrvata od njihova dolaska na Jadran do pristupanja Republike Hrvatske Europskoj uniji. U prilogu pod naslovom "Overview of the Croatian history from the 7th century to the accession of the Republic of Croatia to the European Union in 2013" (str. 3-78) autorice Karmen Perković, obuhvaćeno je iznimno dugo razdoblje. Povijesni događaji opisani su jasnim stilom. Sinteza je učinjena jezgrovito, čitljivo i korektno sa samo tri ilustracije, i to Bašćanske ploče te dva zemljovida Hrvatske.

"The Croatian language" (str. 79-134) naslov je priloga Sande Ham. Hrvatski jezik ugrađen je u temelje hrvatskoga nacionalnog identiteta, pa su snažna i dugotrajna nastojanja na samostalnom razvoju hrvatskoga jezika, neovisna o političkim i društvenim pritiscima postignuta tek osamostaljenjem Republike Hrvatske. Autorica je dala vrijedan prinos razumijevanju povijesti hrvatskoga standardnog jezika. Prikazala je položaj hrvatskoga jezika od početaka njegova razvoja koji se odvijao u okvirima različitih državnih zajednica. Analizirani su izazovi standardizacije jezika tijekom 19. i 20. stoljeća. Vrlo su zanimljivi tablični prikazi koje autorica donosi, primjerice popis različitosti između hrvatskoga i srpskoga standardnog jezika. U prvom i drugom Jugoslaviji dominantan položaj u odnosu na ostale jezike imao je srpski, koji se promovirao i izvan granica države.

Željko Holjevac autor je priloga pod naslovom "The Croatian question in Austria-Hungary at the beginning of the twentieth century: between federalism and trialism" (str. 135-146) koji se bavi pokušajima rješavanja položaja hrvatskoga naroda u Austro-Ugarskoj na početku dvadesetoga stoljeća. Autor temeljem *Die Vereinigen Staaten von Groß-Österreich* iz 1906., rumunjskog politologa Aurela C. Popovicija, te pojedinih radova hrvatskih intelektualaca poput Nikole Zvonimira Bjelovučića, analizira koncepte federalističkoga i trijalističkoga preuređenja Monarhije. Autor zaključuje da brojne ideje i prijedlozi rješenja hrvatskoga pitanja nisu bili ni blizu svojoj realizaciji, radi približavanja kraja Prvoga svjetskog rata i sloma Austro-Ugarske Monarhije. Uslijedio je jugoslavenski koncept i ulazak Hrvatske u prvu Jugoslaviju 1918. godine.

Darko Richter u prilogu pod naslovom "Field Marshal Svetozar Borojević and the way to Croatian national unification" (str. 147-174), bavi se Svetozarom Borojevićem, austrougarskim vojskovođom. Riječ je o jedinom Hrvatima s naslovom feldmaršala koji je odlikovan najvišim austrijskim odlikovanjima i koji je bio sustavno prešućivan u hrvatskoj povijesti. Zanimljivim stilom autor je pojasnio da je utjecaj feldmaršala Borojevića nadilazio njegov ugled i njegovu vojno-stratešku genijalnost u organiziranju obrambene fronte na Soči te odbijanja niza napada daleko nadmoćnije talijanske vojske od prvoga u lipnju i srpnju 1915. do jedanaestoga u kolovozu i rujnu 1917. godine. U dvanaestoj bitci u listopadu i studenom 1917. godine Talijanima je nanesen strahovit poraz. Borojević je pokušao organizirati povlačenje hrvatskih postrojbi u bivšoj austrougarskoj vojsci u cilju usporavanja talijanskoga napredovanja i očuvanja vojnih snaga

za novonastalu Državu Slovenaca, Hrvata i Srba. Autor u zaključku ističe da nije težio iznijeti nove povijesne činjenice, nego rasvijetliti kontinuitet sukoba na zapadnoj granici Hrvatske i težnje Hrvata za nacionalnim ujedinjenjem.

Esther Gitman u prilogu pod naslovom "Alojzije Stepinac: profile in courage" (str. 175-218) temeljem arhivske građe i relevantne literature te dostupnih izvora, prikazuje blaženoga kardinala Alojzija Stepinca u kontekstu vremena njegova djelovanja. U ratnim prilikama nadbiskup Stepinac štitio je Židove, Srbe i Rome, prosvjedujući protiv njihova progona. Nakon Drugoga svjetskog rata ostao je vjeran Sve-toj Stolic i bio osuđen za suradnju s ustaškim režimom na namještenom sudskom procesu. Komparacijom različitih izvora autorica argumentirano pojašnjava detalje iz života kardinala Alojzija Stepinca.

Marino Erceg autor je priloga pod naslovom "Can communism have a human face? The testimony of a prominent Croatian catholic intellectual Smiljana Rendić from mid-sixties in Yugoslavia" (str. 219-243). Temeljen pisama Smiljane Rendić, pohranjenih u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu, i relevantne literature, autor je prikazao djelovanje vodeće katoličke novinark u Jugoslaviji tijekom 1960-ih. Na primjeru Smiljane Rendić autor je prikazao položaj katolika, hrvatskoga jezika i identiteta, te odnos Katoličke Crkve i države u izazovnu razdoblju komunizma.

Temeljem raznovrsne literature u prilogu "Croatian spring: the Croatian national reform movement in Socialist Yugoslavia (1967-1972)" (str. 245-265) autora Josipa Mihaljevića, dan je skladan i zanimljiv pregled glavnih odrednica reformnoga razdoblje u hrvatskoj politici i društvu od druge polovice 1960-ih do početka 1970-ih. Hrvatsko proljeće bilo je u suprotnosti s centralističkom politikom saveznih vlasti u Beogradu. Pokret je okupio hrvatske intelektualce oko Matice hrvatske i studente Sveučilišta u Zagrebu u nastojanjima na hrvatskoj kulturnoj integraciji, političkoj i administrativnoj decentralizaciji Jugoslavije, te pravednijoj raspodjeli državnih prihoda uz liberalizaciju i demokratizaciju političkoga i gospodarskoga života. Imao je masovnu potporu hrvatskoga naroda. U prilogu "The Croatian War of Independence (1991-1995)" (str. 267-294) autorica Andrijana Perković Paloš prikazuje razdoblje obrambenoga rata za neovisnost i cjelovitost Hrvatske protiv agresije udruženih velikosrpskih snaga, odnosno ekstremista u Hrvatskoj, Jugoslavenske narodne armije, te Srbije i Crne Gore. Autorica je sažeto, sustavno i pregledno dala osvrt na to prijelomno razdoblje novije hrvatske povijesti. Zainteresiranim

čitateljima na engleskom govornom području prilog može poslužiti kao vrijedan pregled glavnih odrednica Domovinskoga rata, a opširna literatura kojom se autorica koristila ukazuje na istraženost pojedinih segmenata obrambenoga rata za neovisnost hrvatske države.

Drugi dio zbornika pod naslovom "Past in present and future" započinje prilogom "Croatian-Serbian relations in the 19th and 20th century" (str. 297-368), autora Mihovila Biočića koji je iznio svoj osvrt na problematiku hrvatsko-srpskih odnosa tijekom 19. i 20. stoljeća. U prilogu "Understanding history in Croatia today: a missed opportunity in the film Diary of Diana Budisavljević" (str. 369-384) autor Igor Vukić posebnu pozornost usmjerava na selektivno korištenje izvora u interpretaciji prošlosti. Nagrađivani film Diane Budisavljević iz 2019. nije objektivno niti istinito prikazao djelovanje Diane Budisavljević tijekom Drugoga svjetskog rata. Film se uglavnom temelji na selektivnom, ponekad neistinitom i jednostranom korištenju podataka iz Dnevnika Diane Budisevljević, pa autor argumentirano opovrgava tvrdnju da je riječ o dokumentarnom filmu. Na kraju zbornika autor Matko Marušić je u obliku SWOT-analize (snage, slabosti, prilike, prijetnje), iznio vrlo zanimljivu perspektivu budućnosti Hrvatske koja je čitljivo i jasno prezentirana na engleskom jeziku.

Zaključno, knjiga *Hrvatska: prošlost, sadašnjost i buduće perspektive* zahvalno je polazište za proučavanje hrvatske povijesti, promišljanje o njezinoj sadašnjosti i viziji njezine budućnosti. Ovo zanimljivo, čitljivo i korisno djelo predstavlja iskorak prema približavanju i promociji hrvatske povijesti, jezika, kulture, baštine i identiteta u svijetu. Pri tom, cijena ovoga bogato opremljena zbornika na engleskom jeziku u iznosu od 230 američkih dolara imat će ograničavajući učinak na njegovu dostupnost kod domaće čitalačke publike.

Marija Benić Penava

Георги Владимиров, *Обеци с форма на въпросителен знак от средновековна България (XIII-XIV в.)*,¹ drugo prerađeno i nadopunjeno izdanje, "Unicart", EOOD, Sofija, 2019., 86 str.

Knjiga Georgija Vladimirova naslova *Naušnice u obliku znaka upitnika iz srednjovjekovne Bugarske (XIII-XIV. st.)* napisana je na bugarskom jeziku na 86 stranica. Naznačeno je da je riječ o drugom, nadopunjenu izdanju, objavljenom 2019. god. u Sofiji. Konceptualno, djelo sadrži sljedeća poglavlja: Predgovor (str. 5-9), Za ovo izdanje (str. 9-11), Tema naušnica u obliku upitnika u znanstvenoj literaturi (str. 11-12), Podrijetlo i rasprostranjenost naušnica u obliku znaka upitnika (str. 12-18), Naušnice u obliku znaka upitnika u Istočnoj i Središnjoj Europi (str. 18-24), Naušnice u obliku znaka upitnika na Balkanu (str. 24-30), Naušnice u obliku znaka upitnika u bugarskoj zemlji (str. 30-35), Interpretacija mode u našoj zemlji (str. 35-38), Umjesto zaključka. Glede kumanskih i tatarskih materijalnih tragova u srednjovjekovnoj Bugarskoj (str. 38-49), Katalog (str. 49-75), Literatura (str. 75-83), Rezime na ruskom jeziku (str. 83), Rezime na engleskom jeziku (str. 84), Rezime na francuskom jeziku (str. 85), Rezime na njemačkom jeziku (str. 86). Djelo sadrži 48 numeriranih fotografija artefakata koje prate tekst (osim ovih fotografije su i u Katalogu).

Već je u Uvodu ove knjige istaknuta neprocjenjiva uloga konkretnih arheoloških nalaza koji mogu objektivno nadopuniti i baciti novo svjetlo na interpretaciju povijesnih događaja, i možemo reći da djelo, iako iz pera povjesničara, zapravo više koristi arheološki pristup u obradi navedene teme.

U užem smislu ova knjiga bavi se pitanjem specifičnih naušnica u obliku znaka upitnika. Riječ je o naušnicama koje su pronađene u nomadskim grobovima istočno-europskih stepa, kao i u arheološkim cjelinama u Mađarskoj, Rumunjskoj, Moldaviji, Srbiji i Make-

---

1 GEORGI VLADIMIROV, *Naušnice u obliku znaka upitnika iz srednjovjekovne Bugarske (XIII-XIV. st.)*.

doniji. Može se reći da je ovo prvi cjeloviti prikaz pitanja ovog oblika naušnica temeljen na arheološkim nalazima. Prvi pokušaj tipološke raščlambe ovih naušnica seže u 1966. god., ali općenito je riječ o dosta zanemarenu obliku nakita, koji se tek usput spominje u znanstvenoj literaturi.

U širem smislu, ova knjiga govori o utjecajima s istoka koji su se odrazili na materijalnu kulturu Drugoga Bugarskog Carstva. Interpretiranje ovih utjecaja je dosta zapostavljeno u znanstvenoj literaturi u odnosu na one bizantske. Upliv istočnih utjecaja na materijalnu kulturu autor prati preko specifičnog nakita - naušnica u obliku upitnika, koje predstavljaju nomadski tip mode koji se pojavljuje kod azijskih naroda tzv. Kimak - Kipčak kruga i širi tijekom njihovih migracija. Ta moda je nakon toga procvjetala unutar kulture Zlatne Horde pojavljujući se također u zonama utjecaja nomadskoga carstva, što se prati od druge polovice 13. st.

Autor u knjizi također navodi konkretne arheološke nalaze ove vrste nakita u grobovima poput onih iz 14. st. s prostora centralnoga Kazahstana, gdje izdvaja grob muškarca iz naroda Kipčaka s naušnicom u obliku znaka upitnika pronađenom s lijeve strane pokojnikove lubanje. Autor navodi niz primjera nalaza ove vrste nakita iz drugih arheoloških cjelina na širem prostoru. Za prostor Rumunjske navodi da se ovaj tip artefakta često povezuje s bizantskim tradicijama, što smatra diskutabilnom hipotezom. Nakon toga se osvrće na prostor Srbije, gdje spominje također više nalaza ovoga tipa nakita u ženskim i dječjim grobovima iz arheoloških cjelina datiranih od 13. do 14. st. Konstatira da se i u Srbiji prototip te vrste artefakta traži među zlatnim bizantskim modelima, pri čemu se dolazi do dosta širokog i vjerojatno netočnog datiranja. Autor se priklanja datiranju u drugu polovicu 13. i tijekom 14. st., jer smatra da nema dokaza o ranijoj pojavi. Ovaj tip naušnica s prostora Srbije rađen je uglavnom od srebra i javlja se u tri osnovna tipa.

Detektiralo se preko 70 naušnica u obliku znaka upitnika koje su pohranjene u bugarskim muzejima, sve su opisane i klasificirane. One su uglavnom raširene u sjevernoj Bugarskoj s fokusom na sjeverno-istočnu regiju koja je u srednjem vijeku široko naseljena Kumanima i u kontaktnoj zoni između Zlatne Horde i Drugoga Bugarskog Carstva u 14. stoljeću.

Među naušnicama u obliku upitnika prevladavaju one izrađene od srebra, često s dodatnom pozlatom, nakon kojih slijede bronzane. Zlatne naušnice su relativno malih dimenzija u ograničenoj zoni ra-

sprostiranja. Rijetki podatci o mjestu pronalaska pokazuju da prevladavaju u dječjim i ženskim grobovima, bez jasnih informacija na kojoj strani glave su nošeni.

U zaključnom dijelu autor ukratko sumira poznate materijalne tragove Kumana i Zlatne Horde, koji su pohranjeni u bugarskim muzejima. Autor zaključuje sljedeće: "Глобално погледнато, културният модел по българските земи в периода XI-XIV в. се развива в условията на осезателно влияние от страна на PAX NOMADICA. Тази инвазия на "степното начало" през XIII-XIV в. се активизира. Може дори да се твърди, че през XIII в. етническата, респективно културната картина в средновековна България се "куманизира", а през първата половина на XIV в. дори се "татаризира". Naime, autor smatra da kulturna i etnička mapa u srednjovjekovnoj Bugarskoj tijekom 13. stoljeća poprima kumanska obilježja, dok se u prvoj polovici 14. stoljeća javljaju tatarska obilježja. To se događalo zbog izostanka, ili slabljenja političkog i kulturnog utjecaja bizantskoga faktora. Knjiga završava opsežnim katalogom nalaza, također popisom literature i sažetcima na nekoliko svjetskih jezika. Може се рећи да је knjiga Georgija Vladimirova značajan doprinos proučavanju problematike ne samo naušnica oblika upitnika na bugarskom i širem prostoru, nego i zanimljiv doprinos proučavanju složenih etničkih i kulturnih prilika u kasnijoj srednjovjekovnoj fazi na širem prostoru na kojem je registrirana ova vrsta arheoloških nalaza.

Nina Čuljak

MARIN SOPTA - VLATKA LEMIĆ - MARIJA BENIĆ PENAVA, *Povijest hrvatske političke emigracije u 20. stoljeću*, Centar za istraživanje hrvatskog iseljništva, Zagreb, 2020., 332 str.

U izdanju Centra za istraživanje hrvatskog iseljništva objavljen je zbornik radova s međunarodne konferencije *Povijest hrvatske političke emigracije u 20. stoljeću* koja se održala u Zagrebu 21. i 22. veljače 2019. Urednici zbornika su Marin Sopta, Vlatka Lemić i Marija Benić Penava. Nakon programa konferencije, prologa i uvodnih riječi izgovorenih na otvaranju konferencije zbornik donosi 29 radova različitih autora.

Zbornik započinje radom "Proces čišćenja memorije: emigrantska *Hrvatska revija* i historiografija" (str. 17-29) autora Jure Krište. Autor obrađuje drugu fazu izdavanja časopisa *Hrvatska revija* koji je u razdoblju od 1951. do 1991. godine izlazio u inozemstvu. Krišto navodi da je taj časopis, slobodan od ideoloških okova koje je komunistički režim nametao domaćoj znanosti, tijekom 40 godina omogućavao razvoj hrvatske historiografije. *Hrvatska revija* okupljala je emigrante različitih svjetonazora i kritizirajući totalitarizam ustaštva i komunizma kao neautentičnih, Hrvatima uvezenih ideologija, gradila narodnu državotvornu hrvatsku perspektivu. Krišto navodi da je znanstvena produkcija *Hrvatske revije* bila i ostala zanemarena, što bi trebalo promijeniti. Autor smatra da se perspektiva suradnika toga časopisa treba iskoristiti za konstrukciju temeljnoga metanarativa hrvatske historiografije čime bi poslužila potpunoj integraciji hrvatske nacije.

Drugi članak s naslovom "Hrvatska kultur-politička emigracija; začetnik i prva žrtva Domovinskog rata" (str. 31-39) djelo je Tomislava Sunića. Autor opisuje *Kulturkampf* časopisa *Hrvatska revija* s komunističkom kultur-političkom propagandom. Sunić smatra kako u današnjoj Hrvatskoj kao i u njezinu uzoru, zapadnom svijetu, kulturnu hegemoniju imaju marksistički i liberalni intelektualci kojima je hrvatska državotvorna ideja strana, što je posljedica izostanka lustracije nakon rušenja komunizma. Autor tvrdi da su partijski i režimski kadrovi, koji ne osjećaju lojalnost ni prema jednoj državi nego nasto-

je biti podobni svakome režimu, pragmatično zamijenili jugoslavenstvo za hrvatstvo te izigrali hrvatske nacionalne domoljubne snage i novoostvarenu državu pretvorili u travestiju.

Treći članak naslovljen "Hrvatska politička emigracija: nastanak, podjele, kontroverze" (str. 41-56) autora Danijela Jurkovića pregled je prvih godina hrvatske političke emigracije nakon Drugoga svjetskog rata. Autor opisuje podjelu interesnih sfera između Velike Britanije i SSSR-a prema kojoj je Jugoslavija pripala sovjetskoj domeni te strah Britanaca od napredovanja Titovih snaga u Italiji i Austriji zbog čega su Britanci bili voljni partizanima isporučiti hrvatske emigrante. Sjedinjene Američke Države u novoj političkoj konstelaciji bile su glavni suparnik komunizma i stoga zainteresiraniji za prihvati i zbrinjavanje hrvatskih antikomunističkih emigranata. Dva najznačajnija predstavnika hrvatske emigracije u prvim poslijeratnim godinama bili su Vladko Maček i Ante Pavelić, kojima je zajedničko to da su svoje utočište pronašli uz pomoć SAD-a te da su komunizam i Sovjetski Savez smatrali najvećim svjetskim zlom. Jurković u ovome radu opisuje usporednu povijest njihova migriranja i emigrantskoga političkog djelovanja.

U članku "Kako smo postali Jugoslaveni: o etničkim/nacionalnim identitetima Hrvata u Čileu i Argentini za vrijeme Prvoga svjetskog rata" (str. 57-76) autorice Marine Perić Kaselj prikazane su razlike u nacionalnom opredjeljivanju među hrvatskim emigrantima u Južnoj Americi. U Čileu su emigraciju činili gotovo isključivo dalmatinski Hrvati koji su zbog talijanskih teritorijalnih aspiracija bili skloniji integralnoj jugoslavenskoj nacionalnoj ideji, dok su u Argentini osim Dalmatinaca živjeli i Hrvati iz drugih krajeva, kao i veći broj Srba. Negativno iskustvo suživota sa Srbima, nesklonima jugoslavenstvu, argentinske je Hrvate udaljavalo od jugoslavenske uzajamnosti. Hrvatska emigracija Južne Amerike osnovala je nekoliko časopisa, a najznačajniji pothvat bilo je osnivanje Jugoslavenske napredne omladine, organizacije pod okriljem Jugoslavenskog odbora stacioniranog u Londonu koji se velikim dijelom financirao upravo sredstvima hrvatske latinoameričke emigracije. Mario Jareb je u radu "Hrvatsko domobranstvo u objema Amerikama kao sastavni dio Ustaško-domobranskog pokreta od 1931. do Drugoga svjetskog rata" (str. 77-94) opisao drugačiju orijentaciju hrvatske emigracije u Amerikama. Nepovoljno iskustvo monarhističke Jugoslavije brojne Hrvate odvratilo je od ideje jugoslavenstva, posljedica čega je bilo osnivanje organizacije Hrvatski domobran pod starješinstvom ustaškoga poglavnika

Ante Pavelića. Jareb je prikazao djelovanje podružnica te organizacije u SAD-u do njezina gašenja 1941. godine te djelovanje podružnica u Argentini koja je za razliku od Čilea tada imala značajan broj hrvatskih emigranata nove generacije.

Marin Sopta u članku "Hrvatska seljačka stranka i Hrvatski oslobodilački pokret od 1945. do 1990." (str. 95-104) usporedno prikazuje djelovanje dviju najznačajnijih emigrantskih skupina nakon Drugoga svjetskog rata. HSS je prije rata bio najpopularnija hrvatska stranka, a iako ih je pasivnost za vrijeme ratnih godina koštala mnogih simpatizera, stranka je i nakon rata zadržala brojne pristae djelujući u emigraciji. Do kraja Mačekova života (1964.) stranka nije odbacila Jugoslaviju kao državni okvir unutar kojega se trebalo riješiti hrvatsko pitanje, a tu koncepciju odbacio je Mačekov nasljednik Juraj Krnjević. Hrvatski oslobodilački pokret bio je sastavljen uglavnom od izbjeglih pripadnika ustaškoga pokreta, a njegov osnivač bio je Ante Pavelić, pa se organizacija od samoga osnivanja 1956. godine zalagala za Hrvatsku kao samostalnu državu. HSS i HOP bili su ideološki i povijesni rivali, obje frakcije imale su političku vlast u domovini u ranijim godinama zbog čega su njihova vodstva smatrala da predstavljaju općehrvatske iseljeničke interese i nisu bili spremni na kompromis. Kako su to bile dvije najznačajnije hrvatske emigrantske organizacije u prvim godinama poraća, njihov beskompromisan stav onemogućavao je stvaranje jedinstvenog emigrantskog fronta i udaljavao mlađe naraštaje emigranata od tih organizacija.

Tomislav Đurasović u memoarskom radu "Hrvatsko proljeće i Hrvatska politička emigracija: međusobni odnosi i utjecaji, ujedinjenje i zajednička borba za Hrvatsku" (str. 105-115) donosi pregled glavnih događaja Hrvatskoga proljeća u kojemu je i sam sudjelovao. Nakon gušenja toga reformnog pokreta mnogi "proljećari" izbjegli su u inozemstvo, a među njima je bio i sam Đurasović. Autor opisuje djelovanje izbjeglih "proljećara" i njihove odnose sa starijom generacijom emigranata, hrvatskim radnicima na "privremenom radu" u inozemstvu i hrvatskim dušobrižnicima u emigraciji. Sljedeći rad naslova "Akcije Hrvatskog narodnog vijeća u vrijeme bolesti i smrti Josipa Broza Tita" (str. 117-129) napisao je Wolfy Krešić. Autor navodi kako je bolest predsjednika SFRJ kod brojnih emigranata oživjela nadu u skorašnji raspad Jugoslavije. Hrvatsko narodno vijeće stoga je 1980. godine intenziviralo svoje akcije, koje se zbog interesa međunarodne zajednice za opstanak strateški važne Jugoslavije nisu mogle orijentirati na rješavanje hrvatskoga nacionalnog pitanja, pa su usmjerene

na borbu za prava potlačenih hrvatskih pojedinaca u suradnji s Međunarodnim helsinškim udruženjem.

Potom slijedi članak "Razlozi za osnivanje Hrvatskoga državotvornog pokreta 1981. godine" (str. 131-137) autora Nikole Štedula koji opisuje djelovanje emigrantskoga pokreta različitog od Hrvatskoga narodnog vijeća kao krovne, ali po autoru pasivne i gotovo sterilne organizacije. Hrvatski državotvorni pokret nastao je na osnovi programskih točaka Brune Bušića, te je prema autoru unio novu dinamiku među hrvatsku emigraciju koju je uspavala "hrvatska šutnja" poslije gušenja Hrvatskoga proljeća uz prešutan pristanak zapadnih demokratskih sila. HDP se za razliku od ostalih emigrantskih pokreta zalagao za radikalnije metode i naglašavao potrebu saveza s hrvatskim reformnim komunistima i novom generacijom emigranata "proljećara".

U nastavku zbornika slijede biografski radovi o istaknutim emigrantima počevši s radom "Krunoslav Draganović - 'trn u oku' jugoslavenskom komunističkom režimu" (str. 139-155) autora Miroslava Akmadže. Autor prikazuje Draganovićev život od mladosti, preko službi u Jugoslaviji i NDH do djelovanja u emigraciji i misterioznoga povratka u Jugoslaviju. Draganović se nakon 1945. godine smjestio u Rimu te se osim crkvenog angažirao i na političkom polju. Bio je uz Branimira Jelića suosnivač Hrvatskoga narodnog odbora, a upravo je njegova politička djelatnost zabrinjavala jugoslavenske komuniste, koji su zabranili slanje svećenika na doktorate u rimski Zavod svetoga Jeronima dok ta ustanova nije otpustila Draganovića. Draganović je i nakon otpuštanja iz zavoda bio opasan za Jugoslaviju zbog čega je vjerojatno otet i odveden u Sarajevo, gdje je poslužio kao adut u pregovorima Jugoslavije s Vatikanom oko pitanja uspostave diplomatskih odnosa. Pronađeno je kompromisno rješenje, Draganović nije osuđen, ali je politički neutraliziran.

Nadalje, u radu Ivana Miletića "Dr. George Jure Prpić (1920.-2009.): Povjesničar hrvatskog iseljništva u Americi" (str. 157-164) obrađeno je emigrantsko djelovanje ovoga hrvatskog intelektualca i borca za širenje hrvatske povijesne perspektive u zapadnom svijetu. Nadalje, Tanja Trošelj Miočević u članku "Bogdan Radica - diplomat, publicist i novinar" (str. 165-171) prikazuje dvostruko razočarenje u jugoslavenstvo Bogdana Radice, Hrvata koji je obnašao javne dužnosti u monarhijskoj i komunističkoj Jugoslaviji, a u obje se razočarao zbog njihova velikosrpskoga karaktera. U kratkom radu "Dušobrižničko djelovanje Vilima Cecelje (1909.-1989.): Političke okolnosti Drugog

svjetskog rata i poraća" (str. 173-174) autora Marka Zadrevca opisano je djelovanje ovoga humanitarca i čuvara Bleiburške uspomene.

Jure Vujić u radu "Revolucionarna strategija hrvatske političke emigracije u kontekstu hladnog rata: nedoumice, dileme oko legitimite- ta nasilne borbe i pojmovno razbistravanje 'terorističke' paradigme" (str. 175-182) piše o fenomenologiji terorizma i postavlja pitanje od- nosa između terorističke nelegalnosti i nelegitimnosti totalitarne vladavine. Potom slijedi tekst Marina Knezovića "Nasilje kao sred- stvo političke borbe hrvatskih iseljenika početkom 20. stoljeća oči- ma Stjepana Radića i Stjepana Dojčinovića" (str. 183-194) koji dono- si različite poglede na pitanje atentata na kraljevskoga komesara u Hrvatskoj Ivana Skerleca. Radić je u skladu sa svojim pacifizmom i austroslavizmom osudio atentat za koji je smatrao da samo šteti hr- vatskome narodu. U tekstu atentatora Stjepana Dojčinovića očituje se razočaranje u pragmatične političare i služinski mentalitet Hrva- ta u domovini koji mirno trpe nepravdu. Dojčinović naglašava da samo hrvatska emigracija pokazuje želju za otporom i stoga jedino ona može biti činitelj spasonosnih promjena.

Nadalje, Bože Vukušić u radu "Hrvatsko revolucionarno bratstvo (HRB)" (str. 195-212) prikazuje djelovanje te organizacije osnovane u Australiji 1961. godine. Većina emigrantskih organizacija bila je javnoga karaktera, dok je HRB bila konspirativna organizacija koja je nastojala svim raspoloživim sredstvima "ponovo uskrisiti (Hrvat- sku) u njezinim etničkim i povijesnim granicama" i to snagama mla- dih revolucionarnih nacionalno osviještenih Hrvata. Autor opisuje terorističke akcije HRB-a u inozemstvu od njegova osnivanja do di- verzantske akcije Bugojanske skupine Feniks 72, nakon čega su agre- sivni UDB-ini progoni pripadnika HRB-a natjerali članove organi- zacije na smanjenje intenziteta svojih aktivnosti. HRB je rasformiran nakon što je uspostavom suverene demokratske Republike Hrvatske ispunjena zadaća organizacije.

Potom slijedi rad Anđelka Mijatovića "Bruno Bušić, simbol hrvatskoga otpora i žrtve" (str. 213-218) u kojemu je prikazana Bušićeva borba u zemlji i inozemstvu za prava hrvatskoga naroda, zbog koje je postao nacionalni mučenik i simbol hrvatske ustrajnosti i borbenosti.

Ivan Tepeš u članku "Vladko Maček ili Juraj Krnjević? Percepcija dvojice čelnika HSS-a u političkoj emigraciji od 1945. do 1965. godi- ne" (str. 219-235) opisuje različite taktičke težnje Mačeka i Krnjevića u cilju rješavanja hrvatskoga pitanja. Maček je ustrajao na jugosla- venskom okviru koji je Krnjević odbacivao, što je za posljedicu imalo

različit odnos srpskih i slovenskih emigranata kao i ostalih hrvatskih državotvornih emigrantskih skupina prema njima. Zajedničko Mačeku i Krnjeviću je to što su na temelju izbornoga uspjeha iz 1938. godine smatrali da imaju legitimitet predstavljanja cjelokupna hrvatskoga naroda zbog čega nisu bili spremni na kompromis s drugim organizacijama.

U radu Marka Paradžika "Hrvatska republikanska stranka od 1951. do 1991. godine" (str. 237-245) opisano je djelovanje organizacije spremne na kompromis koju su u Argentini osnovali bivši dužnosnici NDH nakon što su odbacili diktaturu i prihvatili demokratsko višestranačje. Prvi predsjednik Hrvatske republikanske stranke, Ivan Oršanić, posebno je zaslužan za osnivanje krovne emigrantske organizacije Hrvatskog narodnog vijeća koje je propalo zbog težnji Krnjevićeva HSS-a i Luburićeva Hrvatskoga narodnog otpora za monopolom zastupanja izbjeglih Hrvata. Drugi predsjednik Ivo Korsky, bivši član ustaškoga pokreta, nastavio je s politikom približavanja različitih emigrantskih skupina što je okrunjeno oživljavanjem i dugotrajnijim opstankom Hrvatskoga narodnog vijeća.

Vlado Glavaš u radu "Hrvatski domobranski nogometni klub Hrvat iz Chicaga" (str. 247-250) prikazao je športski segment promocije hrvatskoga nacionalnog pitanja. Potom slijedi niz biografskih članaka. Mislav Rubić je člankom "Političko i kulturno djelovanje dr. Ante Cilige u iseljeništvu od 1945. do 1991. godine" (str. 251-252) sažeto iznio principijelnu i ustrajnu borbu ovoga hrvatskog emigranta za svoja uvjerenja. Krešimir Bušić je radom "Političko i kulturno djelovanje prof. Marka Čovića u domovini i iseljeništvu" (str. 253-276) obradio aspekt hrvatskoga pitanja u Bačkoj i Banatu u prvoj polovici 20. stoljeća. Kroz prikaz političkoga i kulturnoga djelovanja Marka Čovića opisana su politička kretanja vojvođanskih Hrvata od umjerenog jugoslavenstva Bunjevačko-šokačke stranke / Vojvođanske pučke stranke do federalističkoga kroatizma Hrvatske seljačke stranke. Autor je opisao i Čovićev rad u tajništvu Ministarstva bogoštovlja i nastave NDH te njegove poglede prema Mili Budaku i Miroslavu Krleži.

U članku "Mara Matočec i iseljenički HSS" (str. 277-285) autora Vlatka Smiljanića opisan je život i politički rad prve hrvatske političarke, značajne prosvjetno-kulturne aktivistice i borkinje za emancipaciju žena Mare Matočec. Domagoj Novosel je u radu "Život i djelovanje emigranta Nikole Holjevca" (str. 287-292) opisao političke aktivnosti ličke obitelji Holjevac, u kojemu je odlično prikazano mnoštvo ideologija, političkih gledišta, svjetonazora i međusobno suprotstavljenih

režima čije su konfrontacije razapinjale hrvatski narod i konstantno obnavljale emigrantske naraštaje. Gojko Barić i Jakov Žižić su u članku "Program emigrantskoga časopisa *Poruka slobodne Hrvatske*" (str. 293-296) prikazali polemike hrvatskih emigranata pisane krajem 70-ih godina 20. stoljeća oko pitanja položaja Srba u potencijalnoj suverenoj Hrvatskoj.

Maja Grdić je u radu "Jugoslavenski odbor" (str. 297-305) opisala djelovanje izbjeglih predstavnika Hrvata, Slovenaca i Srba iz Austro-Ugarske Monarhije, predvođenih Antom Trumbićem i Franom Supilom, te njihovu borbu za stvaranje Jugoslavije. Opisane su različite vizije i prijedori glavnih članova odbora po pitanju uređenja nove države te usponi i padovi u taktičkim pregovorima emigranata sa srpskim i talijanskim državicima čiji je tijek ovisio o razvoju stanja na bojištu i smjeru međunarodne politike.

Mateo Bunoza člankom "Hrvatski komitet 1919.-1921." (str. 307-315) prikazuje djelovanje revolucionarne skupine emigranata nezadovoljne uspostavom jugoslavenske države. Dok se emigrantska skupina okupljena oko austro-ugarskog časnika, generala Stjepana Sarkotića, zalagala za diplomatsku borbu i restauraciju habsburške dinastije u Hrvatskoj, revolucionarni Hrvatski komitet, ideološki prethodnik Ustaškoga pokreta, nastojao je vojno osloboditi Hrvatsku iz beogradskog zagrljaja i pitanje uređenja države odrediti plebiscitom. Članovi komiteta u tu svrhu povezali su se sa službenom Italijom i Mađarskom, kao i s Gabrieleom D'Annuziom, ali potpisivanje Rapallskoga ugovora onemogućilo je njihova nastojanja.

Potom slijedi članak Ante Kožula "Hrvatsko iseljništvo u Australiji 1970-ih" (str. 317-324). Autor je opisao diplomatsku borbu hrvatskih emigranata za priznanje hrvatskoga pitanja i Hrvata kao posebnoga naroda. Plod takve borbe bilo je osnivanje Hrvatske ambasade kao konkurenta jugoslavenskim izaslanstvima na koja su postavljani bivši agenti UDB-e. Kožul opisuje i represiju australske vladajuće Laburističke stranke uz pomoć jugoslavenskih tajnih agenata usmjerene prema hrvatskim iseljenicima.

Posljednji članak u ovome zborniku djelo je Stjepana Šuleka, a naslov rada je "Na tragu dr. Luja Tončić-Sorinja" (str. 325-331). Autor opisuje djelovanje austrijskoga diplomata hrvatskoga podrijetla dr. Luja Tončić-Sorinja, najpoznatijega kao ministra vanjskih poslova Austrije i glavnoga tajnika Vijeća Europe koji je predložio da se Schillerova Oda radosti iz Beethovenove 9. simfonije proglašeni himnom Europske unije. Tončić-Sorinj nastojao je svoje diplomatske veze iskoristiti za

promicanje hrvatskoga pitanja i njegovo rješenje u sklopu zapadnoeuropskoga demokratskog poretka, pa je stoga odbio političku ponudu autoritarnoga vodstva NDH, ali nije se mirio ni s uspostavom prosrpske komunističke diktature u Hrvatskoj.

Za hrvatski narod 20. stoljeće predstavlja vrijeme grčevite i ustrajne borbe za rješavanje svoga nacionalnog pitanja. Ta putanja išla je od uklještenja između Austrije i Ugarske, preko jugoslavenskih stranputica i hrvatskoga zastranjivanja u ustaškom totalitarizmu do oslobodilačkoga rata za ostvarenje suverene države Hrvatske. Borba za nacionalnu ravnopravnost i slobodu sa sobom je nosila brojne, ali ne beznadne ili nepremostive poraze, koji su stvarali hrvatsku političku emigraciju. Kako je hrvatska nacionalna borba bila posebno dugotrajna, tako je i hrvatska politička emigracija konstantno obnavljana novim naraštajima, pa je stekla značajnu brojnost i akcijski potencijal. Hrvatska politička emigracija nastavila se boriti do kraja stoljeća, svoj je obol dala i u Domovinskom ratu, stoga je zaradila značajno mjesto u hrvatskom kolektivnom sentimentu. U ovome zborniku kroz 29 članaka različita sadržaja, izričaja i perspektive studiozno je prikazana ta borba kroz opise brojnih organizacija i pojedinaca u emigraciji, zbog čega je zbornik *Povijest hrvatske političke emigracije u 20. stoljeću* nezaobilazno djelo za proučavanje hrvatskoga iseljništva, ali i vrijedan prikaz političkih prilika u domovini.

Zvonimir Herceg

IVICA ŠARAC, *Prošlost kao povijest*, Crkva na kamenu, Mostar, 2021., 447 str.

Knjiga povjesničara Ivica Šarca *Prošlost kao povijest* objavljena je u izdanju Crkve na kamenu 2021. godine. Podijeljena je na dva veća dijela. Prvi dio sadrži dva poglavlja s nekoliko podnaslova, dok drugi dio čine tekstovi, njih više od stotinu, koji su tijekom niza godina objavljivani u glasilu *Crkva na kamenu*. Na početku knjige nalazi se sadržaj i uvodna napomena, dok se na kraju nalazi popis izvora (neobjavljenih), literatura i popis imena.

Prvo poglavlje prvoga dijela knjige nosi naslov *Prošlost i povijest* (str. 13-32). Već na početku prvoga podnaslova, *Polazište - sadašnjost ili epoha bez imena*, autor ističe da je za proučavanje prošlosti nužno osvijetliti početnu poziciju ili kako autor ističe "polazište svakog odnosa prema prošlosti - sadašnjost". Drugi podnaslov *Prošlost nakon "kraja povijesti"?* donosi kratak pregled odnosa brojnih teoretičara prema prošlosti i povijesti. Poseban naglasak stavljen je na postmoderne teoretičare, odnosno na razdoblje nakon tzv. "lingvističkog obrata", kada se počelo nijekati epistemološke mogućnosti povijesti. Unatoč tome, autor ističe da je prošlost i danas vrlo privlačna i da ne zastarijeva. Autor posebno naglašava važnost historiografije kao "processa pretvaranja prošlosti u povijest". U trećem podnaslovu *De Ciceronis historia* autor se ukratko osvrnuo na slavnu rečenicu iz Ciceronove knjižice *De oratoribus*. Istaknuto je kako se u brojnim citatima uglavnom navodi da povijest treba biti "učiteljica života", dok su njezine ostale uloge uglavnom ostale po strani i ne spominju se tako često. Autor se odlučio, kako to sam navodi, "u alegorijskom duhu" ukratko osvrnuti i na njezine ostale uloge pri čemu posebno intrigantnom smatra ulogu povijesti o "životu pamćenja". Upravo se sljedeći podnaslov, *Pamćenje, sjećanje i povijest*, bavi proučavanjem odnosa pamćenja, sjećanja i povijesti, pri čemu je poseban naglasak stavljen na individualna i kolektivna pamćenja i sjećanja. Kada je u pitanju kultura sjećanja, autor navodi i konkretan primjer u hrvatskome društvu. U podnaslovu *Sukobljene "kulture sjećanja" - primjer hrvatskog društva* naglašeno je kako o Drugom svjetskom ratu u hrvatskome društvu postoje dvije verzije kulture sjećanja. U zadnjem

podnaslovu prvoga dijela knjige, *Povijest vs. historija*, autor se osvrće na definiciju temeljnih pojmova: povijest i historija.

Drugo poglavlje prvoga dijela knjige nosi naslov *Osobni motivi za bavljenje prošlošću* (str. 32-58). Kroz nekoliko podnaslova, kao što su *Obiteljski narativ*, *Antihercegovački narativ* i *Zavičaj kao motiv*, autor objašnjava i osobne motive za bavljenje prošlošću, a kako sam ističe sve je počelo "s traženjem spomenute točke 'odakle je sve pošlo ukri-vo'". Autoru je poticaj za proučavanje prošlosti, uz obiteljske razloge, dao i nastanak antihercegovačkoga narativa, a s vremenom tome se priključio i treći motiv, odnosno zavičaj, tj. prostor i ljudi.

Spomenuto je kako je knjiga podijeljena na dva veća dijela. Drugi je dio (str. 59-426) sadržajno znatno opširniji i ne nosi nikakav poseban naslov. Kao što je navedeno, u njemu se nalaze tekstovi koje je autor tijekom osam godina pisao za glasilo *Crkva na kamenu*. Riječ je o preko stotinu tekstova, a u njima su uglavnom obrađene različite teme iz hrvatske povijesti.

Drugi dio Šarčeve knjige *Prošlost kao povijest* može dobro poslužiti onima koji žele navedene tekstove, koje je autor pisao u *Crkvi na kamenu*, imati na jednome mjestu. Prvi dio knjige ipak ima posebnu vrijednost jer, između ostaloga, daje i važan doprinos povijesnoj znanosti, što se posebno odnosi na teorijsku raspravu, a imajući u vidu priličan nedostatak takvih rasprava na hrvatskom jeziku.

Goran Mijočević

ANTAL MOLNÁR, *Confessionalization on the Frontier. The Balkans Catholics between Roman Reform and Ottoman Reality - Konfesionalizacija na granici. Balkanski katolici između Rimske reforme i Osmanske stvarnosti*, (Interadria Culture dell'Adriatico, 22), Viella, Roma, 2019., 266 str.

Knjiga, osim kazala i uvoda, koji se ovdje broji kao prvo poglavlje (str. 7-14), sadrži još devet izabranih poglavlja (str. 17-203), od kojih je osam već objavljenih priloga u raznim zbornicima i časopisima i jedan prilog, po prvi put objavljen ovdje, zatim rječnik čeških turskih i južnoslavenskih izraza (str. 205-206), dvanaest vrlo preglednih i korisnih geografskih karata (str. 209-220), bogatu bibliografiju (str. 221-257) te na kraju kazalo osobnih imena i mjesta (str. 259-266).

Antal Molnár (*1969.) ugledni je mađarski historičar, bivši ravnatelj Mađarske Akademije u Rimu, trenutno ravnatelj Povijesnog instituta Istraživačkog centra humanističkih znanosti Mađarske Akademije znanosti i umjetnosti u Budimpešti, pridruženi profesor na Fakultetu humanističkih znanosti Eötvös Loránd Sveučilišta u Budimpešti, član Papinskog odbora za povijesne znanosti u Rimu afirmirao se u zadnja dva desetljeća kao vodeći ugarski poznavatelj položaja Katoličke Crkve i svih kršćana u doba osmanske vladavine u osmanskoj Ugarskoj, Hrvatskoj, Bosni, Srbiji, Bugarskoj i Albaniji u 16. i 17. stoljeću. Svoju doktorsku tezu *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon, (1572-1647) - Katoličke misije u osmanskoj Ugarskoj (1572.-1647.)* obranio je 1999. na Sveučilištu u Segedinu (Szeged) i 2002. na Sveučilištu Sorbonne u Parizu, pod preinačenim i zanimljivim naslovom: *Le Saint-Siège, Raguse et le missions catholiques de la Hongrie Ottoman 1572-1647 - Sveta Stolica, Dubrovnik i katoličke misije osmanske Ugarske 1527.-1647.*

U naslovu ove Molnárove publikacije pojavljuje se novi povijesni pojam ili denominacija: confessionalization (konfesionalizacija) od njemačke riječi Konfessionalisierung koju su uveli profesori i istraživači novovjekovne zemaljske i crkvene povijesti 16. i 17. st., Heinz Schilling iz Berlina i Wolfgang Reinhard iz Augsburga i Freiburga. Iz njemačkoga se riječ brzo proširila i na druge istraživačke povijesne, kulturne i lingvističke centre Europe i Amerike i postala

zajednički pojam, usvojen u povijesnoj historiografiji i semantici. Pojam konfesionalizacija pružio je i pruža još uvijek dragocjen uvid u ulogu vjerskih denominacija (katolika, luterana i kalvinista) u promjenama u društvenom i političkom životu između 1550. i 1660. godine. To su bili procesi u kojima su ranonovovjekovni zemaljski vladari Srednje Europe pokušavali stvoriti disciplinirano "podaničko društvo" u svome vlastitom duhu i u vlastitoj konfesiji. Novoskovani pojam i uspostavljena teza konfesionalizacije uspješno je skrenula pozornost na političke, društvene i kulturne oblike i posljedice religije te je razvodnila tradicionalni interes za Crkvu, crkvenu povijest, crkvenu nauku, pobožnost i umjetnost. U Molnára konfesionalizacija 16. i 17. st. predstavlja u ono vrijeme poželjnu i stvarnu organizaciju i reorganizaciju vjerskih (konfesionalnih) odnosa na novonastaloj granici sučeljavanja jurisdikcije Rima i Osmanske stvarnosti počevši od Osmanske Ugarske na sjeveru do Bugarske i Albanije na jugu.

"Introduction - Uvod" (str. 7-14) u publikaciji se vodi kao prvo poglavlje, a u njemu autor pruža kratak prikaz metodologije pristupa temi svoga znanstvenog istraživanja koje on locira u tadanje političko i crkveno ozračje jugoistočne Europe, Balkana i Sredozemlja 16. i 17. st.

U drugom poglavlju, s naslovom "Bosnian Franciscans between Roman Centralization and Balkan Confessionalization - Bosanski franjevci između Rimske centralizacije i Balkanske konfesionalizacije", (str. 17-29), autor ocrta korektno početke misijskoga poslanja franjeva u Banovini Bosni i u Bosanskom Kraljevstvu do pada pod Turke.

U drugoj polovici 16. st. vidi on, ne uvijek s pravom, u Tridentskom koncilu i katoličkoj reformi poticanoj od Svete Stolice, veću opasnost za bosanske franjevce i njihovu misionarsku praksu nego od turske vladavine. Molnár u svome prilogu postavlja svoju tezu konfesionalizacije: Ukoliko je Katolička Crkva u Bosni (franjevci), htjela preživjeti osmansku vladavinu, morali su se poput Pravoslavne crkve prilagoditi osmanskoj vjersko-političkoj sredini (str. 28).

U trećem poglavlju, koji nosi naslov "The Holy Office and the Balkan Missions before Foundation of the Congregation of Propaganda Fide (1622) - Sveti Oficij i balkanske misije prije osnivanja Svetoga Zbora za širenje vjere (1622.)", (str. 31-46), autor posvećuje pažnju aktivnostima Svete Stolice na Balkanu krajem 16. i početkom 17. st. Centrala ove misijske aktivnosti bio je Sveti Oficij (*Sanctum Officium*), sjedište Rimske inkvizicije (*Sacra Congregatio Romanae et Universalis Inquisitionis seu Congregatio Sancti Offici*), preuređene 1588. od pape

Siksta V., u vodeći Zbor Svete Stolice (*Congregatio prima*). Sveti Oficij preuzeo je sada sva ona dogmatska i kanonska pitanja koja su se ticala vjere i tako proširio svoju jurisdikciju na cijeli katolički svijet. Nadalje, rješavao je pitanja crkveno-sudske naravi koja su proizlazila iz vjerskih i konfesionalnih zaprjeka.

Srž katoličke misije u nekatoličkim zemljama i krajevima bila je obrana vjere i postojanost u katoličkoj pravovjernosti. Rimske smjernice za ostvarenje misijskog rada određivale su podjeljivanje i potvrdu apostolskih ovlasti (*facultates apostolicae*) i sastavljanje i slanje popisa (*dubia*) težih crkveno-kanonskih slučajeva, koja bi stajala na raspolaganju kako dušobrižnicima tako i Svetom Oficiju. Glavni način kontrole vjere i vjerske postojanosti na Balkanu i u jugoistočnoj Europi u ovom razdoblju bili su, prema autorovu mišljenju, apostolski pohodi (vizitacije), među kojima nalazimo Hrvate pohoditelje, kao što su bili stonski biskup i franjevac Bonifacije Drakulica (Drkolica), ili veliki diplomat, isusovac Aleksandar Komulović. Kao najstariji primjer misijskog djelovanja u jednoj multireligioznoj sredini i slanja sakupljenih *dubia* u Rim, navodi autor primjer don Vinka di Augustino (don Vincenzo di Augustino), kapelana dubrovačkih trgovaca u Budimu 1599. U prilogu autor opisuje daljnje djelovanje bosanskih franjevaca u Bugarskoj i isusovaca u Ugarskoj po istom modelu u trajnoj napetosti između krute realnosti Osmanskoga Carstva i Rimskih misijskih predodžbi Svetoga Oficija, udaljenih od misijske stvarnosti.

Četvrto poglavlje, "Venetian South-Eastern Europe and Ottoman Hungary - Mletačka jugoistočna Europa i osmanska Ugarska" (str. 47-63), obrađuje crkveno-povijesnu važnost mletačke vladavine u jugoistočnoj Europi. Svoja razmišljanja i zaključke većinom temelji na prijedlogu Ivana Tomka Mrnavića (Šibenik, 1580. - Rim, 1637. odnosno 1639.), hrvatskoga katoličkog svećenika, teologa, povjesničara i naslovnoga bosanskog biskupa o reorganizaciji Katoličke Crkve u Dalmaciji i na Balkanu, koju on zove Ilirska Crkva (*Chiesa Illyrica*). Mrnavićev prijedlog (str. 60-63) iz godine 1625. sastoji se od 8 točaka. Prvo i najvažnije što se u ovom prikazu treba spomenuti jest to da je Mrnavić u prvoj i drugoj točki smatrao da je vrlo potrebno (*tropo necessario*) imenovati samo domaće sinove na biskupske stolice u Iliriku ili osobe sposobne i vješte ilirskom (hrvatskom) jeziku i nabraja pokrajine: Istru, Hrvatsku i Dalmaciju. Za njih traži, osim latinskih liturgijskih knjiga odobrenih od pape Pija V., tiskanje i širenje glagoljskih liturgijskih knjiga jer većina župa u spomenutim pokrajinama slavi službu Božju na tome jeziku.

U petom vrlo opširnom poglavlju, "Struggle for the Chapel of Belgrade (1612-1643) - Borba za kapelu u Beogradu (1612.-1643.)" (str. 65-121), autor opisuje tipičnu katoličku podijeljenost i žestoku borbu za katoličku kapelicu u Beogradu između predstavnika dubrovačkih trgovaca, dubrovačkih svećenika, potpomaganih od Dubrovačke Republike te bosanskih franjevaca, dubrovačkih i austrijskih isusovaca i dubrovačkih benediktinaca. Borba je završila *de jure* kompromisom 1643. godine u kojem, barem na papiru, nije smjelo biti pobjednika.

De facto pobijedili su glavni "igrači" i stari poznanici, suradnici i protivnici: dubrovački trgovci i bosanski franjevci, koji će uspjeti pro-maknuti prvog biskupa franjevca u Beogradu.

Sličan primjer opisan je i u šestom prilogu, "The Struggle for the Chapel of Novi Pazar (1627-1630) - Spor oko kapelice u Novom Pazaru (1627.-1630.)", (str. 123-134), koju su podigli dubrovački trgovci i podupirala Riznica Sv. Marije, dubrovačke katedrale. To je bila manja pravoslavna crkva koja se nalazila izvan grada i koju su dubrovački trgovci otkupili od osmanskih vlasti i dali obnoviti. Istovremeno, u Novom Pazaru postojala je od 1672. i jedna manja kapelica u jednoj trgovačkoj kući za svakodnevnu molitvu. Sukob je nastao između barskoga nadbiskupa Petra Mazareka (Pietro Massarechi, Mazarekić) i Katedralne riznice u Dubrovniku. U sporu koji je trajao tri godine nadbiskup Mazarek naglašavao je svoju misijsku jurisdikciju ne obazirući se na tradiciju dubrovačkih trgovaca i patronatska prava Dubrovačke Republike. Spor je završio prevagom misijske jurisdikcije barskoga nadbiskupa, koju je podupirao novoosnovani Zbor za širenje vjere u Rimu, nad patronatskim pravom Dubrovačke Republike.

Sedmo poglavlje, "The Catholic Missions and the Origins of Albanian Nation-Building at the Beginning of 17th Century - Katoličke misije i početci stvaranja albanske nacije na početku 17. stoljeća", (str. 135-156), predstavlja vrlo zanimljiv prilog o počecima nacionalne svijesti Albanaca katolika, koja će kasnije biti prenesena i na muslimanske i pravoslavne Albance. Ovaj je prilog istovremeno jedini novi i izvorni tekst u ovoj publikaciji. U nastajanju i jačanju albanske nacionalne svijesti autor pronalazi kosovarske i sjevernoalbanske korijene. Kao prve nositelje albanske narodne svijesti među Albancima on vidi prije svega u barskom nadbiskupu Petru Mazareku, podrijetlom iz Prizrena i Franji Bardiju (Frang Bardhi) biskupu Sape, podrijetlom iz Zadrima u sjevernoj Albaniji. Zanimljiv je, po autorovu prikazivanju, i "znanstveni sukob" biskupa Bardija sa Šibenčaninom i bosanskim naslovnim

biskupom Ivanom Tomkom Marnavićem i njegovim poznatim protu-ilirskim i protualbanskim tezama.

U osmom poglavlju, "The Serbian Orthodox Church and the Attempts at Union with Rome in the 17th Century - Srpsko-pravoslavna crkva i pokušaji unije u 17. stoljeću" (str. 157-167), autor prikazuje pokušaje i napore oko unije između pravoslavnih monaha i Katoličke Crkve. Pritom se autor osvrće kako na klasičnu, tako i na noviju bibliografiju. Prof. Molnár vidi s pravom snagu Srpske pravoslavne crkve u njezinu prilagođavanju pučkoj pobožnosti i u zadržavanju srednjovjekovne političke ekleziologije. Spominje i napore pravoslavnih biskupa (vladika) da podvrgnu i katolike i njihove pastire istim poreznim obvezama kojima su bili izloženi pravoslavni kršćani. Domaće katoličko svećenstvo, bosanski franjevci i kapelani u dubrovačkim trgovačkima kolonijama, jer su poznavali narav pravoslavlja, bili su od početka uvjereni protivnici bilo kakvih pokušaja međusobne unije. Toj su ideji više podlijegali svećenici koji su dolazili sa strane, poglavito iz dalmatinskih i talijanskih općina. U tom kontekstu autor opisuje bezuspješne pokušaje pravoslavnih monaha iz manastira u okolici Trebinja, kojima domaći biskupi, Primi u Trebinju i Ogrmić iz Slavonije, kao bosanski biskup, uza svu uljudnost nisu mogli povjerovati u istinoljubivost namjera srpsko-pravoslavnih monaha.

U sljedećem poglavlju, "The Balkan Missions under the Pontificate of Innocent XI (1676- 1689): from Apogee to Ruin - Balkanske misije u doba pontifikata Inocenta XI. (1676.-1689.): od apogeja do sloma", (str. 169-182), autor izlaže kratko ali vrlo logično procvat i propast, uspjeh i neuspjeh misijskih napora u jugoistočnoj Europi krajem 17. stoljeća. Slomu misijskoga rada na Balkanu pridonijeli su dugi i iscrpljujući ratovi kršćanskih sila protiv Osmanskoga Carstva, poput Kandijskoga, Morejskog i Velikog turskog rata od 1645. do 1699. godine. Ratovi su trajali neprekinuto više od pedeset godina, razdoblje u kojem su vladala sedmorica papa. Najveći gubitnici u doba ovih ratova bili su katolici u Jugoistočnoj Europi: u Bugarskoj, Albaniji, Srbiji i BiH. Većinom su morali bježati, ili su bili protjerani, odvedeni u sužanjstvo ili bili pobijeni. Bugarski franjevački samostani nisu preživjeli ove ratove, brojni bosanski samostani bili su svedeni samo na tri samostana. Autor procjenjuje da je više od 150.000 katolika napustilo BiH, našavši novu domovinu u Dalmaciji, Istri, Kranjskoj, Slavoniji i Ugarskoj, Banatu i Transilvaniji. Papa Inocent XI. bio je bez sumnje veliki organizator Svete Lige i podupiratelj uspješne borbe protiv Turaka. No, istovremeno su katolički gubitci u jugoistočnoj

Europi u doba njegova pontifikata bili tako veliki da ih povjesničar ne smije procijeniti samo kao kolateralnu štetu i gubitke, želi nam poručiti prof. Molnár.

U zadnjem poglavlju, "La Schiavona. A Bosnian Girl between Catholic hagiography and Balkan Female Transvestism - Slavenka. Bosanska djevojka između katoličke hagiografije i balkanskog ženskog transvestizma", (str. 183-203), autor obrađuje slučaj Magdalene Pereš-Vuksanović iz Jelaške kraj Vareša (1606.-1670.), odbjegle djevojke u muškoj odjeći i buduće katoličke redovnice, koja se kroza život morala probijati presvučena u muško (transvestit) i konačno doživjeti svoju mladenačku želju, stupiti u samostan. Magdalena je dobila od svoga ujaka i bosanskoga franjevca fra Martina Brguljanina ime *Franjica Slavenka* dok ju je njezin talijanski hagiograf Severano nazvao *bosanska Ivana Orleanska*. Premda je povijest ove hrabre mlade žene u hrvatskoj povijesti i književnosti djelomično obrađena, lijepo je čitati ovaj pozitivan prikaz Magdalene, pogotovo kada se radi o cijenjenom predstavniku nama važnog susjednog, ugarskog naroda. Prof. Molnár svraća pažnju čitatelja i istraživača na pojavu prisilna transvestizma na Balkanu u Osmanskom Carstvu, koji je kroza zajedničku inkulturaciju u turskoj riječi *tobelija*, u vlaško-albanskoj riječi *virđžina*, slavenskoj riječi *muška djevojka* (*muškobara*) i do danas sačuvao svoje pejorativno značenje.

Molanárova knjiga prati nas vrlo uspješno i na visokoj znanstvenoj razini u procesu istraživanja misijskoga poslanja i njegovih pratećih komponenti inkulturacije i konfesionalizacije, koje nisu bile samo prateće koordinate religioznoga života srednjoeuropske multikonfesionalne sredine, nego i pratilice multireligiozne sredine na prostoru jugoistočne Europe i Zapadnoga Balkana 16. i 17. stoljeća.

Ostaje, svakako, otvoreno pitanje koje autor nije postavio: Može li se uopće govoriti o konfesionalizaciji balkanskih katolika na granici između rimskih reformi i osmanske stvarnosti unutar multireligioznog patrijarhalnog društva, kakvo je ono bilo na Balkanu 16. i 17. stoljeća?

ANTAL MOLNÁR, *Confessionalization on the Frontier. The Balkans Catholics between Roman Reform and Ottoman Reality*, (Interadria Culture dell'Adriatico, 22), Viella, Roma 2019, pages 266.

The book, in addition to the table of contents and the introduction (pp. 5-14), consists of nine selected chapters (pp. 17-203), eight of which have already been published in various anthologies and journals, and one article that has been published for the first time. The book also contains a dictionary of more common Turkish and South Slavic terms (pp. 205-206), twelve very clear and useful geographical maps (pp. 209-220), a rich bibliography (pp. 221-257) and finally an index of personal names and places (pp. 259-266).

Antal Molnár (*1969) is a distinguished Hungarian historian, former director of the Hungarian Academy in Rome, currently director of the Institute of History, Research Centre for the Humanities of the Hungarian Academy of Sciences and Arts in Budapest, associate professor at the Faculty of Humanities Eötvös Loránd University of Budapest, and member of the Pontifical Committee for historical sciences in Rome. In the last two decades, Molnár has established himself as a leading Hungarian connoisseur of the position of the Catholic Church and other Christians during Ottoman rule in Ottoman Hungary, Croatia, Bosnia, Serbia, Bulgaria and Albania in the 16th and 17th centuries. He defended his dissertation, *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon, (1572-1647) - Catholic missions in Ottoman Hungary, (1572-1647)* at the University of Szeged in 1999 and at the Sorbonne University in Paris in 2002, choosing a modified title, *Le Saint-Siège, Raguse et le missions catholiques de la Hongrie Ottomane 1527-1647*.

A new historical term appears in the title of Molnar's publication: *confessionalization*, derived from the German word *Konfessionalisierung*, which was introduced by Heinz Schilling (Berlin) and Wolfgang Reinhard (Augsburg /Freiburg), professors and researchers of modern secular and ecclesiastical history in the 16th and 17th centuries. The word spread quickly to European and American centres of historical, cul-

tural and linguistic research and became a common term, adopted in historical philosophy and linguistic semantics. The notion of confessionalization has provided and still provides valuable insight into the role of religious denominations - Catholics, Lutherans, and Calvinists - during changes in social and political life between 1550 and 1660. Thanks to these developments, early modern rulers of Central Europe sought to create a disciplined "subservient society" in its own spirit and its own denomination. The newly coined concept and the established thesis of confessionalization successfully drew attention to the political, social and cultural forms and consequences of religion and diluted the traditional interest in the Church, Church history, Church doctrine, piety and art. In Molnár, the confessionalization in the 16th and 17th centuries represented at the time a desirable and real organization and reorganization of religious (confessional) relations on the newly formed border of confrontation between the jurisdiction of Rome and Ottoman reality, starting from Ottoman Hungary in the north to Bulgaria and Albania in the south.

Within the introduction (pp. 7-14), the author provides a brief overview of the methodology of approaching the topic of his scientific research, which he locates in the political and ecclesiastical atmosphere of Southeast Europe, Balkans and the Mediterranean area of the 16th and 17th century.

In the second article, "Bosnian Franciscans between Roman Centralization and Balkan Confessionalization"- (pp. 17-29), the author correctly outlines the beginnings of the missionary activity of the Franciscans in the Banovina of Bosnia and in the Kingdom of Bosnia until the Ottoman invasion. In the second half of the 16th century and at the beginning of the 17th century, he considers the Council of Trent and Catholic reform, encouraged by the Holy See, as a greater danger to the Bosnian Franciscans and their missionary practice than to Turkish rule. Molnár puts forward his thesis of confessionalization: if the Catholic Church in Bosnia (Franciscans) wanted to survive Ottoman rule, they should have adapted themselves to the Ottoman religious-political environment like the Orthodox Church (p. 28).

In the third chapter, "The Holy Office and the Balkan Missions before the Foundation of the Congregation of Propaganda Fide (1622)"- (pp.31-46), the author pays attention to the activities of the Holy See in the Balkans at the end of the 16th and the beginning of the 17th century. The centre of this missionary activity was the Holy Office (Sanctum Officium), the seat of the Roman Inquisition (Sacra

Congregatio Romanae et Universalis Inquisitionis seu Congregatio Sancti Officii - The Sacred Congregation of the Roman and Universal Inquisition or the Holy Office), transformed by Pope Sixtus V in 1588 into *Congregatio prima* (the first Congregation) of all Roman Congregations. The Holy Office now took over all the canonical matters concerning the faith and thus expanded its jurisdiction over the whole Catholic world. Furthermore, it fulfilled tasks such as the power of attorney to dispense of obstacles which originated from religious and confessional differences. The core of the Catholic mission in non-Catholic countries and regions was the defence of the faith and steadfastness in Catholic orthodoxy. The Roman guidelines for the realization of this missionary work established the assignment and confirmation of apostolic faculties (*facultates apostolicae*) and the compilation and transmission of a list of urgent ecclesiastical-canonical cases (*dubia*), which would be available both to pastors and the Holy Office. The Congregation considered apostolic visitations to be the best way to control faith and religious perseverance in the Balkans and Southeast Europe in this period. In these visitations, we find Croatian visitors such as Boniface Drakulica (Drkolica), Franciscan and bishop of Ston, or the great diplomat and Jesuit Alexander Komulović. As the oldest example of missionary transmission of the collected dubia to Rome, the author cites the Dubrovnik priest Don Vincenzo di Augustino, chaplain of the Dubrovnik merchants in Buda in 1599. The author continues by describing the protracted activities of the Bosnian Franciscans in Bulgaria and the Jesuits in Hungary, who were acting in the same context of constant tension between the rigid situation within the Ottoman Empire and Roman missionary notions far removed from missionary reality.

The fourth chapter, "Venetian South-Eastern Europe and Ottoman Hungary"- (pp. 47-63), deals with the ecclesiastical-historical importance of Venetian rule in Southeast Europe. Molnár's thoughts and conclusions are also based on the suggestions of Ivan Tomko Mrnavić (Šibenik, 1580-Rome, 1637 or 1639), a Croatian Catholic priest, titular bishop, for the reorganization of the Catholic Church in Dalmatia and the Balkans, which he calls the Illyrian Church (*Chiesa Illyrica*). Mrnavić's proposal (pp. 60-63) from 1625 consists of 8 points. The first and most important point is Mrnavić's "too urgent" (*troppo necessario*) demand for the sole appointment of either domestic sons or persons capable and skilled in the Illyrian (Croatian) language to the episcopal sees in Illyricum, which included the provinces of Istria, Croatia and Dalmatia. In addition to the Latin litur-

gical books approved by Pope Pius V, he requests the printing and dissemination of Glagolitic liturgical books, because most parishes in the said provinces celebrated the service of God in that language.

In the very extensive fifth chapter, "Struggle for the Chapel of Belgrade (1612-1643)"- (pp. 65-121), the author describes the typical Catholic division and the fierce struggle for the Catholic Chapel in Belgrade between representatives of Dubrovnik merchants, Dubrovnik priests, aided by the Dubrovnik Republic and Bosnian Franciscans, Dubrovnik and Austrian Jesuits and Dubrovnik Benedictines. In 1643, the struggle ended *de jure* with a compromise and, at least on paper, there should have been no winner. *De facto*, the main "players" and old acquaintances, collaborators and opponents won: Dubrovnik merchants and Bosnian Franciscans, who managed to promote a Franciscan bishop in Belgrade for the first time.

A similar example is described in the sixth chapter, "The Struggle for the Chapel of Novi Pazar (1627-1630)"- (pp. 123-134), which was founded by Dubrovnik merchants and supported by the Treasury of St. Mary, Dubrovnik Cathedral. It was a smaller Orthodox church that lay outside the city and which Dubrovnik merchants bought from the Ottoman authorities and had rebuilt. At the same time in Novi Pazar, a smaller chapel existed for daily prayer in a trading house from 1672 onwards. A conflict arose between the Archbishop of Bar, Petar Mazarek (Pietro Massarechi, Mazarekić) and the Cathedral Treasury in Dubrovnik. In the dispute lasting three years, Archbishop Mazarek emphasized his missionary jurisdiction, ignoring the tradition of Dubrovnik merchants and the patronage rights of the Republic of Dubrovnik. The dispute ended with the predominance of the missionary jurisdiction of the Archbishop of Bar, supported by the newly established Congregation for the Propagation of the Faith in Rome, over the patronage law of the Republic of Dubrovnik.

The seventh chapter, "The Catholic Missions and the Origins of the Albanian Nation-Building at the Beginning of the 17th Century"- (pp.135-156), is a noteworthy contribution to the beginnings of the national consciousness of Albanian Catholics, which they would later pass on to Muslim and Orthodox Albanians. This article is the sole new contribution in this publication. The author regards Archbishop Petar Mazarek of Bar, originally from Prizren, and Franjo Bardi (Frang Bardhi), Bishop of Sapa, originally from Zadrime in northern Albania, as the first bearers of Albanian national consciousness among Albanians. The author also focuses on Bardi's conflict with

the titular bishop Ivan Tomko Mrnavić and his well-known anti-Illyrian and anti-Albanian theses.

In the eighth chapter, "The Serbian Orthodox Church and the Attempts at Union with Rome in the 17th Century" - (pp. 157-167), the author presents the attempts and efforts around the union between Orthodox monks and The Catholic Church, and refers both to classical and to newer literature. Prof. Molnár rightly considers the adaptation to popular piety and retaining medieval political ecclesiology to be one of the most important strengths of the Serbian Orthodox Church. He also mentions the efforts of Orthodox bishops to subject both Catholics and their pastors to the same obligations to which Orthodox Christians were exposed. From the beginnings, the local Catholic clergy, the Bosnian Franciscans and the chaplains in the Dubrovnik merchant colonies were convinced of the vainness of any attempts at mutual union, because they knew the religious convictions of Orthodox monks better. Priests who came from abroad, especially from Dalmatian and Italian municipalities, were more susceptible to the ideas of union. In this context, the author describes the failure of such attempts by Orthodox monks from the monasteries in the vicinity of Trebinje: Despite of their politeness, the local Catholic bishops, Primi of Trebinje and Ogramić from Slavonia as the Bosnian bishop, could not believe in the truthfulness of the orthodox monks' intentions.

In the following chapter, "The Balkan Missions under the Pontificate of Innocent XI (1676-1689): from Apogee to Ruin" - (pp. 169-182), the author presents briefly but logically the success and failure of missionary efforts in Southeast Europe in the late 17th century. The collapse of missionary work in the Balkans was accelerated by the long and exhausting wars of Christian forces against the Ottoman Empire, such as the Candian, Morean and Great Turkish Wars of 1645-1699. The wars lasted for more than fifty years without interruption, a period in which seven popes reigned. The biggest losers during these wars were the Catholics of Southeast Europe: in Bulgaria, Albania, Serbia, Bosnia and Herzegovina. For the most part, they had to flee, or were expelled, taken into captivity, or even killed. Bulgarian Franciscan monasteries did not survive these wars, whereas most Bosnian monasteries were destroyed and their number was reduced to only three monasteries. The author estimates that over 150,000 Catholics left Bosnia and Herzegovina and found a new homeland in Dalmatia, Istria, Carniola, Slavonia, Hungary, Banat

and Transylvania. Undoubtedly, Pope Innocent XI. was a great organizer of the Holy League and a supporter of a successful struggle against the Turks. But at the same time, prof. Molnár argues that the Catholic losses in Southeast Europe at the time of his pontificate were so extensive that the historian must not assess them only as collateral damage.

In the last chapter titled "La Schiavona. A Bosnian Girl between Catholic hagiography and Balkan Female Transvestism" - (pp.183-203), the author deals with the case of Magdalena Pereš-Vuksanović from Jelaške near Vareš (1606-1670), a runaway girl in men's clothing, and a future Catholic nun. She made her way through life as a male transvestite to realize her youthful desire to enter a convent. Magdalena received the name Franjica Slavenka from her uncle and the Bosnian Franciscan Fr. Martin Brguljanin, while her Italian hagiographer Severano named her the Bosnian Maid of Orléans. Although the history of this brave young woman in Croatian history and literature has been partially treated, it is enjoyable to read this positive portrayal of Magdalena, especially when it comes from a respected Hungarian historian. Prof. Molnár draws the attention of readers and researchers to the emergence of forced transvestism, or even better forced cross-dressing, in the Balkans during the Ottoman Empire, which has been preserved to this day through joint inculturation in the Turkish word *tobelija*, in the Wallachian-Albanian word *virđžina* and in the Slavic word *zavjetovana djevojka* (vowed girl) or - *muškobara* (male girl) with its pejorative meaning.

Molnár's book leads the reader very successfully and at a high scientific level into research on the Catholic mission and its accompanying components of inculturation and confessionalization, which were, according to the author, not only the coordinates of religious life in the multi-confessional Central European area but also affected the multi-religious environment in Southeast Europe and the Western Balkans of the 16th and the 17th century.

There is, of course, a question that the author did not ask: Can we talk at all about the confessionalization of Balkan Catholics squeezed between Roman reforms and Ottoman reality and within a multi-religious patriarchal society, such as the Balkans in the 16th and 17th centuries?

Petar Vrankić

UPUTE AUTORIMA

Časopis *Hercegovina* izlazi jedanput godišnje i objavljuje neobjavljene radove iz humanističkih znanosti u kojima autori obrađuju teme vezane za Hercegovinu, njezinu povijest, kulturu i tradiciju, ali i one koji se na bilo koji način odnose ili imaju utjecaja na ovo područje.

Radovi se mogu slati tijekom cijele godine elektroničkom poštom na jednu od adresa uredništva: **hercegovina@ff.sum.ba** ili **casopis.hercegovina@gmail.com** kao i na nekoj vrsti prijenosne memorije. Redovito časopis za određenu godinu zaključuje se s radovima pristiglim do kraja veljače, a u iznimnim slučajevima urednik rad može primiti i nakon isteka ovoga roka.

Radovi podliježu dvostrukoj anonimnoj recenziji.

Nakon pristiglih recenzija radovi mogu biti kategorizirani kao:

1. **Izvorni znanstveni rad** - odlikuje se izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.
2. **Prethodno priopćenje** - sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, ali bez visoke razine obuhvatnosti i utemeljenosti.
3. **Pregledni rad** - sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, ali bez osobite izvornosti rezultata.
4. **Stručni rad** - sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

Ukoliko se recenzije razlikuju u pogledu kategorizacije, može se tražiti i trećega recenzenta. Odluku o konačnoj kategorizaciji rada donosi urednik i članovi uredništva.

Svi radovi trebaju imati na početku manji sažetak (nekoliko rečenica), ključne riječi, te na kraju veći sažetak (do jedne kartice) i ključne riječi. Sažetak i ključne riječi na kraju rada bit će prevedeni na engleski jezik.

Radovi se ne honoriraju, a autori članaka dobivaju dva besplatna primjerka dotičnoga broja časopisa *Hercegovina*. Uz priloge autori trebaju dostaviti i sljedeće podatke: ime i prezime, akademsko zvanje, te naziv i adresu institucije u kojoj su zaposleni i e-mail adresu.

Osim ovih radova *Hercegovina* objavljuje recenzije, prikaze, osvrte, obavijesti i slično. Autori ovih priloga dobivaju besplatno po jedan primjerak časopisa.

Tehničke upute za pisanje priloga u časopisu *Hercegovina*

Svi prilozima trebaju biti pisani na računalu u programu Word. U tekstu priloga veličina slova je 12, a pored 1,5. Bilješke se pišu na dnu stranice (podnožne bilješke), veličina slova je 10, a pored 1.

Molimo autore da radovi opsegom ne prelaze dva arka (32 kartice). U iznimnim slučajevima uredništvo časopisa može odlučiti i o objavljivanju rada s većim brojem kartica.

Tabele trebaju biti uredno opisane i sadržavati broj, naslov i legendu.

Grafičke priloge treba poslati odvojeno od teksta u JPG formatu.

Molimo autore radova da se pridržavaju uputa i metodologije koja je usvojena za ovaj časopis.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Hercegovina*

IME I PREZIME AUTORA - mali verzal

"Naslov članka" - u navodnicima, obična slova

Naslovi svih publikacija - kurziv

Isto - kurziv (kada se radi o istom autoru i istom djelu)

ISTI - mali verzal (kada se radi o istom autoru a različitu djelu; naravno, navodi se naslov toga djela)

nav. dj. - kurziv

Do tri autora pišu se njihova imena i prezimena, a ako ih je više navodi se samo prvi autor i kratica: i dr.

Svaku novu bibliografsku jedinicu u istoj bilješci treba odvojiti točkom-zarezom (;).

Prilikom prvoga navođenja bibliografske jedinice treba navesti sve podatke a nadalje u skraćenom obliku.

Arhivi:

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (dalje: DADU), *Lettere di Levante*, sv. 4, f. 32r-33v.

Knjige:

MATE MATIĆ - ANTE ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, Globus, Zagreb, 32014., str. 25-27.

Isto, str. 30-31.

Kada se isto djelo ponovo navodi na drugome mjestu, treba upotrijebiti skraćeni oblik. Npr.: M. MATIĆ - A. ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, str. 35. Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica *nav. dj.* ako se od istoga autora spominje samo jedno djelo.

Časopisi:

IVAN IVIĆ, "Kulturna baština Hercegovine", u: *Povijesni prilozi*, 63, Zagreb, 2014., str. 50.

I. IVIĆ, *nav. dj.*, str. 50.

Zbornici:

JURE JURIC, "Jezik Augusta Šenoae", u: MATE MATIĆ (prir.), *Povijest hrvatske književnosti u 19. stoljeću*, Školska knjiga - Marijan tisak, Zagreb - Split, 2014., str. 122-132.

Biblija:

Uobičajeno je da se biblijske knjige ne navode u bilješkama ispod crte nego u zagradi odmah iza teksta. Npr. "U početku bijaše Riječ" (Iv 1,1).

Enciklopedije:

"Neretva", u: *Hrvatska enciklopedija*, I., Zagreb, ³2005., str. 580-590.

Dnevne novine:

MARKO MARKIĆ, "Stećci na prostoru Hercegovine", u: *Večernji list*, Zagreb, 15. 11. 1999., str. 14-15.

Intervjui:

MATE MATIĆ, "Ovo je sveta zemlja" (razgovarao Petar Bašić), u: *Hrvatsko slovo*, Zagreb, 24. 3. 2004., str. 3-4.

Internet:

<http://www.znanost.hr> - ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011.).

AUTHOR GUIDELINES

Herzegovina is an annual journal which accepts unpublished papers from humanities covering the topics of Herzegovina, its history, culture and tradition as well as the topics in any way related to or have an impact on this area.

All submissions should be sent to the editorial board throughout the year at the following e-mail addresses: **hercegovina@ff.sum.ba** and **casopis.hercegovina@gmail.com**, or on any kind of removable memory. Annual submission of papers is open by the end of February, however, in exceptional circumstances the editor can accept a paper after the deadline has expired.

Submitted papers undergo the double-blind review process. The articles are classified according to one of the following categories:

1. **Original scientific article** is only the first time publication of original research results in a way that allows the research to be repeated, and the findings checked.
2. **Preliminary communication** of preliminary but significant results which summarizes the findings of a completed original research work or a research work in progress.
3. **Review article** is an overview of the latest works in a specific subject area, the works of an individual researcher or a group of researchers, in which the author's original contribution to the research of the same topic should be presented.
4. **Professional article** is the presentation of what is already known in a specific subject area and does not have to contain the original research results.

If the reviewers' opinions differ, the editorial board may ask for the opinion of the third reviewer or the board may decide on final categorization. All papers should include short abstract (several sentences), key words, and a page long summary which will be translated into English.

Authors will not be paid for the articles, however, they will get two free copies of a published issue. The manuscripts should include author's name and surname, academic position, institutional affiliation (name and address) and e-mail address.

Apart from the mentioned categories *Herzegovina* will publish other submissions, such as short essays, reviews, commentaries, bibliographies, notifications, opinion articles etc., the authors of which will get a free copy each.

Technical guidelines

Manuscript format should be *Microsoft Word*, font *Times New Roman*, font size 12, line spacing 1.5. Footnote font size should be 10, single line spacing.

Preferable length of article should not exceed 32 standard pages (1,800 characters per page). Extensions are permitted with agreement from the editorial board.

Tables should be properly described including number, title and key. Graphics should be submitted on a separate sheet in JPG format.

Author(s) are asked to comply with the format and style of the journal.

Referencing

AUTHOR'S NAME AND SURNAME - small capitals

"Title of the article" - in quotation marks, standard font

Titles of all publications - italic

Ibid. - italic

ID. - small capitals

op. cit. - italic

For up to three authors, their full names are cited, if more than three, then only the first author's full name followed by the abbreviation et.al.

Each new bibliographic unit in the footnote should be separated by semi-colon (;).

The first time a source is cited, full bibliographic details should be provided, whereas in repeat citation shortened forms should be used.

Archives:

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (henceforth: DADU), *Lettere di Levante*, Vol. 4, f. 32r-33v.

Books:

MATE MATIĆ - ANTE ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, Globus, Zagreb, 32014, pp. 25-27.

Ibid., pp. 30-31.

When the same reference is cited, the second time it is mentioned the shortened form should be used, e.g. M. MATIĆ - A. ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, p. 35. The acronym *op. cit.* should be used only in short articles with few footnotes, if only one work of the same author is cited.

Journals:

IVAN IVIĆ, "Kulturna baština Hercegovine", in: *Povijesni prilozi*, 63, Zagreb, 2014, p. 50.

I. IVIĆ, *op. cit.*, p. 50.

Proceedings:

JURE JURIĆ, "Jezik Augusta Šenoae", in: MATE MATIĆ (ed.), *Povijest hrvatske književnosti u 19. stoljeću*, Školska knjiga - Marijan tisak, Zagreb - Split, 2014, pp. 122-132.

Bible:

It is customary for the Books of Bible not to be cited in the footnotes, but in the brackets immediately after the text, e.g. "In the beginning was the Word" (John 1:1).

Encyclopedias:

"Neretva", in: *Hrvatska enciklopedija*, I., Zagreb, ³2005, pp. 580-590.

Daily newspapers:

MARKO MARKIĆ, "Stećci na prostoru Hercegovine", in: *Večernji list*, Zagreb, 15. 11. 1999, pp. 14-15.

Interviews:

MATE MATIĆ, "Ovo je sveta zemlja" (interviewed by Petar Bašić), in: *Hrvatsko slovo*, Zagreb, 24. 3. 2004, pp. 3-4.

Internet:

<http://www.znanost.hr> - ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011).

Translated by Prof. Dr. Marijana Sivrić